

עיונים בתקומת ישראל, ישראל

27

עיונים בתקומת ישראל
מאסף לבעיות הציונות, היישוב
ומדינת ישראל

מחברים מוזמנים לשלוח אלינו מאמרים פרי עטם, שלא התפרסמו בעבר (אף לא בחלקם) בעברית או בשפה אחרת, ושאינם מועמדים לפרסום במקומות אחרים, ובכלל זה במרשתת. נקבל לקריאת הערכה מאמרים שאורכם 12,000 מילים לכל היותר. אפשר לשלוח מאמרים במהלך כל השנה. המאמרים שיאושרו לפרסום יראו אור בכרך הראשון שיראה אור לאחר מועד אישורם או בזה שיפורסם אחריו.

הנחיות להגשת המאמרים ראו באתר כתב העת: www.bgu.ac.il/iyunim

כתובת דוא"ל: omiller@bgu.ac.il

כתובת המערכת: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, מדרשת בן-גוריון, מיקוד 8499000
טלפון 08 6596940, פקס 08 6596939

עיונים בתקומת ישראל

מאסף לבעיות הציונות, היישוב
ומדינת ישראל

כרך 27
תשע"ז – 2017

מכון בן-גוריון
לחקר ישראל והציונות • קריית שדה בוקר
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

עורכים:	אבי בראלי, עופר שיף
עורכת משנה:	אורנה מילר
מערכת:	אבנר בן-עמוס, אבי בראלי, דני גוטוויין, אריה ספוזניק, פולה קבלו, קימי קפלן, אילנה רוזן, שלום רצבי, עופר שיף
מייסד ועורך ראשון:	פנחס גינוסר

עריכת לשון:	הרצליה אפרתי, קרן גליקליך, רות דלויה, נילי הירט, לאה לוטרשטיין, ענת ריינר
הגהות:	נילי הירט, לאה לוטרשטיין, הדר פרי
עריכת תקצירים:	משה תלמים
עיצוב העטיפה:	אד ואן אויין
ריכוז עריכה:	הדס בלום

ISSN 0792-7169

© 2017

כל הזכויות שמורות
למכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר תשע"ז

סדר צילום: ספי עיצוב גרפי, באר שבע
נדפס במפעלי דפוס כתר, ירושלים

תוכן המאמרים באחריות המחברים

תוכן העניינים

חברה

	דוברי רוסית צעירים בישראל: ניצניה של מחאה	אנה פרשיצקי
7	אתנית	ולריסה רמניק
	אישה בזכות עצמה: דיון מגדרי-חברתי בכנסת	נעמה טייטל באום-קריא
50	על הצעה לתיקון פקודת מס הכנסה, 1949	

תרבות

73	'ציר כיסופים': שירה בעקבות תכנית ההתנתקות	תמר וולף-מונזון
	הטרופוניות: טקסטורות מוזיקליות והיסטוריוגרפיות	אסף שלג
108	במוזיקה אמנותית ישראלית	
	הרטוריקה הלאומית של מוזיאון ישראל: בין ציונות	הילדה נסימי
138	לישראליות	
	שיפוצים בבניין בן חמש הקומות: שלוש קריאות	יעל דר
174	תקופתיות ב'דירה להשכיר' מאת לאה גולדברג	

פוליטיקה

	יחס הקק"ל ומנהל (רשות) מקרקעי ישראל	יוסי כץ
197	להחכרת קרקעות קק"ל ללא יהודים: הלכה ומעשה	
216	ישראל אלדד ופרשת רצח קסטנר	יצחק פס

ביטחון

	הגפרור שהצית את מלחמת ששת הימים: תקרית	אביחי כהן
238	7 באפריל 1967	
274	פעולת קיביה בזיכרון הציבורי הישראלי, 1953-1985	אפרת זקבך

300		רשימת קיצורים
-----	--	---------------

301		רשימת משתתפים
-----	--	---------------

i		תקצירים באנגלית
---	--	-----------------

חברה

דוברי רוסית צעירים בישראל: ניצניה של מחאה אתנית

אנה פרשיצקי ולריסה רמניק

פתיח

מאמר זה מביא ניתוח סוציולוגי ראשוני של המאבק החברתי והתרבותי של ישראלים צעירים ממוצא רוסי, ובוחר את התופעה מנקודת מבט דורית, מגדרית, מעמדית ואתנית. בשנים האחרונות החלו להיראות בישראל כמה התארגנויות עצמיות מקרב נציגי בני דור וחצי המקדמים מגמה חדשה של התעוררות אתנית (שניתן לפרשה כהשמעת קול חתרני ואף כמחאה) של דוברי רוסית. אף שאינם רבים, הם מצליחים לעורר תשומת לב ציבורית באמצעות ארגון של אירועי תרבות, כתיבה של יומני רשת ורשומות במרשתת וכתבות בערוצי תקשורת בעברית וברוסית. זוהי מחאה של בני מעמד ביניים חדש שעמו נמנים בעלי תארים אקדמיים שגדלו והתחנכו בישראל, שעובדים במקצועות חופשיים, בתקשורת, בחינוך ובהיי-טק. הם רואים את עצמם כעילית ישראלית-רוסית חדשה וכאקטיביסטים הנאבקים למען שינוי חברתי.

מנהיגי המחאה מציבים ארבע מטרות מרכזיות: (1) להכיר בלגיטימיות של התרבות הרוסית-סובייטית בישראל, כולל דיבור בשפה הרוסית במרחב הציבורי וציון חגים חשובים; (2) להכיר ביהדותם של העולים מברית המועצות לשעבר ולפתור את בעיית הנישואין והקבורה של אלה שאינם מוכרים כיהודים בישראל; (3) לפתור את בעיית הקצבאות של העולים המבוגרים; (4) להילחם בהתבטאויות מיזוגניות, סקסיסטיות וגזעניות כלפי נשים ממוצא רוסי ובסטראוטיפים מגדריים כלפיהן. שלא כקבוצות מיעוט אחרות, שנוקטות דרכי פעולה מוכרות כמו ארגון הפגנות ופעולות עימות המוניות, המחאה הרוסית מתבטאת בקבוצות המארגנות פסטיבלים עירוניים ואירועי תרבות, משתתפות בכנסים ומופיעות באמצעי התקשורת הכתובים, המשודרים והמקוונים. כל אלה יוצרים שיח רוסי ביקורתי חדש התובע נראות בפסיפס הישראלי החברתי וכבוד לזהותם התרבותית בת-הכלאיים.

מבוא

במשך שנים האחרונות עלה על סדר היום הציבורי בישראל נושא הזהות והשייכות של בני השכבה הצעירה מקרב העולים מברית המועצות לשעבר,¹ המכונים 'בני דור וחצי' (Remennick 2003). לאחרונה התפרסמו כתבות רבות בעיתונות הישראלית בעברית וברוסית (הכט 2.1.2015; פרתום 31.1.2016; קרופקין 3.4.2015; רוזנר 12.11.2014) וכן ראיונות של המהגרים הצעירים בטלוויזיה ואף הוקרן הסרט התיעודי **הישראלים החדשים**² בכיכובו של 'מר טלוויזיה' חיים יבין. ביולי 2014 התכנסה ישיבה של ועדת העלייה, הקליטה והתפוצות בכנסת לדיון שיוחד כולו לפעילות בני דור וחצי של העולים דוברי רוסית, ובשנת 2016 הוקמה בכנסת השדולה להעצמת דור וחצי של ישראלים דוברי רוסית. ביוני 2015 נערך כנס מיוחד במכללת רופין לציון 25 שנים לעלייה הרוסית, וחברים מקבוצת 'דור 1.5' בלטו בנוכחותם ובהשתתפותם בקבוצות הדיון השונות. כל אלה עוררו ויכוח ער ודיון ציבורי, אם בכתבות בעיתונים ואם בתגובות בפייסבוק, על מידת השייכות והישראליות של נציגי קבוצה זו ועל זהותם החברתית. אחד הקולות הבולטים שנשמעו, שחיים יבין בין השאר מייצגו בסרט, הוא קול האשמתם ב'היעדר ישראליות' וב'חוסר רצון להשתלב ולהיטמע בחברה הישראלית', בלשון תפיסת כור ההיתוך הישנה. מנגד טענו מקדמי האג'נדה של רב-תרבותיות ופוליטיקת הזהויות החדשה, כי הישראליות עצמה השתנתה שינוי מהותי וכי בני דור וחצי הם ישראלים לכל דבר. לטענתם, שימור התרבות הרוסית-סובייטית בישראל אינו פוגע בקולקטיב היהודי, להפך – תרבות זו מוסיפה לו על עושרו התרבותי.

ישראלים צעירים דוברי רוסית הקימו עמותות, קבוצות פייסבוק והתארגנויות חברתיות מתוך מטרה להצהיר על קיומם ולתבוע לעצמם מקום ראוי במרחב הציבורי בישראל. עם ארגונים אלה נמנים ארגון 'פישקא' בתל אביב, קהילות מקוונות ופיזיות כמו 'דור 1.5', 'הורים לצברים' (עמותה שהקימה ויקה שטיימן לפני ארבע שנים, המשמשת כתובת למשפחות דו-לשוניות של עולי ברית המועצות לשעבר בתחומי תרבות וזהות יהודית עכשווית, ובעיקר מארגנת טיולים ומציינת חגים יהודיים וישראליים), 'דורות' (ארגון קהילתי של יוצאי קווקז בשדרות), ו'רוסיות בלי חוש הומור וחבריהן' (קבוצת פייסבוק שהקימה הפעילה לנה רוסובסקי לפני שנתיים וחצי, והיא עוסקת בביקורת פמיניסטית על סטראוטיפים מגדריים כלפי נשים ממוצא רוסי). נוסף על כך, ביוני 2015 ניסחה התארגנות נוספת מקרב בני דור וחצי עשר תזות של 'ישראל הרוסית' באתר חדשות ישראלי ברוסית, 'יזרוס' (izrus),³ בהמשך הקימה מכון לחקר העלייה הרוסית. למרות ההבדלים בין הגופים

1 במאמר זה אנו נוקטות לסירוגין מונחים של עלייה והגירה ומכנות את הצעירים דוברי הרוסית הן כעולים הן כמהגרים, כפי שמקובל בסוציולוגיה הישראלית כיום. שני המונחים רלוונטיים לתופעה המתוארת ומתאימים למגוון היבטיה.

2 ערוץ 10, 2015.

3 <http://izrus.co.il/obshina/article/2015-06-19/28019.html> (אוחזר ב-23.11.2016).

מבחינת המאפיינים והעמדות פוליטיות, ניתן לראות בהתארגנויות העצמיות הנתונות ביטוי של התעוררות אתנית שחווים חברי הקבוצה הזאת כ־15-20 שנה לאחר עלייתם לישראל, ואף ניצנים ראשונים למה שאפשר לכנות 'המחאה הרוסית'. במסגרת התעוררות אתנית זו נערכים במרחב הישראלי הציבורי אירועים לכבוד התרבות הרוסית והסובייטית, כגון מצעדים לרגל 8 במארס (יום האישה הבין־לאומי) ולרגל 9 במאי (הניצחון על גרמניה הנאצית), פסטיבלים של שירת משוררים דוברי רוסית שכותבים בעברית ('שירהגירה': ערב הקראת שירה ופואטרי סלאם), חגיגות השנה האזרחית החדשה (Noviy God), פרסום ספר בישול חבר הטעמים: זיכרונות וטעמים של יוצאי ברית המועצות לשעבר,⁴ וחתונות בכיכר העיר בנוסח אחר. טקסים וחגים יהודיים כגון פסטיבל שבועות, חגיגות ליל הסדר והמימונה, מסיבת פורים שפיל (Purimspiel) וחנוכה, וכן טקסים ישראלים ממלכתיים כגון יום הזיכרון לשואה ולגבורה – בכל אלה משולבים רכיבים של התרבות הרוסית-סובייטית. אכן, כפי שטוענים גלילי וברונפמן (2013), התארגנויות אלו, גם שאינן רבות, מבטאות שינויים המתחוללים בקהילה של דוברי רוסית צעירים, כגון פתיחות רבה יותר, דעות שמאל ליברליות ואקטיביזם פוליטי. קולות חדשים נשמעים אפוא מקרב רוסים צעירים בני דור וחצי – פעילי ציבור, אנשי חינוך, אמנות ותאטרון. אלה אווזים בתפיסה המתאגרת את הדעה המקובלת על המהגרים הרוסים בישראל ואת אופן ייצוגם במחקר ובתקשורת. בני הדור הזה הם הכוח המניע להתפתחות של שיח רוסי ביקורתי ושל מחאה רוסית, והחווייה שעומדת במרכז השיח היא חווייתם של אלה שעלו לישראל בילדותם או בשנות התבגרותם ואשר התכחשו במידת־מה לזהותם ולתרבותם הרוסית בשלב הראשון לחייהם בישראל. עם כל ההבדלים הפנימיים בין הקבוצות קיימת הסכמה פה אחד שיש להם זכות לדבר כעולים מברית המועצות לשעבר וכישראלים דוברי רוסית ושהזו קיבוצית כזאת היא הבסיס לתביעה לשינוי חברתי.

מאמר זה יבחן את ההתעוררות האתנית של דוברי הרוסית הצעירים, נציגי דור וחצי של עולי ברית המועצות לשעבר (Remennick 2003), באמצעות סקירת הפעילות של שתי התארגנויות עיקריות המנהיגות את המגמה המתוארת: 'פישקא', שפעל בתל אביב החל בשנת 2007 ונסגר לאחרונה; ו'דור 1.5', שפועל כיום בפייסבוק ומארגן אירועים בירושלים ובתל אביב. בצד שתי התארגנויות אלו יש לציין את 'תורת ישראל הרוסית', קבוצת פעילים שמזוהה עם השר אביגדור ליברמן. אמנם חבריה הכחישו כל קשר ל'ישראל ביתנו', אבל לאחרונה מינה השר ליברמן את אחת הפעילות בקבוצה, אלינה ברדץ'־יאשוב, לדוברת משרד הביטחון לענייני התקשורת הרוסית. שתי ההתארגנויות, 'דור 1.5' ו'תורת ישראל הרוסית', עוינות זו את זו,⁵ אף כי שתיהן מנסות לקדם נושא משותף של בעיית הקצבאות של העולים מברית המועצות לשעבר.

4 את הספר כתבו רינת גולדברג, ואדים בלומין, יאן גיצלטר וקירה קלצקי, הוצאת LUNCH BOX, תל אביב 2016.

5 לסקירה ביקורתית של פעילות קבוצת 'תורת ישראל הרוסית' ראו את המאמרים של אדי ז'נסקר, חבר קבוצת 'דור 1.5', באתר שיחה מקומית <http://mekomit.co.il>: 'כך רשם ליברמן ספין על דוברי

'דור 1.5' היא בלי ספק הקבוצה המרכזית והבולטת בהנהגת המאבק של דוברי הרוסית הצעירים כיום, מבחינת גודלה, מבחינת הנראות שלה ומבחינת ייזום אירועים. הפעילות של שתי הקהילות תיבחן מתוך המשגה תאורטית של אקטיביזם תרבותי, של תנועות חברתיות חדשות, של מחאה, של פוליטיקת זהויות ושל אתניות תגובתית (reactive ethnicity), בהקשר סיפורי ההגירה של משתתפי הקבוצות הנ"ל ובהקשר האירועים הציבוריים שהם מקיימים.

העולים מברית המועצות לשעבר, שהגיעו לישראל בגל העלייה האחרון בראשית שנות התשעים, הם אחת הקבוצות הגדולות בנוף האתני של החברה הישראלית. השכבה הצעירה של גל העלייה הזה עומדת במרכז הפעילות של 'פישקא', של 'תורת ישראל הרוסית' ושל 'דור 1.5', אם כי פעילותם פתוחה גם לקהל הרחב. רבים מאנשי הצוות, מהפעילים ומהמשתתפים הם נציגיו של דור זה – ילדים ובני נוער שבאו לישראל עם הוריהם או שעלו לבדם במסגרת תכניות הסוכנות היהודית (בעיקר נעל"ה וסל"ע). זה הדור שבתחילת שנות האלפיים חבריו השתלבו היטב בחברה הישראלית, שירתו בצה"ל והשלימו לימודים גבוהים. הם מאיישים משרות בחברות הייטק ועוסקים בין השאר בתחום התקשורת, החינוך, התרבות והאמנות. הם עזבו את בית הוריהם שבכרי הפרפריה ויצאו לחפש פרנסה, התפתחות מקצועית וחיי תרבות בירושלים ובתל אביב. בד בבד עבר על הקבוצה תהליך התברגנות והשתלבות בחברה הצרכנית בישראל (Rozovsky & Almog 2011). חברי ההתארגנויות משתייכים לבני המעמד הבינוני החדש ושואפים לקבל לגיטימציה בחברה הישראלית.

קודם שנעמוד על סיבותיה, מניעיה ומאפייניה של ההתעוררות האתנית של הרוסים הצעירים, נתאר את פעילותן של שתי הקהילות העיקריות העומדות במוקד המאמר: 'פישקא' ו'דור 1.5'.

ארגון 'פישקא'

פישקא הוא [...] ארגון קהילתי ועמותה רשומה [...] המקדמת יזמות חברתית, חייה קהילה ופעילות רבת-תרבותית בקרב צעירים דוברי רוסית, כוונה להעצימם וליצור שיח בגובה העיניים בין קהילת דוברי הרוסית לבין החברה הישראלית. פישקא מחפש פתרונות מעשיים ויצירתיים, לפיתוח זהות ישראלית-יהודית-רוסית-ציונית חדשה, זהות המאפשרת לקיחת חלק פעיל בחברה שבה אנו חיים. [...] תודו ש'פישקא' נשמע ממש מצחיק בעברית. גם אנחנו חשבנו שלפתוח ארגון רשום עם שם כזה – זה כבר הישג בפני עצמו. [...] ברוסית פישקא זהו כלי משחק קטן, המשמש למשחקי מזל מגוונים. [...] פישקא בסלנג זוהי הייחודיות, הצימוק שיש בכל אחד מאתנו.⁶

רוסית בדרך לממשלת נתניהו' (27.5.2016); 'מה עומד מאחורי מינויה של הדוברת החדשה של ליברמן' (24.8.2016); 'תחקיר: מי עומד מאחורי התנועה שמכינה את הרחוב הרוסי לבחירות הבאות' (6.4.2016).

6 מתוך אתר הארגון: <http://fishka.org.il/he> (אוחזר ב-24.11.2016).

ראשיתו של הארגון בשנת 2007, בפעילותם של צעירים דוברי רוסית במועדון קולנוע שארגנו על גג בניין בתל אביב. בשנתו הראשונה היה 'פישקא' בבחינת תכנית הרצה של הפעילים הללו לאחר שסיימו את לימודיהם בתכנית 'גוונים' – עולים למנהיגות קהילתית ולפלורליזם יהודי. בשנת 2010 נרשם הארגון כעמותה ובתחילת דרכו פעל בשיתוף הישיבה החילונית 'בינה', במבנה של הישיבה בתחנה המרכזית בתל אביב. בשנת 2011 העביר את פעילותו למבנה ששכר ברחוב אילת 7 בתל אביב. המבנה כלל חדר מרווח ובו מדפים עמוסי ספרים ברוסית במגוון תחומים – ספרות, אמנות, היסטוריה ועוד, שהוצעו למכירה. לעתים, בעת האירועים שנערכו במקום ישבו המשתתפים, דפדפו וקראו. המבנה, שכלל גם חצר גדולה, שכן בסמוך לדולפינריום, קרוב לשפת הים ולמרכז העיר, מיקום אידאלי לתושבי העיר הצעירים. ביוני 2013 נסגר המבנה מסיבות ביורוקרטיות. בשנתיים האחרונות לפעילותו משך אליו המקום מאות צעירים דוברי רוסית ועברית ואף תיירים מזדמנים ונהיה למרכז תרבותי וקהילתי משמעותי וייחודי של דוברי רוסית. לארגון אתר אינטרנט פעיל וקבוצת חברים בפייסבוק.

ארגון 'פישקא' נוסד ונוהל עד לא מכבר בידי שתי נשים צעירות בשנות השלושים לחייהן, נשואות ואימהות לילדים: הלן בוצ'ומנסקי, אשת הייטק, שארגנה בעבר פסטיבל רוק לדוברי רוסית על חוף הכנרת; וריטה ברודניק, עובדת סוציאלית במקצועה. לאחרונה פרשו השתיים מתפקידן בשל תחושת מיצוי לטענתן. 'פישקא' הוא מוסד ללא כוונות רווח שפעילותו ממומנת מקרנות שונות כגון קרן ג'נסיס והקרן החדשה. בארגון כ-25 אנשי צוות קבועים העובדים בשכר חלקי או בהתנדבות, וקהילה גדולה של מאות חברים המשתתפים בפעילות באופן שוטף או מזדמן, תומכים ומתנדבים. הארגון מאופיין בהיעדר מבנה ארגוני ביורוקרטי נוקשה. לאורך שנים התקיימו בו מיזמים חברתיים ותרבותיים ופעילויות בהתנדבות כגון 'ארט אופ טיים' – סדנאות אמנות לקשישים דוברי רוסית, 'מחוגים' לציון חגים ולעריכת טקסים, ו'טאטרלקה' להפקת מחזות תאטרון. אחת ממטרותיו העיקריות, אף שאינה מוצהרת, היא לשמש מקום מפגש, בילוי והיכרות לרווקים ורווקות דוברי רוסית המעוניינים בקשר זוגי. חברי 'פישקא' מטיילים יחד בארץ ובעולם, חוגגים ימי הולדת וחגים ומספקים זה לזה רשת תמיכה מקצועית – סיוע בחיפוש עבודה וביצירת קשרים מקצועיים, אפשרות לרכוש ניסיון בארגון האירועים במקום ויצירת שיתופי פעולה אמנותיים. בקרב אנשי הצוות בולטים אמנים, אנשי תאטרון, רקדנים, משוררים, ציירים, מעצבים ועיתונאים שיש להם זיקה לתרבות הרוסית-סובייטית ולתרבות הישראלית כאחד. יחסם של חברי הארגון ליהדות ולמסורת היהודית הוא רבגוני. חלקם קיבלו חינוך יהודי אורתודוקסי ואחרים חינוך פלורליסטי, חלקם מתקרבים לדת ואחרים חוזרים בשאלה, חלקם עברו קורסי גיור, חלקם חילונים מאמינים ואחרים אתאיסטים. הרבגוניות, המאפיינת גם את הפעילות, מערערת על התפיסה הסטראוטיפית של יהודים רוסים חילונים או אנטי-דתיים. המאפיין הרשמי של הארגון הוא עיסוק ביהדות ברוח של סובלנות וריבוי דעות. לפי שעה (סוף שנת 2016) נראה שפסק הארגון לפעול, בין השאר בגלל סגירת המבנה ובשל פרישתן של שתי המייסדות.

דור 1.5

השיח הישראלי כפי שהיה מקובל מאז קום המדינה עובר נייעור והגדרה מחדש מתוך הבנה שאנו חברה מרובת זהויות ותרבויות שמחפשת מכנה משותף מאחד שיכבד ויאפשר את המגוון. קהילת הישראלים דוברי הרוסית חייבת לקחת חלק בשיח לא כדי לשמר אותו כפי שהוא ורק למצוא לעצמנו מקום בו, אלא כדי להשתתף באופן פעיל בעיצובו, וכדי שהסיפור שלנו יישמע ויהווה חלק מהסיפור הישראלי [...] אנו מבינים מניסיונונו כאזרחים פעילים, שהמאבק לשינוי פניה של החברה חייב להתנהל לא רק במישור הארצי והלאומי, אלא גם בתוך כל מגזר על זהותו וצרכיו הייחודיים, וכי החתירה לקידום מטרות אלו בתוך ומתוך המגזר שלנו היא ביטוי לסולידריות בין חלקי החברה השונים ובסיס לפוליטיקה חדשה, חוצת מגזרים. לכן, אנו מעודדים תפיסה ביקורתית ומעורבות אזרחית בקרב הציבור דובר הרוסית ופועלים מתוכו באופן אקטיבי לקידום מציאות חיים טובה יותר עבור תושבי ישראל. לשם כך, אנו מרחיבים את השימוש בכלים דמוקרטיים של מעורבות, הסברה, מחאה ובניית אלטרנטיבה במישור התרבותי והפוליטי. רובנו הגענו ממשבר הזהות של התפרקות ברית המועצות אל משבר הזהות הישראלי של התפרקות כור ההיתוך לחברה מרובת תרבויות. עד היום נמשך הוויכוח האם אנחנו טובים או רעים לישראל. רואים בנו כוח עבודה או קהילת פושעים, תגבורת למאבקים הדמוגרפיים או איום על הצביון היהודי של המדינה, מאגר מצביעים או מכשול לשלום. עשרים שנה אחרי העלייה הגדולה וארבעים שנה אחרי העלייה הראשונה מבר"מ, אנחנו, הציבור הישראלי דובר הרוסית ובתוכו צעירים בני דור האחד וחצי לקהילה דוברת הרוסית בישראל, שנולד שם וגדל כאן, שמעורבים בעשייה ציבורית, תקשורתית ופוליטית במסגרות שונות, מעוניינים להיות שותפים, לא כלי שרת. אנחנו לוקחים לעצמנו את המקום שממנו אנו משמיעים את קולנו הייחודי כחלק מקהילה בעלת שפה ותרבות המעשרה את קיומנו ומשתתפים לצד קהילות ומגזרים אחרים בשינוי המציאות הישראלית לדמוקרטיה, חברתית, סובלנית וסולידרית יותר.⁷

'דור 1.5' היא התארגנות של קבוצת פעילים חברתיים דוברי רוסית שפועלת בפייסבוק. היא אינה עמותה רשומה ואינה מקבלת תמיכה כספית מקרנות אלא פועלת בהתנדבות. לקבוצה יש זיקה למכון 'שחרית' והיא מקבלת תמיכה כספית מצומצמת בעבור הוצאות פעילותה, אך חבריה אינם מקבלים שכר על פעילותם. לקבוצה אין מקום של קבע לפעילותה. חלק מחבריה מתגוררים בתל אביב ובסביבתה ואחרים בירושלים ובסביבתה, ולכן הפעילות הציבורית נערכת בשני מוקדים אלה בעיקר. ראשיתה של ההתארגנות במחאה החברתית בקיץ 2011, בעת שכמה פעילים חברתיים דוברי רוסית נפגשו בעצרות מחאה והתאגדו יחד. חלק מחברי הקבוצה מציינים שחשו צורך לצאת להפגנות מחאה

7 https://www.facebook.com/pg/dorlvahetsi/about/?ref=page_internal (אוחזר ב־24.11.16).

לאחר שנשמעו בציבור ובתקשורת הישראלית שאלות כמו 'איפה הרוסים? למה אין רוסים ברוטשילד?'. משהלכה ודעכה המחאה החברתית הם נפגשו במשך שנה במסגרת מכון 'שחרית' וניהלו מעין מעגל שיח, ארגנו סמינריונים, ניסחו תכנית עבודה וגיבשו רעיונות. בשנת 2012 פתחו עמוד פייסבוק ששמו 'דור 1.5', ובו הם מעלים דרך קבע כתבות, רשומות, תגובות ופרשנויות לאירועים ציבוריים בישראל ובעולם, ומנהלים שיח המעורר תגובות של גולשים. הקבוצה כוללת כ־30 חברים, כל אחד ומעורבותו לפי תחום עיסוקו או התמחותו ולפי העניין והנטייה האישיים.

לחברי הקבוצה שלושה מאפיינים ייחודיים: רובם פעילים חברתיים בעבר ובהווה בתחומים כמו זכויות האזרח, תנועות מחאה ופעילות פוליטית – חלקם שימשו בעבר יועצים של מפלגות פוליטיות שונות. רובם עוסקים בכתיבה ומביעים את דעותיהם דרך קבע בזירה הציבורית, בכתבות עיתונאיות, בכתבת רשומות באתר הקבוצה ובכתבת יומני רשת במיוחד. המאפיין השלישי ניכר בדעותיהם הפוליטיות הליברליות ובניהול מחאה חברתית במגוון נושאים, למשל הפרדת דת ומדינה, קידום תהליך השלום והכרה בקיומן של תרבויות שונות. רובם חילונים, וניכרת הנטייה שמאלה בדעותיהם הפוליטיות, על אף כוונתם להימנע מזיהוי פוליטי חד־משמעי כפי שנראה בהמשך. מאפיינים אלה מבדילים את חברי הקבוצה מחברי 'פישקא', על אף הדמיון ביניהם. בקרב חברי 'פישקא' בולטים אנשי תרבות ואמנות העוסקים בתאטרון, במשחק ובעיצוב. הבדל נוסף טמון בהימנעות גורפת של 'פישקא' מלעסוק בסוגיות פוליטיות ומלהזדהות עם צד זה או אחר. הפן הפוליטי והמחאתי בולט הרבה יותר בקבוצת 'דור 1.5'.

מאפיינים משותפים לשתי ההתארגנויות

רוב חברי הצוות ב'פישקא' וכמוהם חברי 'דור 1.5' הם נציגי מהגרים צעירים שעלו מברית המועצות לשעבר אחרי שנת 1990 בהיותם ילדים או מתבגרים (Remennick 2003). רובם מתגוררים בישראל כ־20 שנה וכיום הם בשנות השלושים לחייהם, רווקים או נשואים עם ילדים; רובם רכשו השכלה גבוהה בישראל, חלקם בעלי תואר מוסמך ודוקטור; ורובם עובדים במקצועות חופשיים.

לרבים מהם אין דירה בבעלותם, והם גרים בשכירות בתל אביב ובירושלים ועובדים בגוש דן או בירושלים. חלקם רכשו דירות בשנה-שנתיים האחרונות.⁸ רובם הגיעו לאזורים אלה בעת לימודיהם או לאחר שסיימו את הלימודים. הם עזבו את בית ההורים, שנמצא לרוב בפריפריה – בפרוורי ירושלים, בדרום ובצפון – ובאו לעיר הגדולה בחיפוש אחר עבודה והתפתחות מקצועית. חברי ההתארגנויות בולטים בהשתייכותם למעמד הביניים החדש (בן-פורת 1999). 'הבורגנות החדשה' מתאפיינת בהשכלה גבוהה, במגורים במרכז, בדחיית גיל הנישואין, בקניית ידע, בעיסוק במקצועות טכנוקרטיים ואינטלקטואליים

8 טענה זו דורשת בדיקה כמותית. אנחנו מעלות אותה על סמך ההתרשמות שלנו ומתוך הראיונות עם חברי הקבוצות.

ובהשתייכות לתרבות החילונית ההגמונית – בתקשורת הכתובה והחזותית, בקולנוע ובתאטרון, בספרות, ובפרשנותם של כל אלה (שם). הצריכה התרבותית וסגנון החיים של חברי הארגונים אכן משקפים את השתייכותם למעמד הביניים החדש: הם בעלי השכלה גבוהה, עובדים במקצועות חופשיים, מבילים בשעות הפנאי בבתי קפה ובמסעדות, מבקרים בתערוכות צילום ואמנות ואף מארגנים תערוכות, הולכים להצגות, לקונצרטים ולמופעים, אופרה ובלט, ומטיילים בארץ ובחו"ל. כך למשל זוג מעצבים תל-אביבים, בעלי מותג האפנה המצליח 'פראו בלאו', נולדו בברית המועצות, השתתפו דרך קבע בפעילות 'פישקא' ואף העניקו לו חסות (הם עיצבו תלבושות לצוות לכמה אירועים, למשל סגירת הבית ב-2013). באמצעות סממנים תרבותיים אלה, הרוסים הצעירים מפלסים את דרכם במרחב העירוני הישראלי. בדוח של בנק ישראל לשנת 2012 נקבע: מעמד הביניים בישראל מהווה 27 אחוז ממשקי הבית; 88 אחוז ממשקי הבית בני מעמד הביניים הם יהודים שאינם חרדים; והמעמד הבינוני-האשכנזי בישראל משתנה ונעשה לרבגוני. בשנים האחרונות התפרסמו מחקרים שמלמדים על הצטרפותן של קבוצות שונות למעמד הביניים החדש, כגון מזרחים (כהן וליאון 2008), חרדים (זיכרמן וכהנר 2012) וערבים (ג'בארין 2007). המושג של מעמד ביניים איננו חד-משמעי ויש לו כמה הגדרות המבוססות על משתנים כמו הכנסה, רכוש, השכלה, מקצוע, מקום מגורים, הרגלי צריכה וסגנון חיים. מנהיגי המחאה הרוסית שמתוארת כאן משתייכים אף הם למעמד הביניים החדש. ואולם שיעור בעלי הדירות בקרב העולים הרוסים נמוך משיעורם בקרב ישראלים שנולדו בארץ. בעיה זו מביאה חלק מהעולים הצעירים לידי החלטה לעזוב את ישראל לארצות הברית ולקנדה, והיא זכתה לסיקור תקשורתי נרחב בשנים האחרונות. בעיית הדיור קשורה בבעיית הקצבאות של דור ההורים של העולים, וכמה מחברי קבוצת 'דור 1.5', כמו לורה טלינובסקי שהתראיינה רבות בנושא (נטוביץ'-קושיצקי 16.5.2016), מנסים לקדם את הנושא ולהעלותו לסדר היום הציבורי.

שלא כארגון 'פישקא', שניסה להימנע לחלוטין מפעילות פוליטית ולא היו בקרב משתתפיו פעילים פוליטיים, ישנם בארגון 'דור 1.5' פעילים פוליטיים בעלי ניסיון בזירה הפרלמנטרית והחוץ-פרלמנטרית, ובהם העוזרת הפרלמנטרית לשעבר של שלי יחימוביץ' ממפלגת העבודה, דוברת לשעבר של האגודה לזכויות האזרח ממחלקת שטחים, מנכ"ל לשעבר ודוברת כיום של עמותת 'מורשתנו האמנה לדמוקרטיה'. ייתכן שהפעילות הציבורית המחאתית של חברי שני הארגונים העניקה לחלקם כריס כניסה לשורת תפקידים בולטים במגוון תחומים. דוגמאות: מייסדת 'פישקא' היא היום ראשת הישיבה החילונית 'בינה' בתל אביב לאחר שנסגר הארגון; חברת הקבוצה 'תורת ישראל הרוסית' מונתה לדוברת השר ליברמן בחודשים האחרונים (מקרה חריג, כי הפעילות של 'פישקא' בעבר ושל 'דור 1.5' כיום עוסקת בעיקרה בזירה החוץ-פרלמנטרית); מקרב קבוצת 'דור 1.5' יצוינו עיתונאית

9 על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2014, 58 אחוז מיוצאי ברית המועצות לשעבר, לעומת 73 אחוז מאוכלוסייה הוותיקה, הם בעלי דירה.

בעיתון הארץ ודוברת עמותת 'מורשתנו' שממלאות את תפקידן בשנים האחרונות מתוך מעורבותן בפעילות המחאה.

עוד מאפיין משותף לשתי ההתארגנויות הוא האליטיזם של החברים. אלה רואים את עצמם נציגי העילית הישראלית דוברת הרוסית ומנהיגי הקהילה. תפיסת האליטיזם התרבותי בולטת יותר ב'פישקא', שחבריו רואים את עצמם נציגי האינטליגנציה הרוסית-יהודית בישראל. ואילו ב'דור 1.5' מתגבשת תפיסה של עילית חברתית בעלת ניסיון במאבקים חברתיים ופוליטיים. ואין זה מקרה, שכן ספרות המחקר העוסקת במחאה רואה בצעירים האינטלקטואלים את האוחזים במושכות של שינויים חברתיים (Aronowitz, 1992).

שתי ההתארגנויות פועלות ללא כוונת רווח ואפשר להגדירן כ'ארגונים שורשיים' של מהגרים' - grassroots association (איפראימוב 2013; Smith 2000) - מונח המתאר התארגנות חברתית הפועלת מחוץ למרכזי כוח פוליטיים. ארגונים שורשיים מאופיינים בפעילות מקומית של קבוצת מתנדבים עצמאית, קטנה יחסית, המאגדת אזרחים לצורך השגת מטרות משותפות. שתי ההתארגנויות הן אפוא חלק מזירה אזרחית חדשה המתהווה בקרב העולים הצעירים מברית המועצות לשעבר.

שיטת המחקר

במחקר זה ננקטת גישה פרשנית לחקר ההגירה (לומסקי-פדר ורפופורט 2010, 2013; לרנר 2013). גישה זו מתמקדת בסיפורי הגירה של משתתפי המחאה הרוסית מתוך ניסיון לפענח את תפיסותיהם ואת חוויותיהם של העולים הצעירים במדינה החדשה ולפרשן, פרשנות שמטוכה הם מקימים את ביתם החדש, מכוננים את זהותם ומתמקמים בחברה הישראלית. גישה זו גם מנסה לתת ביטוי לקולות של הפעילים ולבטא את שליחותם. במחקר שימשו שיטות איכותניות כדלקמן:

תצפיות משתתפות: במשך 18 חודשים בשנים 2013 ו-2014 נערכו תצפיות משתתפות בכמה טקסים, באירועי חגים ובאירועים מרכזיים שהפיקו פעילי 'פישקא' בתל אביב. בשנת 2015 נערכו תצפיות באירועים ציבוריים ובפסטיבלים שערכו פעילי 'דור 1.5'. ראיונות עומק מובנים למחצה: נערכו 34 ראיונות עומק מובנים למחצה. 23 ראיונות עם אנשים המעורבים בפעילות 'פישקא': אנשי צוות מרכזיים, מתנדבים, חברים ופעילים; עשרה ראיונות עם פעילי 'דור 1.5' שהם מעמודי התווך של הקבוצה; וריאיון אחד עם מייסדת הארגון 'הורים לצברים'. המטרה היתה לבחון את סיפורי ההגירה של משתתפי המחקר ואת המניעים להצטרפותם להתארגנויות.

את הראיונות ערכו כותבות המאמר, הדוברות רוסית ועברית. בתחילת כל ריאיון נשאלו המרואיינים באיזו שפה הם מעדיפים להתראיין. מרביתם העדיפו להתראיין בשפת האם רוסית (אף כי חלקם שילבו בדבריהם אמרות, משפטים או קטעים שלמים בעברית). כשליש

מהמוראיינים העדיפו להתראיין בעברית. הניידות בין השפות, המעברים והשילובים ביניהן משקפים את מצבם של בני דור וחצי הצעירים, העומדים בצומת דרכים שבין השפה הרוסית והתרבות הרוסית ובין השפה העברית והתרבות הישראלית.

אי אפשר לסכם במאמר אחד את כל המיזמים והאירועים הנערכים בקהילות המתוארות. למחאה חברתית אין מקור אחד ולא סיבה אחת. היא מורכבת ממגוון מניעים ופעולות. החלטנו אפוא להתמקד בנקודות אחדות בפעילות שיש בהן כדי להדגים את תהליך היצירה של המחאה בקרב המהגרים הצעירים. קווי מתאר להתעוררות האתנית בקרב חברי ההתארגנויות יוצגו באמצעות אוסף של קטעי ראיונות ושל אירועים ציבוריים נבחרים.

רקע תאורטי

פוליטיקה של זהויות

פוליטיקת הזהויות היא ביטוי הנוגע למאבקים פוליטיים של קבוצות שוליים וקבוצות מדוכאות מתוך מטרתן לערער על הזהויות שכפו עליהן המדינה או הרוב ההגמוני. בישראל קיימות כמה וכמה קבוצות התובעות הכרה בזהותן, כמו פלסטינים, מזרחים, נשים פמיניסטיות, עולי ברית המועצות לשעבר ועולי אתיופיה. לעתים תופעה זו נתפסת כשליטת וכמסכנת את אחדות הקולקטיב היהודי (שנהב 2001). אכן, השיח במרחב הווירטואלי של דיונים ותגובות בפייסבוק חושף עולים וישראלים כאחד שמאשימים את מנהיגי המחאה בפגיעה באחדות העם וכו'. לפי שנהב, פוליטיקת הזהויות החדשה עוסקת בנושאים של מגדר, מיניות, גזע ואתניות. היא חוצה גבולות חלוקה מקובלים, חותרת תחת מערך ההגדרות הממוסדות ומנסה לחולל בו שינוי משמעותי. פוליטיקת הזהויות מאפשרת כלשונו 'לייצר זהויות ממוקפות, זהויות מוצלבות, להמציא קטגוריות חדשות ולחתור תחת קטגוריות קיימות' (שם: 10). פוליטיקת הזהויות של מנהיגי המחאה הרוסית, שמתקיימת בכמה מובנים, עומדת במוקד מחקר זה. בראש ובראשונה, הם מנסים להשתחרר מהגדרות ומהסיווגים הרשמיים המקובלים במדינה, אשר לפיהם מוגדרים יהודי ברית המועצות לשעבר כציבור שיהדותו מוטלת בספק, יהדות פגומה, בלתי שלמה, שמצריכה התערבות ותיקון בידי שליחי האורתודוקסים באמצעות תהליך גיור. הם דורשים הכרה ביהדותם של אזרחי המדינה, עולים מברית המועצות לשעבר, גם במקרה שרק אביהם יהודי. במובן אחר, הפוליטי, הישראלים הרוסים לעתים קרובות נתפסים ומוצגים כבעלי תפיסות פוליטיות ימניות, נציות וכתומכי ליברמן. ואולם קול חדש עולה ונשמע מקרב קבוצת 'דור 1.5', קול השמאל הרוסי, ליברלי יותר, ששובר את הסטראוטיפ המקובל של ציבור העולים הרוסים בתקשורת, במחקר ובדעת הקהל הישראלית. יש להדגיש שוב, נציגי ההתארגנות זו הצהירו פעמים רבות בראיונות בתקשורת על רצונם להימנע מזיהוי פוליטי חד־משמעי.

מחאה חברתית בישראל

במאמר זה נאמץ את ההגדרה של מחאה פוליטית על פי דהאן-כלב (2006: 242), כ'ביטוי של ביקורת ואי-אמון של יחידים וקבוצות כלפי השלטון, מוסדותיו או המדיניות הננקטת על ידו'. המחאה החברתית של הצעירים הרוסים שנבחנת כאן משתייכת לפוליטיקה חוץ-פרלמנטרית – דפוס פעולה פוליטי שאינו מונחה ואינו נשלט על ידי מרכזי הכוח הממוסדים, אינו מתרכז סביב הפרלמנט והקבינט, אינו מתמקד ביום הבחירות ואינו מתנהל על פי כללי המשחק המקובלים בין המפלגות הגדולות ובין המוסדות העיקריים (שפרינצק 1995). עם זאת, שלא כפעולות אלימות, הפגנות והפרות סדר שנוקטות קבוצות קיצוניות, כאן מדובר בפנייה לכלי התקשורת ובמה שאפשר לכנות 'מחאה תרבותית'. ליימן-ווילציג (1992) בספרו על תולדות המחאה הציבורית בישראל מסווג את נושאי המחאה לארבעה סוגים בלבד: פוליטי – שקשור במדיניות חוץ, ביישוב שטחים, במלחמה ושלום; כלכלי – העוסק בסוגיות כגון אבטלה, אינפלציה, סבסוד וסעד; חברתי – הכולל דיור, הפליה, בריאות, תרבות, קליטת עלייה וכיו"ב; ודתי – הנוגע לחילול שבת, לחפירות ארכאולוגיות, לזהות דתית וכיו"ב. לפי חלוקה זו, נושאי המחאה הרוסית שייכים ברובם למחאה חברתית אבל נוגעים גם לנושא הכלכלי והדתי, אם כי במובן הפוך משכיוון אליו שפרינצק. אנו טוענות שיש להפריד את הנושא התרבותי ולראותו כנושא העומד לעצמו.

המחאה הרוסית ניתנת להגדרה כמחאה עדתית. לפיכך, נביא תחילה את תולדות המחאה העדתית המזרחית בישראל ונבחן את המחאה של הרוסים הצעירים בהקשר שלה ובהשוואה עמה.

לפי הטענה המקובלת, מאורעות ואדי סאליב היו הביטוי הראשון למחאה המזרחית בישראל, שצמחה לאחר קום המדינה במפגש שבין החברה האשכנזית הקולטת ובין העולים המזרחים מארצות האסלאם. אך לטענתה של מוצפי-האלר (2002) הופיע השיח המזרחי החתרני כבר בסוף שנות הארבעים, עוד לפני העליות הגדולות של שנות החמישים, בקרב צעירים משכילים אינטלקטואלים, ברובם ממוצא עיראקי, בעלי רקע כלכלי מבוסס, שראו את עצמם מנהיגים חברתיים. לפי זה, המחאה המזרחית בשלביה הראשונים התפרסמה בעיתונים בעלי תפוצה פנימית וקטנה שכתבו צעירים אינטלקטואלים אלה. עם בואם של גלי העלייה הגדולים מעיראק, עלייה של ציבור חסר אמצעים ברובו, השתנה גם האופי של הפרסומים.

בחינת ההיבט המעמדי של המחאה נראית גם במחקריהם של ליימן-ווילציג (1992) ושפרינצק (1995). במחקריהם נמצא כי מאז קום המדינה ועד תחילת שנות התשעים פחתה רמת האלימות והרדיקליות של המחאה העדתית בישראל. ממצא זה מוסבר במעורבות ההולכת וגוברת של מעמד הביניים בפעילות של מחאה. הניעות הכלכלית-חברתית כלפי מעלה של עדות המזרח ולגיטימציה להשתתפותם בחיים הפוליטיים, אף כי ההפליה נמשכת, מצמצמות את האלימות העדתית. לאחר שקמה המדינה, בשנות החמישים עברו המזרחים בתוך זמן קצר למחאות כוחניות מקומיות, ובשנת 1959 נעשה ניסיון המרד הכוחני הראשון של המזרחים – מרד ואדי סאליב. לדברי שטרית (2004), מרד ואדי סאליב

הוא המקור והזיכרון הקיבוצי שחולל מחדש את ההתפרצות של התקוממות 'הפנתרים השחורים' בשנת 1971 בירושלים ובכל הארץ. כיום, במקום הדפוס של מחאה קיצונית באמצעות הפגנות המוניות ועימותים חזיתיים עם השלטון, אנו מזהים פעילות גוברת של יצירה תרבותית לצד פעילות אינטלקטואלית ואקדמית. עם השנים התחלפה אפוא המחאה העדתית האלימה במחאה שנעשית בפעילות תרבותית. לפי שטרית, כמו בניסיון של השחורים בארצות הברית, ניתן לראות בפעילות התרבותית של המזרחים, של שינוי המוקד התרבותי, המשך ישיר לפעילות הקיצונית של ראשית המחאה. המחאה המזרחית של היום נבנתה על בסיס הישגיהם של ראשי המחאה האלימה יותר בתחילת הדרך. נחזור לדוגמה של מחאת יוצאי עיראק, שכבר בעשור הראשון לעלייתם ארצה החלו להשתלב במעמד הבינוני בעוד מרבית עולי ארצות האסלאם האחרים מנותבים אל המעמד הנמוך בישראל (מאיר-גליצנשטיין 2009). גם הם נשענו על הישגיה של המחאה המזרחית הרדיקלית. דרכם למחאה ולמאבק בשנות השבעים עברה דרך התחום התרבותי, כמו הקמת המרכז של יוצאי בבל, כתיבה ומחקר בנושא, מתוך מטרה לחשוף את עברה המפואר של הקהילה היהודית בעיראק.

אכן דרך נוספת בתולדות המחאה הציבורית בישראל היא המחאה של קיץ 2011. מחאה זו העלתה לדיון הציבורי את הקשיים של מעמד הביניים בישראל בתחום הדיור בעיקר, ובייחוד זוגות צעירים המתקשים לרכוש דירה ולעמוד בהוצאות הגבוהות של טיפול בילדים וחינוכם. רוחת הטענה שמחאה זו ייצגה את הדור הצעיר של המעמד הבינוני המשכיל, שחש כי רמת החיים שלו ואיכות השירותים שהוא מקבל מהמדינה אינן עולות בקנה אחד עם מידת השקעתו בעבודה ונשיאתו בנטל הביטחוני והכלכלי. ואולם בקרב חוקרים ישנם חילוקי דעות בנוגע למאפיינים של מחאה זו. יש חוקרים הטוענים שאכן זו היתה מחאה מעמדית של מעמד הביניים (רוזנהק ושלד 2013; רם ופילק 2013), ויש שמוסיפים מבט דורי ומגדרי לתופעה (הרצוג 2013), ולבסוף יש הטוענים שהמחאה לא היתה בגדר התנגדות משום שהיא לא הצליחה ליצור אופוזיציה אלא חיזקה דווקא את הסדר החברתי הקיים (שנהב 2013). קבוצת 'דור 1.5' הוקמה אחרי המחאה החברתית של 2011 מתוך תחושה שלא היה לקול הרוסי ביטוי במחאה. הבעיות של מעמד הביניים הישראלי מעסיקות גם את הצעירים דוברי הרוסית, אולי ביתר שאת מהישראלים שנולדו בארץ, בגלל קשיי ההגירה והבעיות הכלכליות של דור ההורים. יש להוסיף שפעילי קבוצת 'דור 1.5' שיתפו פעולה עם נציגי המחאה האתיופית בשנים האחרונות ואף קראו לציבור הרוסי לצאת לרחובות עם עולי אתיופיה, למשל בטענה שאלימות מצד המשטרה מופנית גם כלפי העולים הרוסים.

מחאה פוליטית בזירה הציבורית-תרבותית

מבחינה תאורטית המאמר מבוסס על ספרות המחקר של אקטיביזם תרבותי (Firat & Kuryel 2010) ועל התאוריה התרבותית של סגנונות חיים אלטרנטיביים, מחאת רחוב ופסטיבלים אורבניים – בהקשר של הגירה (Eyerman 2006; Firat & Kuryel 2010; Hetherington 1998; Melucci 1996; St John 2015). מחקרים אלה מדגישים את חשיבות

הפן התרבותי והסמלי ואת שאלת המשמעות של התופעות המתוארות. כך מלוצי (Melucci 1996) מדבר על התפקיד המרכזי של תרבות ושל הגדרת זהות בעיצוב פעולה חברתית עכשווית, ויותר מזה – על העניין הגובר של תנועות חברתיות כיום בתרבות ובהגדרת זהות קיבוצית. לדבריו, תנועות חברתיות חדשות צומחות סביב נושאים של צעירים, של נשים ושל קבוצות אתניות שונות, ששואפים להיות נראים ונוכחים באמצעות פעולה תרבותית ותקשורתית.

אנו טוענות שתופעת המחאה הרוסית היא בגדר אקטיביזם תרבותי עכשווי של נציגי 'דור 1.5' המהגרים דוברי הרוסית. המחאה התרבותית מאופיינת בין השאר בנטייה לצבעוניות, ליצירתיות ולשימוש ברכיבים של פסטיבל רחוב. חוקרים נוקטים את המונח קרנבל (carnival) של מיכאיל בכטין (Михаил Бахтин) או את המונח פרוטסטביבל (protestival) כדי לתאר אירועי התנגדות אלה (St John 2015). פסטיבלים של התנגדות ומחאה הופיעו בשנות השישים המוקדמות וזכו להתעוררות מחודשת בשנות התשעים של המאה ה-20. אירועי מחאה חדשים אלה מהווים חלופה יצירתית לדרכי המחאה המסורתיות של התקהלות רחוב, מצעדים, נאומים וכרזות. מלבד אלה, חלק מאירועי 'פישקא' ו'דור 1.5' הם פסטיבלים אורבניים (Giorgi et al. 2011). את צמיחת הפסטיבלים האורבניים ומופעי הרחוב באירופה אפשר להסביר בגלי הגירה גדולים וברבגוניות אתנית, בחילון ובדמוקרטיזציה של התרבות העירונית (Boissevain 1992). לטענת החוקרים, כל האירועים האלה תורמים לזירה הציבורית-תרבותית שתשמש לאזרחים מקום מפגש לדון בנושאים בעלי חשיבות ציבורית ולאומית. הזירה הציבורית-תרבותית של המודרנה המאוחרת פועלת דרך ערוצים מגוונים של תרבות ההמונים והפנאי. היא נוגעת לביטויי פוליטיקה אישית וציבורית בתיווכן של צורות תקשורת אסתטיות ורגשיות (McGuigan 2011).

במובן זה, הפעילות של שתי ההתארגנויות בזירה הציבורית-תרבותית ניתנת לאפיון כפול: מחאה באמצעות ארגון פסטיבלים אורבניים ומופעי רחוב בתל אביב ובירושלים; כתיבת יומני רשת והבעת דעה בתקשורת מודפסת, משודרת ומקוונת – וזה למעשה 'אקטיביזם תקשורתי' (כי עיקר פעילותו בדיבור ובכתיבה). כלומר המחאה והאקטיביזם מתבטאים הן במרחב העירוני הן במרחב התקשורתי והמקוון. יוצא אפוא שהמחאה הרוסית המתוארת אינה אלא ביטוי להופעתה של החברה האזרחית של צעירים דוברי רוסית בישראל. לתופעה זו חשיבות גדולה על רקע חוסר האמון של ציבור דוברי הרוסית באזרחות פעילה וביכולתם להשפיע על הסדר החברתי ולשנותו (Philippov & Knafelman 2011). חברה אזרחית בהקשר זה משמעה חברה חלופית – לא זו שמנסה לכבוש את המרכז הפוליטי, להפך – להתרחק ממנו דווקא. מדובר בהשתתפות בתחום הציבורי שבו דנים במשמעות החיים ובגורל מתוך הכרה כי באו אל קצם הנרטיבים הגדולים של הקדמה, הפיתוח, הנאורות והרציונליות, והתפתחו תפיסות שהן מעבר לימין ולשמאל (בן-אליעזר 2006). יצוין שחברי שתי ההתארגנויות מנסים להתנער מסממן פוליטי של ימין או שמאל. חברי 'פישקא' דבקו כאמור במוצהר בתפיסה אפוליטית, ואילו רבים מחברי 'דור 1.5' אוחזים בדעות פוליטיות שמאליות אף שגם הם מנסים להימנע מהצהרה פוליטית. זאת

גם בגלל הרצון להתרחק מפוליטיקה רשמית וגם מבחינה תכליתית, שכן לטענתם הזדהות פוליטית ברורה עלולה למנוע שיתופי פעולה אפשריים בעתיד.

בק (Beck 1997) טוען שבתקופת המודרנה המאוחרת, תכנים פוליטיים מובהקים נעלמים מהמערכת הפוליטית ומופיעים בזירות פעולה אחרות שנחשבו בעבר לא־פוליטיות כגון טכנולוגיה, רפואה, מקומות עבודה, חנויות, רחובות וזירות אחרות של חיי היום־יום. אזרחים שאינם שבעי רצון מפעילות הממשלה מחפשים זירות וערוצים חדשים של השפעה ופועלים בזירה חדשה, אשר בק מכנה 'תת־פוליטיקה': הצורות הלא־מוסדות של פוליטיקה, שהן מחוץ למוסדות פוליטיים של מדינת הלאום או מעליהם. בדומה טוען מלוצ'י (Melucci 1998) שתנועות חברתיות חדשות צומחות מתוך הכרה באי־עילותו של ייצוג פוליטי כאמצעי להשגת מטרותיהן. לפיכך הן מתאפיינות בנזילות, בגמישות ובהיעדר סמכות ברורה, ופועלות מעבר לפוליטיקה המסורתית הרגילה ומחוץ למסד הפוליטי. בתוך כך ניתן לטעון שהמחאה התרבותית של עולי ברית המועצות לשעבר, שמובעת בעיקר בארגון אירועים ציבוריים, בפסטיבלים אורבניים ובכתיבה, היא ביטוי של תת־פוליטיקה בזירה הציבורית-תרבותית בישראל ושל הזירה האזרחית המתהווה בקרב דוברי רוסית צעירים. משתתפי הארגונים התייאשו מהפוליטיקה הרשמית ובייחוד מחברי הכנסת דוברי הרוסית, שלכאורה אמורים לייצג את הקול הרוסי ולהילחם על זכויותיהם. לכן הם מנסים לפעול בעצמם בזירה האזרחית ולנהל מאבק.

נראות בהגירה

נוכחותם של מהגרים ומיעוטים אתניים נראית לעין באזורים עירוניים מרכזיים רבים בעולם, והם נעשים חלק בלתי נפרד מהנוף החברתי־אורבני של היום. בשנים האחרונות סוציולוגים עוסקים בהשתתפותם ובנראותם של מהגרים במרחב הציבורי-אורבני בעולם, ובהשתייכותם למרחב זה, בייחוד בערים מרכזיות באירופה (Berg & Sigona 2013). לדברי החוקרים, הזירה התרבותית הפופולרית של תאטרון, פסטיבלים, טקסים ותהלוכות, בהשתתפותם של המהגרים ואף ביזמתם, יכולה לשמש זירה למפגש ולגישור בין המהגרים ובין הקבוצות השונות שחולקות יחד מרחב אורבני משותף (Delhay & Van de Ven 2014; Martiniello 2014; Salzbrunn 2014; Sievers 2014).

באסופת מאמרים שיוחדה לנושא של נראות המהגרים ממדינות ומקבוצות שונות בישראל, טבעו לומסקי־פדר ורפפורט (2010) את המונח 'נראות בהגירה'. לטענתן, נראותו של המהגר כרוכה בזיהוי כזר מובהק ובסיווגו כאחר, כלא שייך, ולכן המהגרים אינם יכולים להיות אדישים לנראותם ולאופן שהם נתפסים בחברה החדשה. מהגרים בדרך כלל אינם ממהרים לתבוע נראות והכרה, מכיוון שתחילה עליהם לצבור משאבים חברתיים ותרבותיים (שם). משום כך, רק בני דור שני או שלישי למהגרים צוברים כוח מספיק כדי לתבוע הכרה ונראות. במובן זה, מקימי ההתארגנויות, הפעילים והמשתתפים, עברו את השלב הראשון בהיקלטות המהגרים בחברה החדשה, שלב שבו המהגרים משקיעים את מרב מאמציהם בהישרדות כלכלית ובתפקוד חברתי בסיסי. בני דור וחצי דוברים עברית

ברמה של שפת אם, יוצרים וכותבים בעברית כברוסית; נקלטו היטב בארץ, צברו משאבים והם מרגישים בטוחים בעצמם. לכן הם מסוגלים להפגין את נראותם במרחב הציבורי בישראל ולדבר בעד עצמם. כפי שנראה, חברי שתי ההתארגנויות נוכחים ופועלים במקומות ציבוריים אפנתיים ומרכזיים בתל אביב ובירושלים מתוך תחושת מקומיות ובעלות. כלומר נראותם במובנה הראשון היא נראות מקומית, ממשית, ואורבנית במקרה הזה. במובן אחר, זו נראות תקשורתית – ההופעה בטלוויזיה ובתקשורת הכתובה נתפסת כיום כדבר חשוב בקבוצת 'דור 1.5'. לדברי ליימן-ווילציג (1992), גורם חשוב שהאיץ את המחאה של שנות השבעים בארץ היה הטלוויזיה. לטענתו, יעילותן ההולכת וגוברת של תנועות מחאה קשורה במישרין לשיפור עקיב באמצעי התקשורת להמונים. הטלוויזיה מקדמת את המחאה מאחר שזו ניוונה מפרסום, וסיקור תקשורתי מחזק את המחאה הציבורית. ריבוי ההופעות של חברי קבוצת 'דור 1.5' (מאחר שארגון 'פישקא' הפסיק את פעילותו) בתכניות טלוויזיה ורדיו בעברית ובערוץ 9 ברוסית, כמו גם ניהול אתרים במרשתת ובהם פייסבוק וכתובת טורי דעה ויומני רשת – כל אלה מחזקים את המחאה הציבורית של דוברי הרוסית הצעירים באמצעות הנראות וההנכחה שלהם באמצעי התקשורת. הדעות והקולות שלהם הולכים ונשמעים יותר באוזני הקהל דובר הרוסית והעברית בישראל. הם ערים לחשיבות ההופעה בתקשורת ומתגייסים למשימה זו.

לדברי ליימן-ווילציג (1992) רובם המכריע של אירועי המחאה בארץ הם הפגנות רחוב, בגנים ציבוריים, בכיכרות. ואילו במקרה של המחאה הרוסית מדובר בקבוצת פעילים קטנה שמצליחה לזכות לנראות ציבורית גדולה באמצעות סיקור תקשורתי נרחב. זהו אפוא אקטיביזם תרבותי, ולא מחאה באמצעות הפגנות רחוב. עוד הוא טוען שככל שהתפשטה תופעת המחאה בחברה הישראלית כך השתתפו בה יותר אנשים ממעמד הביניים. והיות שאלימות אינה הולמת את אנשי מעמד הביניים ואינה אופיינית להתנהגות של שכבות אלו, פחתו מעשי אלימות נגד רכוש ונגד בני אדם. לפי ליימן-ווילציג, המשתנים הסוציו-דמוגרפיים החשובים והבולטים ביותר הם רמת ההשכלה וההכנסה האישית. ככל שאלה גבוהות יותר כך עולה רמת ההשתתפות במחאה. הוא מצא שמחאה ציבורית בישראל היא כלי פוליטי שבא להשלים את האמצעים הפרלמנטריים הרגילים ולא להחליף אותם. המשכילים ביותר הם הפעילים ביותר במחאה הציבורית, אף כי ברור שאוכלוסייה זו מכירה היטב את המערכת הפוליטית הפרלמנטרית ויודעת כיצד לנצל אותה. היא הקרובה ביותר לממסד ולמעשה אפילו חלק ממנו. לפי ליימן-ווילציג, אילו המחאה היתה באה להחליף את האמצעים הפוליטיים הפרלמנטריים המקובלים, קרוב לוודאי שהיתה מעוררת עניין בקרב אוכלוסיות חלשות מהמעמד הנמוך. במחאה הרוסית אכן מדובר בנציגי מעמד הביניים, אנשים בעלי ניסיון בפוליטיקה פרלמנטרית וחוף-פרלמנטרית שמשתמשים בניסיונם ובקשרים שיצרו בזירה הפוליטית והאזרחית כדי לקדם את מאבקם. ההיבט המעמדי שלהם מסביר את אופי המחאה כאקטיביזם תרבותי ולא מחאה בהפגנות אלימות. על פי Tarrow (1998) ניתן לדרג את פעולות העימות של קבוצות החל בראש המדרג של עימות רדיקלי – פעולות אלימות, וכלה בדרגה הנמוכה ביותר של רדיקליות – פעולות

של קריאת תיגר כמו הופעות בתקשורת, שימוש במוזיקה ובאמנות, בקולנוע ובתאטרון וארגון כנסים ביקורתיים. אם כן, המחאה הרוסית התחילה בשלביה הראשונים בפעילות עימות לא רדיקלית. ואין זה מקרה, שכן כאמור מנהיגי המחאה משתייכים למעמד הביניים החדש – משכילים, פעילים פוליטיים וחברתיים דוברי רוסית.

אתניות יהודית-רוסית חדשה של דור וחצי בישראל

מסגרות ארגוניות של המהגרים הרוסים הצעירים בישראל מחזקות את הזהות האתנית הייחודית שלהם. האתניות הזאת חזקה וגאה ועם זאת פגומה במובן מסוים (בעיני הממסד הרבני לפחות) וגם תגובתית, פעילה ומגויסת. מודעות עצמית ואתניות יהודית-רוסית-סובייטית של בני דור וחצי מבטאות תפיסת עליונות מסוימת של התרבות הרוסית-סובייטית שהם מעוניינים לפתח ולהוביל בישראל. מאידך, היא משקפת נחיתות של העולים הרוסים בחברה הישראלית מבחינת יהדותם, המוכרת כבעיית פסולי חיתון עקב אי-הכרה ביהדותם בהלכה האורתודוקסית. אחת המטרות הפוליטיות של התנועות החדשות של בני דור וחצי היא לאתגר ולשנות את ההגדרה של מיהו יהודי בהקשר הישראלי.

את המושג התאורטי 'אתניות תגובתית' (reactive ethnicity) פיתחו החוקרים על מהגרים לטינים בארצות הברית ועל מהגרים טורקים בגרמניה (Celik 2015; Diehl & Schnel 2006; Portes & Rumbaut 2001). בשני המקרים מדובר בתגובת נגד של מהגרים צעירים (לרוב הדור השני להגירה), בני אוכלוסיות מוחלשות, שמפתחים זהות אתנית חתרנית בתגובה לעוינות, לאיזמים, להפליה שיטתית לרעה ולניכור מצד החברה הקולטת. לטענת החוקרים, חוויית ההפליה של מהגרים ובני מיעוטים, תוצאתו של שיח בלתי שוויוני בזירות שונות (מערכת החינוך, שוק העבודה, שכונות מגורים), מגבירה את הזדהות עם קבוצת המוצא ואת תודעתם האתנית. יתר על כן, האתניות התגובתית עשויה ללבוש צורה של התנגדות לקבוצת הרוב לטובת הלכידות האתנית ואף להיפך לעמדה נגד מוסדות הזרם המרכזי בחברה. במובן מסוים אין מדובר בחזרה לשורשים האתניים המקוריים או בשימורם אלא בהמצאה חדשה, ייחודית להקשר החדש של המהגרים בחברה הקולטת, בבחינת תגובת נגד לעוינות ולהפליה לרעה מצד החברה החדשה (Portes & Rumbaut 2001).

במאמר נטען שבקרב הרוסים הצעירים, בני דור וחצי, מתפתחת אתניות תגובתית חדשה וצומחים ניצנים של מחאה על היחס המפלה והמשפיל של החברה הישראלית כלפיהם. המחאה הרוסית מתייחדת בהשתייכותם של המוחים למעמד הביניים החדש בישראל. זאת, שלא כמאבק השחורים בארצות הברית בשלבי הראשונים ושלא כמחאה המזרחית בישראל, שצמחו בשכונות עוני ובאוכלוסיות מוחלשות. הבדל חשוב נוסף טמון באופי האלים הקיצוני של תנועות המחאה בחו"ל ובארץ (שטרית 2004), לעומת המחאה הרוסית אשר שלביה הראשונים באים לידי ביטוי בפעילות תרבותית ותקשורתית בעיקר. להלן קטע מתוך הסרט התיעודי הישראליים החדשים בהשתתפותו של חיים יבין. הקטע ממחיש את ביטוייה של אתניות תגובתית חדשה ומתמצת אותה בבידור:

חיים יבין: מה זה דור 1.5?

קטיה קופצ'יק: אתם יודעים מה, אנחנו לא נחמדים. כמו שיש מזרחים לא נחמדים, גם אנחנו לא נחמדים. כי הדור הראשון של ההורים שלנו היו דווקא נחמדים. הם ספגו את הכול, הם שרדו פה, ואנחנו כבר לא נחמדים.

ליזה רוזובסקי: אנחנו מדברים רוסית, אנחנו אוהבים את השפה שלנו, אנחנו אוהבים את התרבות שלנו, אנחנו לא רוצים לוותר עליה בשום פנים ואופן, אבל אנחנו ישראלים. אנחנו רוצים שיקבלו אותנו ככאלה, אנחנו לא רוצים שינסו להכניס אותנו לשום כור היתוך.

חיים יבין: אז לאיזה עם אתם שייכים?

ליזה רוזובסקי: אנחנו שייכים לעם ישראל, אבל אנחנו משמרים את הייחוד הרוסי. אנחנו לא מתביישים בזה שאנחנו רוסים.

חיים יבין: מישהו אמר לך לא לשמור על הייחוד הרוסי?

אדי איזדיג'נסקי: כן. אמרו לנו לא לדבר רוסית במקומות עבודה. ההורים שלנו קיבלו את זה כשהם באו לפה. כשאמא שלי עבדה בקופת חולים, אמרו לא לדבר פה רוסית. זו טראומה שיש לה עד עכשיו. כשניסו לעברת לנו את השמות. זו טראומה שהדור המבוגר חווה אותה יותר וזה נמצא אצלו יותר. אבל גם אנחנו חטפנו.

איליה ספיצירב: יש פה אווירה של חוסר סובלנות תרבותית, שמושרשת בישראליות הזאת שאנחנו מדברים עליה. זאת הנורמה במדינה.

קטיה קופצ'יק: ההורים שלנו, שהיו שם צווארון לבן: עורכי דין, רופאים, הפכו בישראל לצווארון כחול. הפירמידה התהפכה. שואלים אותי איך עלית לבד. אני שמחה שהם לא עלו אתי. אני לא מסוגלת לראות את אימא שלי, פרופסור בקונסרבטוריון, מנקה שירותים.

אלה הבעיות שמטרידות את חברי 'דור 1.5' ודוחפות אותם להנהיג את המחאה הרוסית: חוסר סובלנות, הנפוץ בחברה הישראלית, באשר לדיבור בשפה הרוסית; הרצון לשמר את התרבות הרוסית-סובייטית ותחושת הגאווה שהם חשים בזכות היותם רוסים; בעיות תעסוקה ודיור בקרב העולים; הידרדרות מצב התעסוקה ובעיית הקצבאות של דור ההורים.¹⁰ גורם מכריע נוסף, שלא עלה בשיחה הנ"ל אך יש לו מקום נרחב בשיח הקבוצה, הוא שאלת הגיור של העולים הלא יהודים, ועל כך יורחב בהמשך. להלן שתי דוגמאות, מתוך ראיונות של חברה ב'פישקא' וחברה ב'דור 1.5', להתפתחותה של תודעה אתנית ואף גאווה במוצא האתני הרוסי שפיתחו החברות בתגובה ליחס העוין של הסביבה כלפיהן.

10 גם לסוגיות כלכליות אלו יש מקום מרכזי במאבק. מאמר זה אינו עומד עליהן בהרחבה בגלל ביטוין המועט באירועים הציבוריים שהם מארגנים, ואין בכך משום כוונה להמעט בחשיבותו של הנושא הכלכלי הזה.

דינה, רווקה בת 30, פיזיותרפיסטית, בגיל שש עלתה לישראל ממוסקבה עם הוריה ואחותה, מתגוררת בדירה שכורה בתל אביב. דינה ריכזה בעבר את פרויקט 'מחוגים' ב'פישקא' (הריאיון התקיים בעברית):

כל השנים הרגשתי מאוד ישראלית... הייתי הישראליות בהתגלמותה. כמו שאת שומעת, אין לי מבטא בעברית. הרוסית שלי לא מושלמת ואני מעדיפה לדבר עברית. היתה לי זהות ישראלית. אני וחנה סנש ביחד אל השקיעה. ואז באיזשהו שלב היו ילדים שהתחילו לקרוא לי 'זונה רוסייה'. אני חושבת שזה התחיל בכיתה ו'. איפה אני זונה? אני בגיל 12 שיחקתי בברביות. הייתי מאוד תמימה... ברגע שזה התחיל, העיניים שלי נפתחו. השתדלתי להיות כמו כולם ולהתאים את עצמי, אבל לא הצלחתי. הרגשתי שאני לא מצליחה... הסתבר לי, שנים אחרי זה, שבגיל 18 הפיצו שמועות שאני נאנסת על ידי ערבי באילת. זו סטיגמת ערבים-רוסיות-אונס, שלא ברור לי מאיפה הגיעה. זה מעולם לא קרה... כן, רציתי לדעת יותר על הרוסיות שלי, היה לי נוח עם הרוסים, שאיבדו כמוני את הזהות הרוסית שלהם. הם הבינו אותי ולא הייתי צריכה להסביר את עצמי ולהפוך את עצמי לנגישה ולמובנת. הרי לאחרים היה צריך להסביר ולתמלל כל הזמן. גם פה וגם שם לא מצאתי מקום. הסיפור שלי עם 'פישקא' התחיל מליל הסדר, שאליו הגעתי ב-2010. פגשתי שם אנשים מאוד מעניינים. היה לי מעניין מבחינה אינטלקטואלית ותרבותית והאנשים לא היו מרתיעים. הרוסית שלי קצת השתפרה בזכות 'פישקא' והחברים הרוסים שהיו לי באוניברסיטה. בבית תמיד דיברתי רוסית. מה שהשתנה, זו היכולת שלי לא לבדל את עצמי מהרוסים, הם רוסים ואני לא. אני יודעת לא להיות רוסייה. הרוסים מדברים אליי בעברית. חלק מתהליך ההיטמעות שלי היה, שלא יראו ולא יזהו ולא ישימו לב, לא בביגוד, לא בדיבור ולא במראה. אני יכולה להסוות טוב מאוד. הרצון לא להיות רוסייה נעלם בעקבות המפגש עם אנשים ב'פישקא'. שם פגשתי אנשים שיש להם עולם ועניין כמו שלי... הזהות הרוסית שלי היתה לפני כן חבויה... היום אני כבר לא חוששת לדבר רוסית ולהיות רוסייה.

דוגמה אחרת מריאיון של יוליה קיסלב, בת 48, אם לבת, מפיקה ואמנית שהיתה בארץ לרקדנית בטן ולמארגנת סדרת מסיבות מזרחיות בתל אביב. בגיל 25 עלתה לישראל מחצי האי קרים, בעברה חברה ב'פישקא' והיום חברה ב'דור 1.5', מתגוררת בדירה שכורה בתל אביב (הריאיון התקיים בעברית):

ב-15 שנים הראשונות לא הייתי בקשר עם רוסים. הייתי יותר בסביבה ישראלית. פתאום נהייתי רקדנית בטן ודמות שסביבי יש אנשים ואני במרכז. למשל במסיבה ב'ננוצ'קה' שאני רקדנית בטן של עדות המזרח. הסיפור שלי הוא, שדרך המזרחים הגעתי לרוסים... היה איזה רגע מכוון אחד בשבילי. זה קרה ב'ננוצ'קה', בר מגניב ואפנתי בתל אביב. הופעתי שם פעם בשבוע על הבר. בכל מקרה, פנה אליי גבר, פרצוף מוכר של פוליטיקאי ועיתונאי מפורסם, נציג של המזרחים. נראה מזרחי ומאוד אינטליגנטי. רקדתי על הבר וכשסיימתי את הקטע שלי ורציתי לרדת, הוא נתן לי יד.

אמרתי לו תודה. והוא בנחמדות ובקטע של להביא לי קומפלימנט אמר לי – כמה זמן את בארץ? אז הייתי 14 שנה בארץ. עניתי לו. והוא שוב בנחמדות אמר לי – את כל כך הרבה זמן בארץ ולא נהיית ישראלית. הוא התכוון לזה שאני מנומסת. ושוב בנחמדות אמרתי לו, שאני לא חושבת שאני צריכה להשתנות בשביל להיות ישראלית. בגלל שהייתי מנומסת ונחמדה הוא אמר לי את זה כמחמאה, כי הוא חשב שישראלים הם גסי רוח. והוא פתאום פתח עליי פה. אמרתי לו, שאני לא צריכה להשתנות כדי להיות ישראלית, מה שהוא כנראה לא יכול לעשות. לו בזמנו לא היתה הזכות הזאת, לא להשתנות כדי להיות ישראלית. הוא התחיל לדבר אתי – יש לכם טלוויזיה ברוסית ועיתונים ברוסית, ואיך אתם מעזים... אבל זה פתח לי עיניים. למדתי מהמקרה הזה כמה דברים. קודם, שהעלייה הרוסית עשתה פה מהפך – בזה שהיא לא היתה מוכנה להשתנות. מאותו רגע, החלטתי שאני רוצה ללכת לכיוון הזה, לחזור לדוברי רוסית.

ברוב הראיונות לחברים משתי הקבוצות עלה שוב ושוב סיפור דומה של ניסיון 'להשתלב' ולהיות 'ישראלי' 'תמורת' ויתור על הזהות הרוסית. בדומה לשתי הנשים האלו, רוב המרואיינים תיארו את תהליך ההתכחשות הראשוני לתרבות הרוסית ולזהות הרוסית המהגרת, שחוו בגיל הילדות או ההתבגרות כחלק מתהליך ההשתלבות והקליטה בישראל. כלומר ההיבט הדורי מכריע להבנת מקורותיה של המחאה הרוסית. התרחקות, הסתרה, הסוואה, התחבאות, התחפשות, הכחשה, בריחה – דימויים אלה מתארים את השלב של השנים הראשונות בישראל. חלק תיארו את תרומתו של 'פישקא' ל'גילוי הרוסיות שלהם', להעצמה ולגאווה בזהותם הרוסית בשילוב היותם ישראלים. אחרים דיברו על הצטרפותם למחאה הרוסית של 'דור 1.5' בגלל יחס עוין או מפלה מצד הסביבה. אם כן, האתניות הרוסית התגובתית אינה אלא תוצאה של היחס העוין מצד הסביבה הצברית, וזו מביאה לידי תודעה אתנית, גאווה בתרבות הרוסית ואף חזרה אליה ובתוך כך דיבור בשפה הרוסית וקיום קשרים חברתיים רבים יותר עם דוברי רוסית. סיפוריהן של דינה ויוליה הם אולי הדוגמאות הטובות ביותר המייצגות השתלבות של מהגרות בחברה הישראלית: דינה חזרה בתשובה, למדה באולפנה לבנות וחיה בילדותה עם הוריה בהתנחלות דתית, ואילו יוליה למדה ריקודי בטן והשתתפה במסיבות של עדות המזרח ואף הפיקה אירועים ומסיבות עם מוזיקה מזרחית בתל אביב. חזרה בתשובה, ריקודי בטן ועיסוק בתרבות המזרחית יכולים להיחשב אמצעים להשתייכות לישראליות המקומית הצברית, אם כי במובנים שונים. כך, למשל, אידזינסקי (2014) תיארה את תופעת ההתמזרחות של העולים הרוסים הצעירים שגדלו בפריפריה הישראלית, תופעה שהיתה בעבורם אמצעי להיות לישראלים ולמקומיים. שתי הנשים חוו על בשרן את העובדה שהישראליות שלהן נתפסה בעיני הסביבה כחסרה, כפגומה או כבעייתית, וכי הסביבה תזכיר להן תמיד את היותן מהגרות רוסיות זרות, גם באמצעות הסטראוטיפים הנפוצים בישראל על רוסים ועל נשים רוסיות במיוחד. תגובת הנגד שלהן היתה חזרה לתרבות הרוסית ואף הצטרפות למחאה הרוסית. יש להוסיף ולציין ששתי נשים אלו חורגות מגבולות הגיל של דור וחצי – דינה עלתה צעירה מאוד,

בגיל שש, ויכולה להיחשב נציגת הדור השני, ואילו יוליה עלתה בגיל מבוגר יחסית – 25, ויכולה להיחשב נציגת הדור הראשון. עם זאת, אנו סבורות שדוגמאות אלו ממחישות את התופעה של חזרה לשורשים הרוסיים ושל התעוררות האתניות הרוסית בקרב העולים בני דור וחצי. מרואיינים רבים משתי ההתארגנויות תיארו שוב ושוב חוויות דומות של התרחקות מ'רוסיות' וחזרה הדרגתית אליה לאחר שנים מספר בישראל. האתניות התגובתיות של הרוסים הצעירים מורכבת משני חלקים: 'האתניות החזקה' מצד אחד, ו'האתניות החלשה והפגומה' מצד אחר, ואת שתיהן הם שואפים לאתגר, לפתח ולעודד. חברי שתי ההתארגנויות שבו וטענו כי ניסיונותיהם להכחיד את כל הסמלים החיצוניים של רוסיותם (לא לדבר ברוסית, להתיידיד רק עם ישראלים צברים, להתלבש לפי האפנה המקומית, לא לאכול מאכלים רוסיים) – הכול כדי להיות ישראלים ככל האפשר – כל אלה לא עשו אותם לישראלים בעיני הסביבה המקומית.

אתניות רוסית חזקה

ליאון (Leon 2014) מבחין בין 'אתניות חזקה' ובין 'אתניות מדוכאת' בהקשר של המהגרים מארצות הברית לעומת המהגרים מארצות ערב המכונים עדות המזרח. לפיו, אתניות חזקה ניתנת להגדרה כייחודיות תרבותית סובייקטיבית המתפתחת בקרב המהגרים שנהנים מגישה למשאבים עולמיים ורואים בתרבות המוצא שלהם, שעדיין הם קשורים אליה קשר הדוק, מקור חשוב של השראה ונקודת התייחסות. במקרה של המהגרים האמריקנים בישראל, האתניות החזקה שלהם באה מתוך העובדה ששפת אמם האנגלית מהווה נכס חשוב, שהם באו ממעצמה עולמית שהשפעתה רבה בזירה הבין-לאומית ובישראל; היא באה מתוך המשאבים הכלכליים שהם מביאים אתם לעתים, מתוך ההגירה האידאולוגית שעשו מבחירה ולא בשל משבר כלכלי או אנטישמיות, ומתוך השתייכותם למרכז של היהדות בת-זמננו, בעת שארצות הברית מהווה בית לקהילות יהודיות רבות.

ליאון (2014) וגם סמוחה (Smoocha 2008) רואים במהגרים מברית המועצות לשעבר קבוצה המשמרת אתניות חזקה: מהגרים רבים שהגיעו לארץ קטנה, בעלי שפה ותרבות ייחודיים, אשר רואים את עצמם כנכס תרבותי יקר ואף נעלה על התרבות הישראלית; שרבים מהם בעלי השכלה גבוהה, ואשר מטפחים בישראל את אתוס השתייכותם לאינטליגנציה הרוסית – כל אלה סמנים של אתניות חזקה. היהודים ברוסיה היו קבוצה אתנית עירונית משכילה, עילית אינטלקטואלית ומקצועית – מדענים, רופאים, אמנים. הם נחשבו למי שדבקים בתרבות הרוסית הגבוהה (Remennick 2007). בקיאות וידע בספרות, במוזיקה, בהיסטוריה ובאמנות הם בגדר הון תרבותי, במונחי של בורדייה (Bourdieu 1986). את ההון הזה הביאו מארץ מוצאם, ובישראל הם ממשיכים לטפח אותו. ההון התרבותי מגולם בהתנהגויות, בידע ובהעדפות בתחום התרבותי, והוא משמש אמצעי להדרה בתחום המקצועי, בתחום של משאבים ומעמד חברתי גבוה (Lamont & Lareau 1988).

נציגי 'פישקא' ורבים ממשותפיו אכן רואים את עצמם כנציגי השכבה המשכילה דוברת הרוסית בישראל. כפי שהראתה לרנר (2013), מהגרים רוסיים רבים מגייסים

בישראל את תרבות האינטליגנציה ומשתמשים בה כהון תרבותי נגיש שאפשר להמירו להון מקומי, או להשתמש בו להשגת הון כזה. זאת לעומת הביקורת שנמתחת על מושג האינטליגנציה ברוסיה הפוסט-סובייטית ולעומת פירוקו. במובן זה, מודל האינטליגנציה, בהקשר הישראלי, הוא רכיב תרבות ישן שהמהגרים הרוסים מעניקים לו משמעות חדשה לפי צורכיהם כדי להתמקם מחדש בחברה הישראלית. חברי 'פישקא' מגייסים את מודל האינטליגנציה ומעצבים אותו מחדש, כדי לזכות בלגיטימציה ואף בעליונות בחברה התל אביבית של מעמד הביניים.

במונחים של בורדייה (Bourdieu 1986), אפשר למשל לשאול: מהם רכיבי ההון התרבותי הרוסי החדש שמטפחים חברי 'פישקא' בישראל? ראשית לכול, היכולת להתבטא בשפה הרוסית הגבוהה כדיבור ובכתב נתפסת כחשובה מאוד בקרב אנשי הצוות. בקיאות ועניין בספרות, בשירה, בהיסטוריה, בתאטרון ובאמנות רוסיים מחזקים את מעמד המשתתפים. על פי תפיסתם של יהודים רוסים משכילים, הכרת הספרות הרוסית הקלאסית, שנלמדה בבתי הספר, שעובדה לסרטים ואשר מצוטטת בשיח האמנותי, היא רכיב עיקרי של הון תרבותי רוסי גבוה (רמניק וקנורין-טבשי 2012; Remennick 2007). השכלה גבוהה גם היא רכיב חשוב של ההון התרבותי הרוסי (Lerner, Rapoport & Lomsky-Feder 2007). בקרב אנשי הצוות והחברים בולטים אנשי אמנות ורוח: שחקני תאטרון, רקדנים, משוררים, ציירים ועיתונאים. הבולטות הזאת מלמדת שהתרבות הרוסית נחשבת להון.

חלק אחר מההון התרבותי של חברי 'פישקא' הוא התרבות העולמית הפופולרית, האירופית והאמריקנית. אלה כוללות מוזיקה ומחול אתניים, ג'אז, רוק, קריוקי, פסטיבלי אוכל ומופעי רחוב. הידע והשליטה בשפה האנגלית הם רכיב נוסף, וכמוהם עיסוקים תרבותיים שהיו פופולריים בתקופה הסובייטית בקרב דור ההורים של הרוסים הצעירים: תחרויות הומור 'קב"ן' (KBH), משחקים אינטלקטואליים 'שטו-גדה-קוגדה' (Что? Где? Когда?), ושירי משוררים וזמרים, 'בָּארְדִים' (Бард), נוכחים גם הם, אם כי פחות, בפעילות הארגון. על כל אלה נוספים רכיבים מהתרבות הישראלית האורבנית העדכנית, והכול יחד מתהווה להון בן-כלאיים חדש המתעדכן לפי טעמים של דור הצעירים שגדלו בישראל (פרשיצקי ורמניק 2015).

בקבוצת 'דור 1.5' האתניות החזקה מתבטאת ברכיבים נוספים. ראשית לכול, גם כאן ידע של השפה הרוסית ובקיאות בתרבות הרוסית מהווים הון תרבותי שהם מסרבים לזנוח, לדוגמה ליזה רוזובסקי, עיתונאית שכותבת הן ברוסית הן בעברית, שאף מדברת בסרט הישראליים החדשים על החלטתה לשלוח את בתה לגן דובר רוסית ועל הלגיטימיות לשמר את השפה הרוסית ולדבר בה במרחב הציבורי הישראלי. משנעשתה לעיתונאית בעיתון הארץ היא מרבה לתאר את עולם התרבות של העולים הרוסים בישראל בראיונות של ציירים ובכתבות על מופעי אמנים ועל אנשי תרבות רוסים שמגיעים להופעות בישראל.

גם פסטיבלים של שירת משוררים מהגרים דוברי רוסית וערבי שירה רוסית וסובייטית מסמנים את הניסיון של חברי הקבוצה להעלות את קרנה של התרבות הרוסית בישראל, בהבאתן של יצירות של משוררים, סופרים וזמרים שיצרו בשפה הרוסית במאה ה-20, בתרגום לעברית.

עם זאת, שלא כטענתם של ליאון (2014) וסמוחה (2008) אשר להשוואה בין האתניות המדוכאת של העולים המזרחים ובין האתניות החזקה של העולים הרוסים, נראה שהעניין מורכב הרבה יותר. בהקשר של המחאה הרוסית, האתניות של המזרחים יכולה להיות לאתניות חזקה בשני מובנים: במרכיב של התרבות המזרחית, אשר צמחה בישראל במוזיקה הפופולרית והקלאסית, בספרות, בשירה וכיוצא באלה; ובמרכיב האתניות המזרחית היהודית הדתית-מסורתית, אשר באה לידי ביטוי למשל בחגיגות המימונה שפשטו בישראל – בשני מרכיבים אלה האתניות של המזרחים בוודאי מהווה אתניות חזקה בעבור העולים הרוסים, שיהדותם לעתים מוטלת בספק.

ייתאמר אפוא כי המחאה המזרחית והישיגיה הם מקור השראה בעבור נציגי המחאה הרוסית הצעירים. חלק מנציגי קבוצת 'דור 1.5' אומרים שהדרך ארוכה לפניהם עד שיצליחו לבסס את מעמדה של התרבות הרוסית בדומה לזו המזרחית בישראל ולהשיג הישגים דומים.

נוסף על כך, אם משווים בין 'אתניות רוסית' של יהודי ברית המועצות לשעבר ובין 'אתניות אמריקנית' של יהודי ארצות הברית בישראל, האתניות הרוסית חלשה ונחותה יותר. בדירוג על פי יוקרה של עדות וקבוצות אתניות שונות בישראל, התרבות האמריקנית ניצבת באחד המקומות הראשונים והבכירים ביותר בעוד הרוסית במקום נמוך הרחק ממנה.

אתניות יהודית חלשה-פגומה של המהגרים הרוסים בעיני הממסד האורתודוקסי

לעומת האתניות הרוסית-הסובייטית החזקה של העולים, האתניות היהודית שלהם היא תרבות דקה (רואי 2012). לפי רואי, תרבות יהודית דקה היתה סימן ההיכר של היהודים הסובייטים, ולא במובן המסורתי של שמירת המצוות וההלכות היהודיות, שנאסרה בתקופה הסובייטית, אלא כתרבות מעורפלת וחמקמקה מבחינת השוני ותחושת עליונות לעומת הסביבה, מתן חשיבות רבה לחינוך ולהשכלה, הזדהות עם היהודים האחרים ותחושת השייכות הקיבוצית היהודית. רואי סבור שחיוורונה וחוסר אפיונה הברור הם אלה שאפשרו לתרבות זו לשרוד למרות מאמציו העקשניים של המשטר הסובייטי לשלול מן היהודים את ייחודם.

ואולם ברבנות הראשית, בממסד ובחברה בישראל נתפסת האתניות היהודית של העולים כפגומה. יחס חשדני ועוין כלפי יהדותם, תהליך משפיל לעתים של בירור היהדות ובעיית פסולי חיתון – כל אלה יוצרים את נחיתות האתניות היהודית של המהגרים, שמתפרשת בציבור הישראלי כפגומה.

בגל העלייה האחרון מברית המועצות לשעבר הגיעו לישראל כ-330,000 מהגרים שאינם יהודים על פי הגדרות ההלכה האורתודוקסית המקובלות בישראל, לצורך הרישום במשרד הפנים (Cohen & Susser 2009). בקבוצה זו נכללים בני זוג שאינם יהודים במשפחות מעורבות וצאצאיהם. בקרב העולים שהגיעו לישראל בעשור האחרון, מספר הלא יהודים גדל בהתמדה. הבעיות העיקריות של המהגרים שאינם מוגדרים כיהודים על פי ההלכה מתעוררות בעיקר בעת המפגש שלהם עם הממסד הדתי, במקרה של נישואין או קבורה. מאז ראשית

העלייה של שנות התשעים מתנהל דיון ציבורי בסוגיית יהדותם של העולים בעת שרובם אינם מעוניינים להיפך באמצעות תהליך הגיור לדתיים לפי כללי היהדות האורתודוקסית, אלא לקבל אזרחות מלאה. העולים הרוסים שאינם מוכרים כיהודים חשים כאזרחים סוג ב' ובלתי שייכים לציבור היהודי במלוא מובן המילה, אף שהם מזדהים כיהודים. הם חווים פגיעה בזכויותיהם הבסיסיות כאשר נשללת מהם האפשרות להתחתן ולהיקבר בישראל ובמקרה של נישואין הם נאלצים לנסוע לחו"ל. גודמן (2008) טוען שהגיור בישראל הוא אמצעי לאזרח, לניהול וכן לשליטה ולפיקוח של המדינה ושליחיה על אוכלוסיית המהגרים, בעיקר מברית המועצות לשעבר. הגיור הופך את המהגר לאזרח מבחינה חברתית ותרבותית. מדינת ישראל מפעילה אולפני גיור ממלכתיים, ובזמן כהונתו של אריאל שרון אף הוקם משרד הממונה על ענייני הגיור בלשכת ראש הממשלה. כלומר המדינה מפעילה מנגנוני התאזרחות בחסותה ובמימונה. העולים הלא יהודים נתפסים כ'בעיה לאומית' ואף כאיום על היותה של מדינת ישראל מדינה יהודית, ועל רקע זה בולט המונח 'משימה לאומית' בהקשר של גיור העולים הלא יהודים (קראבל-טובי 2013).

שאלת גיורם של העולים הלא יהודים מברית המועצות לשעבר זכתה אפוא למעמד של 'משימה לאומית' משום שהעולים מהווים מציאות מאיימת ומחוללים משבר קבוצתי מבחינה ביורוקרטית, וזאת מעצם היותם מהגרים לא יהודים ששייכים ושאינם שייכים לציבור היהודי בעת ובעונה אחת (שם). ממחקריהם הביקורתיים על מדיניות הגיור בישראל מסיקים גודמן וקראבל-טובי שהמדינה קבעה את תהליך הגיור לתהליך ביורוקרטי הכופה על העולים הלא יהודים לעמוד במבחנים קפדניים שעושים את התהליך, שאמור להיות רוחני-אישי, לתהליך ביורוקרטי מנוכר. בהקשר זה, קבוצה גדולה של עולים שאינם יהודים לפי ההלכה האורתודוקסית חשים ומגדירים את עצמם ככאלה גם במקרה שחלקם גדלו והתחנכו כיהודים. בעיית הגיור מדגימה את האתניות היהודית-רוסית כחלשה ופגומה בעיני הממסד והחברה בישראל. נגד התפיסה המפלה של הרבנות הראשית ושל החברה הישראלית יוצאים פעילי ההתארגנויות של הרוסים הצעירים, והם מנהלים את המחאה חברתית באמצעות ארגון אירועים ציבוריים וכתובה בנושא.

סוגיות עיקריות בפעילות הארגונים של דוברי הרוסית הצעירים

לדעתנו, בהקשר להתעוררות האתנית שמסתמנת בשתי ההתארגנויות של הרוסים הצעירים – 'פישקא' ו'דור 1.5' – פעילותן מאופיינת במידה כזו ואחרת בעיסוק בארבע סוגיות מרכזיות, רלוונטיות ואקטואליות לנציגי הדור הצעיר של העולים מברית המועצות לשעבר, שהן התוצאה הישירה של אתניות תגובתית שתיארנו: (1) עיסוק בתרבות רוסית-סובייטית ועשייה תרבותית בתחום כדי לחזק ולהעצים את האתניות הרוסית-סובייטית שלהם; (2) עיסוק בהפרדת הדת והמדינה בישראל ובסוגיית פסולי חיתון בקרב ציבור המהגרים שאינם מוכרים כיהודים, וקריאה למחאה ציבורית בנושא; (3) עיסוק בסוגיית

הקצבאות והבעיות הכלכליות של דור ההורים; (4) מאבק בהתבטאויות מיוזגניות וגזעניות כלפי נשים ממוצא רוסי ובסטראוטיפים מגדריים כלפיהן. ארבע סוגיות אלה כרוכות זו בזו ומשולבות היטב בפעילות בשטח, ולא ניתן להפרידן אלא הפרדה אנליטית בלבד. ואולם שתי הסוגיות האחרונות לא יידונו במאמר זה מפאת קוצר היריעה. שתי הסוגיות שנעסוק בהן כאן מהוות כאמור שני מרכיבים של האתניות התגובתית שהם מחוללים.

1. עיסוק בתרבות רוסית-סובייטית ועשייה תרבותית בתחום

להדגמת העיסוק בתרבות רוסית-סובייטית נפנה לכמה אירועים ציבוריים, חגים ופסטיבלים שערכו בשנים האחרונות פעילי 'פישקא' ו'דור 1.5' ובהם אירועים לכבוד 9 במאי, יום השואה, ופסטיבל שירת הגירה.

א. טקס יום הזיכרון לשואה ולגבורה ואירועים לכבוד 9 במאי

זיכרון השואה וזיכרון מלחמת העולם השנייה מצוינים בשני דרכים: בארגון אירועים ציבוריים אלטרנטיביים כמו טקסים ומצעדים; ובפרסום כתבות בעיתונות, בפייסבוק וביומני רשת שונים.

יום השואה והגבורה מצוין בדרך אחרת ושונה מהמקובל במסגרות חינוכיות רבות ישראל. בשנת 2013 נערך טקס הזיכרון בבניין של 'פישקא' ברחוב אילת בתל אביב, בערב (כמקובל במדינת ישראל) ובשפה העברית (כולל קטע אחד ברוסית). התוכן דיבר על סיפורם של יהודי ברית המועצות בזמן השואה ועל גבורתם בעת מלחמת העולם השנייה. נכחו באירוע בעיקר ישראלים דוברי רוסית (משתתפי 'פישקא', חבריהם וקרובי משפחה), מעט דוברי עברית (לרוב חברים) וכמה תיירים אמריקנים. הטקס נפתח בדקת דומייה לזכר הקרבנות. הקהל התבקש לעמוד על רגליו. הטקס כלל הדלקת שישה נרות בידי משתתפים צעירים לזכר ששת המיליונים שנספו בשואה, הקראת קטעי שירה, סיפורים וזיכרונות של ניצולי שואה – עולים מבוגרים שחוו את המלחמה. חלק מהזיכרונות נאספו על ידי חברי הארגון במסגרת פרויקט התנדבות בקרב קשישים שהם מפעילים. הטקס הסתיים בשירת 'התקוה' על פי התבנית המקובלת של טקסי יום השואה הממלכתיים הנהוגים בישראל. הוא התייחד בהעלאת זיכרון מלחמת העולם השנייה על פי סיפורם של החיילים היהודים מברית המועצות לשעבר.

החלק השני והאמנותי של הערב כלל הצגת תאטרון והרצאה – שתיהן בעברית. ההצגה, 'תפוחי עץ', הוצגה כמונודרמה המבוססת על סיפורה של הסופרת הישראלית הפופולרית ממוצא רוסי דינה רובין, בבימויה של אחת מאנשי הצוות נדיה גרינברג, ובביצוע השחקנית אנה גלנץ-מרגוליס. ההצגה זו כבר הועלתה בשפה הרוסית בערים שונות ברוסיה ובישראל וזכתה בפרסים. זהו עיבוד תאטרלי לסיפור שנכתב בסוף שנות השמונים בברית המועצות העוסק בשאלת הזהות היהודית, השייכות והשואה בשטחי ברית המועצות. אחרי ההצגה העלתה השחקנית זיכרונות ממשפחתה ודיברה על הקשר שבין נושא ההצגה לסבא שלה שמואל מרגוליס. אחר כך הרצתה נדיה גרינברג (הבמאית) על תולדות יהודי רוסיה לאורך

שנים ועל גורלם בזמן המלחמה. היא פתחה בשאלה מיהם יהודי רוסיה וברית המועצות לשעבר, איך ומתי הגיעו לשטחי רוסיה. בעת ההרצאה חלק מהצופים העירו הערות אישיות, שאלו שאלות והעלו זיכרונות.

חוקרים ישראלים ציינו את העובדה שהשואה היא חלק מהותי מהזיכרון הקיבוצי הטראומתי בישראל, ושהיא מעניקה לגיטימציה להמשך קיומה של מדינת ישראל כמדינת היהודים. ואילו בזיכרון הקיבוצי הסובייטי והיהודי בברית המועצות ניתן לשואה מקום אחר, ושם מודגש ביתר שאת מוטיב הגבורה, הלחימה והניצחון על הנאצים במלחמה הפטריוטית הגדולה (שבה היה ללוחמים יהודים חלק פעיל ביותר) (לומסקי-פדר ורפפורט 2013; רוברמן 2005). הסיפור של קרבן יהודי והעובדה שקרוב למחצית מכלל קרבנות השואה נספו בשטחי ברית המועצות לא הובלטו בשיח הסובייטי הרשמי. לפיכך עולים צעירים רבים מתוודעים לסיפור השואה רק בישראל (שם). לומסקי-פדר ורפפורט מצאו כי עולים צעירים בשנים הראשונות לעלייתם מאמצים את הפרשנות המקומית על אודות השואה ובאופן זה מטשטשים את ההבדלים בינם לבין הישראלים המקומיים. ואילו כאן אנו רואים שהם אמנם מאמצים את הסיפור המקובל של השואה ואת הזיכרון הקיבוצי ההגמוני של השואה בישראל, אך בצדם הם מוסיפים שני נדבכים חדשים: הייחודיות של הטקס בהצגת הסיפור של יהודי ברית המועצות לשעבר, תפקידם הפעיל במלחמת העולם השנייה ותרומתם לניצחון על גרמניה הנאצית; ואירוע נוסף, שנערך ב'פישקא' (באותה השנה, 2013) לכבוד 9 במאי, שכלל מפגש עם הווטרנים והשמעת שירי מלחמה סובייטיים. האירוע עסק במעשי הגבורה ובפרשנות חדשה לזיכרון השואה הישראלי. טקס יום הזיכרון לשואה, ההצגה וההרצאה היו אפוא בגדר עבודת נראות עצמית של יהודי ברית המועצות לשעבר – סיפור על עצמם שהם מספרים לעצמם ולסביבתם. הם אימצו את הזיכרון הקיבוצי הישראלי על אודות השואה וערכו טקס ישראלי, ועם זאת אתגרו את האירוע בפרשנות חדשה מנקודת מבטם של יהודי רוסיה. באופן זה הם אפשרו לעולים להשמיע את קולם. הישראלים שנכחו באירועים אלה זכו להכיר מקרוב את יהדות רוסיה ואת תרומתה לניצחון על גרמניה הנאצית.

פעילי 'דור 1.5' ציינו בדרך שונה את יום הניצחון של ברית המועצות על גרמניה הנאצית ב־9 במאי. במשך חודש מאי של שנת 2015 פרסמו חברי הקבוצה באתר הפייסבוק שלה סיפורים אישיים על הסבתות והסבים הווטרנים שהשתתפו במלחמת העולם השנייה. לסיפורים האישיים, שהתפרסמו בכותרת 'עושים כבוד לוטרנים' גיבורי מלחמת העולם השנייה, נלוו תמונות ישנות בשחור-לבן מן האלבוים המשפחתי. באתר התפרסם גם שיר מלחמה שהיה חלק מאוצר נכסי התרבות של רוסיה הסובייטית בנוגע למלחמת העולם השנייה, בתרגומה לעברית של המשוררת נדיה איזנר. לזיה רוזובסקי פרסמה מאמר על היעדר המודעות של דוברי הרוסית להתרחשותה של השואה בשטחי ברית המועצות, וציטטה את עבודת המחקר של ויקה שטיימן בנושא. רשומה זו מהווה במידת־מה מקבילה לציון יום השואה שנעשה ב'פישקא' ונוגעת באותו היבט של התופעה:

בישראל נוצר מצב אבסורדי: למרות פולחן השואה שמטפחת המדינה, עשרות אלפי ילדים, נערים ולמעשה גם מבוגרים, שהגיעו מבריה"מ לשעבר ושסביהם וסבותיהם איבדו קרובים וחברים או אף חוו את מדיניות הפתרון הסופי על בשרם, אינם חשים קשר לפרק זה בהיסטוריה ויודעים עליו מעט מאוד (מתוך אתר 'דור 1.5').

הדוגמאות הנתונות, הן הטקס הן הרשומות בפייסבוק, ממחישות את המאבק של דוברי רוסית צעירים על הזיכרון הקיבוצי של השואה. מצד אחד, לתקן את המעוות ולהדגיש את הרלוונטיות של השואה ליהודי ברית המועצות שלעבר, שאכן התרחשה גם במולדתם, ומצד אחר להדגיש את מעורבותם ואת תפקידם החשוב של יהודי ברית המועצות במלחמת העולם השנייה ואת תרומתם לניצחון על גרמניה הנאצית. זהו מאבק להכנסתם של וטרנים יהודים, עולים מברית המועצות לשעבר בישראל, להיכל החיילים הגיבורים של האומה. רוברמן (2005) מביאה את סיפורם של הוטרנים – חיילי הצבא האדום במלחמת העולם השנייה שעלו לישראל בשנות התשעים והיו לקבוצת שוליים – עולים בגיל זקנה המנסים לגייס את עברם ההרואי ומציינים אותו בהקמת מוזאונים, אנדרטות ומצעדים לכבוד 9 במאי. באחרית דבר של הספר היא שואלת: מה צופן העתיד לסיפר של הוטרנים בישראל? לדעתה, ספק אם נציגי הדור הצעיר שגדל וחונך בישראל יהיה לכוח המוביל במאבק על הסיפר של השואה ועל העבר ההרואי של הוטרנים. והנה נציגי דור וחצי, הנכדים של הוטרנים הסובייטים, מנהלים מאבק ומסרבים לשכוח את סביהם הגיבורים. הם מגבשים סיפר שהוא יהודי ישראלי אך גם רוסי-סובייטי המנוסח בעברית בהקשר הישראלי, דבר שרק בני דור זה יכולים ליצור – בשל עמידתם בצומת דרכים, בין שתי הארצות, התרבויות וההוויות השונות.

ב. פסטיבל תרבות רוסי-סובייטית בירושלים

בין 31 במארס ל-2 באפריל 2015 נערך בבית הקפה המפורסם 'תמול שלשום' שבשכונת נחלת שבעה, במרכז העיר ירושלים, פסטיבל רוסי בן שלושה ימים. בערב הראשון התקיים אירוע שירה שבו הקריאו משוררים עולים צעירים שירים בעברית פרי עטם. למחרת נערך ערב זמר של שירים רוסיים וסובייטיים בסגנון קריוקי, בהשתתפות זוג נגנים וזמרים. בערב השלישי והאחרון הוקרן סרט של הבמאי הרוסי אנדריי טרקובסקי והתקיים דיון בנושא הסרט. המארגנת והיוזמת של הפסטיבל היא אלכס ריף (29), חברת קבוצת 'דור 1.5', רווקה, עלתה בגיל חמש מאוקראינה, בעלת תואר שני במדיניות ציבורית, עובדת במשרד הכלכלה, משוררת ולומדת תסריטאות. אלכס הקימה וליכדה קבוצת משוררים מהגרים דוברי רוסית, וחלקם השתתפו בפסטיבל ביומו הראשון. לאור ההצלחה של הפסטיבל, משוררים אלה וחברים נוספים מקבוצת המשוררים השתתפו בקבוצות דיון ובמסגרות שונות במתכונת דומה, בהופעה לפני קהל וקריאה משיריהם. חלקם הופיעו גם בפסטיבל שבועות בירושלים בשנת 2015, ובכנס לציון 25 שנה לעלייה מברית המועצות לשעבר, שנערך בקיץ 2015 במכללת רופין. בנובמבר 2015 נערך בירושלים אירוע נוסף, 'חאפלה רוסית', ובו הופיעה בין השאר קבוצת משוררים זו. אירועים דומים ממשיכים להתקיים עד היום בערים שונות בישראל.

נתאר בהרחבה את היום הראשון לפסטיבל, שנקרא 'שירהגירה'. ביום הזה הגיעו הכי הרבה צופים ושומעים. הכניסה לאירועים היתה ללא תשלום. בערב ירושלמי קריר, בקומה התחתונה של בית הקפה 'תמול שלשום' התאספו כ-20 צעירים, רובם דוברי רוסית, בעיקר חברים ומכרים של קבוצת המשוררים שבאו לשמוע את יצירות חבריהם. אנשים ישבו סביב לשולחנות עגולים קטנים. בזמן ההופעה הוגשו כוסיות וודקה לצד סלט תפוחי אדמה, המכונה 'אוליביה' (שהיה אופייני בתקופה הסובייטית לאירועים חגיגיים כמו ימי הולדת והחג נובי גוד). בהמשך הערב הגיעו עוד אנשים שנאלצו לעמוד מחוסר מקום, ולקראת הסוף נכחו באולם כ-50 איש. המשוררים והאמנים הופיעו באולם על במה קטנה. אלכס ריף, מנחת האירוע, בשמלת ערב חגיגית ובנעלי עקב אדומות, ניגשה למיקרופון והציגה את האמנים המופיעים. כל אמן הציג את עצמו בקצרה וסיפר בכמה מילים על חווייתו כעולה בישראל. אלכס אמרה כמה מילות פתיחה:

ערב טוב לכולם. אני אלכס. אתם הולכים לשמוע היום שירת הגירה של דור וחצי. ערב זה נעשה בשיתוף פעולה עם קהילת 'דור 1.5'. זה התחיל מכמה אנשים שהחליטו שהקהילה הרוסית לא מספיק נמצאת בשיח הציבורי. אחת המטרות של הקבוצה היא להנכיח את הסיפור הרוסי בציבור הישראלי... מה זה בעצם דור וחצי? האם העולים מברית המועצות לשעבר הם רוסים? לא לגמרי, כי חלקם הגיעו לכאן בגיל ממש צעיר והם הרבה שנים בארץ ולפעמים הם יודעים עברית יותר טוב ממה שהם יודעים רוסית. האם הם ישראלים? לא לגמרי. אני עליתי בגיל חמש מאוקראינה ובמשך שנים, במשך קרוב ל-15 שנה אחר כך, התכחשתי לכל דבר רוסי, כי הייתי צריכה להיות חלק מהקולקטיב הישראלי, וזה אומר להיות כמה שיותר דומה לצברית. אחרי שהתחלתי לחזור לרוסיות שלי, הבנתי שאני בעצם לא ישראלית... למה הערב הזה קרה רק עכשיו? אנחנו 25 שנה אחרי, כי יותר מדי שנים הפצע הזה היה כואב מדי ודימם. רק עכשיו אפשר להתחיל לגעת בו, כי הוא מתחיל להגליד.

אלכס מתארת כאן את התופעה של ההכחשה בגיל הילדות או ההתבגרות שראינו לעיל. הערב התקיים על טהרת השפה העברית. כל השירים שהציגו המשוררים דוברי הרוסית נכתבו והוקראו בעברית או תורגמו מרוסית לעברית. מדובר אפוא באירוע של עולים דוברי רוסית שהציגו את עצמם לעצמם ולחברה הסובבת בשפה העברית. עצם הנראות והנוכחות שלהם בשפה העברית בזירה הציבורית היה חשוב ביותר בעבורם. את שני השירים הראשונים הקריאה אלכס, מפרי עטה. שמו של השיר הראשון 'ציונות', והשני 'אימא שלי היתה זונה'.

אחריה הופיעה המשוררת ריטה קוגן בת ה-38, שעלתה בשנות התשעים. ריטה הקריאה שיר שכתבה ואחר כך שני שירים של המשוררת הרוסייה אנה אחמטובה, שתרגמה לעברית. השיר שכתבה ריטה קוגן (2015):

את נראית לא מפה.
את נראית לא משם.
למה קר לך? את רוסייה!
למה חם לך? את מישראל!
יו! אין לך מבטא.
דווקא יש לך מבטא.
את יהודייה? משני הצדדים?
כמה זמן את בארץ?
עשרים שנה בארץ ועוד לא התרגלת?
מאיפה הגעת?
(אני מתכוון – משם)
(אני מתכוון – מפה)
שמאלנית? מוזר. את רוסייה!
יש חבר? אין? מוזר. את רוסייה!
לא תזדייני אתי? לא מתאים. את רוסייה.
הזדיינת אתו? כבר? נו בטח, את רוסייה.

השיר מורכב מאוסף אמרות שגורות וקלישאות המושמעות לעתים קרובות בנוגע לעולים הרוסים, וכלפי העולות הרוסיות במיוחד. בשיר יש התייחסות למיניות של נשים רוסיות, שהיא מיניות משוחררת לפי התפיסה הישראלית הסטראוטיפית, שכל אישה בלונדינית חשודה כזונה. תפיסה זו וההתקוממות נגדה חוזרות פעמים רבות ביצירותיהן של המשוררות האחרות, בגלוי או במרומז.

אחריה הופיעו המשוררים לפי הסדר: אלכס אברבוכ הקריא שירים של משוררים אחרים שתרגם מרוסית ושירים פרי עטו; סיוון בסקין הקריאה שיר שלה 'התבגרות חלופית'; פטיה פתאח (פיוטר שמוגליאקוב) הקריא שיר שעוסק בהגירה מהארץ ולא הגירה לארץ: 'שְׁחַרְרוּ אוֹתִי הָרִי יְרוּשָׁלַיִם לְמַעוֹף בְּכָאוֹס הַנֶּכֶד', ושיר של אוסיפ מנדלשטם שתרגם מרוסית; המשוררת הפמיניסטית זויה פושניקוב הקריאה שירים שלה בנושאים פמיניסטיים כגון השיר 'אל תראו, אל תסתכלו, אל תשתקו' (חלק מהצגתה העצמית: 'עליתי ב'92' לאשקלון. אני רוסייה, אני חלק מעלייה שאתם חושבים שכולה זונות ושקרנים, ואני אישה-רוסייה, שהיא לדעתכם שרמוטה, גנבת בעלים ורגילה להטרדות מיניות'); אלכס גלמן; נדיה אייזנר הקריאה שלושה שירים: 'שלוש תמונות מאנה קרנינה', שירה של לאה גולדברג 'אורן', ושיר מחווה לשיר זה; שמואל זלצר ניגן בגיטרה ושר שלושה שירים רוסיים-סובייטיים שתרגם לעברית: שירו של ולדימיר ויסוצקי 'ג'ירף ואנטילופה או מה קרה באפריקה', שירו של ויקטור צוי 'כוכב הקרוי שמש', ושיר של הלהקה הרוסית 'יום ראשון' – 'כשאת תברחי ממני רחוק'; אחריו שני משוררים צברים, אלון יששכר ויותם מנור, הופיעו בסגנון פואטרי סלאם, הופעה תאטרלית מרשימה ומשעשעת ושירה קצבית. אלון יששכר, נכד לסב רוסי, וטרן מלחמת העולם השנייה כהגדרתו, הקריא יצירה הומוריסטית ושמה 'סלאם על נובי גוד',

כלשונו: 'חגגנו אותו אצל חבר והוא ביקש שאני אכתוב על זה משהו וגם על כל העלייה הרוסית'. יותם מנור הקריא שיר ששמו 'צריך לבנות פסל לסבתא מהגרת'. הערב ננעל בהופעתה המרגשת ומלאת החיים של אנסטסיה ירמולוב, צעירה בת 22, שלפי עדות חלק מהנוכחים העלתה דמעות בקרב השומעים וזכתה למחאות כפיים סוערות. היא הסבירה את מקור השיר:

כתבתי את השיר לאחר שנאמר לעובדים במלון שבו אני עובדת, כי אסור לי לגעת באוכל חם. הבעלים של המלון אמר לי ולעובדת נוספת, שמהיום רק היא יכולה להכין חביתות במטבח אם השף לא הגיע, ושאריך לעשות מאמצים למצוא אותה אם היא לא בסביבה, כדי שרק היא תטפל באוכל החם (כאילו הכוונה, תביאו את היהודייה שיכולה לגעת במחבת). הם אפילו אמרו לי ולכמה עובדים ממזרח ירושלים שזה נבדק במצלמות, שלא ניגע בפלטה, כי לגויים אסור לנגוע באוכל חם. זה הרגיז אותי, כי זאת לא פעם ראשונה שזה מגיע לנושא הזה. אז אני רוצה לפגוע בקרמה של המנהל:

אל תפתחי את היין

אל תגעי במחבת

רגע, נטלת כבר ידיים?

אז איך ה'גוי' לא נשטף?

היי! לא לגעת! רק להסתכל.

תודה לאל, עם ישראל-אחים!

רק אל תשכחי להגיש מסמכים...

והלוואי שהייתי זגורי

אבל מה לי ולחריימה

אני אנסטסיה

לא כמו הנסיכה של דיסני

כמו הילדה שמתכווצת למשמע הזרות שבשמה

שמבטאה את השם משפחה בקלון ואשמה

מה? לא רואים שאני רוסייה? איזה יופי!

מחקתי את המבטא, עכשיו אין בי דופי!

הנה הסנדלי שורש והחולצת סוף מסלול,

תבדקו את הפלייליסט, שומעת רק אריק וחבורת הלול

מעולה! רק לא לשחק עם האוכל.

בחייאת ראבק תלכי לבית דין, תעשי קורס נתיב חודשיים ותחיי בנחת

תוסיפי עוד שם יהודי, אל תהי קוץ בתחת

בינתיים, הבאנו משגיח לוודא, שאת לא מבשלת

אוף אתך! לא קראת את השלט?

זאת מסיבה פרטית ל־vip של אלוקים!
לאן את זוחלת?...

גיור סוציולוגי? תמשיכי לחלום.
גם אם תקראי לבניך איתמר ואבשלום,
גם עם חוק השבות שהביאך עד הלום,
אין מנוס.
תישבעי לשלושה רבנים – שאת מאמינה באלוהים.
חילוניות רוסיות? זאת לא אפשרות.
רוצה גם וגם? תחיי בזרות.

ארבעים שנה במדבר
אלפיים שנות גלות
שנתיים תתני בצבאשיט,
חבל שרק ברוסיה היתה התבוללות...
נמחקה לי החותמת כשרות, היום זה לא כמו עם רות...
תפלה התפילה
ואין דרך ארץ
וגם לא יעזור לי להצביע למרצ

סליחה שעליתי, הייתי בת שבע. לא אמרו בנתב"ג שגויים לא חותמים קבעה
תעודה כחולה הלב לבן
רק אל תגעי בטלית, את לא מכאן!

יין ישמח לבב אנוש
אלא אם כן ברצונך לפתוח
הכי חשוב ליהודי זה לזכור
ולא לשכוח.

השיר של אנסטסיה נוגע בסוגיות כאובות ביותר של העלייה הרוסית בישראל, בייחוד בתחושת הזרות והעלבון של העולים שאינם מוגדרים כיהודים לפי ההלכה האורתודוקסית, וביחס המשפיל מצד הרבנים אשר לכשרות ולדיני אישות. היא עובדת במטבח בבית מלון בירושלים ומוצאת את עצמה כגויה על פי ההלכה והתפיסה החברתית. בשיר היא מתייחסת להלכה האורתודוקסית של האיסור לאכול תבשיל של גוי ולשתות יין שנגע בו גוי (יין נסך). הקושי הגדול הוא ההתייחסות אליה כגויה גמורה מצד ההלכה. החברה הישראלית, שברובה חילונית, מקבלת לעתים קרובות את דרישותיה המחמירות של ההלכה בענייני כשרות ואישות. ההתבגרות בארץ, לאחר שעלתה בגיל שבע, וה'גיור הסוציולוגי' – ההשתלבות המוחלטת שלה כאן (במונחי כור ההיתוך), השירות הצבאי וצריכת התרבות

הישראלית – 'הנה הסנדלי שורש והחולצת סוף מסלול, תבדקו את הפלייליסט, שומעת רק אריק וחבורת הלול' – כל אלה אינם משנים את היחס כלפיה כאל גויה. בשיר היא מצהירה על רצונה להידמות למזרחית, אולי במובן של להיות מקומית ושייכת: 'והלוואי שהייתי זגורי אבל מה לי ולחריימה'. משחקי מילים וציטוטים מהמקורות היהודיים, אמרות שגורות בנוגע לעולים הרוסים ותפיסות סטראוטיפיות – כל אלה מתארים את השניות שביחס החברה לעולים הרוסים: מצד אחד טענה בדבר קבלתם המוחלטת לחברה הישראלית כחוזרים למולדת וכאחים שווים, ומצד אחר דחייתם המוחלטת כזרים, כגויים וכלא שייכים. דו־ערכיות זו ועמידה בקו התפר של חוויית ההגירה של העולים הרוסים עלו גם בשירים האחרים שהוקראו באירוע. תוכנו של הערב כלל מצד אחד תיאור של החיים בישראל, ההווי והתייחסות לשירה עברית ולמקורות יהודיים, ומצד אחר שירים מהתרבות הרוסית־סובייטית כגון משוררי דור הכסף, שירים סובייטיים פופולריים וחגים סובייטיים. יש להזכיר בנפרד את השיר המפורסם של הזמר האגדי ויקטור צוי 'כוכב הקרוי שמש', שתרגם ושר שמואל זלצר, משום שיש כיום זמרים שונים המתרגמים לעברית ומבצעים את שירי צוי בישראל. העיסוק במורשת של צוי הוא אחד הנדבכים הנוספים של העיסוק בתרבות רוסית־סובייטית בישראל בקרב 'דור 1.5'.

שיר של משורר אחר, גם הוא חבר קבוצת משוררים רוסים, אריק אבר, שלא השתתף בערב הזה בירושלים אך הופיע באירועים הנוספים של שירת הגירה, ממחיש את החיפוש אחר הזהות, את השניות ואת המורכבות שלה בקרב העולים הצעירים:

בגיל שמונה נגזרתי מברית המועצות, הודבקתי בישראל ומה יכולתי לעשות.

אני ילד רוסי בבית ספר דתי, מי אני מי אני מי אני,

בחטיבה הבטתי היטב סביבי, הבנתי שבארץ הכי טוב מזרחי,

אבל אייל גולן, ג'ל בשיער, נעלי פלטפורמה – שום דבר לא עזר,

תמיד נשארתי זר מזה מזה.

בתיכון ניסיתי לחזור לשורשים, סיגריות גלמור וקללות של רוסים.

אבל לא הצלחתי להתקבל להמון, כבר חסרו לי יותר מדי מילים בלקסיקון.

בצבא קלטתי מי-מו-מה, דרך מיטות בנות האליטה התברגתי לחברה. שניים לאה גולדברג,

אלתרמן ועוז, לא תמצא אשכנזי ממני במחוז.

וכך נחתי אני על זרי הדפנה, חשבתי שמצאתי מי אני מה.

ואז משהי פתאום לפתע פלטה, אתה רוסי משתכנז בלי ארץ מוצא!

מי אני מי אני תגידי לי מי אני מה... (פרתום, 31.1.2016).

השיר מבטא את חיפושיו של ילד עולה רוסי אחר הזהות מגיל ילדות ועד לשירותו הצבאי. מרתקת ביותר ההתייחסות לזהות המזרחית והאשכנזית בשיר. בשלבי חיים שונים, הילד והמתבגר רוצה להידמות למזרחי ולאשכנזי. השיר מסתיים בשאלה, שכן למעשה החיפוש לא הסתיים ובעיית הזהות לא נפתרה. הדמות שמתוארת בשיר רוצה להיות מזרחית ואשכנזית כדי להשתייך ולהיות מקומית. ההשתייכות נעשית באמצעות אימוץ תרבות, שירה והופעה

חיצונית, וגם דרך קשרי אהבה ויחסי מין.¹¹ זהות אחת אינה עדיפה על האחרת ואינה מבטלת אותה. השיר גם פותח פתח לדיון במושג ההשתכנוזות בנוגע לעולים הרוסים. ניסוח אחר לסוגיה זו בא בכתבה על המחאה הרוסית שכותרתה 'בוגרי העלייה הרוסית: אל תקראו לנו אשכנזים', ובתת-הכותרת 'אל תקרא לי ערס' (מתן 12.11.2014). כאן הרוסים הצעירים מצהירים על הדרישה ההפוכה, שלא לזהות אותם לא עם האשכנזים ולא עם המזרחים. דפוסים לשוניים אלה, החלפת זהויות ומשחקי המילים נוגעים לשאלות של אתניות ומעמד, שאלות שרלוונטיות גם למושג ההשתכנוזות בקרב ישראלים מזרחים. שוורץ (2014) טוען ששימוש מטפורי באתניות הוא סימון למעמד הביניים (כשהכוונה למעמד הביניים המזרחי). וכאן כאמור מדובר במנהיגי המחאה הצעירים המשתייכים גם הם למעמד הביניים. המושג השתכנוזות נוגע למעבר של האדם המזרחי לאמץ לעצמו זהות אשכנזית, שהיא נורמלית ורגילה בישראל ואין היא מסומנת כזהות אתנית. המושג מגלם כישלון, בושה והאשמה. השתכנוזות נתפסת כזהות מזויפת וכהתחזות (ששון-לוי ושושנה 2014). בהקשר המאמר, הרוסי שמנסה להיטמע ולאמץ לעצמו זהות הגמונית נכשל בניסיונו – הוא יישאר תמיד רוסי בעיני הסביבה ויואשם בהתכחשות לזהותו האמתית.

2. עיסוק בסוגיית 'מיהו יהודי' – פסולי החיתון בישראל

אפשר לטעון שתופעת פסולי החיתון של המהגרים הרוסים, שאינם מוכרים כיהודים לפי ההלכה האורתודוקסית, היא אחת הבעיות הבוערות והכאובות של העולים הרוסים בכלל ושל קבוצת הצעירים בני דור וחצי בפרט. נעמוד כאן בהרחבה על פרויקט 'חתונות בכיכר' שנערך ב'פישקא' במשך שלוש שנים בתל אביב (יש להזכיר גם את האירוע המיוחד לנושא הגיור שערכה קבוצת 'דור 1.5' בשנת 2015 בבית קפה חברתי בירושלים). קודם שנתאר את האירועים נביא את דבריה של קטיה קופצ'יק בת ה-32, חברת 'דור 1.5' המרבה לעסוק בסוגיית הגיור של דוברי רוסית בישראל. קטיה, נשואה ואם לבת, עלתה בגיל 17 מאוקראינה, בעלת תואר שני, עוסקת בתחום הפרסום, מתגוררת בדירה שכורה בירושלים, למדה לקראת גיור אורתודוקסי אך לא סיימה את התהליך והתגיירה גיור רפורמי:

אני יהודייה מצד אימא וגם מצד אבא. בצד של האימא יש לי סבתא לא נכונה – כלומר, האימא של האימא לא יהודייה ואני לא נחשבת יהודייה. אני בסופו של דבר התגיירתי בגיור רפורמי... כשהגעתי לארץ, כמו שלחצו עלייך ללכת לצבא כדי להשתייך, אז לחצו גם על גיור כדי להשתייך. שאלו אותי – מה, את לא יהודייה? זה כמו להיות הומו ברוסיה. מה באמת? זה להיות בארון ולא לספר לאף אחד. שאת גויה, חס ושלום, ושיש לך סבתא אוקראינית.

11 חלק מחברי קבוצת 'דור 1.5' נשואים לבני זוג ישראלים צברים. נושא של זוגות מעורבים בין העולים הרוסים ובין הישראלים הוותיקים בני עדות המזרח נחקר לאחרונה בכמה מחקרים (רמניק וקנוורין-טבשי 2012; Lomsky-Feder & Leibovitz 2010) ולפיהם קיימים יחסי כוחות מורכבים בין בני הזוג השונים.

במסגרת ההתארגנות שלנו ב'דור 1.5' אנחנו עוסקים הרבה בסוגיות של דת ומדינה. אנחנו מציעים עמדה שאומרת שאנחנו לא מוכנים לקבל את המוסכמות הקיימות ואנחנו בעד לפתוח את הדיון הציבורי בנושא. אנחנו אומרים שמה שקיים היום בישראל זה לא מקובל עלינו. אני חושבת, שיותר אנשים עם הזמן יצאו מהארון ויגידו שזה לגיטימי להיות יהודי רק לפי אבא ולא לפי אימא, ושיש כזה דבר בכלל. אנחנו בארגון שלנו רוצים לאתגר את המושג הזה של יהדות ברמת השיח.

קטיה מבקשת שיכירו בה כיהודייה. היא נאבקת כדי לשנות את ההגדרה מיהו יהודי, ודורשת הכרה בלגיטימיות של יהדותה ושל אלפי עולים שהם יהודים מצד האב, שחשים עצמם כיהודים ומגדירים עצמם כך. יתרה מזו, היא דורשת לבטל את השליטה הבלבדית של הרבנות הראשית האורתודוקסית בענייני נישואין וקבורה בישראל ולפתוח מסלול לנישואין אזרחיים בישראל, שיאפשר לאלפי עולים להתחתן במדינה. במובן זה, יש כאן ניסיון לאתגר את ההגדרה המקובלת היום בישראל, מי נחשב ליהודי.

חתונות בכיכר

במסגרת פרויקט 'חתונות בכיכר', שכונה גם 'פסטיבל ט"ו באב', ארגן 'פישקא' בשנים 2009-2011 שלוש חתונות ציבוריות של זוגות עולים מברית המועצות לשעבר, במקומות מרכזיים ואפנתיים בתל אביב, כדי למחות על השליטה הבלבדית של הרבנות האורתודוקסית בענייני נישואין. בכל שנה נבחר, מתוך עשרות שפנו והביעו נכונות להשתתף בפרויקט, זוג אחד של עולים דוברי רוסית, בשנות השלושים לחייהם, שהיגרו לישראל בשנות התשעים. הארגון ערך לבני הזוג חופה ציבורית ומימן את כל ההוצאות, וזוג המעצבים 'פראו בלאו' תרמו תלבושות מפוארות שעיצבו לחתן ולכלה. בכל החתונות נערכו חופות בסגנון אחר, המשלב רכיבים מסורתיים מהחופה היהודית כגון קידושין, שבע ברכות ושבירת הכוס, עם שינויים ורכיבים חדשים. החתונה הראשונה נערכה באוגוסט 2009 בכיכר דיזנגוף, לאולגה וניקו, שניהם יהודים לפי ההלכה, שסירבו לטענתם לעבור תהליך ארוך ומשפיל של הוכחת יהדותם ברבנות והחליטו להתחתן בחתונה אחרת. החתונה השנייה נערכה ביולי 2010 בכיכר הסינמטק, ליוליה וסטאס, הורים לבת קטנה, שניהם יהודים לפי ההלכה, שבחרו גם הם להתחתן בדרך זו. החתונה השלישית נערכה באוגוסט 2011 ברחוב לבונטין בגן החשמל, לאינה ופאבל, שניהם אינם מוגדרים יהודים לפי ההלכה (הם מכונים 'שבע שמיניות', סביהם יהודים חוץ מהסבתא של האימא), גם הם הורים לבת קטנה. מיקום האירועים נבחר בקפידה. אלה מקומות ציבוריים מרכזיים ואפנתיים של בילוי ופנאי בתל אביב, והם אתרים בעלי משמעות תרבותית. שלושת האירועים קיבלו אישור מעיריית תל אביב ואף נערכו בחסותה ובהשתתפותו של סגן ראש העירייה והממונה על תחום החינוך אסף זמיר, שאף בירך ברכות בחופה. למשל, את החופה של יוליה וסטאס ערך מוטי זעירא ממדרשת אורנים. הקידושין היו שוויוניים ובהם גם הכלה קידשה את החתן בטבעת, ובמקום שבע הברכות המסורתיות נאמרו שבע ברכות חדשות מפי אנשי ציבור

וידוענים שנרתמו לפרויקט: אורלי וילנאי, עיתונאית ומנחת טלוויזיה; ערן ברוך, ראש ישיבה חילונית בתל אביב; הלן בוצ'ומנסקי, ממייסדות ארגון 'פישקא'; אסף זמיר, סגן ראש עיריית תל אביב; ג'י שופט, נציג הקרן החדשה (אחת הקרנות שתמכו ב'פישקא' ואשר השתתפה במימון הפרויקט); לואיס דובינצ'יק, שחקנית קולנוע ותאטרון ישראלית, שעלתה ממוסקבה בגיל שבע; מוטי זעירא, עורך החופה, ששר את הגרסה המסורתית של הברכה השביעית. כל המברכים נבחרו בזכות תמיכתם בחופש הנישואין בישראל ומתוך מטרה לעורר עניין ציבורי בנושא. חלק מהברכות לבשו אופי מחאתי-פוליטי, כגון הברכה של נציג הקרן החדשה: 'באנו לפה לא רק כדי לחגוג את אהבתם של הזוג המתחתן, אלא גם כדי לדרוש שינוי למען חופש דת במדינת ישראל'.

כל החתונות היו באופיין פסטיבל עירוני ססגוני, מלוות במופעי רחוב של מוזיקאים וליצנים, בהפרחת בלוונים ובוצות סבון. נערכו סדנאות והרצאות לקהל הרחב בנושא התרבות היהודית, ריבוי דעות ובחירה בנישואין, ובחתונה שנערכה בסינמטק הוקרנו סרטים. התלבושות של החתן והכלה היו מרשימות וצבעוניות. בחתונה השלישית הכלה לבשה שמלה אדומה. החתונה של יוליה וסטאס נערכה בסגנון שנות השישים – הם הגיעו לחתונה רכובים על אופנועים מקושטים בבלונים וברקע הושמעו שירים של אלביס פרסלי. בקהל הסתובבו נשים בתלבושות צבעוניות, חובשות כובעים ייחודיים בעיצובם של בעלי המותג 'פראו בלאו', שגם נכחו במקום. עוברי אורח רבים, צעירים ומשפחות עם ילדים הצטרפו לחגיגות ולמופעי הרחוב.

הפרויקט מבוסס על הרעיון של מחאה באמצעות פסטיבל תרבותי במרחב עירוני-ציבורי, ולא באמצעות פעולות עימות אלימות כגון הפגנות או סגירת כבישים. הלן בוצ'ומנסקי, בת 33, בעלת תואר שני, עובדת היי-טק, אם לילד קטן וחיה עם בן זוגה דניס (בלא חתונה דתית או אזרחית, מתוך בחירה), ממייסדות 'פישקא', הסבירה את הרעיון של 'חתונות בכיכר':

אני ודניס לא יכולים להתחתן בישראל, כי דניס לא נחשב יהודי לפי ההלכה. כלומר, הוא יהודי רק מצד האב. אנחנו בכוונה החלטנו לא להתחתן בחו"ל בנישואין אזרחיים מתוך מחאה. אנחנו רוצים להתחתן בישראל. זה אוכל אותי בצורה מטורפת, כי התחושה שאתה לא יכול להתחתן בישראל, בארץ שלך, ושאתה לך בכלל בחירה היא קשה. זאת תחושה נוראית... לדעתי, הקהילה של דוברי רוסית תורמים תרומה משמעותית למדינה, אם זה בצבא, בהיי-טק, ברפואה, בסיעוד וברוקחות, אנחנו עתיד המדינה. יש לקהילה הרוסית פוטנציאל גבוה לקדם את החברה הישראלית. לא מתקבל על הדעת שאנשים אלה נתפסים כאזרחים סוג ב'. זה משפיל ביותר... הקהילה של דוברי רוסית לא מעלה את הבעיה הזאת על סדר היום הציבורי, לכן החלטנו לעשות חתונות בכיכר כדי למחות. זאת היתה מחאה שצמחה מתוך החיים האישיים של חברי 'פישקא', מחאה שרלוונטית לציבור שלם של דוברי רוסית.

הלן מתארת תחושה קשה של עלבון והשפלה שהיא ובן זוגה חשים, בדומה לצעירים רבים, בשל אייכולתם להתחתן בישראל. מצד אחד היא חשה גאווה רבה בהישגים של העלייה

הרוסית בישראל ובזכות השירות הצבאי הקרבי של דניס, ומצד אחר עלבון רב בגלל בעיית הנישואין של העולים. פרויקט 'חתונות בכיכר' נוצר אפוא מתוך הרצון של הצעירים להביע מחאה על המצב הקיים. זוהי מחאה פוליטית בעלת אופי תרבותי של פסטיבל עירוני צבעוני.

הזיקה למחאה המזרחית ולתרבות המזרחית

לאחרונה מתהווים קשרים ושיתופי פעולה בין ההתארגנות של הרוסים הצעירים ובין נציגי המחאה המזרחית החדשה. נושא זה מתגלה ביתר שאת בפעילותם של חברי 'דור 1.5'. מתוך הראיונות עולה שכמעט לכל חבר בקבוצה יש חבר, מכר או שותף במחאה המזרחית, אשר אתו הם מתייעצים בנוגע לסוגיית המחאה המזרחית והרוסית. אין מדובר בשיתוף פעולה ממוסד ומאורגן אלא בקשרים ושיתופי פעולה אישיים וספונטניים יותר שצומחים בשטח. רבים מחברי ההתארגנות 'דור 1.5' ציינו שהם רואים את המחאה המזרחית ואת הלגיטימציה שהצליחה להשיג כמודל לחיקוי בעבור המחאה הרוסית. מדובר אפוא בשיתופי פעולה של אינטלקטואלים בין מנהיגי המחאה של שתי הקבוצות.

נראה שמתהווה תופעה תרבותית מעורבת שבה סממנים רוסיים ומזרחיים. בארגון 'פישקא' למשל ציינו במשך כמה שנים את חגיגות המימונה שבהן שולבו מאכלים מזרחיים עם מאכלים רוסיים עממיים ומוזיקה רוסית ומזרחית. בחודש נובמבר 2015 ארגנו חברי 'דור 1.5' בירושלים ערב שכונה 'חאפלה רוסית', דומה במתכונתו לפסטיבל שירה רוסית שתואר לעיל. שני חברים מהתארגנות 'דור 1.5', איליה ספיצר ויליה קיסלב הנוכרת לעיל, רקדנית בטן וחובבת תרבות מזרחית, שיתפו פעולה בעבר עם אתר 'קפה גיברלטר' במרשתת, ובו פרסמו בשנת 2013 כמה כתבות מעולות בשפה העברית על רוק רוסי ועל חגיגות נובי גוד בברית המועצות לשעבר. זה היה אחד הניסיונות הראשונים של העולים הצעירים לתרגם את התרבות הרוסית-סובייטית לעברית ולהביא אותה לקהל הישראלי דובר העברית. בקרב נציגי המחאה הרוסית והמזרחית יש היום דמויות שמנסות לגשר בין התרבות הרוסית לתרבות המזרחית מתוך אהדה וחיבה לשתיהן. נזכיר את אופיר טובול, פעיל ויזם חברתי, מקים אתר 'קפה גיברלטר', שעסק בקידום קולות של הפריפריה, וכיום מנהל תנועה חברתית מזרחית חדשה ושמה 'תור הזהב'. הוא יזם ועודד שיתופי פעולה עם פעילי קבוצת 'דור 1.5' במסגרת האתר שהקים ובמסגרת אירועים תרבותיים שארגן. אירועים אלה הביאו לקהל שילוב של התרבות המזרחית והרוסית כגון הופעות של אמנים מזרחיים ורוסים.¹² הזיקה למחאה המזרחית מתבטאת גם מבחינת המינוח הסמנטי: רוסים עורכים 'מימונה רוסית', 'חאפלה רוסית', קוראים לעצמם 'הרוסים הלא-נחמדים', נותנים את 'התשובה הרוסית לערס פואטיקה' וקוראים: 'הלוואי שהייתי זגורי'.

12 האתר 'קפה גיברלטר' הפסיק את פעילותו ונסגר בשנת 2015. במשך כמה שנים התפרסמו שם כתבות של דוברי רוסית וכן פרסום אירועי 'פישקא'.

אידזינסקי (2014) כתבה בעבודת המחקר שלה על תופעת התמזרחות של צעירים רוסים שגדלו והתחנכו בפריפריה הישראלית, שהיא מזרחית ברובה, ואשר בשל קרבה גאוגרפית ומעמדית לעדות המזרח עברו תהליך של הזדהות עמם ועם תרבותם. כאן מדובר בתופעה דומה אך שונה. נוצרים שיתופי פעולה אינטלקטואליים של דוברי רוסית צעירים עם נציגי המחאה המזרחית, לאו דווקא או לא רק מתוך קרבה גאוגרפית וחיים משותפים בפריפריה, אלא לעתים מתוך מודעות חברתית משותפת ומתוך הכרה ביתרון ובחשיבות של שיתופי פעולה כאלה, שיכולים לקדם את שתי הקבוצות שסבלו מהדרה ומהפליה חברתית. התופעה החדשה של גישור ושילוב בין-תרבותי מרתקת ביותר על רקע הניגודים והעיוותים הקיימים בין עולי חבר העמים לבני עדות המזרח בישראל ועל רקע העמדה האוריינטליסטית של העולים הרוסים (ביטוי של תפיסה מערבית-אירופית מתנשאת ולגלגנית כלפי תרבות המזרח) שתוארה בהרחבה במחקר (Shumsky 2004; Fialkova & Yelenevskaya 2004). גם חוקרות אחרות (לומסקי-פדר, רפופורט ולרנר 2005) תיארו את התפיסה האוריינטליסטית של סטודנטים רוסים שעלו לישראל בראשית שנות התשעים, שלוש-ארבע שנים לאחר שעלו ארצה. אך שלא כמו המחקרים הקודמים, הן מצאו בקרבם גם פרשנויות חלופיות וביקורתיות. ובמקרה הנדון כאן, מדובר בקבוצת רוסים צעירים שחיים בישראל כבר 20 שנה, המבטאים קול חדש, ביקורתי וחתרני כלפי העמדה האוריינטליסטית. קול חתרני וחדש זה אינו מוגבל לרמת השיח בלבד אלא גם מתורגם לרמת עשייה תרבותית משותפת עם פעילי המחאה המזרחית. ניתן לראות בתופעה זו מעין מעבר לשלב הבא – הוא ההתגברות על העמדה האוריינטליסטית ומימוש האפשרות של מפגש אמתי בין המהגרים הרוסים למזרחים.

בספרו של שטרית (2004) על תולדות המאבק המזרחי בישראל מתואר בהרחבה תהליך של התפתחות המחאה המזרחית: מפעולות עימות אלימות – הדפוס הרדיקלי החברתי של הפגנות המוניות ועימותים חזיתיים עם השלטון (שהתחילו במאבק כוחני של מרד ואדי סאליב ב-1959 ואחריו התקוממות 'הפנתרים השחורים' בשנת 1971) – עד למעבר לדפוס לא כוחני ולא אלים, תהליך גובר של יצירה תרבותית ענפה במסגרת מה שמכונה כיום 'השיח המזרחי הרדיקלי החדש' (אף ששתי הגישות, המתונה והרדיקלית, ממשיכות להתקיים זו בצד זו מאז ועד היום). המזרחים החדשים נאבקים כיום כנגד הוצאת העולם המזרחי היהודי אל מחוץ להיסטוריה היהודית וחיי התרבות והרוח בכלל, וזאת באמצעות ניסוח של סיפור אחר. המאבק על הזיכרון מתבטא בגל הולך וגדל של ספרות, עיתונות, קולנוע וטלוויזיה חלופיים ומחקר עצמי המשוחרר מהשיח הציוני האשכנזי, וכמו כן בארגון כנסים, 'מי עיון', הרצאות ברחבי הארץ, סדנאות וקבוצות דיון, ובהופעה בתקשורת. זהו כיוון אחד של ההתפתחות, ובצדו מתקיימים דפוסי מחאה ופעילות נוספים כגון מפלגת ש"ס. ייאמר אפוא כי המחאה של דוברי הרוסית הצעירים כיום דומה לשלב הנוכחי של המחאה המזרחית החדשה של בני הדור השני והשלישי, משום שהיא פועלת באמצעים התרבותיים המפורטים לעיל.

סיכום

המאמר מתאר זירה עדכנית וייחודית של התארגנויות עצמיות של דוברי רוסית צעירים, נציגי 'פישקא' ו'דור 1.5', זירה שמתגלה בה אחד הפנים של הקולקטיב הרוסי ההטרונגי בישראל (לרנר 2013). 'פישקא' ו'דור 1.5' מייצגים סוג חדש של התארגנויות וארגונים שאין להם כוונת רווח: קבוצות פעילים שהוקמו בתל אביב ובירושלים בידי העולים עצמם ואשר במסגרתן מתרחש מאבק העולים הצעירים ונוצרת תופעה חדשה שניתן לכנותה 'המחאה הרוסית בישראל'. התארגנויות אלו מייצגות אפוא את הגל העדכני בשיח הרוסי. במסגרת פוליטיתקה הזהויות הוקמו בארץ בשנים האחרונות ארגונים חברתיים למיניהם כגון תנועות פמיניסטיות, תנועות חדשות של מזרחים ואשכנזים והמחאה האתיופית. הדור הראשון של עולי ברית המועצות לשעבר, שמתקרב כיום לגיל היציאה לגמלאות, לא פעל בתנועות מחאה ולא השמיע את קולו במחאות המוניות עד כה. בעשור השני למאה ה-21 הצטרפה לזירת המאבקים החברתיים בישראל קבוצה נוספת – עולים צעירים דוברי רוסית, דור הילדים שגדלו בארץ – ואין זה מקרה, שכן דור ההורים לרוב שתק בשל עומס דאגות הקיום, שליטה חלשה בעברית והיכרות מוגבלת עם חברת הצברים. הצעירים המשכילים, דוברי עברית רהוטה, שגדלו והתחנכו בישראל – דווקא הם יוזמים את השינוי החברתי. תנועה חדשה זו נוצרה מתוך מגמות קודמות שהתפתחו בקרב דור הסבים (רוברמן 2005), דור ההורים (שומסקי 2001) והדור הצעיר שהגיע לכאן בתחילת שנות התשעים (לומסקי-פדר ורפפורט 2013), והיא מהווה שלב חדש בהתפתחות הקולקטיב הרוסי. גם קיימים הבדלים בין 'פישקא' ל'דור 1.5'. כך, הזיקה לתרבות המזרחית ושיטופי פעולה עם המחאה המזרחית ברורים וחזקים יותר בקרב קבוצת 'דור 1.5', דבר שנובע בלי ספק מהבדלים בין שתי ההתארגנויות.

המבט הדורי, המגדרי, המעמדי והאתני מאפשר לבחון את מניעי המחאה הרוסית, את מרכיביה ואת נושאה העיקריים. מבחינת המבט הדורי, המחאה הרוסית אינה אלא תוצאת התפיסה האתנית התגובתית שהתעוררה בקרב הדור הצעיר נוכח קשיי קליטה שחוו הם עצמם בילדות ובגיל ההתבגרות ושחוו הוריהם, ונוכח הפלייתם לרעה מצד הממסד שיצרה בעיות במעמד האישי (סוגיית הנישואין שרלוונטית ביותר לעולים הצעירים). האתניות התגובתית שלהם יש לה שני רכיבים: מצד אחד האתניות הרוסית-סובייטית (שבאה לידי ביטוי בהזדהות עם התרבות הרוסית-סובייטית ובהעלאת זיכרונות ילדות ממנה), ומצד אחר האתניות היהודית (שקשורה בתרבות יהודי ברית המועצות לשעבר). בפעילות המחאה שלהם נאבקים צעירים דוברי רוסית אלה למען חיזוק מרכיבי האתניות שלהם והפיכתם למקורות של גאווה וכוח, לסולידריות. תופעה חדשה זו התגבשה בהקשר הישראלי הייחודי ואין ביטוי ישיר של התפיסה האתנו-לאומית של יהודים בברית המועצות (למשל סוגיות הדת והמעמד האישי היו פחות רלוונטיות שם).

מרתקים ביותר מאפייניה האתניים של המחאה הרוסית בנוגע למושגים של זהות אשכנזית, זהות מזרחית והשתכנוזות. מצד אחד, פירשנו את הפעילות התרבותית של

'פישקא' כניסיון לפתח את ההון התרבותי הרוסי בישראל, להידמות ולהשתייך לתרבות האשכנזית ההגמונית בזכות המערביות והאתניות הלבנה. מצד אחר, ראינו כיצד קבוצת 'דור 1.5' שואבת חלק מדרכי הפעולה שלה ומהתכנים שלה מן התרבות והמחאה המזרחיות העכשוויות. זהות האתנית של העולים הרוסים הצעירים מתגלה כאן כנוזילה ומשתנה: ממקמת את עצמה הן בנוגע לאשכנזים הן בנוגע למזרחים, מנסה להידמות לקבוצות מרכזיות אלו של החברה הישראלית ובו בזמן להיבדל מהן. הזיקה למחאה המזרחית נובעת בין השאר מתכליתיות, שכן הרוסים הצעירים יכולים ללמוד מהניסיון של המזרחים, קבוצה שולית ומודרת בעבר אשר הגיעה לישראל לפנייהם והצליחה להשיג לגיטימציה והכרה בזכות המחאה.

לבסוף, חשוב לציין את המבט המגדרי הפמיניסטי של המחאה הרוסית, מבט שלא נבחן לעומק במאמר זה ואשר ראוי למחקר המשך. לפני שנתיים וחצי הוקמה בפייסבוק הקבוצה 'רוסיות בלי חוש הומור וחבריהן'. כמו כן בקרב קבוצת 'דור 1.5' שנבחנה כאן פועל גרעין של פמיניסטיות העוסקות במחאה מגדרית ובניסיון להילחם בביטויים גזעניים, סקסיסטיים ופוגעניים שהם ייחודיים כלפי נשים רוסיות (כגון התווית של 'רוסייה זונה' או 'חוטפת בעלים') באמצעות הופעה בתקשורת, כתיבת שירה וארגון כנסים בנושא. נשים ביקורתיות ורהוטות אלו משמיעות קול חדש של הדור הצעיר של העולות. המחאה הרוסית, מבחינת אופייה, אינה מתבטאת בהפגנות המוניות ובפעולות עימות קבוצתיות – אלה נעדרות כמעט לחלוטין, בשלב זה לפחות. היא מתבטאת בעיקר בפסטיבלים אורבניים-תרבותיים, בהשתתפות בכנסים ובהופעה בתקשורת כתובה, משודרת ומקוונת. כלומר מדובר באקטיביזם תרבותי, שהוא מאפיין מובהק של תנועות חברתיות חדשות ושל פעולות מחאה עכשוויות בעולם, וגם אופייני למעמד הביניים המשכיל. כל אלה יוצרים שיח רוסי ביקורתי חדש ומבטאים את שלביה הראשונים של המחאה הרוסית, שהיא תרבותית ברובה. עצם היציאה לזירה הציבורית – למקומות מרכזיים במרחב האורבני בתל אביב ובירושלים, התגייסות למאבק ותפיסת אזרחות פעילה יותר – זהו שינוי, לעומת אזרחות ספקנית וסבילה הטיפוסית לעולים דוברי הרוסית ובייחוד לדור הראשון של ההורים. העתיד יראה אם ניצניה הראשונים של המחאה הרוסית כיום יצליחו להגיע לשלב הבא ההמוני יותר, ואם יצליחו להשיג לגיטימציה והישגים של ממש בעבור העולים הרוסים בישראל.

רשימת המקורות

אידוזנסקי, ויקי, 2014. 'להפוך לישראלי, להפוך למזרחי? הבנייה חברתית של אתניות, אסימילציה מפוצלת וגייבוש זהות מקומית פרגמטית בקרב צעירים דוברי רוסית בפריפריה הישראלית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.

איפראימוב, מרק, 2013. 'דינמיקה של זהויות בהתארגנויות שורשיות: חקר פעילות קהילתית של צעירים יוצאי קווקז בעיר שדרות', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע.

- בן-אליעזר, רפאל, 2006. 'חברה אזרחית', בתוך: אורי רם וניצה ברקוביץ (עורכים), **אי/שוויון**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע, עמ' 173-180.
- בן-פורת, אמיר, 1999. **היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית**, מאגנס, ירושלים.
- ג'בארין, יוסף, 2007. **אסטרטגיה לפיתוח התעסוקה בקרב הערבים בישראל: חזון הרחבתו של המעמד הבינוני הערבי**, מוסד שמואל נאמן, חיפה.
- גודמן, יהודה, 2008. 'גירור מהגרים: התאזרחות, ממשליות והדתה בישראל של שנות האלפיים', בתוך: יוסי יונה ואדריאנה קמפ (עורכים), **פערי אזרחות: הגירה, פריז וזהות בישראל**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, עמ' 207-238.
- גלילי, לילי ורומן ברונפמן, 2013. **המיליון ששינה את המזרח התיכון: העלייה הסובייטית לישראל**, מטר, תל אביב.
- דהאן-כלב, הנרייט, 2006. 'מחאה', בתוך: אורי רם וניצה ברקוביץ (עורכים), **אי/שוויון**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע, עמ' 242-249.
- הכט, רות, 2015. 'חיים יבין מציג: שירת הברבור של הגבר האשכנזי', **הארץ**, <http://haaretz.co.il/gallery/television/tv-review/premium-1.2528079> (אוחזר ב-24.11.2016).
- הרצוג, חנה, 2013. 'מבט דורי ומגדרי על מחאת האוהלים', **תיאוריה וביקורת**, 41, עמ' 69-96.
- זיכרמן, חיים ולי כהנר, 2012. **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.
- כהן, אורי וניסים ליאון, 2008. 'לשאלת המעמד הבינוני-המזרחי בישראל', **אלפיים**, 32, עמ' 83-101.
- לומסקי-פדר, עדנה ותמר רפופורט, 2010. **נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג**, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים.
- _____, 2013. **ישראלים בדרכם: סיפורי הגירה של צעירים מברית המועצות לשעבר**, מאגנס, ירושלים.
- לומסקי-פדר, עדנה, תמר רפופורט ויוליה לרנר, 2005. 'אוריינטליזם במבחן ההגירה: סטודנטים רוסים קוראים מזרחיות', **תיאוריה וביקורת**, 26, עמ' 119-147.
- ליימן-ווילציג, שמואל, 1992. **מחאה ציבורית בישראל: 1949-1992**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- לרנר, יוליה, 2013. 'מבוא: הכוח הפרגמטי של תרבות בהגירה', בתוך: יוליה לרנר ורבקה פלדחי (עורכות), **רוסים בישראל: הפרגמטיקה של תרבות בהגירה**, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים, עמ' 20-47.
- מוצפי-האלר, פנינה, 2002. 'אינטלקטואלים מזרחים 1946-1951: הזהות האתנית וגבולותיה', בתוך: חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), **מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש**, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים, עמ' 152-190.
- מאיר-גליצנשטיין, אסתר, 2009. **בין בגדאד לרמת גן: יוצאי עיראק בישראל**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

- מתן, עופר, 12.11.2014. 'בוגרי העלייה הרוסית: אל תקראו לנו אשכנזים', TimeOut
תל אביב, עירוני/תל-אביב/בוגרי-העלייה-הרוסית-אל-תקראו-לנו-אשכנזי
<http://timeout.co.il/> (אוחזר ב-24.11.2016).
- נטוביץ' קושיצקי, ליאת, 16.5.2016. 'הפנסיה של העולים: פצצת זמן חברתית', nrg
<http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/776/778.html> (אוחזר ב-24.11.2016).
- פרשיצקי, אנה ולריסה רמניק, 2015. 'הון תרבותי בהגירה: ארגון פישקא של צעירים דוברי
רוסית בתל-אביב', סוציולוגיה ישראלית, יז (1), עמ' 121-146.
- פרתום, נעם, 31.1.2016. 'התשובה הרוסית לערס פואטיקה', ynet, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4759897,00.html> (אוחזר ב-24.11.2016).
- קוגן, ריטה, 2015. רישיון לשגיאות כתיב, אלוט, תל אביב.
- קרופקין, טלי, 3.4.2015. 'הלוואי שהייתי זגורי: עולים מרוסיה מנפצים סטריאוטיפים
כואבים', הארץ, <http://haaretz.co.il/news/education/.premium-1.2606833> (אוחזר
ב-24.11.2016).
- קראבל-טובי, מיכל, 2013. 'ביורוקרטיה של שייכות: העולים הלא יהודים בשדה הגיור
הממלכתי בישראל', בתוך: זאב שביט, אורנה ששון-לוי וגיא בן-פורת (עורכים), מראי
מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד,
ירושלים, עמ' 221-252.
- רואי, יעקב, 2012. 'התרבות הדקה של יהודי ברית המועצות', בתוך: יוליה לרנר ורבקה
פלדחי (עורכות), רוסים בישראל: הפרגמטיקה של תרבות בהגירה, מכון ון ליר והקיבוץ
המאוחד, ירושלים, עמ' 65-75.
- רוברמן, סוטה, 2005. זיכרון בהגירה: חיילי הצבא האדום בישראל, מאגנס, ירושלים.
- רוזנהק, זאב ומיכאל שלו, 2013. 'הכלכלה הפוליטית של מחאת 2011: ניתוח דורי-מעמדי',
תיאוריה וביקורת, 41, עמ' 45-68.
- רוזנר, אורין, 12.11.2014. 'רוטשילד פינת פוטיין: העולים הוותיקים מרוסיה מתכננים מחאה
חברתית', Xnet, <http://xnet.ynet.co.il/win/articles/o,14717,L-3107522,00.html> (אוחזר ב-24.11.2016).
- רם, אורי ודני פילק, 2013. 'ה-14 ביולי של דפני ליה: עלייתה ונפילתה של המחאה
החברתית', תיאוריה וביקורת, 41, עמ' 17-43.
- רמניק, לריסה ויאנה קנורין-טבשי, 2012. 'זוגיות רב-תרבותית מבפנים: נישואין בין מהגרים
מברית המועצות לשעבר לבין ישראלים-צברים', הגירה, 1, עמ' 98-127.
- שוורץ, אורי, 2014. 'עיראקים אשכנזים מאוד: על אותנטיות, גבולות מעמדיים, והמטפוריקה
של השפה האתנית בישראל', תיאוריה וביקורת, 43, עמ' 103-130.
- שומסקי, דימיטרי, 2001. 'אתניות ואזרחות בתפיסת הישראלים הרוסים', תיאוריה וביקורת,
19, עמ' 17-40.
- שטרית, סמי שלום, 2004. המאבק המזרחי בישראל: 1948-2003, עם עובד, תל אביב.
- שנהב, יהודה, 2001. 'פתח דבר: זהות בחברה פוסט-לאומית', תיאוריה וביקורת, 19, עמ' 5-16.

_____, 2013. 'הקרנבל: מחאה בחברה ללא אופוזיציות', *תיאוריה וביקורת*, 41, עמ' 121-145.
שפרינצק, אהוד, 1995. *בין מחאה חוץ-פרלמנטרית לטרור: אלימות פוליטית בישראל*, מכון
ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
ששון-לוי, אורנה ואבי שושנה, 2014. 'השתכנוזות: על פרפורמנס אתני וכישלוננו', *תיאוריה
וביקורת*, 42, עמ' 71-97.

- Aronowitz, Stanley, 1992. *The Politics of Identity: Class, Culture, Social Movements*, Routledge, New York.
- Beck, Ulrich, 1997. 'Subpolitics: Ecology and the Disintegration of Institutional Power', *Organization and Environment*, 10, 1, pp. 52-65.
- Berg, Mette and Nando Sigona, 2013. 'Ethnography, Diversity and Urban Space: Introduction to the Special Issue', *Identities*, 20, 4, pp. 347-360.
- Boissevain, Jeremy (ed.), 1992. *Revitalizing European Rituals*, Routledge, London and New York.
- Bourdieu, Pierre, 1986. 'The Forms of Capital', in: J. G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood Press, New York, pp. 241-258.
- Celik, Cetin, 2015. 'Having a German Passport Will not Make Me German: Reactive Ethnicity and Oppositional Identity among Disadvantaged Male Turkish Second-generation Youth in Germany', *Ethnic and Racial Studies*, 38, 9, pp. 1646-1662.
- Cohen, Asher and Bernard Susser, 2009. 'Jews and Others: Non-Jewish Jews in Israel', *Israel Affairs*, 15, 1, pp. 52-65.
- Delhay, Christine and Victor Van de Ven, 2014. 'A Commitment to Cultural Pluralism. Diversity Practices in Two Amsterdam Venues: Paradiso and De Meervaart', *Identities*, 21, 1, pp. 75-91.
- Diehl, Claudia and Rainer Schnell, 2006. 'Reactive Ethnicity or Assimilation? Statements, Arguments and First Empirical Evidence for Labor Migrants in Germany', *International Migration Review*, 40, 4, pp. 786-816.
- Eyerman, Ron, 2006. 'Performing Opposition or How Social Movements Move', in: Jeffrey Alexander, Bernhard Giesen and Jason Mast (eds.), *Social Performance*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Fialkova, Larisa and Maria Yelenevskaya, 2004. 'How to Find the West in the Middle East: Perceptions of East and West amongst Russian Jews in Israel', in: Attila Paladi-Kovacs (ed.), *Times, Places, Passages: Ethnological Approaches in the New Millennium*, Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, pp. 453-480.

- Firat, Begum and Aylin Kuryel, 2010. *Cultural Activism: Practices, Dilemmas, and Possibilities*, Brill, Amsterdam and New York.
- Giorgi, Liana, Monica Sassatelli and Gerard Delanty (eds.), 2011. *Festivals and the Cultural Public Sphere*, Routledge, London and New York.
- Hetherington, Kevin, 1998. *Expressions of Identity*, Sage Publications, London.
- Lamont, Michele and Annette Lareau, 1988. 'Cultural Capital: Allusions, Gaps and Glissandos in Recent Theoretical Developments', *Sociological Theory*, 6, pp. 153-168.
- Leon, Nissim, 2014. 'Strong Ethnicity: The Case of US Born Jews in Israel', in: Eliezer Ben-Rafael, Judit Bokser Liwerant and Yosef Gorny (eds.), *Reconsidering Israel-Diaspora Relations*, Brill, Leiden, pp. 185-200.
- Lerner, Julia, Tamar Rapoport & Edna Lomsky-Feder, 2007. 'The Ethnic Script in Action: The Re-grounding of Russian-Jewish Immigrants in Israel', *Ethos*, 35, 2, pp. 168-193.
- Lomsky-Feder, Edna and Tali Leibovitz, 2010. 'Inter-Ethnic Encounters within the Family: Competing Cultural Models and Social Exchange', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36, 1, pp. 107-124.
- Martiniello, Marco, 2014. 'Artistic Separation Versus Artistic Mixing in European Multicultural Cities', *Identities*, 21, 1, pp. 1-9.
- McGuigan, Jim, 2011. 'The Cultural Public Sphere — A Critical Measure of Public Culture?' in: Liana Giorgi, Monica Sassatelli and Gerard Delanty (eds.), *Festivals and the Cultural Public Sphere*, Routledge, London and New York, pp. 79-91.
- Melucci, Alberto, 1996. *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Philippov, Michael and Anna Knafelman, 2011. 'Old Values in the New Homeland: Political Attitudes of FSU Immigrants in Israel', *Israel Affairs*, 17, 1, pp. 38-54.
- Portes, Alejandro and Ruben Rumbaut, 2001. *Legacies: The Story of the Immigrant Second Generation*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Remennick, Larissa, 2003. 'The 1.5 Generation of Russian Jewish Immigrants in Israel: Between Integration and Socio-cultural Retention', *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 12, 1, pp. 39-66.
- Remennick, Larissa, 2007. *Russian Jews on Three Continents: Identity, Integration, and Conflict*, Transaction Publishers, New Brunswick and London.
- Rozovsky, Liza and Oz Almog, 2011. 'Generation 1.5 Russians in Israel: From Vodka to Latte', *Sociological Papers*, 16, pp. 39-57.

- Salzbrunn, Monika, 2014. 'How Diverse is Cologne Carnival? How Migrants Appropriate Popular Art Spaces', *Identities*, 21, 1, pp. 92-106.
- Shumsky, Dimitry, 2004. 'Post-Zionist Orientalism? Orientalist Discourse and Islamophobia among Russian-speaking Intelligentsia in Israel', *Social Identities*, 10, 1, pp. 83-99.
- Sievers, Wiebke, 2014. 'A Contested Terrain: Immigrants and their Descendants in Viennese Culture', *Identities*, 21, 1, pp. 26-41.
- Smith, David Horton, 2000. *Grassroots Associations*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA.
- Smootha, Sammy, 2008. 'The Mass Immigrations to Israel: A Comparison of the Failure of the Mizrahi Immigrants of the 1950s with the Success of the Russian Immigrants of the 1990s', *The Journal of Israeli History*, 27, 1, pp. 1-27.
- St John, Graham, 2015. 'Protestival: Global Days of Action and Carnivalized Politics in the Present', *Social Movement Studies*, 7, 2, pp. 167-190.
- Tarrow, Sidney, 1998. *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge.

אישה בזכות עצמה: דיון מגדרי-חברתי בכנסת על הצעה לתיקון פקודת מס הכנסה, 1949

נעמה טייטלבוים-קריא

ביום 4 בספטמבר 1949 נפל דבר בהליך החקיקה במדינת ישראל הצעירה: פורסם תיקון לסעיף 15 לפקודת מס הכנסה והוכנסה התייחסות מפורשת לאישה ולמעמדה לצורך חישוב מס הכנסה של התא המשפחתי. זה היה תיקון חשוב, לא מבחינת השלכותיו על הנשים מצד הכלכלה והחוק, אלא מבחינת הליך החקיקה שקדם לו. דיון זה העלה מעל בימת הכנסת את סוגיית מעמד האישה בחברה הישראלית, הוא הקדים בשנתיים את חקיקת חוק שיווי זכויות האישה התשי"א-1951,¹ וכנראה היה מהחוקים הראשונים אשר העלו את מעמדן של הנשים לדיון במליאת הכנסת.²

הדיון בדבר מעמדן של הנשים בחקיקה במדינת ישראל נשען במידה רבה על ההתפתחויות החברתיות-משפטיות של האישה בתקופת המנדט³ ועל מכתב הסטטוס קוו.

* את המאמר הזה ביססתי על עבודת הדוקטור שלי, בנושא 'מנהיגות נשית משורות האופוזיציה: דיוקנה של מפקדת באצ"ל וחברת הכנסת אסתר רזיאל-נאורי, אשר נמצאת בתהליכי כתיבה במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה על שם מרטין (זוס), באוניברסיטת בר-אילן, בהנחיית המסורה של ד"ר לילך רוזנברג-פרידמן. אני מודה לה על הערותיה המאירות והמועילות למאמר זה.

1 חוק שיווי זכויות האישה תשי"א-1951, ס"ח 82. וכן ראו: ניצה ברקוביץ', 'אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל', סוציולוגיה ישראלית, ב, 1 (1999), בעיקר עמ' 292-301; פנינה להב, 'כשהפאליאטיב רק מקלקל: הדיון בכנסת על חוק שיווי זכויות האישה', זמנים, 46-47 (1995), עמ' 149-159; נויה רימלט, הפמיניזם המשפטי מתיאוריה למעשה: המאבק לשוויון בין המינים בישראל ובארצות הברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2010, עמ' 129-136.

2 גם בדיון על אודות חוק שירות הביטחון, תש"ט-1949, יש היבטים של מגדר. אמנם הדיון על אודות חוק זה התחיל ב-15 באוגוסט 1949, אולם עיקר הדיון על עיצוב חוק זה התקיים ב-29 באוגוסט 1949, לאחר הדיון בחוק לתיקון פקודת מס הכנסה. עוד על אודות חוק זה להלן.

3 סקירה על מערכת המשפט ומעמד המשפט בתקופת המנדט ראו בתוך: אייל כתבן ואחרים (עורכים), חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2010, ובעיקר ראו את מאמרה של דפנה ברק-אריז, 'נשים ומשפט בישראל - בין מנדט למדינה', בתוך: כתבן ואחרים (עורכים), חוקה אחת ומשפט אחד, עמ' 547-558.

חוקי המנדט המשיכו להיות משפטה של המדינה שקמה על פי פקודת סדרי השלטון והמשפט, תש"ח-1948. במכתב הסטטוס קוו משנת 1947 הבטיח בן-גוריון, ראש הסוכנות היהודית אז, לאגודת ישראל העולמית כי במדינה שתקום יינתן שוויון זכויות מלא לכל האזרחים ויישמרו ההיבטים הדתיים אשר היו נהוגים בתקופת המנדט,⁴ ובכלל זה הסעיף המשמר את מעמד הרבנות בדיני אישות. סעיף זה היה תשתית לחוק שיפוט בתי דין רבניים תשי"ג-1953,⁵ שהרחיב את סמכויות בתי הדין הרבניים והפלה לרעה – ועודו מפלה – את הנשים בטקסי הנישואים והגירושים.⁶

לאחר הקמת המדינה הובאו למליאת הכנסת בשנותיה הראשונות שאלות מגדר חדשות דוגמת חוק שירות הביטחון תש"ט-1949;⁷ שאלות אלה הצריכו התייחסות חוקתית ומשפטית. החוק מבטא דו-ערכיות בנוגע לשירות נשים בצה"ל: בן-גוריון סבר כי האישה שווה בחובתה ובזכותה לגיוס לצה"ל כל עוד אינה פוגעת ביעדה הגדול יותר – האימהות.⁸ מלבד זה, גיוס נשים לתפקידי עורף יפנה לגברים תפקידי חזית.⁹ דוגמה אחרת היא הדיון בשנת 1951 בדבר חוק המשפחה ושוויון האישה שהביאה למליאה חברת הכנסת רחל כהן-כגן, נציגת ויצו,¹⁰

4 מבחינה משפטית לסטטוס קוו שני היבטים; האחד מעוגן בחוקים ובתקנות, והאחר – בנהגים אשר השתמשו בממשלה ובציבור. להרחבה ראו: חיים כהן, **מבחר כתבים: קציר עשור הגבורות**, נבו, ירושלים 2001, עמ' 21-27.

5 חוק שיפוט בתי דין רבניים תשי"ג-1953, ס"ח 134. עוד על היבטיו של חוק זה לעניין המגדר ראו: צבי טריגר, 'יש מדינה לאהבה: נישואין וגירושין בין יהודים במדינת-ישראל', בתוך: ארנה בן-נפתלי וחנה נוה (עורכות), **משפטים על אהבה**, רמות, תל אביב 2005, עמ' 173-226.

6 כהן, **מבחר כתבים**, עמ' 21-22.

7 חוק שירות הביטחון תש"ט-1949, ס"ח 25.

8 ברקוביץ' (לעיל הערה 1), עמ' 301-308; נורית גילת, 'שירות נשים בשנותיה הראשונות של צה"ל', בתוך: ניר מן (עורך), **עלי זית וחורב**, י (2010): **אשת חיל עבריייה – עיונים בשירות נשים מהיישוב העברי במערכות הביטחון**, עמ' 166-167. במחשבה הציונית, כבלאומים רבים, פותחה דמותה של האישה כשותפה שווה לתחיית הלאום בתפקידה המסורתי כאם שאחראית לחינוך הדור הצעיר לערכי הלאום. מחקרים רבים נכתבו על כך, ובהם אלה: לילך רוזנברג-פרידמן, 'בנות אלוהים או בנות אדם? לשאלת זהותן של נשות היישוב בהעפלה', **ישראל**, 18-19 (2011), עמ' 159-161; Nira Yuval-Davis, 'Gender and Nation', *Ethnic and Racial Studies*, 16, 4 (1993), pp. 627-628; Lilach Rosenberg-Friedman, 'The Nationalization of Motherhood and the Stretching of its Boundaries: Shelihot Aliyah and Evacuees in Eretz Israel (Palestine) in the 1940s', *Women's History Review*, 17, 5 (2008), pp. 768-769.

9 ברוך נבו ויעל שור, **נשים בצה"ל**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2001, עמ' 10-11. עוד על היבטים של שוויון ומגדר בחובת הגיוס בכלל ובהקשר החוקי בפרט ראו: דפנה יזרעאלי, 'מגדור בשירות הצבאי בצה"ל', **תיאוריה וביקורת**, 14 (1999), עמ' 85-109. הרחבה על החוק והשפעות התפיסה הדתית על החקיקה ראו: דגנית בוני-דויד, 'להיות חיילת דתיה בצה"ל בין השנים 1948-1967', **עבודת דוקטור**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2010, עמ' 81-88.

10 ויצו ניסתה לפעול כמפלגה 'על-מפלגתית', ואולי משום כך התקשתה בגיוס מנדטים. המפלגה התמודדה לבחירות רק בכנסת הראשונה.

ובעקבותיו חוק שיווי זכויות האישה התשי"א-1951.¹¹ מטרת החוק היא 'לקבוע עקרונות להבטחת שוויון מלא בין האשה לבין האיש, ברוח העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל'.¹² ראוי לציין את סעיף 5 לחוק זה, המשמר את כוחו של בית הדין הרבני לענייני אישות כמו שנקבע בסטטוס קוו, ובכך גם את מעמדה הנחות של האישה בסוגיות נישואים וגירושים.¹³ דבר זה הביא להתקוממות של כמה חברות כנסת, ובהן עדה מימון, חסיה דרור, בבה אידלסון (טרכטנברג) ואף רחל כהן-כגן, שיזמה את החוק.¹⁴ בשנת 1954 היתה מדינת ישראל מהמדינות הראשונות בעולם שהנהיגו חקיקה שתאפשר חופשת לידה בתשלום, מכוח החקיקה של חוק עבודת נשים, 1954.¹⁵ יש שיטענו כי חוק זה נועד לאפשר לנשים שוויון בתעסוקה בלי לפגוע בתפקידן האימהי-לאומי.¹⁶ עוד סוגיית מגדר מרתקת היא הדיון בכנסת לתיקון סעיף 15 לפקודת מס הכנסה, שעניינו גובה הזיכויים המגיע לאישה העובדת כשכירה ולאישה העובדת בעסק משותף לה ולבן זוגה. החוק המקורי פורסם בשנת 1947. וההתייחסות לנשים בו היא בסעיף 15, באופן הזה:

15. – (1) בברור הכנסתו [של הגבר], העשויה להיות מחויבת במס של יחיד המוכיח להנחת דעתו של פקיד השומה, כי היתה לו במשך חלק כל שהוא של השנה, הקדמת בסמוך לשנת השומה, אשה שחיתה עמו או כלכלתה היתה עליו, יותר ניכוי של מאה פונט:

בתנאי שבמקרה של יחיד, המוכיח להנחת דעתו של פקיד השומה כי הכנסתו העשויה להיות מתחייבת במס, כוללת הכנסה של אשתו בגין השתכרות או רווחים מעבודה כל שהיא. יותר ניכוי של חמישים פונט או של הכנסה מאותה עבודה של אשתו, הכל לפי הסכום הקטן.¹⁷

בשנת 1949 הובאה למליאת הכנסת בקשה לשינוי החוק. גם הדיונים בנוסח החוק החדש היו בסוגיית מעמדה של האישה בעיני רשויות המס ובשאלה אם הנשים הן גורם נפרד לצורך חישוב מס או רק מסופחות לבני זוגן. במוקד החוק בנוסח החדש עמד הגבר במרכז, האישה קיבלה יחס של 'נספח' לבן זוגה, ולא כעומדת בזכות עצמה. החוק לתיקון פקודה זו הוא תוצאה של דיון מרתק שהתקיים בכנסת ישראל בין 24 ל-25 באוגוסט 1949, שכלל לבד מטיעונים חוקיים וכלכליים גם סוגיות של חברה ומגדר. חברות הכנסת אשר העלו את

11 להב (לעיל הערה 1), עמ' 149-159.

12 חוק שיווי זכויות האישה התשי"א-1951, ס"ח 82 סעיף 1.

13 טריגר (לעיל הערה 5), עמ' 173-174, 181-184.

14 להב (לעיל הערה 1), עמ' 154.

15 חוק עבודת נשים, תשי"ד-1954, ס"ח 154. מיכל פרנקל, דפנה הקר ויעל ברוידא, 'משפחות עובדות במשפט הישראלי: בין נאו ליברליזם לזכויות אדם', גדעון כ"ץ ומרגלית שילה (עורכים), **עיונים בתקומת ישראל: מגדר בישראל** (2011), עמ' 689-693.

16 שם, עמ' 682-727.

17 פקודת מס הכנסה, 1947, עיתון רשמי מנדטורי, תוס' 1 – 1568, עמ' 86-87.

הסתייגותן להצעה פתחו בדבריהן צוהר להתהוות דמות האישה במדינה הצעירה שקמה חודשים מספר לפני כן.

בבסיס הסתייגותן של מקצת חברות הכנסת (שושנה פרסיץ, בבה אידלסון, פייגה אילנית, רחל כהן-כגן ואסתר רזיאל-נאור) לחוק זה בדבר מעמד האישה בענייני גביית המס עמדה תפיסתן את האישה כשותפה אקטיבית לבניין הלאום והאומה על כל היבטיו. שותפות נשים בתשלום מס הכנסה נתפסה לא כחובה מעיקה אשר יש להשתחרר ממנה, אלא להפך – כחובה אזרחית וכהשתתפות בנטל כלכלת הלאום. נשים דרשו להשתתף השתתפות שוויונית בנטל, הן תבעו הכרה בחובותיהן הלאומיות כפי שהן תבעו הכרה בזכויותיהן הלאומיות. עוד מימי העלייה השנייה תבעו החלוצות שוויון חובות, ולא רק זכויות.¹⁸ אולם הסתייגותן של חברות הכנסת אשר תובא להלן לא התקבלה, וזה נוסח החוק אשר התקבל:

(א) בסעיף משנה (1) במקום התנאי המגביל תבוא פסקה זו:
אולם –

(א) במקרה של יחיד המוכיח לפקיד השומה כי הכנסתו החייבת במס כוללת הכנסה של אשתו מכל מלאכה, מקצוע, משלח יד או עבודה, יותר ניכוי נוסף בסכום הכנסה זו של אשתו, אולם לא יותר מאשר 250 לירות;

(ב) במקרה של יחיד המוכיח לפקיד השומה כי הכנסתו החייבת במס כוללת הכנסה מעסק, שאשתו עבדה בו לפחות 6 חודשים בשנה שקדמה לשנת השומה, יותר ניכוי נוסף של 100 לירות; ניכוי זה יותר רק לגבי יחיד שכל הכנסתו – לפני הניכויים על סעיף זה והסעיפים 14 ו-16 – אינה עולה על 1500 לירות.¹⁹

אם כן, אפשר לראות כי סעיף א' מתייחס לאישה שכירה, ואילו סעיף ב' עוסק במצב שלבני הזוג עסק משותף, שהאישה עבדה בו חצי שנה לפחות בשנה הקודמת לשנת השומה. אמנם החקיקה שמרה יחסית את המצב הקיים של סיפוח האישה להכנסת הגבר לענייני חישוב המס, אולם הנאומים אשר אציג להלן מבטאים הלך רוח ציבורי שונה, שחצה מגדר ומגזר וביקש עצמאות לנשים.

מטרתי במאמר זה היא להציג את הדיון שהתקיים במליאת הכנסת בשנת 1949 על אודות עיצוב תיקון פקודת מס הכנסה ונטיעתו בהקשר היסטורי ומגדרי רחב. אציין כי אינני עוסקת במאמר בהיבטים המשפטיים והכלכליים של חוק זה,²⁰ אלא אני מציעה להביט בחוק מזווית היסטורית-חברתית-מגדרית ולהעלות ממנו את התפיסה של חלקים רבים מן הציבור בשאלת מעמדה של הישראלית – שאיפותיה, חובותיה וזכויותיה של

18 על כך להלן.

19 חוק לתיקון פקודת מס הכנסה, תש"ט-1949, ס"ח 21, עמ' 163.

20 להרחבה בנושא זה בהיבט המשפטי עיינו: אסף לחובסקי, 'קטיגוריות של מין ומעמד בדיני מס הכנסה', עיוני משפט, כד (2000), עמ' 205-242.

האישה העבריייה להשתתף בכלכלת המדינה הצעירה שקמה; ומתוך כך לבחון את מקומה ומעמדה בתפיסה הציבורית.

במאמר אשתמש בנאומי חברות הכנסת, המובאים בכרכי **דברי הכנסת**,²¹ וכן בפרסומים שונים בעיתוני התקופה היומיים. במאמר אשתמש במגדר ככלי ניתוח אנליטי-חברתי כדי להציג את ההיסטוריה החברתית בהקשר רחב יותר, המקיף את כלל החברה – נשים וגברים כאחד.²²

סקירה היסטורית: מיסוי ומעמד האישה – מאבק למען נשים

לא בכדי החלו לפרוח באותה התקופה, בשלהי המאה ה-18, תנועות של לאומיות ('שחרור העמים') ופמיניזם. התנועות הלאומיות שהחלו לצמוח אז באירופה היו קרקע לגידול מצע פמיניסטי. פרופ' אנתוני סמית בספרו **זהות לאומית** הגדיר לאום באופן הזה: 'קבוצת אוכלוסייה אנושית בעלת שם מוגדר החולקת טריטוריה היסטורית, היסטוריה משותפת, תרבות ציבורית, כלכלה משותפת, זכויות וחובות חוקיות משותפות לכלל האוכלוסייה'.²³ על פי הגדרה זו, היה אפשר לצפות כי לאומיות דמוקרטית במדינות שונות תכלול גם שוויון בין המינים – נשים וגברים כאחד, אך ידוע הדבר כי הליך השוויון המגדרי במרחב הציבורי הפוליטי במדינות רבות היה ארוך והדרגתי.²⁴ דיו רב נשפך במחקרים העוסקים בפער בין החזון למציאות בדבר מעמדה של האישה בכינון לאומים דמוקרטיים בכלל וביישוב בארץ בפרט.²⁵

21 **דברי הכנסת**, כרך 2 (תש"ט), עמ' 1366-1410.

22 ראו בנושא זה את מאמרה המפורסם של ג'ואן וואלך סקוט – Joan Wallach Scott, 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', *American Historical Review*, 91, 5 (December 1986), pp. 28-50. על מחקר היסטורי-מגדרי ראו: Gisela Bock, 'Challenging Dichotomies: Perspectives on Women's History', in: Karen Offen, Ruth Roach Pierson and Jane Rendall (eds.), *Writing Women's History – International Perspectives*, Indiana University Press, Bloomington, IN 1991, pp. 7-16; Joan Wallach Scott, 'Women's History and the Rewriting of History', in: C. Farnham (ed.), *The Impact of Feminist Research in the Academy*, Indiana University Press, Bloomington, IN 1987, pp. 93-118. על חקר היסטוריה מגדרית בארץ ראו: דבורה ברנשטיין, 'חקר נשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית: נקודות מוצא, כיוונים חדשים ותובנות שבדרך', בתוך: מרגלית שילה ואחרות (עורכות), **העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2001, עמ' 7-25.

23 Anthony Smith, *National Identity*, Penguin Books, Harmondsworth 1991, p. 43 (התרגום שלי).

24 מחקרים רבים נכתבו על אודות מאבק הנשים לזכות לבחור ולהיבחר. על אודות מאבק זה בתקופת היישוב ראו: מרגלית שילה, **המאבק על הקול: נשות היישוב וזכות הבחירה 1917-1926**, יד יצחק בן-צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, ירושלים 2013.

25 ובכללם: כילי מלמן, 'שוליים ומרכז: היסטוריה של נשים והיסטוריה של מגדר בישראל', ציון, עד (2009), עמ' 245-266; סילביה פוגל-ביז'אווי, **דמוקרטיה ופמיניזם: מגדר, אזרחות וזכויות אדם**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2011.

האזרחות היא מערכת גומלין בין הפרט למדינה ולחברה וכוללת חובות וזכויות. הנאבקים למען נשים אימצו – מראשית פעילותם, ולאורך צמתים רבים בהיסטוריה – את התפיסה הזאת וראו בסוגיית אזרחותן של הנשים חלק בלתי נפרד מהלאומיות (וכינונה).²⁶ בעיצומה של המהפכה הצרפתית, ב־1791, חיברה אולימפ דה־ג'וז (de Gouges)²⁷ מְנֶשֶׁר מהפכני שקושר בין זכויות של אזרחים לזכויות האישה – 'ההצהרה על זכויות האישה האזרחית'.²⁸ את המנשר היא חיברה בעקבות המסמך המכונן של המהפכה הצרפתית 'ההצהרה על זכויות האדם והאזרח'. החברה הצרפתית לא קיבלה אז את קולה הפמיניסטי התקיף, ודבריה היו מהפכניים למדי לתקופה ההיא.²⁹ דה־ג'וז העמידה את האזרח ואת האזרחית כשווים בזכויותיהם ובחובותיהם ללאום ולאומה. היא הציגה את השוויון הנדרש מהאזרח ומהאזרחית במרחב הציבורי, מצד אחד זכאות לזכויות בלקיחת חלק במשרות הציבוריות, בחירות ובביטחון, ומצד אחר בשותפות לחובות המצופות מהאזרחים בנשיאת הנטל הכלכלי של הלאום:

(XII) לצורך תחזוקת הכוחות הצבאיים ומימון הוצאות הממסד המנהלי, האשה והגבר יסאו תרומה שווה; האשה נוטלת חלק בכל המעמסות, בכך המשימות הקשות; עליה לקבל איפוא חלק שווה בהקצאה של עמדות השררה, המשרות, המטלות, משרות הכבוד ומשלחי היד.

(XIV) כל האזרחיות וכל האזרחים רשאים להיווכח בעצמם, או באמצעות נציגיהם, בצורך מיסוי ציבורי. אין באפשרותן של האזרחיות לעשות זאת אלא אם מתקיימת הסכמה על חלוקה שווה, לא רק בהון, אלא גם בממסד המנהלי והציבורי, ובזכות לקבוע את שיעורי המס, את הבסיס לישובו, את אופן גבייתו ואת משך תחולתו.³⁰

נשיאת האזרח והאזרחית בנטל הכלכלי של האומה היא מפתח להכרה בשוויון הזכויות של האזרחים. הקשר בין השניים לדעתה של דה־ג'וז הוא קשר דו־צדדי; ולפיו אי־אפשר לדרוש תשלום מסים ללא שוויון. מנגד, גם אי־אפשר לדרוש שוויון ללא הנכונות לשאת בנטל המסים.

26 Nira Yuval-Davis, 'Citizenship: Pushing the Boundaries', *Feminist Review*, 57 (1997), pp. 4-5

27 Joan Wallach Scott, *Only Paradoxes to Offer: French Women and the Rights of Man*, Harvard University Press, London 1996, pp. 19-65.

28 אולאמפ (אולימפיה) דה־ג'וז, 'הצהרת זכויות האשה והאזרחית, 1791' (תרגום ארזה טיר־אפלרויט), בתוך: דלית באום ואחרות (עורכות), *ללמוד פמיניזם: מקראה*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2009, עמ' 11-17.

29 יתר על כן, בשל התנגדותה לאופי המהפכה היא אף נעצרה בשנת 1793 והוצאה להורג בגיליוטינה. בפרוטוקולים ממשפטה נכתב כי אף חרגה מתפקיד שראוי לאישה. שם, עמ' 11-12.

30 שם, עמ' 14. ראוי לציין כי בזכות הבחירה, גם לגברים, חלו תמורות היסטוריות; בראשית ניתנה זכות בחירה רק לגברים בעלי רכוש, ולאחר מכן לגברים אזרחים, ללא קשר לרכושם. נראה כי יש קשר בין תמורות אלו ובין הקשר שבין ההכרה בממון ובתשלום מס עליו ובין התאזרחות.

הקשר בין פמיניזם לחובות ולזכויות של אזרחים בא לידי ביטוי גם במאבק למען זכותן של נשים לבחור ולהיבחר בארצות הברית. קארי צ'פמן קט (Chapman Catt),³¹ אשר כיהנה כנשיאת התנועה הסופרג'יסטית בארצות הברית, פעלה רבות למען זכויות נשים והשוויון שלהן במרחב הציבורי ולמען זכותן לבחור ולהיבחר למוסדות הלאומיים. קט ידעה גם בזכות שימושה בסיסמה המפורסמת: 'אין מיסוי ללא ייצוג' (No taxation without representation). סיסמה זו מקורה במאה ה-18 במרד המושבות בארצות הברית נגד האימפריה הבריטית, והיא מיוחסת לג'יימס אוטיס (Otis). שימוש בסיסמה הזאת ממשיך את הגותה של דה-ג'וז' וקושר בין המיסוי ללאום ולמאבק הפמיניסטי.³²

מאבק זה נטוע גם בהקשר חברתי רחב של שינוי סדרים חברתיים והרצון לשלול את הדיכטומיה המקובלת. עד שלהי המאה ה-19 היתה מקובלת דיכטומיה שנתפסה כקטגוריה עדיפה, ובה המונחים 'גבריות', 'מרחב ציבורי', 'שוק' או 'כלכלה' ו'אקטיביות', מול קטגוריה 'נחותה', ובה המונחים (בהתאמה מנוגדת) 'נשיות', 'מרחב פרטי', 'משפחה' ו'פסיביות'.³³ פמיניסטיות רבות נלחמו בתפיסה דיכטומית זו וניסו לקדם נשים במרחב הציבורי ובכלכלה, מתוך הבנה כי דיכטומיה זו היא כלי לדיכוי מעמדן האישי והחברתי בחברה המודרנית.³⁴ הרצון להשתתף שווה בשווה הן בזכויות והן בחובות ללאום היה בסיס למאבק למען הנשים וכלי לשבירת דיכטומיה זו.

בתקופת היישוב בארץ ישראל קשרו גם פעילות פמיניסטיות בין החובות ובין הזכויות בדרך לאזרחות שווה. התארגנות נשים הביאה למאבק למען שוויון בין המינים בדבר הזכות לבחור ולהיבחר לאספת הנבחרים. ראשיתו של מאבק זה בהתארגנות מקומית במושבות השונות לפני מלחמת העולם הראשונה, וסיומו עם הבחירות לאספה המכוננת השלישית, שאז הובהר לכול כי לנשים הזכות לבחור ולהיבחר.³⁵

שרה גליקליך-סלושץ כתבה ב-1919: 'כשנפקחו עיני האשה וראתה את עצמה במצבה הירוד, החלה לחפש אחר הסיבות. מסביב לה שמעה שמשום שהיא אינה לוקחת חלק בחובות החברה אין היא ראויה גם לזכויותיה'.³⁶ זכות ההצבעה למוסדות הלאום יכולה להתפרש כזכות ואף זכות יתר, אך יש בה גם חובה אזרחית – בלעדיה לא יתקיימו דמוקרטיה ושלטון העם. עדה פישמן-מימון פרסמה את ספרה *תנועת הפועלות בארץ*

31 הביוגרפיה שלה מתוארת בתוך: Jacqueline Van Voris, *Carrie Chapman Catt: A Public Life*, The Feminist Press at CUNY, New York 1987.

32 ראו: שילה, *המאבק על הקול*, עמ' 4.

33 לחובסקי (לעיל הערה 20), עמ' 212-213. על התפיסה של 'תאוריית הספרות הנפרדות' (Separate Spheres Theory) ראו גם: Francesca M. Cancian, 'Gender Politics: Love and Power in Private and Public Spheres', in: Arlene Skolnick and Jerome Skolnick (eds.), *Family in Transition*, Scott Publishing, Glenview 1989, pp. 219-223.

34 ראו לציין כי הפרדה דיכטומית זו נטועה בהקשר תרבותי וחברתי – היא אינה אוניברסלית, אך היא כן מאפיינת את החברות האירופיות והיהודיות.

35 ראו: שילה, *המאבק על הקול*.

36 שרה גליקליך-סלושץ, *אל האשה*, הוצאה עצמית, ירושלים 1919, עמ' 8.

ישראל, 1929-1902 ב'1929, בסוף המאבק למען השגת שוויון בזכות בחירה. בספרה היא נטעה את הקשר הזכויות והחובות המצופה מכל אזרח, גבר ואישה כאחד, כיחידה שאינה ניתנת להפרדה. לזאת הוסיפה את חשיבות היצרנות של האישה והעמדתה בתור עצמאית מבחינה כלכלית:

עם ההכרזה האנושית הגדולה על דבר שיבת ציון, עם הקמת ההסתדרות הציונית העולמית בימי הרצל – ניתנה האפשרות המלאה לאשה העבריה לשאת בחובות וליהנות מהזכויות ככל יתר חלקי הציבור העברי ולהשתתף באופן אקטיבי במפעל חיוני – בבניין המולדת העברית [...] העמדת האשה ברשות עצמה במובן הכלכלי והחברתי זאת היא הפרובלימה הסוציאלית היסודית, המכוונת את האשה לגורם חיובי בהתפתחות החיים הפרודוקטיביים של העם בארצו.³⁷

עוד מתקופת היישוב השכילו נשים להבין כי הכרת מוסדות המדינה והחברה באישה כיחידה מפרנסת אינה מספיקה ויש צורך לדרוש הכרה של חובות אזרחיות-לאומיות שוויוניות ככלי להשגת זכויות של אזרחים. בתקופת המנדט הלכה והתבססה יציאתן של נשים לעבודה כשכירות מחוץ לביתן. דבר זה השפיע על שוק העבודה, ובעקבות כך על עיצובו של מס הכנסה את המגדר.³⁸ החובות והזכויות של האזרחים נחשבו יחידה אחת של ההתנהגות המצופה מהאזרח במדינתו. הקמת המדינה חייבה שינוי בדיון על אודות היבטים אלו, לא רק מנקודת מבט קהילתית אלא מנקודת מבט מדינית. הדיון בדבר התיקון לחוק פקודת מס הכנסה, תש"ט-1949, נטוע בתובנה זו.

הדיון בכנסת: אישה בזכות עצמה?

בשנת 1949 נבחרה הכנסת הראשונה.³⁹ החלטות חוקתיות וחברתיות רבות הונחו 'על שולחן הדיונים' של כנסת זו. למעשה כמעט כל חוק אשר נדון ונחקק במשכן הכנסת היה בסיס ראשוני לעיצוב דמותה החוקית והחוקתית של האומה הצעירה, שרק חודשים מספר לפני כן הכריזה על עצמאותה. 'הירושה' מתקופת המנדט הבריטי הקלה את המעבר לייסוד מנהל תקין, למעט נושא המיסוי. ממשלת ישראל ניסתה לכוון מערכת מיסוי פרוגרסיבית שבבסיסה מס הכנסה.⁴⁰ כחלק מהליך זה עלה בכנסת בחודש יולי דיון על אודות עיצוב חוק לתיקון פקודת מס הכנסה.

37 עדה פישמן-מימון, **תנועת הפועלות בארץ ישראל, 1929-1902**, הפועל הצעיר, תל אביב 1929, עמ' 208-209.

38 ברק ארז (לעיל הערה 3), עמ' 552.

39 למעשה הבחירות היו לאספה המכוננת. ב'25 בינואר נערכו הבחירות, וב'14 בפברואר התכנסה הכנסת לראשונה, ושינתה את שמה לכנסת מכוח חוק המעבר תש"ט-1949, ס"ח 1.

40 נחום גרוס, 'כלכלת ישראל', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון, תש"ח-תשי"ח**, ירושלים 1997, עמ' 138-139.

מקורם של דיני המס בארץ בתקופת המנדט ובתרבות האנגלית של המאה ה-19, תרבות אשר היתה מושרשת בה התפיסה הדיכוטומית אשר הצגתי למעלה, המפרידה בין מרחב פרטי של נשים למרחב ציבורי של גברים. פקודת מס הכנסה של ארץ ישראל נוסחה לראשונה בשנת 1933,⁴¹ אולם את הפקודה עצמה חוקק בפועל רק בשנת 1941 הממשל המנדטורי. הפקודה הושפעה מחקיקה ומדיני מיסוי בריטיים והתבססה עליהם.⁴² היישוב העברי בארץ קיבל את הנהגת מס זה. בראשית הקמת המדינה נכנסו כמה תיקונים, בעיקר בנושא דרגות המס: הדירוג מן ההכנסה החייבת במס נקבע בין עשרה אחוזים ל-75 אחוזים, לפי ההכנסה, במס שמחולק כמס יסוד ותוספת למלחמה.⁴³ אז עמדה בפני כנסת ישראל המשימה לעצב את מערכת המיסוי לפי התפיסה הלאומית-ציונית.

התיקון הובא לקריאה ראשונה בכנסת ביום 24 באוגוסט 1949. במפתיע, חמש חברות כנסת עלו זו אחר זו להביע את הסתייגותן. ההסתייגויות היו על רקע מגדר, אך ממניעים שונים. חברות הכנסת הגיעו מרקע שונה והשתייכו למפלגות שונות: שושנה פרסיץ (הציונים הכלליים), בבה אידלסון (מפא"י), פייגה אילנית (מפ"ם), רחל כהן-כגן (ויצו) ואסתר רזיאל-נאור (חרות). בגלל ההסתייגויות הרבות הועברה ההצבעה ליום למחרת. אף אחת מהסתייגויות אלו לא התקבלה בהצבעה בכנסת. את התיקון שפורסם חודשים מספר לאחר דיון זה הבאתי למעלה.

בפתח הדיון סקר חבר הכנסת ויושב ראש ועדת הכספים של הכנסת דוד צבי פנקס (ממפלגת החזית הדתית המאוחדת) את ההיסטוריה של פקודת מס הכנסה מיזמת היישוב בשנת 1941 לחקיקת החוק עד סיום גיבושו בשנת 1947, כמו שהצגתי למעלה.⁴⁴ הוא ציין כי הממשלה אימצה את החוק עם הקמת המדינה בשנת 1948 והזכיר את השינויים שנערכו בו אז ונבעו מהמלחמה. פנקס הזכיר גם את השינויים הקשורים לניכוי מס ההכנסה של האישה; אלו מובאים בסעיף 7 של הצעת החוק:

לא שינינו את הניכוי לאשה [הכוונה לאישה אשר אינה עובדת] מן הסכום החייב במס, הוא נשאר 100 לירות מימי המאנדאט ועד היום הזה. לעומת זה הגדלנו את סכום הניכוי לאשה העובדת בשכר. הניכוי הזה היה בימי המנדט 50 לירות, לפני שנה הוגדל ל-100 לירות והשנה מציעה הוועדה לקבוע אותו ב-250 לירות.⁴⁵

41 לחובסקי (לעיל הערה 20), עמ' 213-214.

42 הנ"ל, 'בתי המשפט והימנעות ממס בשנים הראשונות לאחר קום המדינה: אינטרסים מעמדיים או שיקולים מעשיים?', **מחקרי משפט**, כא (2005), עמ' 578-579. על המשכיות בין המשפט בתקופה המנדטורית למשפט לאחר הכרזת המדינה ראו: הנ"ל, 'בין "מנדט" ל"מדינה": על חלוקת ההיסטוריה של המשפט העברי לתקופות', **משפטים**, כט (1999), עמ' 689-721; רון חריס, 'המשפט הישראלי', בתוך: צמרת ויבלונקה (עורכים), **העשור הראשון**, עמ' 248.

43 **דברי הכנסת**, כרך 2 (תש"ט), עמ' 1366.

44 וכן ראו פקודת מס הכנסה, 1947, עיתון רשמי מנדטורי, תוס' 1 - 1568, עמ' 86-87.

45 **דברי הכנסת**, כרך 2 (תש"ט), עמ' 1366. 'ניכוי' - הכוונה הסכום שאינו מחויב במס ההכנסה. כך לדוגמה יחושב השכר החייב במס אם נקבע סכום ניכוי מס הכנסה ל-250 לירות: אדם שמקבל

פנקס הציג בדבריו אלו את השינויים בחוק הנוגעים לאישה העובדת כשכירה. אישה העובדת בעסק המשפחתי – או 'בעסק בעלה' כלשון חברי הכנסת אז – זוכה להתייחסות נפרדת בהצעת החוק: אם הכנסתם המשותפת אינה עולה על 1,500 לירות, היא תזכה לניכוי נוסף לניכוי של בן זוגה, בסך של 100 לירות. מלבד זה הוצגו הקלות למשפחות עם ילדים: בשנת 1948 תוקנו ההקלות האלה: לילד ראשון ניכוי בסך 75 לירות, לילד שני 100 לירות, לילד שלישי 125 לירות, ולכל ילד נוסף 150 לירות. כעת מוצע לקבוע את הדרגה הגבוהה של 150 לירות מהילד הראשון.⁴⁶

הבסיס שהנחה את חברי הוועדה בניסוח החוק הוא הצורך בשוויון בנשיאת נטל המסים של המדינה: 'המס יהיה צודק כלפי אלה שמשלמים אותו רק אז, אם כל החייבים בו ישלמו את המס [...] חייב כל אדם שהוא תושב המדינה [...] להגיש לממונה לגביית מס הכנסה דו"ח מלא על כל הכנסותיו'.⁴⁷ בדברים אלו קשר פנקס את האזרחות לתשלום מסים, והשוויון בנטל ייצור צדק בנושא זה.

לאחר סקירתו של יושב ראש ועדת הכספים של הכנסת הועלו התנגדויות לסעיף 7 (תיקון לסעיף 15).⁴⁸ חברות הכנסת שושנה פרסיץ, בבה אידלסון, רחל כהן-כגן ואסתר רזיאל-נאור הציגו כי אם שני בני הזוג עובדים כשכירים, יחויב כל אחד מבני הזוג במס בנפרד. חברת הכנסת פייגה אילנית הציעה להנהיג שיטת מיסוי פרוגרסיבית, כלומר שהמס ייגבה על פי רמת ההכנסה של האזרח. דבר זה ישמור לגישתה הן על קופת האוצר והן על שוויון בין המעמדות השונים. 'מי שמרוויח למעלה מהמינימום יתן לאוצר יותר, כי נשאר לו יותר'.⁴⁹ השיקולים שהציגו חברות הכנסת בנאומיהן היו שיקולי אידאולוגיה וכלכלה: הראייה של המס ככלי להכרתן כאזרחיות שוות לגברים; זכותן לשלם מס בתור שותפות בבניין הארץ; פגיעה בעצמאות כלכלתן של הנשים והשפעות גידול הילדים על פרנסתן.

מיסוי ככלי לאזרחות שווה

בנאומים אלו באה לידי ביטוי ההבנה כי אמנם מס הכנסה הוא חלק מחובת האזרח כלפי השלטון, אך הוא כולל הבניה חברתית. בכך עמדו חברות הכנסת על זכותן של הנשים להשתמש בכלי חברתי זה כדי לבסס את מעמדן החברתי.

ניכוי בשביל עצמו בסכום של 250 לירות ומקבל בעקבות נזקקות תוספת ניכוי של 150 לירות והוא מרוויח 600 לירות, הרי 400 לירות פטורות מכל חובת מס, ורק 200 לירות מחויבות במס. וראו את הסברו של פנקס בנאומו זה, שם; וכן ראו את פירוט דוגמאות שר האוצר אליעזר קפלן לרמת ההכנסה וגובה המס בלירות לפני ניכויים ולאחר ניכויים, שם, עמ' 1382-1383.

46 שם.

47 שם, עמ' 1367.

48 ראוי לציין שהועלו גם הסתייגויות לסעיף 6 של התיקון לפקודה, אולם מכיוון שסעיף זה אינו נוגע בסוגיות של מגדר לא עסקתי בו במאמר זה.

49 שם, עמ' 1374.

ראשונה מבין הדוברות נאמה חברת הכנסת שושנה פריסץ (הציונים הכלליים) והציעה כי יש להפריד את חשבונות בני הזוג אם שניהם עובדים והאישה שכירה, וכי כל אחד יחויב במס הכנסה נפרד, מהכנסותיו הוא. פריסץ נטעה טענה זו בהיבט חברתי ומעמדי של נשים:

האשה בישראל רואה את עצמה אזרח שווה זכויות, החייב בחובות וזכאי בזכויות. לכן, אינני חפצה לנמק את הצעתי רק בנימוקים להטבות פסקאליות [...] אך גם אילו היו ההקלות המוצעות טובות שבעתיים מאלה שהוצעו, היינו אנו, ציבור הנשים, עומדות על כך, שאנו רשאיות לתבוע את זכותנו לשלם את המוטל עלינו בלא אפוטרופוס ובלא צירוף, אלא בעצמנו ועל דעת עצמנו. לכן אנו מציעות תיקון זה ומקוות שהממשלה, שהבטיחה לנו שיווי-זכויות גמור, תדע למלא את הבטחתה בסעיף עקרוני זה.⁵⁰

פריסץ יצאה נגד החיבור בין שני חשבונות בני הזוג ודרשה להפריד ביניהם מכיוון שחיבור זה יצר מראית עין של תלות וחוסר עצמאיות של האישה. על פי ראותה, מנוסח החוק השתמע כאילו בן זוגה הוא ה'אפוטרופוס' שלה בפני שלטונות החוק והיא אינה עומדת בזכות עצמה, עצמאותה ושכרה. דבריה ביטאו את תפיסת ציבור הנשים שייצגה פריסץ כי תשלום המסים הוא ביטוי לשותפות של ממש בבניית הלאום. על כן היה הכרח בעיניה לחוקק חוק אשר ישקף שוויון בין המינים בחובות כלפי הלאום וגם בזכויות האזרח. לא בכדי הקפידה פריסץ לנסח את דבריה כי נשים רשאיות לתבוע את זכותן לשלם עצמאית מס; זכותן של נשים להיות אזרחיות שוות זכויות באה לידי ביטוי במכלול המרכיבים של האזרחות, ובכלל זה תשלום מסים.

טענות דומות השמיעה חברת הכנסת פייגה אילנית (מפ"ם). לאחר שבפתח נאומה היא אמרה דברי שבח והלל לאישה העצמאית העובדת, היא איגדה בין החובה ובין הזכות לעבודת האישה:

קודם-כל זו היא זכותה הבלתי-מעורערת של האשה כאזרח להיות אדם העומד ברשות עצמו גם מבחינה כלכלית. ובמיוחד – אני מדגישה – אשה המביאה בעבודת כפיה את לחמה לביתה ולילדיה [...] עבודת האשה היא הכרח למדינה וגם – זכותה.⁵¹

לפי המצע המפלגתי של מפ"ם ראתה אילנית בעבודה את זכותו וחובתו של כל אזרח במדינה. אילנית הדגישה כי במדינה הנבנית יש ערך חינוכי וכלכלי בעידוד של כל אזרח, גבר ואישה כאחד, לעבוד. היא הוסיפה כי מלבד עניין זה, מדובר בזכות אזרח בסיסית לשוויון.

חברת הכנסת רחל כהן-כגן, נציגת ויצו היחידה בכנסת, הצטרפה בנאומה לטענות שהעלו חברות הכנסת לפנייה והוסיפה מאפיין של חינוך בתשלום המסים. היא הדגישה את הצורך בחינוך ובהחדרת המוטיבציה לתשלום המסים בלב כל האזרחים, ובכלל זה

50 שם, עמ' 1373.

51 שם, עמ' 1373-1374.

אישה בזכות עצמה: דיון מגדרי-חברתי בכנסת על הצעה לתיקון פקודת מס הכנסה

הנשים. היא טענה שכשם שילדים אינם מתחנכים רק באמצעות צפייה פסיבית בהוריהם, אלא יש צורך גם להקפיד אתם על עשייה ממש, כך גם הדבר עם נשים ותשלום מסים. היא הוסיפה כי לא יכול להיות שאישה תהיה פטורה ממילוי חובתה ואחריותה בתשלום מסים לאחר נישואיה:

שר-האוצר והממשלה רוצים לפטור את האשה ממצוות מילוי חובתה לתשלום המסים אחרי שהיא מתחתנת. בת 18 חובה עליה לשלם את מסיה, אם היא משתכרת. ואחרי נישואיה עוברת האחריות לבעלה, והוא המשלם גם ממשכורתה שלה. כמשלמת מס-הכנסה, כאזרחת הממלאת את חובותיה כלפי המדינה, היא נעלמת. האם זוהי הדרך המתאימה להחדרת רגש החובה בלבה?⁵²

חברת הכנסת כהן-כגן, כמו חברות הכנסת אשר נאמו לפניו, ראתה במיסוי ביטוי של האזרח והאזרחית למילוי חובותיהם כלפי המדינה וכביטוי לשותפות בבניית הלאום. היא הוסיפה כי המיסוי הוא כלי חינוך להחדרת הזהות הלאומית-קולקטיבית לפרט, ועל כן לממשל יש חובה להטיל גם על האישה, באופן עצמאי, מס. נראה מדבריה כי ציפתה שהשינוי בחוק יכלול גם שינוי מגדר, ולא רק ישמר את המצב הפטריארכלי הקיים. בהמשך דבריה תקפה חברת הכנסת כהן-כגן את שר האוצר, אשר טען כי ההפרדה תשרת את בעלי ההון, כשם שבארצות הברית, אשר נהוגה בה הפרדה שהנהיגה המפלגה הרפובליקנית, זו משרתת את בעלי ההון. לדעתה של חברת הכנסת כהן-כגן, דרישתן של חברות כנסת ממפלגות שונות את ההפרדה מצביעה על דרישה לאומית 'על מפלגתית', אשר אין בה כדי לשרת את בעלי ההון או מגזר אחד.

בדיון בכנסת דנו עד אז בנשים שכירות, וכהן-כגן העלתה לראשונה לדיון גם את מעמדה של עקרת הבית.⁵³

פנתי לוועדת-הכספים ולא קיבלתי תשובה: מדוע לא נזכר שם האשה, עקרת-הבית, בשאלון של מס ההכנסה. אני מקווה, שיתקבל חוק ההפרדה ולאשה נשואה עובדת יהיה שאלון מיוחד. אך האם אין עקרת-הבית רשאית לקבל את הסיפוק בתשלום המסים יחד עם בעלה? הלא תפקיד עקרת-הבית הוא מאשיות המדינה [...] כשם שהיא מקימה במשותף עם בעלה את המשפחה, כך יש לה חלק גם במילוי חובתם האזרחית, בתשלום מסים למדינה.

לתפיסתה, תפקידה של עקרת הבית אינו נחות מתפקידו של אזרח זכר, ועל כן חובת המדינה לייצר שאלון (לפרטי ההכנסות, לצורך גביית המסים) ששם של שני בני הזוג ייכלל בו.

52 שם, עמ' 1374.

53 הדיון על הכרה בעבודת עקרת הבית כחלק מהתל"ג מאוחר מן הדיון המובא במאמר זה. להרחבה על אודותיו ראו: ניצה ברקוביץ', 'על עקרת הבית והחשבונאות הלאומית', תיאוריה וביקורת, 9 (1996), עמ' 189-197.

כך יובהר כי גם עליה מוטלת החובה האזרחית. כהן-כגן העלתה לדיון למעשה את השאלה מה טיבה של עבודה? האם רק יציאה לשוק העבודה כשכירה או שותפות בעסק משפחתי זכאים להכרה מצד מוסדות המדינה או שחשוב להכיר ולהוקיר גם ברמה הלאומית באותן נשים עקרות הבית אשר מתחזקות את משפחותיהן ובתיהן. כהן-כגן ביקשה לתת 'סיפוק' לנשים אלו: 'צריך לתת לה לכל הפחות את הסיפוק, ששמה יופיע בשאלון'.⁵⁴ שימוש במונח זה העצים את תפיסתה כי חובה אזרחית זו נתפסה לא כעול, אלא כאמצעי ללקיחת חלק שווה ובעל ערך בחברה. בדרישה זו לא היה כל היבט כלכלי – בבסיסה עמד הרצון להשוות בין האישה לגבר במרחב הציבורי. כהן-כגן העלתה כאן דרישה לרגישות ולהבנה כי גם בכוחם של טפסים רשמיים לעצב תפיסות חברתיות, ובכלל זה שוויון בין המינים.

פגיעה במעמדן הכלכלי של הנשים

צורת חישוב זו של מסים, אשר מחברת בין הכנסות בני הזוג, עוררה את חששן של חברות הכנסת הדוברות שמא היא תפגע פגיעה קשה במצבן הכלכלי של הנשים, עד כדי כך שהיא עלולה להוציא נשים ממעגל העבודה. דבר זה פוגע בראש ובראשונה בתא הכלכלי של בני הזוג; ושנית – הוא פוגע בלאום.

החשבונות שהובאו ע"י ציבור נשים לידיעת האוצר וועדת הכספים הוכיחו, שגם ההצעה המתוקנת של האוצר ושל ועדת הכספים [זו שהובאה לדיון במליאות הכנסת] עלולה להוציא נשים רבות מן המקצוע, מחיי המקצוע ומחיי העבודה, כי לא יוכלו לעמוד במעמסה הגדולה המוטלת עליהן על ידי צירוף הכנסותיהן להכנסת בעליהן.⁵⁵

ניסחה זאת חברת הכנסת פרסיץ בנאומה. פרסיץ העלתה את החשש שמא חישוב משותף של הגבר ושל האישה השכירה יגדיל את תשלומי המס של התא משפחתי מכיוון שצירוף שתי המשכורות מעלה את סכום ההכנסה, ובכך מעלה את גובה המס שהאזרח נדרש לשלם.⁵⁶

אידלסון הצטרפה לטענה זו. לטענתה חישוב מס הכנסה כיחידה משותפת לגבר ולאישה יקפח את ציבור הנשים העובדות כשכירות, ואף יותר מכך, נשים עובדות רבות תיאלצנה לעזוב את עבודתן מכיוון שההוצאות הכלכליות בעקבות המס המחושב בצורה זו יכבידו עליהן וייקרו את הוצאותיהן: 'בשם הנשים העובדות בעבודה שכירה אני רוצה לתבוע מהממשלה להפריד את מס ההכנסה בין איש ואשה. [...] עצם הדבר שיצרפו את הרווחים כדי לקחת מאתנו יותר, יקפח את ציבור הנשים העובדות, כי נשים רבות לא יוכלו להמשיך בעבודה בגלל המס הזה'.⁵⁷ טענה זו של אידלסון היתה נטועה בשני בסיסים אידאולוגיים

54 דברי הכנסת, כרך 2 (תש"ט), עמ' 1374.

55 שם, עמ' 1373.

56 וראו את גובה אחוזי המס בפתחת נאומו של חבר הכנסת פנקס, שם, עמ' 1366.

57 שם.

באישיותה. הראשון – היותה בעלת תודעה ופעילה פמיניסטית הנלחמת למען שוויון האישה,⁵⁸ ובכלל זה למען עבודת נשים שכירות; והשני – היותה נציגת מפא"י בכנסת, מפלגה שראשיתה במפלגות פועלים ותנועת העבודה, מפלגה שייצגה והעלתה על נס את חשיבות 'כיבוש העבודה' בבניין הארץ והלאום.⁵⁹ לחימתה בפגיעה בנשים העובדות שילבה את שני ההיבטים הללו גם יחד. 'אין כל הצדקה בצירוף הזה, שפרינציפ של פרוגרסיה במסים ייהפך לרגרסיה בעמדתה של האשה בעבודה',⁶⁰ הזהירה אידלסון, ובכך חתמה את דבריה. היא הזהירה כי התיקון לחוק זה יוביל לכך שהעבודה לא תהיה כלכלית, ועל ידי כך גם תפגע במצבן של הנשים וגם תגרום נסיגה במעמדה של האישה במרחב הציבורי. לדעתה, תיקון זה מסלף את שיקוף הכנסותיה של האישה כלפי רשויות המס, והוא אינו נותן לנשים את האפשרות להשתתף בבניין הלאום על ידי תשלום מסים. אם כן, מעמדה של האישה בדבריה אלו של אידלסון נמדד לא לפי זכויותיה של האישה, אלא דווקא לפי חובותיה של האישה כלפי המדינה.

חברת הכנסת אילנית העלתה את החשש מפני מעמסה כלכלית קשה עד כדי הוצאת נשים משוק העבודה; וזה עלול לגרום נזק כפול הן למעמד האישה והן לכלכלת המדינה. לדבריה של אילנית, הדבר בא לידי ביטוי קיצוני בזמן של גיוס כללי ובשעת חירום, כמו שהיה בעת ההיא. שעת חירום מעין זו מחייבת נשים רבות לעמוד בראש המשפחה הן מבחינת התפקוד היום-יומי והן מבחינת דאגה לכלכלת הבית. לגישה, יש לתת לכך את הדעת באופן גביית המס:

המשטר שאנחנו חיים בו והתמורות הרבות מחייבות לא פעם את האשה להיות ראש- המשפחה [...] מטילה המדינה על האשה לשאת בעבודה ולהיות אדם עצמאי, אדם העומד ברשות עצמו. אין אנחנו סבורים שעבודת האשה הנשואה יכולה להיות רק כוח זרזר לשעת צורך במדינה. כבר היום, עם הקמת המדינה, עבודות רבות שהנשים עושות – כאחיות, כמחנכות, כגננות, כפקידות, כפועלות מקצועיות – הן עבודות חיוניות והכרחיות בעיני הציבור כולו.⁶¹

מעניין לראות כי בסקירתה את המקצועות שנשים הועסקו בהם יש גם מקצועות שנתפסים כ'נשיים' – מורות, גננות, אחיות ופקידות, וגם מקצועות שנתפסים כ'גבריים' – עבודתם

58 בת-שבע מרגלית-שטרן, גאולה בכבלים: תנועת הפועלות הארץ-ישראלית 1920-1939, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2006, עמ' 136-139.

59 המחקרים על אודות תנועת מפא"י והאידיאולוגיה שלה רבים. מהם על שורשיה הרעיוניים של מפא"י ראו: יעקב גולדשטיין, 'הקמת "מפלגת פועלי ארץ-ישראל" וגיבוש דפוסי המנהיגות ביישוב היהודי בארץ-ישראל', קתדרה, 23 (1982), עמ' 158-165; יוסף גורני, 'על שורשיה הרעיוניים של מפא"י', שם, עמ' 166-171; יעקב גולדשטיין, מפלגת פועלי ארץ ישראל: גורמים להקמתה, עם עובד, תל אביב 1975.

60 דברי הכנסת, כרך 2 (תש"ט), עמ' 1373.

61 שם, 1374.

של הפועלים. בדבריה אלו יש מעין אמירת שבח על השתלבותן של נשים בשוק העבודה בארץ על גווניו הרבים, ובכלל זה במקצועות אשר הציבור מעריך.

שותפות האישה בבניין הארץ

כאמור, בארץ ראו נשות היישוב בעצמן חלק בלתי נפרד ממפעל התחייה, והן תבעו את חלקן ואת ייצוגן בו.⁶² נשים אלו נאבקו למען שוויון זכויות במרחב הציבורי בכלל ובשותפות לעבודה עברית-חלוצית⁶³ ובלחימה במערכות המגן בפרט.⁶⁴ הזכויות האלה היו בסיס להכרה כי נשים שוות לגברים בעשייה הציבורית וכי ענייני גביית מס הכנסה חלים גם עליהן בנפרד מבן הזוג.

חברת הכנסת אידלסון הצטרפה לחברות הכנסת אשר הצגתי למעלה וטענה כי יש להפריד את תיק מס ההכנסה של בני הזוג. בתקופת היישוב היתה אידלסון מזכירת מועצת הפועלות;⁶⁵ בפתח דבריה העלתה על נס את שותפות האישה העבריה בכיבוש העבודה, ומתוך כך בבניית הלאום:

אנו יודעות היטב, שבמאמצים של שני דורות כבשנו, למדנו וחדרנו לעבודה, גם לעבודה החקלאית וגם למקצועות אחרים. בכל עבודה שכבשנו לא זלזלנו בתפקידינו. התכוננו לכך, נלחמנו בעד עמדה בעבודה ובמשך שנים חינונו וחונכנו לראות את עצמנו כגורם רציני מאד בכלכלת הארץ. [...] אנו נכנסנו לעבודה לא על-ידי הבעל, בעצמנו סללנו את דרכנו בעבודה. דור זה של אמהות חינו את הבנות לעבודה עצמית ואנו כולנו מתנגדות לציורף של הכנסת האשה להכנסת הבעל, ואנו חרדות, שהתפקיד שהוטל עלינו יפגע ויערער את עמדת האשה העובדת בחברה ובכלכלה.⁶⁶

שותפותן של הנשים במיתוס הציוני הדומיננטי של כיבוש העבודה היא בסיס אידאולוגי בעיני אידלסון לטענה החברתית כי יש להפריד בין הכנסות הגבר לאלו של האישה השכירה

62 שילה, המאבק על הקול.

63 ראו: מרגלית-שטרן, גאולה בכבלים; חנה הרצוג, 'ארגוני נשים בחוגים האזרחיים - פרק נשכח בהיסטוריוגרפיה של היישוב', קתדרה, 70 (1995), עמ' 111-133; מרגלית שילה, 'האשה - "עובדת" או "חברה" במפעל התחייה? על מקומה של האשה בעלייה הראשונה (1882-1903)', יהדות זמננו, 9 (1995), עמ' 121-147.

64 מחקרים רבים עוסקים בנשים, מגדר וכוחות המגן בתקופת היישוב, ובהם סמדר סיני, השומרות שלא שמרו: נשים ומגדר ב'השומר' ובקיבוץ כפר גלעדי 1907-1939, הקיבוץ המאוחד ויד טבנקין, רמת אפעל 2013; מאיר חזן, 'מאבקן של נשות קיבוץ עין חרוד על השתתפותן בשמירה', בתוך: כ"ץ ושילה, עיונים בתקומת ישראל: מגדר בישראל, עמ' 50-81; עפרה אלעד, 'כל בחור וטוב לנשק - בחורה, על המשמר!', בתוך: יחיעם ויץ (עורך), פלמ"ח - שתי שיבולים וחרב, העמותה לחקר כוח המגן, רמת אפעל 2000, עמ' 211-251.

65 על אודות מועצת הפועלות ראו: מרגלית-שטרן, גאולה בכבלים.

66 דברי הכנסת, כרך 2 (תש"ט), עמ' 1373.

לצורך חישוב המס. אידלסון, כמו חברותיה פרסיץ, אילנית וכהן-כגן, הדגישה כי נשיאת האישה בעול המסים היא גם כלי חברתי בידיה. לדברי חברת הכנסת אידלסון, הנשים בתקופת היישוב הוכיחו – בשותפתן לעבודה, החקלאית והכללית – כי הן שוות ועצמאיות, ואין לפגוע בהישג זה. בדבריה היא הביעה חשש שמא תערער התלות של הכנסות האישה בהכנסות הגבר את ההישג הזה, ובכך גם את מעמד האישה העובדת בחברה ובכלכלה. אידלסון חזרה והדגישה כי המסים הם חובת כל אזרח, ובכלל זה הנשים, והן בהחלט רוצות לשאת בעול: 'אין אנו רוצות לסלף את החשבון. אין אנו תובעות זכויות-יתר, אנו רוצות לשאת בעול'.⁶⁷ בנשיאה בעול המסים היא ראתה ביטוי לשותפות שווה בבניית הלאום. נציגת תנועת החרות בכנסת הראשונה, חברת הכנסת אסתר רזיאל-נאור, הצטרפה לחברות הכנסת שביקשו להפריד בין בני הזוג לצורכי חישוב מס. נאומה היה שיר הלל ושבח לתרומת האישה לבניין הלאום והמולדת:

לא אבוא למצות את כל מה שעשו הנשים בשדה העבודה במשך עשרות השנים של הקמת הישוב החדש במולדת. ברצוני לדבר לא בשם האשה העובדת בשכר, בעבודה שכירה מחוץ לביתה, כי אם בשם כל אשה ואם בישראל, המגדלת את ילדיה בעמל רב ובטורח מרובה ומביאה טרף לפיהם. ולי אחת היא אם היא פועלת העובדת בבית-חרושת, אם היא פועלת היוצאת לעבודה אחרת, או אם היא פועלת המקבלת את העבודה לביתה, כגון תופרת. [...] בשבילי לגמרי לא חשוב מהיכן תביא לחמה, העיקר שהיא עובדת ומפרנסת את עצמה וילדיה – ולפעמים קרובות היא המפרנסת היחידה. בארץ זו, שעבר עליה כל מה שעבר, שעברה עליה מלחמת שחרור ומלחמת תקומה, בארץ כזאת, שבה הוכיחה האשה העבירה שהיא מסוגלת גם לשאת נשק ביד, בארץ שבה הוכיחה האשה העבירה שהיא יכולה להיות העמוד היחיד, שכל הבית נשען עליו, בשעה שראש-המשפחה נשאר מאחורי גדרות התיל או חומות בית הכלא – מוזר מאד לשמוע שהאשה אינה זכאית לזכויותיה. קודם-כל היא זכאית לזכות זו, לחיים עצמאיים משלה.⁶⁸

רזיאל-נאור, להבדיל מקודמותיה, התייחסה בדבריה לכלל ציבור הנשים והאימהות העובדות, ללא הבדל בין אישה שיוצאת לעבוד מחוץ לביתה כשכירה, פועלת, ובין אישה שעובדת בביתה, כגון תופרת או שותפה לעסק המשפחתי. לדעתה צריכה להיות התייחסות אחידה לאישה השכירה, העצמאית והשותפה לעסק המשפחתי.

רזיאל-נאור תיארה כי הנשים העבריות היו פעילות בבניית המולדת, בשדה העבודה ובשדה הקרב. הן השתתפו בכוחות המגן, לעתים גידלו את המשפחה לבדן אם אב המשפחה היה רחוק או אף במאסר, ולא יכול להשתתף בכלכלת משפחתו. בדברים האלה חשפה רזיאל-נאור, בלי להצהיר על כך, פרטים מקורות חייה. רזיאל-נאור שירתה באצ"ל משנת

67 שם.

68 שם, עמ' 1374-1375.

1931 בתפקידי לחימה ופיקוד וכן היתה שדרנית רדיו במחתרת האצ"ל. בשנת 1944 עצרו הבריטים אותה ואת יהודה בעלה עקב מציאת משדר רדיו בביתם. רזיאל-נאור הועברה מבית המעצר ביפו לכלא הנשים בבית לחם. לאחר לידת בתה הצעירה היא שוחררה למעצר בית.⁶⁹ יהודה הועבר מכלא לטרון לעכו, ומשם הוגלה, עם פעילי אצ"ל ולח"י אחרים, לבתי המאסר באפריקה. הוא שב לארץ רק לאחר הקמת המדינה, עם שאר 'גולי אפריקה'.⁷⁰ כל תקופת שהותו של יהודה בכלא גידלה רזיאל-נאור לבדה – בתמיכת הוריה – את שלושת ילדיהם. אם כן, רזיאל-נאור דיברה בנאומה בכנסת לא על אישה עבריינית עלומה, אלא על חוויותיה כאישה פעילה במאבק לייסוד המדינה. בשל כך מובנת תמיהתה על חוסר השוויון בזכות להכרה בפני השלטונות; הרי האישה העבריינית הוכיחה כי היא פעילה, כמו גבר, במערכת הציבורית. קיום מערכת חיים עצמאיים מעניקה לה את החובה ואת הזכות להיות מוכרת כיחידה כלכלית עצמאית נפרדת גם לצורכי חישוב מס הכנסה.

סטטוס משפחתי

תפקידה המסורתי של האישה – אם המשפחה, הנשארת בביתה לתקופות מסוימות לאחר לידת ילדיה ומגדלת אותם – הועלה כמשתנה נוסף שיש לתת עליו את הדעת כאשר עוסקים בהכנסותיהן של הנשים השכירות ובצורת חישוב גביית המס. אידלסון טענה כי ההקלות במס אשר ציינתי למעלה ניתנות למשפחות כל עוד ילדיהן קטנים, אולם יש להתחשב בנשים שילדיהן בגרו והן רוצות – או מוכרחות מפאת מצבן הכלכלי – להמשיך לעבוד גם כשבגרו: 'אבל הממשלה צריכה להתחשב גם עם האשה, שילדיה כבר גדלו והאם מוכרחת וממשיכה לעבוד בשנות העמידה ובשנות הזקנה – ואנו רוצים שתתמיד לעבוד'.⁷¹ היא הוסיפה כי למדינה יש אינטרס בכך. אפשר להניח כי גם טענה זו מבוססת, כמו שכבר ציינתי, על היותה של אידלסון מזכירת מועצת הפועלות וחברת מפא"י, המבינה את חשיבות עבודת הנשים להשתכרותן ולכלכלת התא המשפחתי לצד פיתוח הארץ ובניינה.

אילנית טענה כי יש לבחון את התקדמות האישה באפיק המקצועי באופן שונה מזה של הגברים מכיוון שסביר להניח כי האישה תיעדר תכופות ממקום העבודה בשל מחויבותה למשפחתה: 'במקרים רבים מוצאת האשה מהעבודה לתקופות פחות או יותר ארוכות, עקב חיי משפחה ואמהות'.⁷² על כן אין המדינה רשאית לפגוע בהתקדמותה או להעצים

69 שביט בן-אריה, *חברות הכנסת*, מדיה 10, תל אביב 2011, עמ' 354-356; יהודה לפידות, *היום שרה הקטנה: סיפורן של לוחמות האצ"ל*, מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 2003, עמ' 8-12.

70 על גולי אפריקה ראו: דב ה' מילמן, *תולדות אסירי ציון באפריקה במחנות אריתריאה, סודן וקניה, כותרות*, תל אביב 2003; שולמית אליאש, *גולי אצ"ל ולח"י במחנות המעצר באפריקה 1944-1948*, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1996.

71 *דברי הכנסת*, כרך 2 (תש"ט), עמ' 1373.

72 שם, עמ' 1374.

תהליך זה של האטה בהתקדמות חייה המקצועיים ורווחתה הכלכלית על ידי מעמסת מס לא נכונה. אין בטענה זו בקשה לזכויות יתר או העדפה מתקנת של נשים בגלל היעדרותן הממושכת ממקום העבודה. בטענה זו קיימת דרישה שלא להחמיר את מצבה של האישה בשל מעמסת מס כבדה אשר תגרום פיגור בהתפתחותה המקצועית לעומת זו של הגבר, ואף גרוע מכך – תביא לפיטוריה. לגישה של אילנית, תיקון זה אינו עונה על זכותה העצמית של האישה העובדת להתקיים כיחידה כלכלית עצמאית וגם אינו מביא לידי חישוב את המעמסה הכלכלית של האישה בניהול משק הבית וחינוך הילדים; דבר זה יחמיר את מעמדה הכלכלי של האישה במרחב הציבורי. על כן הציעה אילנית לגבות את המס גבייה שונה ממה שהציע החוק – שיטה פרוגרסיבית שלא יהיה בה הבדל באופן גביית המס בין הגבר לאישה, אלא צורת הגבייה תיקבע לפי רמת הכנסתם. ניכוי המס עבור הילדים ייוקף לזכות אחד מבני הזוג – על פי בחירתם, ואילו האחר ישלם מס כרווק. שיטה זו משקפת את האידאולוגיה הסוציאליסטית של מפלגתה, ניסיון לצמצום הפערים החברתיים-כלכליים בין אזרחי המדינה:

ואם נאמר כאן, שהאוצר יסבול מזה, ואנחנו שומעים כמה עולה לאוצר כל הסתייגות שלנו, הרי יש דרך אחרת לאוצר – ישא כל אזרח, כאשה כגבר, בעול. תונהג שיטת מס-הכנסה פרוגרסיבית. מי שמרוויח למעלה מהמינימום יתן לאוצר יותר, כי נשאר לו יותר. ואותם העובדים שהכנסותיהם מועטות – ובתוך אלה כלולות רוב הנשים העובדות – ישלמו את המס לפי מידת הכנסתם. אני מציעה, שהזוג העובד ישלם כל אחד את מס-ההכנסה בנפרד, ורק אחד מהם – לפי הסכמה ביניהם – ייהנה מניכוי מס-ההכנסה בעד הילדים. בן-הזוג השני ישלם את מס-ההכנסה כמו רווק [ההדגשה שלי].⁷³

מדבריה אלו מובן כי נשים נמנות עם מעמד מקבלי ההכנסה הנמוכה.⁷⁴ הצעתה לשנות את שיטת גביית המס באופן חישוב דיפרנציאלי על פי דירוגי שכר בהכרח תשפיע על הנשים ועל מצבן הכלכלי וכן על כל בעלי ההכנסה הנמוכה במשק. בהצעה זו ניסתה חברת הכנסת אילנית שלא לפגוע בקופת המדינה, ומנגד – לשמור על מעמדה הכלכלי והאזרחי של האישה הרשאית לכלכל את עצמה כעצמאית. אגב הדיון המגדרי מובאת כאן הצעה להגנה כלכלית על כלל שכבת האוכלוסייה אשר אינה משתכרת שכר רב; זו תשלם את המס על פי מידת הכנסתה.

לאחר דבריהן הנוקבים של חמש חברות הכנסת עלה שנית יושב ראש ועדת הכספים חבר הכנסת פנקס וטען כי מבחינה כלכלית יש הקלה במס כאשר שני בני הזוג מחושים

73 שם.

74 על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשנות החמישים היו הנשים בין 25 ל-30 אחוזים מקרב משתתפי כוח העבודה מבני 15 שנה ומעלה. שילובן בכוח העבודה עולה בהתאמה לשיעור מסיימי התיכון ובוגרי ההשכלה הגבוהה. ראו: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **שישים שנה בראי הסטטיסטיקה**, מאי 2008, עמ' 7-9.

כיחידה כלכלית אחת, אך הסוגיה שהועלתה אינה רק כלכלית אלא היא עוסקת גם במעמדה של האישה בחברה, ולפיכך הוסיף פנקס: 'ואינני בא לגזול מזכויותיה של האישה, ובמיוחד בארץ-ישראל המתחדשת, שכולנו מוקירים את עבודת האישה בכל ענפי החיים, וכבר הוגד שבזכות נשים צדקניות נגאלנו ממצרים';⁷⁵ ואין אנחנו רוצים להקטין את זכות הנשים הצדקניות בתקומת ישראל, במדינת ישראל'.⁷⁶ לסיכומו של דבר הסביר כי לתפיסתו, חישוב מס ההכנסה מבטא חישוב כלכלי גרדא ואינו ממלא ערך חברתי, ובכך יש להתמקד. בעקבות הדיון בכנסת הוחלט לבחון שוב בוועדה את סעיף 7 (א) (תיקון לסעיף 15) ולתת את הדעת על חמש ההסתייגויות של חברות הכנסת.⁷⁷ החוק הובא להצבעה מחודשת בכנסת למחרת – 25 באוגוסט 1949. הוקראו חמש ההצעות להפרדה בין הכנסת הבעל להכנסת אשתו וכן לשינוי הגדרת הכנסתה של האישה בניסוחים האלה: הכנסת האישה היא מכל מקור שהוא; הכנסת האישה ממלאכה, ממקצוע, ממשלח יד או מעבודה; הכנסת האישה ממקצוע חיוני בלבד; הכנסת האישה מעבודה, ממלאכה, ממקצוע, ממשלח יד או ממסחר.⁷⁸ כאמור, הסתייגויות חברות הכנסת לא התקבלו; נוסח החוק אשר הצגתי למעלה התקבל.

ההסתייגויות בדבר אישה חנונית

באותו היום הועלו גם הסתייגויות בנוגע לאופן חישוב גביית מס הכנסה מאישה שעובדת בעסק בן זוגה (תיקון לסעיף 15 [ב]). על פי הצעת החוק, אישה שעובדת בעסק המשפחתי תזכה לניכוי של 100 לירות בלבד, לעומת 250 לירות שהאישה השכירה זכאית להן. את ההסתייגויות העלו חברי הכנסת יוחנן בדר (חרות), משה בן-עמי (הספרדים) וישראל רוקח (הציונים הכלליים). שלושת חברי הכנסת קראו לניכוי נוסף בגין הכרת חלקה של האישה בעבודה. בדר קרא לניכוי של 250 לירות, השווה בדיוק לניכוי של האישה העובדת בשכר; רוקח קרא לניכוי של 200 לירות; בן-עמי קרא לניכוי של 150 לירות.⁷⁹

בדר טען כי יש להשוות בין אישה שמשתכרת כעצמאית לאישה שעובדת בעסק משותף עם בן זוגה. מדברי הנואמים ברור כי ההתייחסות כאן היא לחנוניות. גם האישה העובדת בעסק זה עובדת שעות רבות ונעדרת מביתה שעות רבות. על כן הניכוי המוצע לגישתו הוא של 250 לירות, אותו זיכוי שניתן כאמור בסעיף 15 (א) לאישה המשתכרת מחוץ לביתה. בן-עמי לא הציע להשוות לגמרי בין אישה שעובדת בעסק המשפחתי ובין אישה שמשתכרת בתור עצמאית, אך הוא טען כי 100 לירות הן סכום פעוט ומזלזל בעבודתה של האישה

75 אמרה ידועה אשר מקורה בבבלי סוטה יא, ע"ב.

76 דברי הכנסת, כרך 2 (תש"ט), עמ' 1375.

77 נראה כי הדיון עבר לוועדת משנה מכיוון שבדיוני ועדת הכספים של הכנסת אין אזכור לדיון על אודות סעיף 7 (א). ארכיון הכנסת, פרוטוקול ועדת הכספים של הכנסת, 23-25.8.1949.

78 דברי הכנסת, כרך 2 (תש"ט), עמ' 1388.

79 שם, עמ' 1410.

החנווניית. על כן הוא הציע סכום ניכוי של 150 לירות, אגב הסתייגות כי יש לבחון שעבודתה קבועה ושהיא עבדה בה חצי שנה לפני מועד הגבייה, ומדובר בעסק זעיר, המרוויח עד 1,500 לירות. ההבדל של 50 הלירות, לדעת בן-עמי, הוא הבדל מזערי לקופת המדינה והבדל עצום לתא המשפחתי. הניכוי הנוסף יעזור לתא המשפחתי בהוצאות הכלכליות הכרוכות ביציאתה של האישה לעבודה בעסק המשפחתי, אשר בעקבותיה אין היא זמינה לכלכלת ביתה הפרטי ולטיפול בילדיה. חבר הכנסת רוקח העלה את סוגיית ההטבות אשר האישה העובדת בשכר מקבלת ואינן באות לידי ביטוי במשכורת חודשית, כגון דמי לידה וחופשה שנתית. הטבות אלו אינן ניתנות לאישה העובדת בעסק המשפחתי, ועל כן חובת המדינה לאפשר לה זכויות ובסיס כלכלי שישווה את מעמדה של אלו. על כן הוא מציע ניכוי של 200 לירות.

מלבד הדיון בדבר השוואת האישה העובדת כשכירה לאישה שעובדת בעסק בעלה, עולה גם כאן סוגיית עצמאות האישה. לאורך כל הדיון הוצגה האישה העובדת בעסק המשפחתי כאישה 'העובדת בעסק בעלה'; כביכול אין לה חלק בבעלות עסק זה. חרגה מכך חברת הכנסת אידלסון; היא נזעקה בזמן הדיון וביקשה לתקן את הנוסח: 'בעסקה! בעסק משותף! בעסק משותף לה ולבעלה'.⁸⁰ אף לא אחד מחברי הכנסת התייחס לנקודה זו. מלשון החוק משתמע בבירור כי יש מעמדות ובעלות. משמעות הניסוח היא כי הגבר הוא הבעלים של העסק, ולפיכך הוא אחראי להכנסה המשפחתית וגם הבעלים שלה, והאישה היא ספיחה לעסק. בלשון החוק האישה העובדת בעסק המשפחתי אינה מושווית לאישה העובדת כשכירה או לגבר שעובד בעסק עצמאי. יש כאן לא רק סמנטיקה, אלא גם תיאור של תפיסות חברתיות-מגדריות של האוכלוסייה באותה תקופה.

כאמור, בהצבעה אשר נערכה בכנסת לא נתקבלה שום הסתייגות – לא ההצעה להפרדת חשבון הגבר מחשבון האישה העובדת בשכר לצורכי תשלום מס הכנסה ולא העלאת גובה הניכוי של האישה בעסק המשפחתי – והניסוח שהובא למעלה נחקק.⁸¹

דיון וסיכום

הדיון המובא במאמר זה הוא דוגמה אחת מני רבות שאפשר לבחון בה את תפקיד המדינה והלאום בעיצוב מערכת היחסים בין המינים בחברה. מחקרים מעידים כי כדי להבין נדבך נוסף במערכת היחסים החברתית במדינות לאום אפשר לבחון גם את מערכת היחסים בין המינים, ולהפך – המדינה היא מצע שמאפשר את בחינת מערכת היחסים הנרקמת בין המינים.⁸² בפרט בבחינת מדינת לאום צעירה, כמדינת ישראל בשנותיה ראשונות, אשר

80 שם, עמ' 1389.

81 חוק לתיקון פקודת מס הכנסה, תש"ט-1949, ס"ח 21, סעיף 15 (א), עמ' 163.

82 ברקוביץ' (לעיל הערה 1), עמ' 278-279.

מעצבת את הנורמות החוקתיות והחברתיות שלה, ובכלל זה יחסים בין המינים. כאשר עוסקים בעיצוב 'החברה הישראלית' אין לנתק את עיצובה הלאומי של דמותה מתקופת היישוב ובשנותיה הראשונות של המדינה, כמו שתיארתי למעלה.

דיון זה, המעצב את נורמת גביית המסים בארץ, השתנה מדיון על נוהל לדיון על מעמדה של האישה בחברה הישראלית.⁸³ דיון זה יכול להתפרש כשולי, בעיקר בשל אי-קבלת ההסתייגויות שהועלו, והוא מקבל משמעות חברתית-מגדרית. חברות הכנסת ניצלו דיון זה ל'שיר הלל' להישגיה של האישה העבריייה בשותפותה במאבק הלאומי לכינון המדינה; הן רצו שמאבק זה לא ייפסק בעקבות הכרזת עצמאותה של האישה. אמנם תשלום מס הכנסה הוא חובה אזרחית, אך לתפיסתן של חברות הכנסת, המס הוא חובה שטומנת בתוכה זכות, חובה אשר מבטאת את הדרך של נשים לקבלת שוויון זכויות אזרחי, וזו תביעתן ממגוון המפלגות הפוליטיות. הדבר מבטא את ההערכה ואת ההוקרה העל-מפלגתיות את האישה העבריייה.

דיון זה תואר בעיתונים כדיון אשר איחד בין חברות כנסת ממפלגות שונות, גם במחיר פירוד במפלגה של כל אחת מהן. בעיתון דבר דווח: 'והרי בשאלת ההפרדה נתערבבו התחומים ובסיעות אחדות חל "פילוג" בין בני אדם ובין בנות חוה'.⁸⁴ בעיתון על המשמר נכתב: 'הדיון התחמם רק בזמן ההצבעה להפרדה או אי הפרדה בין הכנסות הבעל והאשה. כשקולות מפא"י התפלגו לפי "המינים" חברות מפא"י – פרט לאחת – הצביעו יחד עם מפ"ם'.⁸⁵ הדיון בדבר הוקרת האישה הביא לאיחוד מגדרי על-מפלגתי, והדבר העצים את חשיבות הסוגיה בעיני הדוברות בדיון זה.

חברות הכנסת לא ביקשו כי תרומתן ללאום תוביל לרווחים אישיים ולפטור ממס ההכנסה או להנחה, אלא להפך; הן הדגישו את רצון האישה, כמו רצון הגבר, לחוות שותפות לחובה אזרחית – תשלום המסים. חובה זו מסמלת עוד מראשית הפמיניזם, דרך דבריה של אולימפ דה-ג'וז, את שותפות הנשים כאזרחיות שוות. אמנם דיון זה היה מן הדיונים הראשונים בכנסת שהעלה לדיון את מעמד האישה ואת זכאותה למעמד עצמאי, ולא זכה להישגים רבים, אך הוא סלל את הדרך לדיונים ולחקיקת חוקים העוסקים במעמד האישה: חוק שירות הביטחון תשי"ט-1949, חוק שיווי זכויות האישה התשי"א-1951 וחוק עבודת נשים תשי"ד-1954.⁸⁶ כאשר בוחנים את מעמד הנשים בחקיקה הישראלית אפשר לראות כי הדיונים והחקיקה על אודות מעמד האישה התרחבו וכיום הם מקיפים תחומים רבים.⁸⁷ ראוי לציין כי גם התפיסה החברתית בדבר הנשים ומס ההכנסה השתנתה. בשנת 1952 תוקן החוק, תיקון חלקי, ומתקניו הותירו חישוב נפרד של מיסוי הכנסת האישה 'מיגיע

83 'יום הנשים בכנסת', דיווח העיתון מעריב בסקירתו על דיון זה. מעריב, 25.8.1949, עמ' 2.

84 דבר, 25.8.1949, עמ' 1.

85 על המשמר, 25.8.1949, עמ' 1.

86 חוק עבודת נשים תשי"ד-1954, ס"ח, 160. הפניות לחוק שירות הביטחון וחוק שיווי זכויות האישה לעיל.

87 ראו: פרנסס רדאי, כרמל שלו ומיכל ליבן-קובי (עורכות), מעמד האשה בחברה ובמשפט, שוקן, ירושלים 1995.

כפיה'. בשנת 1992 הורחבו זכויות האישה לחישוב מס הכנסה נפרד מרכוש. כן תוקן שתיק מס ההכנסה הוא על שם בן הזוג שהכנסתו גבוהה יותר, ללא הבדל במין, או על שם שבני הזוג בחרו בו לצורך עניין זה.⁸⁸

אחד הדברים הבולטים בדיון זה הוא העיצוב הלשוני של נאומי חברי הכנסת ולשון החוק. החוק וההסתייגויות שהובעו הציבו את הגבר במרכז המשפחה: הכנסתו של גבר היא הבסיס לחישוב המס, והאישה מסופחת לחשבוננו. הדבר זהה גם בהתייחסות לאישה העובדת בעסק המשפחתי. בעיני המחוקק, העסק הוא בבעלותו של הגבר, ולא בבעלות המשפחה. האישה מוצגת בעיני המחוקק, במקרה הטוב, כשכירה. כאמור, למעט חברת הכנסת אידלסון, אף לא אחד מחברי הכנסת ביקש שינוי בהתייחסות זו. ייתכן שאפשר לטעון כי יש כאן עניין לשוני בלבד, אולם כאשר נוטעים היבט לשוני בתוך הקשר הדיון המובא אפשר לראות כי הסמנטיקה מבטאת את התפיסה החברתית המוצגת, כזו שהאישה אינה עומדת בפני עצמה בעיני החוק, אלא היא 'נספחת' לחישוב. תפיסה חברתית זו באה לידי ביטוי גם כאשר בודקים את הסקירה על אודות הדיון בכנסת לתיקון הסעיף 15 (ב) העוסק באישה העובדת בעסק המשפחתי, באמצעי התקשורת הנפוצים באותה תקופה – העיתונים היומיים. במרבית העיתונים הוגדרה האישה החנונית כ'עובדת בעסק בעלה', כך בעיתונים חרות,⁸⁹ **הצפה**⁹⁰ ו**על המשמר**, שאף נכתב בו על אותן הנשים 'הכוונה בעיקר לנשים העוזרות לבעליהן החנוניים'.⁹¹ בנוסח זה אפילו אין הכרה בעבודתן אלא הן מוגדרות רק 'עוזרות'. העיתון היחיד שיוחסה בו חשיבות לעבודת האישה כשותפה שווה לעסק הוא העיתון דבר; הידיעה בו נוסחה כך: 'הניכוי ע"ח ההכנסה של האשה העובדת בעסק בעלה, כלומר בעסק המשותף של הבעל והאשה'.⁹² בשנתה הראשונה של המדינה נתפסה האישה העברייא בלשון החוק, בדיון בכנסת ובעיתונות היומית כאישה לא עצמאית, אלא כפופה לכלכלת בן זוגה. חברות הכנסת ביקשו – כל אחת בדרכה שלה – לנצל את הדיון בדבר חוק לתיקון פקודת המס כדי לעקור מן השורש את אופן תפיסתה של החברה את דמות האישה העובדת.

חברות הכנסת ראו במעמדה העצמאי של האישה בפני שלטונות המס לא חסד, אלא זכות. מלבד החשיבות הכלכלית של שינוי צורת חישוב המס כדי להמשיך להתפרנס, יש כאן היבט אידאולוגי. האישה העברייא עבדה קשה והיתה פעילה בכיבוש העבודה, במאבק לעצמאות ישראל ובגידול הדור הבא. מתעוררת השאלה מדוע נדרשו חברות הכנסת להוכיח כי הנשים זכאיות למעמד עצמאי – האם אין די בערך 'ליברליזם' ובזכות לשוויון

88 אורית קמיר, **פמיניזם, זכויות ומשפט**, משרד הביטחון, ירושלים 2002, עמ' 166–167. ראוי לציין כי השינוי האחרון שהוצג כמעט אינו משנה את מעמדה של האישה מכיוון שלרוב היא משתכרת פחות מהגבר.

89 חרות, 25.8.1949, עמ' 2.

90 הצפה, 25.8.1949, עמ' 2.

91 על המשמר, 26.8.1949, עמ' 1.

92 דבר, 26.8.1949, עמ' 1.

המיוחדים לכל פרט ואזרח לטענה זו? האם מדינה שמגדירה את עצמה דמוקרטית אינה מחויבת מעצם הגדרתה לשוויון בין המינים? נראה כי הצורך להצדיק ולהעלות על נס את תרומתן של הנשים ללאום אינו מקרי, ויש בכך פתח לדיון חברתי עמוק על אודות התפיסה החברתית בשנותיה הראשונות של המדינה: האם זכויות וחובות של אדם הם חלק מהיותו אזרח? או שהם באים בעקבות פעילות של ממש והוכחה לתרומה בבניית הלאום? נראה כי חברות הכנסת הרגישו כי כאשר עוסקים בזכויות נשים יש צורך להוכיח כי הן פעילות במרחב הציבורי־הלאומי, ועל כן בהיבטים הציבוריים יש לראות בהן עצמאיות. חוקרים רבים עוסקים בשאלה אם חוקים ודיונים בכנסת משקפים חברה או מעצבים אותה. נראה כי בהקשר של הדיון בחוק תיקון לפקודת מס הכנסה משנת 1949 שאלה זו נותרת פתוחה. כנראה ככל הליך היסטורי יש כאן שילוב של עיצוב ושיקוף החברה בכלל ושל מעמד הנשים בפרט בנקודת הזמן המתוארת. ברור כי חברות הכנסת הבינו כי בכוחו של החוק לשמש כלי לשינוי מעמד חברתי, ולכן הן ניסו לגייס את החוק לשינוי מעמדה של האישה העבריינה הן בעיני משפחתה ובעיני החברה שהיא חיה בה והן בעיני החוק.

תרבות

ציר כיסופים: שירה בעקבות תכנית ההתנתקות

תמר וולף-מונזון

מאמר זה מבקש לבחון את קורפוס השירים שנכתב בתגובה לתכנית ההתנתקות, למן פרסומה הראשוני של התכנית ועד להרס יישובי גוש קטיף ופינוי תושביו. הקורפוס מורכב משירים שכתבו משוררים שונים, שלרובם משותפת זיקה כלשהי לכתב העת **משיב הרוח** ולמרחב התרבותי-סוציולוגי שבתוכו הוא פועל.¹ הקורפוס הנבחן כולל את אסופת השירים 'על ההתנתקות',² שירים שכתבו מפוני גוש קטיף ונכללו ב**אלבום שחר כתום**,³ חטיבת השירים הזמנה לבכי: שישה שירים על ההתנתקות, שכתב אליעז כהן,⁴ מחזור השירים 'עשר מסעות' של סיון הר-שפי,⁵ שירים של נחום פצ'ניק⁶ ואלחנן ניר⁷ ומחזור תפילות על ארץ ישראל, שכותרתו **ציר כיסופים**.⁸

- 1 במאפיניו של כתב העת **משיב הרוח** דנה לראשונה דקלה כהן (אלפי), 'כתב העת "משיב הרוח" – מגמות וכיוונים פואטיים', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ט. בחינה של כתב העת בעיקר מהאספקטים הסוציולוגיים כמשקף תהליכים חברתיים ותרבותיים בציונות הדתית ראו: מוטי פרי, "'המשוררים יצאו מן הכוכים'" – כתב העת "משיב הרוח" כסיסמוגרף פואטי לתנועות סוציולוגיות בציבור הדתי-לאומי', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשע"ב. מחקר היסטורי-תרבותי מקיף אודות חברת **משיב הרוח** ומאפיניה הסוציולוגיים והתרבותיים ראו: דוד יעקובסון, **משיב הרוח – מרד ספרותי ורוחני במעוזי גוש אמונים** (תרגם צור ארליך), ידיעות אחרונות, תל אביב 2013.
- 2 יוסף עוזר, שור ענתבי ושמואל קליין (עורכים), 'על ההתנתקות' – גיליון מיוחד על דעת הזמן והמקום, **משיב הרוח**, טז (חורף תשס"ה).
- 3 רפי בן בשט ויצחק ש' רקנטי (עורכים), **שחר כתום – אלבום המאבק – נגד עקירת יישובי גוש קטיף וצפון השומרון, סתיו תשס"ד-קיץ תשס"ה**, ספריית בית אל, ירושלים תשס"ו. האלבום כולל תיעוד ותמונות של המאבק ושל הפינוי עצמו, ושזורים בו שירים רבים שערך וליקט אלחנן ניר.
- 4 אליעז כהן, **הזמנה לבכי – שישה שירים על ההתנתקות**, אבן חושן, רעננה 2005.
- 5 סיון הר-שפי, 'עשר מסעות', בתוך: **ההלים ליום רעש**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2010.
- 6 נחום פצ'ניק, 'שירי גלות בישראל 2005-2006', בתוך: **סוס האמונה**, כתר ומשיב הרוח, ירושלים 2005, עמ' 57-62.
- 7 אלחנן ניר, 'פיוט לימים רגילים'; 'אישה. חלון אחרון'; 'לך', בתוך: **תחינה על האינטימיות**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשס"ט, עמ' 18-19, 24-25.
- 8 עדו ליינגר, אלחנן ניר ודבורה רוזאל (עורכים), **ציר כיסופים: תפילות על ארץ ישראל** [חמו"ל], ירושלים תשס"ה. לא כללתי בקורפוס הנחקר את הקובץ **חבלי מולדת**, שירים בעקבות הגירוש מגוש קטיף ומצפון השומרון, ישיבת מאור טוביה, מצפה יריחו תשס"ו – בעיקר בשל שיוכם הסוציולוגי

במוקד המאמר תיבחנה השאלות, האם באמצעות השירים, שנכתבו בנסיבות פוליטיות מוגדרות, ניסו הכותבים לפעול פעולה פוליטית, ואם כן – מהם מאפייניה של פעולה זו, ומהי מידת האפקטיביות שלה? תיבחנה אפשרויות המימוש הפוליטי של השירים על ידי סוגים שונים של נמענים – אלה שהתנגדו להתנתקות, אלה שהיו אדישים כלפיה, ואלה שציידו בתכניתו של ראש הממשלה אריאל שרון ורצו במימושה.

רקע: תכנית ההתנתקות

ב־18 בדצמבר 2003, יומיים לפני חנוכה תשס"ד, נאם ראש הממשלה אריאל שרון ב'כנס הרצליה'⁹ והציג לראשונה תכנית להתנתקות חד־צדדית מהפלסטינים, שמטרתה 'להפחית ככל הניתן את הטרור ולהעניק לאזרחי ישראל את מרב הביטחון'. שרון הדגיש כי מדובר בתכנית ביטחונית ולא בתכנית מדינית, ומהלך זה נובע מכך שהפלסטינים אינם ממלאים את חלקם ביישומה של 'מפת הדרכים', שהתווה נשיא ארצות הברית. שאלת פינויים של היישובים בגוש קטיף נוסחה באותו נאום בעמימות: 'הפחתת החיכוך תחייב מהלך קשה מאין כמוהו של שינוי בפריסת חלק מהישובים. [...] העתקת יישובים תיעשה, בראש ובראשונה, על מנת לסרטט קו ביטחון יעיל ככל הניתן, שייצור את אותה התנתקות בין ישראל לפלשתינים. [...] יישובים שיועקו הם כאלה שבכל מתכונת אפשרית של הסדר עתידי וסופי לא יכללו בשטח מדינת ישראל'.

כחודש וחצי לאחר מכן הבהיר ראש הממשלה את מהותה של התכנית בריאיון שהעניק לעיתונאי הארץ יואל מרקוס:¹⁰ 'המצב הזה של ואקום, שנוצר באשמת הפלשתינאים, אינו יכול להימשך. אי לכך הנחיתי, במסגרת ההתנתקות, לבצע פינוי, סליחה, העתקת 17 יישובים,¹¹ על 7,500 תושביהם, מרצועת עזה לשטח ישראל [...] המטרה היא להעתיק יישובים ממקומות שגורמים לנו בעיות או ממקומות שבהסדר קבע לא נהיה בהם [...] יהיה צורך להגיע להסכם עם התושבים, לבנות מחדש את מה שיהרס, להעביר אלפי דונם של

של המחברים לזרם התורני־חרד"לי, שראה עצמו בתקופת ההתנתקות ולאחריה פחות מחויב לראייה ממלכתית. יצוין כי השירים האלה בוטים יותר מבחינה רטורית, ושלא כמו השירים שנכללו בקורפוס, הם קוראים תיגר מבחינה פוליטית הן על החיילים המפנים הן על הממשלה. ראו: פרי, 'משוררים יצאו מן הכוכים', עמ' 153.

9 למן שנת 2000 נערך 'כנס הרצליה' על מאזן החוסן והביטחון הלאומי במרכז הבינתחומי הרצליה בהשתתפות אנשי ממשל ואקדמיה בכירים בתחומי החוץ, הביטחון, הכלכלה והחברה בישראל ובחוץ לארץ. הרצאות הכנס מעוררות עניין ותהודה. נאומו המלא של אריאל שרון מופיע באתר: <http://www.news1.co.il/Archive/0019-D-4320-00.html> (אוחזר לאחרונה בספטמבר 2016).

10 יואל מרקוס, 'פינוי המתוכנן: עשרים התנחלויות ברצועת עזה ובגדה בתוך שנה־שנתיים', הארץ, 2.2.2004.

11 תכנית ההתנתקות הובילה בסופו של דבר לפינויים של 25 יישובים – 21 ברצועת עזה וארבעה בצפון השומרון.

חממות, מוסדות חינוך, בתים ואלפי כלי רכב ומכוניות. המהלך של שרון מוכיח כי 'נאום הרצליה' נועד להכשיר את הלבבות לקראת הדברים המפורשים שאמר ליואל מרקוס על היקפו של הפינוי ועל מסגרת הזמן המתוכננת לביצועו.

התגובות הראשונות לריאיון היו כאל 'ספין' תקשורתי, שלא צפויות להיות לו השלכות מעשיות.¹² עם זאת, ראשי מועצת יש"ע ניסו לקדם מהלכים פוליטיים במטרה לסכל את מימושה של התכנית מבית, ולמנוע משרון להשיג רוב בממשלה לאישור התכנית.¹³ באוגוסט 2004 החלה לחלחל ההבנה כי שרון נחוש לממש את תכניתו, וכי צפוי רוב בכנסת לאישורה. הבנה זו זעזעה את עולמם של אלפי מתיישבי גוש קטיף, ועמם ציבור רחב מאוד, שראה בה תכנית לא לגיטימית, הפוגעת בערכים בסיסיים של האתוס הישראלי ושל ערכי הציונות.¹⁴

ההתיישבות בגוש קטיף הצטיירה בתודעה של רבים יצירה חברתית ולאומית רבת־זכויות: החקלאות המפוארת והייחודית, לצד ההתמודדות הנחושה לאורך זמן עם גזרות כלכליות, פיגועי ירי וספיגתם של אלפי טילים – כל אלה עשו את תושבי הגוש בעיני רבים לסמל לעמידה איתנה, המייצגת את תמצית ערכיה של הציונות. מן העבר האחר, היו שראו בה פריעת חוק, התגרות במיליון וחצי התושבים הפלסטינים של האזור ואבן נגף בקיומה של מדינה יהודית ציונית ודמוקרטית בהווה ובעתיד.¹⁵ רבים מהעיתונאים הבכירים, מעצבי דעת הקהל בתקשורת הכתובה והאלקטרונית,¹⁶ תמכו תמיכה גורפת בתכנית ההתנתקות שהציע ראש הממשלה,¹⁷ תוך יצירת דמוניזציה של מתיישבי הגוש ושל חברי מועצת יש"ע

12 ענת רות, לא בכל מחיר – מגוש קטיף עד עמונה, הסיפור מאחורי המאבק על ארץ ישראל (עורך: צביקה מאיר), ידיעות אחרונות, תל אביב 2014, עמ' 85. המחברת בוחנת את המאבק שניהלו הזרמים השונים בתכנית ההתנתקות, ומורה על הפער בין הדימוי האלים והכוחני של המתנחלים ובין המאבק המאופק והממלכתי שהתנהל בפועל.

13 שם, עמ' 85-88.

14 קרן טמיר ויעקב בר־סימן טוב, ההתנתקות מחבל עזה ומצפון השומרון – פינוי, פיצוי ולגיטימציה, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 2007. אחד הציטוטים שהובאו בשמו של שרון לחיזוק ההתיישבות טרם תכנית ההתנתקות היה 'דין נצרים כדין נגבה'. לאחר ההחלטה על עקירת נצרים התחושה היתה שכל הקיום בארץ נתון בסימן שאלה. ראו דברי זאב חבר (זמביש), בתוך: ארי שביט (עורך), חלוקת הארץ – ישראלים חושבים על ההתנתקות, כתר ומכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 2005, עמ' 123-126.

15 למן יזמתו של יגאל אלון ב־9.5.1968 להקים היאחזויות נח"ל בין עזה לרפיח מתוך הכרה בחשיבות הביטחונית של ההתיישבות במקום קמו יישובי גוש קטיף בעקבות החלטת ממשלת ישראל לדורותיהן.

16 ראו ריאיון עם עורך הארץ דייוויד לנדאו בספרם של ידידיה מאיר וסיון רהב־מאיר, ימים כתומים: ההתנתקות – החשבון והנפש, ידיעות אחרונות, תל אביב 2006, עמ' 61-93.

17 בדיון על תכנית ההתנתקות שנערך בפברואר 2005 במכון ון ליר אמר העיתונאי אמנון אברמוביץ' כי 'צריך לשמור על שרון כמו אתרוג, בקופסה אטומה, מרופד בספוגית, צמר גפן ונייר צלופן, לפחות עד תום ההתנתקות'. בהמשך הדברים הוסיף כי 'מי שהקים את כל המפעל הזה [מפעל ההתנתקות] זה שרון, ואם באה עליו רוח טובה לקראת סוף ימיו והוא מוכן להוריד את זה, לדעתי

ודה-לגיטימציה למאבק שניהלו. רבים ניבאו כי המאבק לסיכול התכנית יידרדר לאלומות ולמאבק מזוין, ויוביל לשפיכות דמים ולמלחמת אזרחים.¹⁸ גם בשלביו האחרונים של המאבק, אף שאנשי מועצת יש"ע הבהירו כי אין בכוונתם להתעמת בכוח עם המפנים, אלא לבטא התנגדות פסיבית, נמתחה עליהם ביקורת נוקבת, על שיש גם בצעד הלא אליים שבכוונתם לנקוט איום על הדמוקרטיה, הואיל והם מנסים לסכל את מימושה של החלטה חוקית של הכנסת.¹⁹

במילים נוקבות אפיין עוזי בנזימן את גישתה של התקשורת הכתובה והאלקטרונית: 'התקשורת חיבקה את שרון על תוכנית ההתנתקות, לא הציגה מספיק את פרצותיה וחולשותיה, ותארה במונחים של הישג מופלג את סיכומיו עם הנשיא בוש. אין הסבר להיסחפותם של רוב העיתונאים אחר תוכנית ההתנתקות לבד מהטייתם האידיאולוגית. בכך שיחקה העיתונות לידיהם של מבקריה, הטוענים שהיא "שמאלנית" ושעמדותיה האידיאולוגיות קובעות את גישתה המקצועית'.²⁰

צבעו הכתום של דגל המועצה האזורית חוף עזה נבחר לצבע המזוהה עם המאבק, שבתחילה התמקד בזירה הפוליטית.²¹ עם אישור התכנית בכנסת בסוף מארס 2005 הבינו ראשי המאבק כי המערכה הפוליטית לא צלחה, וכי יש לשנות את אופי המאבק ולהתמקד בהתנגדות ליישום התכנית. חמישה חודשים התנהלה מערכה עיקשת, והשתתפו בה עשרות אלפי תומכים בצעדות מחאה, בהתכנסויות ובחלוקת דגלים וסרטים כתומים בצמתים.²² המאמצים הרבים לא נשאו פרי, וב-14 באוגוסט, שנה ושמונה חודשים לאחר נאומו של

צריך לשמור עליו לא רק מפני הדגלים הפוליטיים אלא גם מפני דגלים משפטיים'. הדברים נאמרו על רקע החקירות המשפטיות שהתנהלו בעניינו של שרון בסוגיית האי היווני ופרשת סיריל קרן.
18 די"ח: מנותקים – כך סיקרו אמצעי התקשורת בישראל את ההתנתקות, עמותת קשב, ינואר 2006. ממציא הדוח מתבססים על יותר מ-2,000 כתבות, שפורסמו בשלושת העיתונים הגדולים ובתקשורת האלקטרונית, ונוגעים בפירוט לתחזיות המבהילות ולתרחישי האימה שסורטטו בתקשורת על הסכנות הצפויות ממתנגדי ההתנתקות.

19 יאיר שלג, המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים ביש"ע – התנתקות 2005 כמקרה מבחן, מחקר מדיניות 72, המכון הישראלי לדמוקרטיה (אוגוסט 2007), עמ' 46.

20 עוזי בנזימן, 'התקשורת שמאלנית', העין השביעית, 50 (מאי 2004), עמ' 1.

21 על אופיים המורכב של כוחות המתנגדים, אלה שפעלו בגוש קטיף והונהגו על ידי דמויות בעלות השפעה בקהילה – אלה שהונהגו על ידי ראשי מועצת יש"ע, שדגלו במאבק הסברתי פוליטי-ציבורי, ואלה שהונהגו על ידי ארגונים חוץ-פרלמנטריים, שנשאו אופי ימני מיליטנטי וקראו למרי אזרחי בלתי אליים ולסירוב פקודה המוני – ראו רוט, לא בכל מחיר, עמ' 89-94.

22 אלישיב רייכנר, כתום המאבק – גוש קטיף במערכה, ידיעות אחרונות, תל אביב 2010, עמ' 102-170. אחד מאירועי המחאה הבולטים היה מצעד ההתחברות מנתיבות לגוש קטיף, שהחל ב-18.7.2005. עשרות אלפי הצועדים עצרו בלילה בחניון בכפר מימון, אך בבוקר מצאו עצמם מכותרים על ידי כוחות גדולים של הצבא והמשטרה, שמנעו את התקדמותם. החלטתם של ראשי המאבק שלא לנקוט אלימות כלפי כוחות הביטחון היתה אירוע מכונן, שסימל את אפיונו הבלתי אליים של המאבק למרות תחזיות קשות שניבאו עיתונאים כמו סימה קדמון ובן כספית. על תגובת התקשורת למחאת הכתומים ראו: רוט, לא בכל מחיר, עמ' 360-365.

שרון בכנס הרצליה, הוריד צה"ל את שער הכניסה לרצועת עזה. 'היום מסתיים פרק מפואר בסיפורה של ישראל ופרק מרכזי בסיפור חייכם כחלוצים, כמגשימים וכמי שנשאו בשם כולנו בעול הביטחוני וההתיישבותי', פנה אריאל שרון ערב הפינוי אל מתיישבי הגוש, 'הכאב והדמעות שלכם הם חלק בלתי נפרד מתולדות הארץ הזו'. ב-23 באוגוסט 2005, שישה ימים לאחר שהחל פינוי של 1,751 המשפחות הישראליות מגוש קטיף, השלימו כוחות הביטחון את יישום תכנית ההתנתקות, וכל היישובים הישראליים בגוש קטיף הוחרבו.

המאבק הפוליטי בתכנית ההתנתקות וכן הקולות שתמכו בה קיבלו הד נרחב בשיח התרבותי הישראלי. 'ההתנתקות היא שם קוד תרבותי, חברתי, פוליטי. דגל שנושאו ומתנגדיו הפכו אותו למושג כמעט מיסטי', נכתב בדברי הפתיחה של העורכים לגיליון **משיב הרוח** שיוחד להתנתקות.²³ מאמר זה מבקש, כאמור, לבחון את המקום שמילאה השירה בשיח הפוליטי נגד ההתנתקות.

על השיר הפוליטי ומאפייניו

מהו 'שיר פוליטי', ועל פי מה נקבעת הפוליטיות שלו – האם הכוונה לטקסט שמגיב או מתייחס לסוגיות או לנושאים פוליטיים, או שמדובר בשיר שמחברו מבקש לפעול פעולה פוליטית, ומשתמש לשם כך באמצעים פואטיים? מהן מטרותיו של השיר הפוליטי, ובאילו פרדיגמות הן נבחנות, ואילו תחבולות פואטיות ומניפולציות רטוריות מפעיל כותב השיר הפוליטי כדי להשיגן?

השיר הפוליטי הוא פעולה לשונית, החותרת לממש באמצעות השדר הלשוני תכליות תקשורתיות מסוימות, ובאותה העת גם לעורר בעקיפין תגובות אצל הנמען על רקע הנסיבות לאמירתן. במושגיו של הפילוסוף ג'ל אוסטין, המעשה הלשוני הפוליטי הוא אקט לשוני, שגם מבצע פעולה וגם גורם לתוצאה חוץ-לשונית, המשפיעה בדרך כלשהי על רגשותיו, על מחשבותיו או על דעותיו של הנמען.²⁴

לדברי חנן חבר, הפוליטיות של הטקסט אינה נקבעת על פי תכניו, אלא על פי מידת היותו סוג של פעולה פוליטית.²⁵ המעשה הפוליטי מבקש להשפיע במישרין או בעקיפין על צבירתה של עצמה יחסית, המנוצלת למטרות של שליטה חברתית בתחומים שהם בעלי ערך בעבור החברה. על פי דיוויד איסטון, 'אקט חברתי הוא פוליטי אם הוא מתייחס

23 עוזר, ענתבי וקליין (לעיל הערה 2).

24 על הפונקציות והתכליות הלשוניות של 'הפעולה הלשונית' (Speech Act) ראו בהרחבה בספרו של ג'ל אוסטין, המבוסס על סדרת הרצאותיו, **איך עושים דברים עם מילים** (תרגום: גיא אלגת), רסלינג, תל אביב 2006.

25 ראו: חנן חבר, 'ראשית התגבשותו של השיר הפוליטי בשירה העברית בארץ ישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1984, עמ' 49-112; הנ"ל, **פייטנים ובריונים – צמיחת השיר הפוליטי העברי בא"י**, מוסד ביאליק, ירושלים 1994, עמ' 44-45.

להקצאה סמכותית של דברים בעלי ערך עבור החברה.²⁶ הקצאה סמכותית משמעותית מבחינה פוליטית אם היא נערכת בהקשר חברתי כולל ולא רק בעבור קבוצה מסוימת. כדי להשפיע באמצעות מילים צריך הדובר להשתמש בתכונות של המבע הלשוני, שמאפשרות לו לטעון טענה מסוימת, אך בד בבד להפעיל עוד ערוצי משמעות, אשר ימירו את הפעולה הלשונית לפעולה פוליטית.

כדי שתתממש הפעולה הפוליטית, זקוק השיר הפוליטי לקהל נמענים. הדובר יכול להשקיע מאמץ ניכר ולהפעיל מניפולציות רטוריות שונות כדי לעצב את השדר עיצוב משפיע ומשכנע, אולם, אם הנמען לא ישתף פעולה ולא יממש את האפשרויות הפוליטיות הגלומות בטקסט, או אפילו ימאן לקרוא את הטקסט ולהיחשף לתכניו, ייכשל התהליך התקשורתי, שבמרכזו העברת השדר. במילים אחרות, חרף מאמציו של המוען לעצב את השדר עיצוב אפקטיבי, האחריות על ההצלחה של השדר לפעול פעולה פוליטית נמצאת בידיו של הנמען, ותלויה במידת נכונותו לשתף פעולה עם מסריו של השיר.

ההתעניינות בתפקידו הפעיל של הקורא בפרשנות היצירה והעיסוק בהתקבלותן של יצירות ספרותיות מנקודת המבט של הנמען היו מוקדים מרכזיים ב'תאוריית ההתקבלות' (Reception Theory), שהתרכזה בתהליכים הדינמיים בין הסופר, הטקסט והקורא. לטענת הנס יאוס, תהליך הקריאה של הקורא מתמקד בתחילתו בבחינת ערכה האסתטי של היצירה לעומת יצירות שקרא בעבר ומסגרת הציפיות שבנה בעקבותיהן.²⁷ ציפיות הקורא מורכבות מהסטנדרטים המוכרים של הז'אנר ומיצירות אחרות, המוכרות באותו הקשר ספרותי-היסטורי.²⁸ יאוס נקט במושג 'אופק ציפיות' (Horizon of Expectations) כביטוי לראייה היסטורית-חברתית, המאפשרת לייצג גם את העולם החברתי וגם את עולם הטקסט מנקודת המבט של המבקר או הקורא. נקודת מבט זו מסוימת ומוגבלת לזמן נתון, ואשר על כן גם ההבנה של הטקסט הנגזרת ממנה חלקית וארעית. עם זאת, המושג 'אופק הציפיות' חותר לתיאור ההבדל שבין ציפיות שקבוצה חברתית מסוימת אמונה עליהן לבין החידוש הספרותי, שמבקש הסופר או המשורר לחולל בנסותו לשבור את הצופן המקובל.²⁹ זאת ועוד, יאוס ראה ביצירה הספרותית פרובוקציה,³⁰ שמטרתה לחולל שינוי באופק הציפיות

David Easton, *A Systems Analysis of Political Life*, Wiley, New York 1965, pp. 150-151 26

Hans Robert Jauss, *Toward an Aesthetic of Reception* (trans. from German by Timothy Baht, introduction by Paul de Man), University of Minnesota Press, Minneapolis 1982, pp. 3-20 27

ראו לעניין זה: גדעון טורי, 'לשאלת תיאור הספרות כרב-מערכת', *הספרות*, 19-18 (1974), בפרט עמ' 8-10. 28

גרשון שקד, 'יצירות ונמעניהן: ארבעה פרקים בתורת ההתקבלות, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1978, עמ' 8. 29

אברהם שאנן, 'פרספקטיביזם, אסתטיקה של קליטה ותודעה היסטורית', בתוך: *הספרות העברית החדשה לזרמיה*, ה, מסדה, תל אביב 1977, עמ' 7-21. שאנן מבסס את דבריו על ספרו של יאוס (לעיל הערה 27), ובפרט על הפרק הראשון: 'Literary history as a Challenge to literary theory'. 30

של הקורא עם קריאת היצירה סמוך לפרסומה לראשונה. גישתו עשויה להיות פורייה לדיון בטקסט פוליטי ולניסיונותיו של המוען לחולל שינוי בנמענים השונים של הטקסט. זהות הנמען של השיר הפוליטי מורכבת ומרובת פנים. השדר הפוליטי פונה סימולטנית לשלושה סוגי נמענים, שלא זו בלבד שהם נבדלים זה מזה, אלא עשויים להיות מנוגדים זה לזה.³¹ את סוג הנמענים הראשון אפשר לכנות 'נמענים פוזיטיביים', שכן הם מצדדים בעמדותיו הפוליטיות של הדובר, ומממשים את האפשרויות השונות הגלומות בטקסט מבחינה פוליטית. לא תמיד הקורא שאליו פונה המחבר זהה לקורא הממשי. הקורא האמפירי הוא בעל פוטנציאל לממש את הטקסט בדרך מסוימת, אך לא תמיד הוא יעשה זאת בדרך האפקטיבית והשלמה ביותר.³² המחבר פונה לקורא-מודל,³³ שמצויד בכל המידע הרלוונטי, לממש את האפשרויות הפוליטיות הגלומות בטקסט. קורא זה יבין את הצפנים שנוקט המחבר וידע לפענח אותם. בלשונו של וולפגנג איזר, זהו 'הקורא המובלע', המצויד ב'אופק הציפיות' הדרוש כדי שתממש היצירה את האפקטים שלה. עם זאת, טוען איזר, שום טקסט אינו יכול להכיל בתוכו את כל הנורמות והערכים האפשריים של כל הקוראים האפשריים, ולפיכך הטקסט מגדיר לכתחילה את הנורמות והערכים של קהל קוראים מובחן.³⁴ כאשר נקודת המבט של הקורא מתגבשת על ידי עמדות נתונות של קהל מסוים, נקודת מבט זו יכולה להתממש רק באמצעות שחזור היסטורי של הערכים אשר רווחו באותה תקופה.³⁵ אפשר לטעון כי אם מטרתו של הטקסט הפוליטי היא לעצב עמדות ולגרום לשינוי, הרי באשר לנמעניו הפוזיטיביים של הטקסט, אין מתקיים תהליך עמוק ואמתי של שינוי בחשיבה או בעיצוב העמדות, אלא בעיקר ביסוס של תפיסות עולם קיימות. את הסוג השני אפשר לכנות 'נמענים ניטרליים' – אלה שלא גיבשו דעה בסוגיה הפוליטית הנדונה, או שהם אדישים לה. כדי להוציא אותם מאדישותם נזקק המוען

31 חנן חבר מבחין בין שני מודלים של קורא: בין 'הקורא המובלע' כהגדרת וולפגנג איזר (ראו להלן הערה 34), הפועל מתוך פרה-דיספוזיציות ובוחן את היצירה מתוך מגוון רחב של אפשרויות ואפקטים, לבין קורא ממשי-אמפירי, המממש רק מקצת האפשרויות שמעמיד 'הקורא המובלע'. ראו: חבר, **פייטנים ובריונים**, עמ' 56-57.

32 ראו: חבר, 'ראשית התגבשותו של השיר הפוליטי', עמ' 70-72.

33 את המושג 'קורא-מודל' טבע אומברטו אקו ככינוי לקורא המשוער על ידי המחבר, אשר מסוגל לפרש מבעים בדיוק באותה הדרך שבה מפרש אותם המחבר. Umberto Eco, *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*, Indiana University Press, Bloomington, 1979.

34 וולפגנג איזר, **מעשה הקריאה – תאוריה של תגובה אסתטית** (תרגמה אביבה גורן), מאגנס, ירושלים תשס"ו, עמ' 145-146.

35 בעקבות חיבוריהם של יאוס ואיזר התפתחה ספרות מחקרית ענפה, המעידה על מרכזיותה של תאוריית ההתקבלות, למשל: Douwe Wessel Fokkema and Elrud Ibsch, *Theories of Literature in the Twentieth Century: Structuralism, Marxism, Aesthetics of Reception, Semiotics*, C. Hurst, London 1977, pp.136-163; Robert C. Holub, *Reception Theory: A Critical Introduction*, Routledge, London 1984.

להפעלתן של מניפולציות רטוריות, שימקדו את תשומת הלב של הנמענים הניטרליים, או יעוררו אותם להתייחסות כלשהי. להצלחה תיחשב לאו דווקא חוויה עזה ומטלטלת במפגשם של הנמענים עם הטקסט, אלא עצם נכונותם לגלות עניין מסוים במסריו. גם במקרה הזה, הצלחתה של הפעולה הפוליטית תלויה בנכונותם של הנמענים הניטרליים לשתף פעולה, להסכים לקרוא את הטקסט ולהתייחס אליו.³⁶

הסוג השלישי, 'הנמענים הנגטיביים', שוללים לכתחילה את עמדותיו הפוליטיות של הטקסט. סביר כי לא ישתפו פעולה עם מסריו הפוליטיים, ואולי אף לא ירצו לקרוא אותו. אומברטו אקו אפיין קורא-מודל של נמען נגטיבי של הטקסט, אשר מממש את עמדותיהם של מתנגדיו הפוליטיים של המחבר.³⁷ האם יש ביכולתו של השיר הפוליטי להביא את הקורא הנגטיבי להעריך את הישגיו הפואטיים של הטקסט, בעוד הוא שולל את העמדות הפוליטיות המובעות בו? האם הקורא הנגטיבי יכול לבדוד את ערכו האסתטי של השיר הפוליטי מהמשמעויות הפוליטיות שנגזרות ממנו? ובמושגים של הצלחה – האם נוכל לקבוע אם הפעולה הפוליטית של השיר הצליחה או נכשלה, אם הקורא הנגטיבי מעריך או מתרשם מהישגיו של הטקסט מבחינה אסתטית אך באותה העת ממשיך לשלול את מסריו הפוליטיים? הסוגיות האלה יעמדו במוקד הדיון בקורפוס השירים המגוון שנכתב בתגובה לתכנית ההתנתקות.

'על ההתנתקות' – חיבורים וניתוקים

'אוסף הניתוקים הוא גם אוסף החיבורים. כל חיבור/ניתוק מדליק נורה אדומה. אין בכוח שירה לעשות יותר מזה. יהיו לפניכם השירים כנורות אדומות, כמקרה לבני ישראל'. בניסוח מינימליסטי זה חתמו עורכי האסופה 'על ההתנתקות' של כתב העת **משיב הרוח** את דברי הפתיחה לגיליון, שכותרתם: 'מקרה'.³⁸ באסופה זו, שכללה טקסטים מילוליים ועבודות חזותיות, נבחנה ההתנתקות כמושג אוניברסלי, כחוויה אנושית ותרבותית, שיש לה השלכות על כל תחומי החיים. המושג 'התנתקות' יותר משהתפרש על ידי העורכים במובנו הפוליטי התפרש כמושג נפשי, שערערו השלכותיו את יציבות הקיום האישי והלאומי.

36 מורי אדלמן מבחין בין שני סוגי נמענים בלבד – זה התומך בעמדות פוליטיות המובעות בדרך ישירה או מרומזת בטקסט לעומת זה המתנגד להן. ראו: Murray Edelman, *The Symbolic Uses of Politics*, University of Illinois Press, Urbana 1964, p.12. בעקבותיו הולך גם חנן חבר ('ראשית התגבשותו של השיר הפוליטי', עמ' 68-69). לפי תפיסתי, שיר פוליטי, שמבקש להשפיע ולעצב עמדות, אינו יכול להתעלם מקיומו של הנמען הניטרלי ולא לנסות להסב את תשומת לבו למסר הפוליטי המגולם בו.

37 Umberto Eco, *The Role of the Reader*, p.11

38 עוזר, ענתבי וקליין (לעיל הערה 2), 'בפתח הגליון/ מקרה'.

בין הקולות המבטאים את כאב העקירה ואת אבדן תחושת השייכות³⁹ שילבו עורכי האסופה את קולותיהם של תומכים פוליטיים מובהקים בתכנית ההתנתקות, דוגמת המשוררת והעורכת טל ניצן,⁴⁰ המשוררת יעל גלזברמן⁴¹ ויוסי שריד.⁴² שילוב זה, שאין לו תקדים במאספים של שירה פוליטית, שעל פי רוב נוקטת עמדה פוליטית ברורה, מעיד על קִשּׁב פנימי עמוק של העורכים, המחפש אחר מהותה הסמלית ואפילו המיסטית של ההתנתקות, ולצד זאת כמיהה, שמאפיינת את חבורת **משיב הרוח** בכלל, למצוא באמצעות השירה ‘חיבורים’ עמוקים לחברה הישראלית גם ממקום של שוני ואי-הסכמה.⁴³ בין קולות המחאה על הפינוי בולט השיר ‘הַנִּתְקוּת מִזֵּינָת’ של שמואל קליין,⁴⁴ שדור-המשמעות של כותרתו יוצרת פרובוקציה מכוונת. בשיר נפרשת הכרוניקה של הפינוי באמצעות שימוש אינטנסיבי בפעלים, שבכולם דומיננטי העיצור ז’ין – קונסוננס שמתפרש הן קריאת תיגר כלפי המציאות הן זמזום אונומטופיאי בלתי פוסק, מציק ומטריד.

שחר כתום – תמונות ומילים

האלבום **שחר כתום** מתעד את המאבק בעקירה מגוש קטיף ומצפון השומרון למן נאום הרצליה ועד לפינוי.⁴⁵ האלבום כולל תמונות, קטעי עיתונות, קטעי פרוטוקולים וקטעי שירה ופרוזה,⁴⁶ המסודרים לפי רצף כרונולוגי. הטקסטים המילוליים אינם העיקר, אלא

39 מיון הכותבים בגיליון על פי שיוכם הסוציולוגי והפוליטי. ראו: פרי, ‘המשוררים יצאו מן הכוכים’, עמ’ 130.

40 טל ניצן פרסמה ב’על ההתנתקות’ שני שירים: ‘עגלה עם סוסה’ ו’כסוי’ (עזור, ענתבי וקליין [לעיל הערה 2], עמ’ 10-11). שני השירים אינם עוסקים בכאבם של אנשי גוש קטיף, אלא בסבלם של שכניהם ברפיח.

41 יעל גלזברמן, משוררת, סופרת ומתרגמת, פרסמה ב’על ההתנתקות’ שני שירים: ‘השלום הוא עובד זר’ ו’שדרה’ (שם, עמ’ 26-29). השירים עוסקים בהוויית הזרות והניכור שמאפיינת את החברה הישראלית. הראשון באשר לעובדים זרים, והשני באשר לניצולי שואה, שבזקנתם דועכים בזרועותיהן של נערות פיליפיניות.

42 שיריו של יוסי שריד, ‘איתמר מתנתק’ ו’סיפור ההתנתקות שלי’ (שם, עמ’ 12-13), מבררים את ההשלכות הנפשיות והרגשיות של מושג ה’התנתקות’ – הראשון, בפרדה בכל בוקר של איתמר הקטן מהוריו, כשהוא מגיע לגן, והשני – בסיפורו של המתחזה בהליכה למרחקים ארוכים, שפעם אחת נתפס כששתי רגליו מנותקות בבת אחת מהקרקע, וכשגילו זאת השופטים, נפסל והודח מהתחרות.

43 ראו: יעקובסון, **משיב הרוח**, עמ’ 30-36. הלל וייס תקף את חברי **משיב הרוח** על רקע אותה שותפות תמטית לתמות האידאולוגיות של הממסד הספרותי החילוני-שמאלני, ‘לא מאמין לשירה הזו’, נקודה, 295 (2006), עמ’ 30-31.

44 עזור, ענתבי וקליין [לעיל הערה 2], עמ’ 86.

45 בן בשט ורקנטי, **שחר כתום**.

46 אלחנן ניר ערך את קטעי השירה והפרוזה באלבום.

התצלומים הוויזואליים, שמתעדים את האירועים. השירים הם אילוסטרציה לתמונות, אך לעתים הם מתכתבים אתן או חותרים תחתיהן. דוגמה לכך הוא השיר של תמר גלבוע, תושבת מורג, שנכתב שבוע לפני מפגן ה'שרשרת אנושית', שיצרו כ-130 אלף ישראלים ממחסום ארז בדרום ועד לכותל המערבי:⁴⁷

מְדַבְּרִים הָרְבָּה עַל שְׂרֵשֶׁרֶת אָנוּשִׁית,
עֲצוּמַת תְּקֵנָה
חֲתוּמָה בְּאוֹתָם פְּרָקִי גוֹף,
בְּאוֹתָם גְּרָמֵי יָדַיִם,
שָׁמָּה גְּרָמֵי מַדְרָגוֹת –
לְמַדוּרֵי הַפֶּה שׁוֹנִים.
פְּרִשְׁתִּי יָדַי אֵלַיִךְ
בְּפֶשֶׁי כְּאֶרֶץ עֵיפָה,
עֵינֵי דוֹאֲבָה,
הֶהָרִים מְשִׁיבִים לִי
קוֹל הַדֵּי.
הָרִי יְרוּשָׁלַיִם רְחוֹקִים,
וּפֹה דִּיוֹנוֹת זֶהְבוֹת
מִחֲזִירוֹת לִי אֹר שְׁנוּעַד
לְעֵתִיד לְבוֹא,
מְשַׁבְּרוֹת בִּי דְמָעוֹת תַּנְיִן.
יְשׁוּבָה בְּסֶכֶת עוֹרוֹ
שֶׁל לְוִיָּתָן שֶׁהָקִיא פֹּה עַל חוֹפִיו
אֶת יוֹנָה הַנֶּבִיא,
אֶת יוֹנָת הַשָּׁלוֹם.
הִיא מֵתָה – כֶּךָ סְבוּרוֹת
עֲצוּמוֹת הַתְּקֵנָה,
מִיִּבְשׁוֹת בְּאוֹתָהּ שִׁכְחָה.
אֲנִי רוֹצֶה בֵּית בְּלִי לְחֵשֶׁב
רוֹצֶה לְחִיּוֹת בְּלִי לְהִיּוֹת
דְּגֻמַּת תְּבֻנִית נוֹף דְּמָגוּג.
בְּסֶדֶךְ הַפֶּל מִתְנַחֲלֵת קִטְנָה אַחַת,
מִפְּחָדָת מִדְּרֹךְ אֶרֶכָּה מְדִי,

47 ללא כותרת. בשולי השיר נכתב 'מורג, כ"ד תמוז תשס"ד', בתוך: בן בשט ורקנטי, שחר כתום, עמ' 25. השיר נדפס בשנית גם בפתח גיליון השירה 'על ההתנתקות' של משיב הרוח (עוזר, ענתבי וקליין [לעיל הערה 2], עמ' 7-8).

על חמור לָכֵן
מְשֻׁחַ מְלֻחָמָה,
וּמְאַמִּינָה,
תְּמִיד מְאַמִּינָה.

התמונות באלבום, שצולמו מגובה רב, מבליטות את העצמה, את הגודל ואת החוסן שהקרינה השרשרת האנושית העצומה. גם השיר כתוב כרצף משתרשר של מחשבות ותחושות, ששזורות בהן מילים דו־משמעיות. המילים האלה יכולות להתפרש גם בנוגע לפעולת המחאה (עצומה, חתומה), אך בהקשר השירי הן חושפות דווקא את השבירות ואת הפחד שמתעוררים בדוברת בעת ההכנות לקראת המפגן הגדול. אל מול המסה האנושית האדירה הדוברת אינה רואה בעצמה חוליה בשרשרת, אלא ‘בְּסֶךְ הַכָּל מִתְנַחֵלֶת קִטְנָה אַחַת’. אל מול הססמה שליוותה את המחאה, ‘עם הנצח לא מפחד מדרך ארוכה’, היא מעלה את הפחד האישי והסובייקטיבי שלה מפני חוסר הוודאות ומפני התערערות סדרי החיים הפשוטים: ‘מִפְּחָדְתִּי מִדֶּרֶךְ אֶרְכָּה מְדִי’.

תמר גלבוע שוברת בעקביות את ‘אופק הציפיות’ באשר לעולם החברתי שאליו היא משתייכת. על רקע ממדיו היוצאים דופן של מפגן ‘השרשרת האנושית’ היא מתארת דווקא מציאות מפורקת, מפוררת וחסרת תקווה,⁴⁸ שאינה מבקשת לשאת חן או להשתלב באווירת התרוממות הרוח, שליוותה את המפגן.⁴⁹ טשרניחובסקי קבע כי ‘האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו’, ואילו היא מבקשת לחיות בלי להיות ‘הַגִּמְתִּי תְּבִנִית נוֹף דֶּמְגוֹג’.

שיר אחר שנכלל באלבום, ‘טיול בארץ קטיף שבוע אחרי החורבן’,⁵⁰ נכתב כשיבה מאוחרת לגוש קטיף, כדרך להתמודדות עם הטראומה של הפינוי:

אַחֲרֵי הַחֲרָבָן בָּא הַבְּקוֹר
אוֹמְרִים צְרִיף לְסֹגוֹר מַעְגָּל
נִפְתָּח לִי מַעְגָּל נוֹסֶף
גַּם כָּאֵב הוּא עֶרֶךְ מוֹסֶף.

שְׂבָתִי לְבִקֹּר אַחֲרֵי מוֹת הַבָּתִּים
יִצְאָתִי עִם כְּמָה תוֹכְנוֹת
הַחֲשׂוּבָה שֶׁבָּהֶן: רְאִיתִי סוֹף סוֹף

48 על פי המדרש, לעתיד לבוא ישבו צדיקים בסוכה העשויה מעורו של לווייתן. הפסיחה בשיר מדגישה את הפער בין משמעותו המקורית של הצירוף שנקשרת לגאולה לבין הופעתו המפורקת בשיר בהקשר של חורבן. תמונת הלווייתן המקיא את יונה מקבלת בשיר הקשר אירוני, שכן בעוד אנשי גינווה מנעו את חורבן עירם באמצעות חזרתם בתשובה, אין ביכולתה של הדוברת למנוע את חורבנם של יישובי גוש קטיף.

49 מפקד מרחב שמשון התקשר נרגש לזבולון כלפא, מזכיר היישוב עצמונה, שניהל את המבצע: ‘זה פשוט לא יאמן. זו לא שרשרת, זה גורמט!’, רייכנר, **כתום המאבק**, עמ’ 45.

50 את השיר כתבה ח’ רות, תושבת נצר חזני, ונכלל בתוך בן בשט ורקנטי, **שחר כתום**, עמ’ 233.

מה הם בתים צמודי קרקע
החשובה עוד יותר –
שכלם נראים אותו דבר
אחרי שיוצאת מהם הנשמה.

בתודעה הישראלית נקשר הצירוף 'בתים צמודי קרקע' למימוש החלום לבית פרטי עם גינה. בשיר מקבל הצירוף משמעות קונקרטית: הבתים הם צמודי קרקע, מכיוון שנהרסו ונמעכו על ידי הדחפורים. השוואה בין הבתים מקבלת אף היא משמעות אירונית, מכיוון 'שכלם נראים אותו דבר' אחרי שיוצאת מהם הנשמה. הבחירה בתדר האירוני אינה מבקשת אמפתיה או השתתפות מהנמענים, אלא בעיקר נועדה לעורר בהם תחושת אי-נוחות מטרידה.

מחזור השירים **הזמנה לבכי** לאליעז כהן – מיפוי סיסמוגרפי של תחושות ופחדים

מחזור השירים **הזמנה לבכי** של אליעז כהן⁵¹ הופיע כנספח לספרו **שמע אדני**.⁵² כותרת המשנה של ספר זה, 'משירי מאורעות תשס"א-תשס"ד', קושרת את גל פיגועי ההתאבדות שאפיין בראשית שנות האלפיים את האינתיפאדה השנייה לזיכרון הטראומטי של המאורעות בתרפ"ט ובתרצ"ו-תרצ"ט. הקישור ביניהם לבין תכנית ההתנתקות מעגן את תכנית ההתנתקות בהקשר של פחד ואימה מפני אירועי טרור שיבואו בעקבותיה. בכך חותר כהן תחת קביעתו של אריאל שרון כי מטרתה של תכנית ההתנתקות 'להפחית ככל הניתן את הטרור ולהעניק לאזרחי ישראל את מרב הביטחון'.⁵³

המחזור **הזמנה לבכי** הוא מיפוי סיסמוגרפי של תחושות ופחדים שעולים בדובר בזמן שבין ההכרזה על תכנית ההתנתקות ובין החרבת הגוש ופינוי תושביו. ראשון כרונולוגית הוא השיר 'הארץ הזאת שרועדת לנו מתחת לרגלים', שנכתב כשנה וחצי לפני שהתרחשה ההתנתקות בפועל.⁵⁴

הָאָרֶץ הַזֹּאת שְׂרֹעֶדֶת לָנוּ מִתַּחַת לְרַגְלֵינוּ
לְבִיָּאָה מְשִׁתּוֹלֶלֶת.
הִיא כְּבֹר זֶמֶן לְבִיָּאָה מְשִׁתּוֹלֶלֶת צוֹעֶקֶת פְּצָעִיהָ
מִן הַפִּטְמוֹת רוֹצִים לְעַקֵּר לָהּ אֶת הַגּוֹרִים
עֲכָשׁוּ שְׁאֵגָתָהּ מִתְגַּלְגֶּלֶת

51 אליעז כהן הוא אחד המשוררים הבולטים בקרב חבורת **משיב הרוח**. מידע ביוגרפי על אודותיו ועל שירתו ראו: יעקובסון, **משיב הרוח**, עמ' 45-50.

52 אליעז כהן, **שמע אדני**, **משירי מאורעות תשס"א-תשס"ד** (י"א קרשים: לאוניד בלקלב), אבן חושן, רעננה 2004. מחזור השירים נכרך בנפרד ועומד בפני עצמו.

53 ראו נאום שרון בכנס הרצליה (לעיל הערה 9).

54 אליעז כהן, 'הארץ הזאת שרועדת לנו מתחת לרגלים', **הזמנה לבכי**, עמ' 7. אמנם השיר המוקדם ביותר מבחינה כרונולוגית, אך ממוקם שני במחזור, לאחר 'הזמנה לבכי'.

הָאָרֶץ הַזֹּאת שְׂרֻעָדָת לָנוּ מִתַּחַת לְרַגְלֵינוּ
תִּנְעָר אוֹתָנוּ (כְּמוֹ שֶׁטִּיחַ אֶת הָאֶבֶק לִפְנֵי הַפֶּסֶח)
רַק מִי שֶׁצּוֹמֵד בְּנִפְשׁוֹ יוֹתֵר

הָאָרֶץ הַזֹּאת שְׂרֻעָדָת לָנוּ מִתַּחַת לְרַגְלֵינוּ הַיּוֹם הִיא תִּפְקֵעַ
מִצָּפוֹן יָם הַמֶּלַח תִּזְוֵב בְּנֶהֱרֵס הַסְּמִיד שֶׁל חֶלֶב וּדְבֶשׁ
בְּנֶהֱרֵס הַחֶלֶב וְהַדְּבֶשׁ שֶׁיִּדְבִּיק אוֹתָנוּ אֵלָיו
כְּמִנְהֶג כָּל הַנְּהָרוֹת
אֵלָיו יָם.

הדימוי הפותח משווה את הארץ הרועדת ללביאה הנאבקת בניסיון לעקור ממנה את גוריה היונקים. המשוואה האנלוגית, שנפרשת על פני חמשת טוריו של הבית השירי, מעלה בהכרח את השאלות: מי מנסה להכאיב לארץ עד כי היא משתוללת מפצעיה, פצועה וכואבת? ומי מדומים לגורים היונקים, שמנסים לנתק אותם מהחיבור הטבעי והחינוכי לחיים? השיר נכתב בשבט תשס"ד, בסמיכות זמנים לשני אירועים: הראיון שנתן אריאל שרון ליואל מרקוס ב־2 בפברואר 2004, ורעידת האדמה שהתרחשה 20 יום לאחר מכן בעצמה של 5.1 בסולם ריכטר, שמרכזו הרעש שלה היה בצפון ים המלח. זיקת הקשר בין שני האירועים מצטיירת בשיר כחזון אפוקליפטי, שבו רעידת האדמה הגאולוגית מעצימה את הרושם של רעידת האדמה המטפורית פוליטית, ומעניקה לה תוקף ממשי, הרסני ומאיים, שצפוי לשנות את סדרי הבריאה: השפע והתנובה של ארץ ישראל, הנרמזים בצירוף הכבול 'ארץ זבת חלב ודבש', יישטפו אלי ים בנהר החלב והדבש, וייקחו אתם את כל יושבי הארץ: 'הָאָרֶץ הַזֹּאת שְׂרֻעָדָת לָנוּ מִתַּחַת לְרַגְלֵינוּ הַיּוֹם הִיא תִּפְקֵעַ/ מִצָּפוֹן יָם הַמֶּלַח תִּזְוֵב בְּנֶהֱרֵס הַסְּמִיד שֶׁל חֶלֶב וּדְבֶשׁ'.

המעבר מלשון הווה ללשון עתיד ('תזוב') פורץ את הצירוף הכבול 'ארץ זבת חלב ודבש'. סטייה זו מעתיקה את תשומת הלב מהערך הריגושי החיובי של המילה זבה – שופעת, מלאה על גדותיה – להוראה לשונית אחרת של אותה מילה, המורה על מובן של חולי או של טומאה (זוב דם, מחלת הזיבה).⁵⁵ האם אפשר לפרש את הדימוי הפותח ללביאה, שמתנגדת בתוקף ללקיחת גוריה, כאיום סמוי בהתנגדות אקטיבית לפינוי המתוכנן? בשיר אין מחאה או אמירה מפורשת כלפי אלה ה'רוצים לעקור לה את הגורים'. במקד הדימוי נמצא דווקא הקושי של הלבליאה/הארץ להתנתק מהגורים ורצונה לגונן עליהם.

55 יש מקום להשוות זאת לדן פגיס בשירו 'תרגילים בעברית שימושית', הפותח את הקובץ מלים נרדפות, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשמ"ב, עמ' 9-11: 'אַרְצוֹת זְבוֹת חֶלֶב וּדְבֶשׁ. זֶה חַיּוּי'. פריצת הכבילות של הצירוף מושגת באמצעות המעבר ללשון ריבוי. גם אצל פגיס, הסטייה מפנה את תשומת הלב מהערך הריגושי החיובי של המילה זבה להוראה לשונית אחרת של אותה מילה פוליטית, המורה על מובן שלילי של חולי או של טומאה. הקביעה 'זה חיווי' נקראת קריאה כפולה: ברמה הדקדוקית, 'ארצות זבות חלב ודבש' הוא משפט תוכן, הטוען טענה מסוימת ומסתיים בנקודה, כלומר משפט חיווי. ברמה הריגושת, הקביעה 'זה חיווי' מתייחסת לחיווי דעתו הסובייקטיבית של הדובר השירי על הארצות המתוארות.

עוד שאלה מעלה השימוש במילה הערבית 'צומוד', המבטאת היאחזות עיקשת בקרקע והיצמדות אליה מבלי להינתק. האם מהדהדת מכאן קריאה להיאחזות עיקשת באדמת גוש קטיף? השיר נכתב בסמיכות לריאיון שנתן שרון ליואל מרקוס בטרם התגבשה תכנית ההתנתקות לתכנית מעשית. אין התייחסות מפורשת או נרמזת לראש הממשלה אריאל שרון, אולי משום שהצהרתו עדיין נתפסה בקרב ציבור המתיישבים 'ספין' תקשורתי, שלא צפויות להיות לו השלכות מעשיות. אני נוטה לפרש את הקביעה 'רק מי שצומוד בנפשו ינתר' כניסיון לאמץ את גישתם של ערביי ארץ ישראל כמודל לדרך חיים של אחיזה והשתרשות וכמפתח להמשכיות החיים חרף הפורענות, שצופנת בתוכה הארץ הרועדת. השיר מתאר חששות ופחדים של הדובר השירי, ומתריע מפני אסון בעל ממדים מיתיים, שצפוי להתרחש, אך אין בשיר ביטוי של מחאה אקטיבית על האפשרות שימומש האסון, מפני שתכנית ההתנתקות טרם התגבשה באותו הזמן לתכנית סדורה. עם זאת, הבחירה במילה 'צומוד' פועלת כפרובוקציה אירונית על רקע אימוץ הצומוד הערבי כדגם מופת.

הזמנה חוזרת לבכי

השיר 'הזמנה לבכי', הפותח את קונטרס השירים, נכתב בשבט תשס"ה, כשנה לאחר 'הארץ הזאת שרועדת לנו מתחת לרגלים'.⁵⁶ הכותרת מתכתבת בגלוי עם רשימתו הנוקבת והמקברית של ארנון לפיד, חבר גבעת חיים איחוד, שפורסמה בבמות שונות של התנועה הקיבוצית ועוררה הדים רבים, על רקע השבר החברתי והמנטלי שהותירה מלחמת יום הכיפורים.⁵⁷ ב'הזמנה לבכי' התמודד לפיד בדרך חשופה ורגישה עם אבדנו של חבר קרוב, אך באותה העת בא חשבון עם המנהיגים שהכזבו: 'יחד נבכה על החלומות מהם הקצנו, על הדברים הגדולים שהפכו קטנים, על האלים שהכזבו, ועל נביאי השקר שעלו לגדולה. על חוסר-הטעם, חוסר-הרצון, חוסר הכוח [...] על האשליות שנופצו, על התיזות שהוכחו כחסרות בסיס, האמיתות שהתגלו כשקרים [...] ונרחם על עצמנו, כי אנחנו ראויים לרחמים. דור אבוד שכמותנו לעם מיוסר בארץ אוכלת יושביה'. ברשימתו של לפיד נקשר הצירוף 'הזמנה לבכי' לתסכול, לאכזבה מהמנהיגים, ובעיקר לקוצר ידם של החיילים הפשוטים לתפקד בדרך הנכונה בסיטואציה שנכתבה עליהם.

56 באותם ימים התאפיינה המחאה על תכנית ההתנתקות בשביתת שבת במאהל מול הכנסת ובהפגנה גדולה מול הכנסת בירושלים, שהשתתפו בה כ-150 אלף איש. תיעוד של ההפגנה, שנערכה בכ' בשבט תשס"ה (30.1.2005), ראו בתוך בן בשט ורקנטי, **שחר בתום**, עמ' 38-39.

57 הרשימה פורסמה תחילה ב**אגירת**, שבועון איחוד הקבוצות והקיבוצים, ולאחר מכן בירחון **שדמות**, בצירוף מכתבי תגובה רבים של קוראים, ובדבר, 29.3.1974, עמ' 42-43, בצירוף תגובות קוראים. תחת הכותרת 'לא "בא לי" לבכות איתך' הגיבה גם חנה זמר, עורכת דבר השבוע, וטענה כלפי לפיד כי הבכי שלו מסוגנן מדי, ואם הוא רוצה למחות מחאה פוליטית – שהיא כמובן לגיטימית – אל לו להסתתר מאחורי 'הזמנה לבכי'.

לפיכך, ה'הזמנה לבכי' היא בעיקר קריאה לשותפות בכאב ובאכזבה. גם ה'הזמנה לבכי' של אליעז כהן היא קריאה לשותפות גורל, אך בדרך שונה: את ה'הזמנה לבכי' של לפיד כתב חייל, ששב משדה הקרב, ואילו שירו של כהן נכתב כפנייה דמיונית אל חייל, שמגיע אל ביתו של המשורר בכפר עציון כדי לפנות אותו ואת משפחתו משם.⁵⁸ הסיטואציה כולה מדומיינת, תולדה של פחדים נסתרים, שעורר הפיגוי הקרב מגוש קטיף. הפחדים האלה הציפו את הזיכרון הקולקטיבי הטראומטי, ובמרכזו – פיגוי הילדים, האימהות והנשים ההרות מכפר עציון למנזר רטיסבון ולשכונת בית הכרם בירושלים. פיגוי זה, שהתרחש במלחמת העצמאות ב-5 בינואר 1948, הטרים את נפילתו של הגוש בידי הירדנים ערב הקמת המדינה.⁵⁹

אֵלֶיךָ הַחֵיל הַטוֹב הַנָּאֵמָן שְׁבִיּוֹם מִן הַיָּמִים הוּא יוֹם פְּקָדָה
תִּקְרָב לְמַעֲנֵנוּ.

אֲרוֹץ אֵלֶיךָ בְּזִרְעוֹת פְּתוּחוֹת אֲרוֹץ אַחֲבָקָה וְאוֹבֵלָה
לִפְנֵי הַפֶּתַח אֲחוּ צִנְאָרוֹנָה, אֶקְרַע בָּהּ קִרְיָה עַד
מְקוֹם הַלֵּב

תִּכְנַס, תֵּשֶׁב עִמָּנוּ בִּישִׁיבַת הָאֲבֵלִים, תִּטְעַם הַכַּעֲכִים הַעֲגֻלִים
כְּמוֹ הַיִּלְדִים שֶׁגַם עָכְשׁוּ מִתְגַּלְגָּלִים עַל הַשְּׁטִיחַ כְּמוֹ
גּוֹרֵל, שׁוֹב הַפְּכִים בָּתִּים בְּעִצְיוֹן לְנִקְוָבִים וְחִלּוּלִים

בְּדִמְמָה גִּלְדָּה בְּאַחֲרוֹנָה בֵּין חֲדָרֵי הַבֵּית:
רַק אֲנִי וְאֵת וְהַפְתָּלִים זֹכְרִים רִיבִים וְאֶהָבִים
שׁוֹרוֹת שֶׁנִּכְתְּבוּ שֶׁנִּמְחָקוּ כְּמוֹ נְכוּוֹת בְּסֶפֶר הַחַיִּים
בְּעִינֶיהָ, חֵילִי הַטוֹב, אֲרָאָה דְּמָעָה, רֵעִינוּ חוֹנְקִים אֵת
בָּכִים, כְּתֵב בְּתִשׁ"ח הַמְשׁוֹרֵר, עָכְשׁוּ אוֹלֵי מֶתֶר לְבָכוֹת [...]

בְּלִחְשָׁה אֶתָּה שׁוֹאֵל: אֲרֻזָּתָם? כָּאלוּ יֵשׁ בָּזָה הָעוֹלָם הַצָּרוֹר
שְׂכָה יָכִיל גְּעֻזָּעִים
אֶתָּה עוֹצֵר בְּשִׁטָּף הַדְּמָעוֹת. יוֹצְאִים לְנֶשֶׁם עַל הַמְּרִפָּסֶת
כָּאֵן הַכְּנֶתִי לִי פֶנֶה קִטְנָה לְכַתֵּב אֵת הָרוֹמָן הֵלֵא גָמּוֹר
עָכְשׁוּ מַעַץ הַתְּאֵנָה שֶׁבְּחָצֵר עָלָה אַחֲרוֹן נוֹשֵׁר
הַכֵּל מְלֵא סִמְלִים אֶתָּה אוֹמֵר
נוֹפֵל עַל צִנְאָרִי בְּבִכִּי וּמְמָרָר,
חֵילִי הַנָּאֵמָן, הַטוֹב, עָכְשׁוּ מֶתֶר סוּף סוּף לְבָכוֹת.

58 אליעז כהן, הזמנה לבכי, עמ' 5-6.

59 מידע מפורט על אירועי הקרבות שהתנהלו במלחמת השחרור בגזרת כפר עציון ראו:
59 <http://www.k-etzion.co.il/index.asp?ArticleID=90&CategoryID=78> (אוחזר לאחרונה בספטמבר 2016).

הציטוט 'רעיני חונקים את בָּכִים' נלקח מ'הנה מוטלות גופותינו' של חיים גורי, שנכתב על לוחמי מחלקת ההר – שיירת הל"ה, שנפלו בדרכם לעזרת גוש עציון הנצור. הציטוט קושר בין ארבעה אירועים טראומטיים על ציר הרצף של ההיסטוריה הציונית: פינויים של הנשים והילדים מכפר עציון בראשית ינואר 1948, סיפור נפילת שיירת הל"ה, שאירע שבועיים לאחר מכן (15-16 בינואר 1948), מלחמת יום הכיפורים, שאלה מרמז הצירוף 'הזמנה לבכי', והאיום המרחף ועומד של עקירת היישובים מחבל עזה (שהתממש כאמור חצי שנה לאחר מכן). לכל האירועים הטראומטיים הללו מצטרף פחד קמאי של כהן מפני אפשרות עתידית של פינוי ביתו בכפר עציון.

האירועים אינם מוזכרים במפורש, אלא נמצאים בתשתיתו של הטקסט. הבכי הוא היסוד הקושר ביניהם. עיצובו של הבכי כמוטיב מרכזי בשיר נע בין השתקתו ובליתו לבין הצורך להתיר את ריסונו כדי לאפשר לנפש להגיע לפורקן רגשי. הסובלימציה של הבכי עוברת בשיר שלושה שלבים: תחילה מבצבצת דמעה בעיני החייל, אך אזכור הבכי המודחק בשירו של הגורי ('רעיני חונקים את בָּכִים') ותיאור החייל ('אתה עוצר בְּשֵׁטף הַדְמָעוֹת') מסמנים את החנקתו. בהמשך נמסר ניסיון ספקני להתיר את הבכי ('עֲכָשׁוּ אוֹלֵי מִתֵּר לְבָבוֹת'). רק בסופו של השיר הבכי מתפרץ ללא עכבות, כאשר החייל 'נוֹפֵל עַל צִנְאָרֵי בָּכִי וּמְמַרֵּר'. תיאור זה מפרק את הצירוף 'ממרר בבכי' בדרך שמנכיחה הן את הבכי הן את המרירות שמתלווה אליו.

יחסו של הדובר אל החייל שבא לפנותו מתאפיין באינטימיות, הבאה לידי ביטוי במגע פיזי ובלשון של קרבה וכינוי שייכות (חיילי הטוב). בהמשכו של השיר החייל המְפָּנָה משתלב בפרדה האינטימית של המשפחה מהבית. בכך חותר כהן תחת אפשרות התממשותה של מלחמת אחים, שעמדה באותם ימים במרכזו של השיח הציבורי,⁶⁰ ובאותה העת הוא גם שולל את האפשרות להציב את החייל, שנדרש למלא את פקודת הפינוי, כאובייקט, שכלפיו מופנית המחאה. השיר מסתיים בקרבה עמוקה ואינטימית בין החייל המפנה לבין הדובר. ההזמנה לבכי מתממשת בדרך מהפכת, שבה החייל המפנה נופל על צווארו של הדובר המפונה וממרר בבכי, ואילו הדובר השירי הוא שמנחמו ומעודדו לפרוק את הבכי בקביעה 'עֲכָשׁוּ מִתֵּר סוּף סוּף לְבָבוֹת'.

דברי ההרגעה האלה, 'עֲכָשׁוּ מִתֵּר סוּף סוּף לְבָבוֹת', מרפררים לשירו של אלתרמן, 'אמא, כבר מותר לבכות', שפורסם ב'הטור השביעי' עם סיום מלחמת העולם השנייה.⁶¹ השיר

60 על השיח הציבורי שאפיין את התקופה שקדמה להתנתקות, ובפרט נבואות הזעם כי ההתנגדות לפינוי תוביל להתפרצות של אלימות קשה ולמלחמת אחים, ראו בהרחבה בספרה של רוט, לא בכל מחיר.

61 נתן אלתרמן, 'אמא, כבר מותר לבכות', דבר, 19.10.1945. במהדורה של שירי 'הטור השביעי', שראתה אור בתש"ח (הנ"ל), 'הטור השביעי' – שירי העת והעתון, עם עובד, תל אביב תש"ח, עמ' 22, הוסיף אלתרמן לשיר כמוטו ציטוט מדבריו של הסופר והמשורר אבא קובנר: 'שאלה הילדה אחרי צאתה מן המחבוא עם השחרור'. על פי עדותו של חיים גורי, קובנר סיפר לו כי כשראו ילדי גטו וילנה לאחר השחרור את הפרטיזנים, שלבשו מדים, נבהלו וסברו שהם חיילי הצבא הגרמני. קובנר

מתאר ילדה קטנה, שנאלצה להחניק את בכייה בכל שנות המסתור במלחמה, ודווקא בעת שחרורו של הגטו עלו בה תחושות של פחד, בלבול ואילמות. הרפרור לשיר הזה משווה בין החייל לילדה, ומאיר את החייל באור שביר ופגיע. הוא לא בא להרוס, אלא נקלע שלא בטובתו לסיטואציה האנושית הקשה. כמו הילדה בגטו, גם הוא עוצר את בכיו בשל התפקיד שנאלץ למלא.

בבית האחרון של השיר נוסף גם שימוש אינטנסיבי בתמונות, שכל אחת מהן בעלת נוכחות ראליסטית. אלה מותירות רושם ויזואלי, אך מתפרשות גם סמלית:

אתה עוצר בְּשֹׁטף הַדְּמָעוֹת. יוֹצְאִים לְנֶשֶׁם עַל הַמְּרָפֶסֶת
כָּאֵן הַכְּנִתִּי לִי פֶּנֶה קְטָנָה לְכַתֵּב אֶת הָרוֹמָן הַלֵּא גָמֹר
עֲכָשׁוּ מֵעֵץ הַתְּאֵנָה שֶׁבְּחֶצֶר עֲלָה אַחֲרוֹן נוֹשֵׁר

החייל נוטל חלק פעיל בהבניית המציאות ובפרשנותה: 'הכל קלא סמלים אתה אומר/ נופל על צנארי בבכי וממרר'. ההכרה, כי המציאות רוויה בסמלים ובמשקעים היסטוריים, שממשיכים להטביע את חותמם, מביאה את החייל לידי התפרקות. הוא מכיר בכך שהוא שותף להבנייתה של היסטוריה טראומטית, ובאותה העת הוא מממש הלכה למעשה את 'ההזמנה לבכי'. בהכרח מתעוררת השאלה – על מה בוכה החייל? האם על גורלם של המפונים, ובכללם הדובר השירי? האם על עצם הסיטואציה של הפינוי? או שמא הוא בוכה על עצמו ועל הסיטואציה הקשה והבעייתית שאליה נקלע?

השיר נכתב כאמור כחצי שנה לפני פינוי גוש קטיף. בשלב זה של המאבק לא זו בלבד שחזיון של חיילים מפנים אזרחים מבתיים וממררים בבכי היה תרחיש כמעט ודאי, אלא שקבוצה מיליטנטית ניסתה להוביל מהלך של סירוב פקודה בקרב חיילי מילואים דתיים בטענה המתבססת על נימוקים הלכתיים-דתיים.⁶² בניגוד מוחלט לכך, השיר אינו מעלה אפשרות של סירוב פקודה, אלא מעמיד במרכז את הקונפליקט הרגשי שאליו נקלע החייל, תוך העתקת ההווה הקרבנית מהדובר המפונה אל החייל המפנה. למן תחילתו נעדר השיר

שמע ילדה, ששהתה במחבוא יותר מ-11 חודשים, שואלת את אמה: 'מאמע, מען קען שוין ויינען?' (אימא, מותר כבר לבכות?), לאחר שבמשך כל זמן שהותה במחבוא לא התירו לה לבכות מחשש שיתגלו. קובנר סיפר את הסיפור כנראה גם לאלתרמן, וזה עשה אותו לשירו הנודע. ראו: דבורה גילולה (עריכה וביאורים), *הטור השביעי, כרך שני – שירי העת והעיתון*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2010, עמ' 339-340.

62 ביוני 2005 קראה קבוצה של 50 רבנים בולטים, רובם אנשי יש"ע, לסרב פקודה להתגייס למילואים בטענה כי 'גם שירות שאינו סיוע ישיר לגירוש יש בו תמיכה עקיפה בגזירה הנוראה'. ראו: אבישי בן חיים, 'חזיון נוסף לסרבני ההתנתקות', *מעריב*, 12.6.2005, עמ' 1. סוגיית סירוב הפקודה היתה ויכוח מהותי וחשוב, ששיקף את ההבדלים בין השקפות העולם השונות בקרב המתנגדים להתנתקות. ראו ענת רוט, *לא בכל מחיר*, עמ' 305-318. יש להעיר כי הניסיון לשכנע חיילים לסרב פקודה לא התבסס רק על טיעונים הלכתיים, אלא נלווה לו גם שידול, שהושתת על רטוריקה ריגושית, שהתבססה על השייכות של החייל לקהילת המוצא שלו, המתנגדת לפינוי.

כל יסוד של מחאה או התרסה כלפי החייל כמי שנשלח לבצע את פקודת הפינוי, אדרבה – היחס כלפיו הוא אמפתי ומקרב.

הטון הרך בסיומו של השיר, 'חִילִי הַנָּאֶמָן, הַטּוֹב, עֲקָשׁוּ מִתֵּר סוֹף סוֹף לְבָכּוֹת', כמו גם הרפרור לשירו של אלתרמן, מעצבים את היחס לחייל כאל ילד הזקוק לתמיכה ולאמפתיה בגין הסיטואציה הקשה שנקלע אליה.⁶³ ה'הזמנה לבכי' מתפרשת כהזמנה לשותפות גורל, לחיבור, שתשתיתו בחוויה טראומטית משותפת, ובמידה רבה להפיכתו של החייל לבן ברית קרוב, הנמצא באותו הצד של המתרס.⁶⁴

השיר אינו מופנה כלפי אובייקט פוליטי קונקרטי, אלא כלפי חייל שיכול להיות בתפקיד המפנה, שליח־מבצע של החלטת הממשלה. כהן כאמור אינו מתייחס במפורש להתנתקות, אלא לסיטואציה מדומיינת של פינוי אפשרי מכפר עציון. החיבור העמוק לגזרת הגורל היהודי הוא בעבורו תשתית לאנלוגיה בין הפינוי שהיה במלחמת השחרור לפינוי העתידי מגוש קטיף ולפינוי המדומיין מכפר עציון, שהוא חוזה בחלומותיו המסויטים.

אילו תגובות יכול השיר לעורר בקרב הנמענים? כאמור, השיר לא מעמיד את החייל כמושא למחאה, אלא מעצים את הקונפליקט הרגשי שהוא נתון בו ואת עיצובו כקרבן בגין התפקיד שעליו למלא. במבוא טענו כי על פי רוב לא יתקיים אצל הנמענים הפוזיטיביים תהליך אמתי ועמוק של שינוי בחשיבה או בעיצוב העמדות, הואיל והם מצדדים בעמדותיו של הדובר לכתחילה. באופן מרתק בשיר 'הזמנה לבכי' מתקיים תהליך הפוך, ובו דווקא הנמענים הפוזיטיביים של השיר, שכמו הדובר השירי חוששים מהפינוי הקרב ומתנגדים לו, יכולים לעבור שינוי, על רקע העיצוב האנושי והאמפתי של החייל בשיר. דווקא הם, שלכתחילה ייצג החייל בעבורם את הכוחות המפנים ואת מקור האיום, יכולים לראות בחייל קרבן, ולחוש כלפיו רגשות של חמלה ושותפות גורל יותר משל כעס.

באשר לנמענים הנגטיביים, המצדדים בפינוי העתידי מגוש קטיף, יכול להתעורר שינוי מכיוון אחר על רקע היחס האמפתי כלפי החייל והקרבה בינו לבין הדובר. עמעום הגבולות בין המפנה למפונה ושותפות הגורל שנוצרת ביניהם יש בהם כדי לבלבל את הנמענים הנגטיביים ולהעמיד אותם במצב תודעתי מפתיע, שלא חשבו שיימצאו בו, בפרט לנוכח התחזיות הקשות שפורסמו בתקשורת על אודות התנגדות אלימה הצפויה בקרב המפונים כלפי המפנים, או לנוכח הקריאה לסרבנות.⁶⁵ תמיכתם הטבעית של הנמענים הנגטיביים

63 עיצוב החייל כילד הזקוק להגנה ולאמפתיה מזכיר את סיומו של השיר 'תינוק לא הורגים פעמיים', שכתבה דליה רביקוביץ לאחר אירועי סברה ושתילה: 'חִילִים מְתוּקִים שֶׁלֵּנוּ, דָּבָר לֹא בָקָשׁוּ לְעֵצָמָם, מָה עָזָה הָיְתָה תְּשׁוּקָתָם / לְחֹזֶר הַבִּיטָה בְּשָׁלוֹם'. בתוך: דליה רביקוביץ, **אהבה אמיתית**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשמ"ז, עמ' 64.

64 הגישה האמפתית והמקרכת כלפי החייל לא אפיינה את גישתם של רוב תושבי הגוש כלפי החיילים המפנים. בעת הפינוי נתלו על בתים רבים שלטים או נכתבו כתובות גרפטי, שפנו אל רגשותיהם של החיילים המפנים: 'חייל שוטר – ברגע שאתה מוציא אותנו אתה אחראי ישיר לחורבן ביתנו ומשפחתנו [כך:]' (בן בשט ורקנטי, **שחר כתום**, עמ' 192), 'אמי גורשה ע"י הגרמנים ימ"ש אני ע"י יהודים' (שם, עמ' 214). לעתים הפניות נוסחו ניסוח מקביר: 'נהג D9 בבקשה אל תשאיר כלום' (שם, עמ' 232).

65 ראו: דו"ח: **מנותקים** (לעיל הערה 18).

בחייל המפנה מתערערת לנוכח הקרבה והסולידריות בינו לבין המפונים. הנמענים הנגטיביים, שחשים עתה 'מחוץ לתמונה', ייתכן שיעתיקו את תמיכתם ואת הזדהותם לאובייקט אחר. כך אפשר לפרש את התייחסותה של המשוררת טל ניצן לשיר:⁶⁶

כשאליעז כהן כותב לחייל, 'בלחישה אתה שואל: ארזתם?', אני חושבת על דיירי בניין בשכם, שאף אחד לא שאל אותם בדחילו אם הם ארזו או לא ארזו: גירשו אותם באמצע הלילה לפני חודש וחצי, לא בלחישה, אלא בצעקות. מכל רכושם, השאירו להם רק פיג'מות לעורם והחריבו את הבניין על כל אשר בו, ארבע קומות, אפילו לא בתור 'עונש' על משהו [...] אז אם 'הזמנה לבכי', הדמעות שלי שמורות לילדים שחיפשו למחרת את המשחקים שלהם, בין ההריסות, גם אם לפי הקריטריונים של המתנחלים, הם לא 'אחי'.⁶⁷

בדבריה מסיטה ניצן במתכוון את המיקוד מסבלם של מפוני גוש קטיף לכאבם של הפלסטינים, החווים חוויות גירוש בגין הסכסוך הישראלי-פלשתיני. האם המחויבות שדורשת ניצן לגילוייה של אחריות מוסרית כלפי סבלו של האחר תקפה לכל 'אחר' שהוא בגדר אויב או יריב אידאולוגי, כמו למשל, במקרה של מתיישבי גוש קטיף? שאלה זו נותרת ללא מענה.

התייחסות אוטו-פוליטית

בשולי ספרו **שמע אדיני** הגיב אליעז כהן לממד הפוליטי של שיריו. תחת הכותרת: 'לאחוז בציצית ראשו של הזמן ולטלטל – נסיון לומר משהו על השירים' הוא שואל: 'כיצד כותבים שירה כשמסביב הכול שותת? [...] אורי צבי גרינברג הצהיר פעם: אנכי ארנין את המלה "פוליטיקה"'.⁶⁸ מעיד אני על עצמי שמים וארץ, כי לפואטיקה שפָּנְסתי בזה הספר כמעט

66 טל ניצן, משוררת, סופרת ומתרגמת, ערכה את האנתולוגיה **שירת מחאה עברית 1984-2004** (חרגול, תל אביב 2005). המחאה הפוליטית בשירים המכונים מופנית כלפי המשך מדיניות הכיבוש, כלפי הדיכוי וההתעמרות בפלסטינים, ומתוך הכרה שבכיבוש טמון זרע אבדנה של מדינת ישראל. את שירת המחאה מציגה ניצן 'מעשה חתרני המערער אקסיומות, מעבה סימני שאלה ומאשש את זכותם של כותבים וקוראים כאחד להטלת ספק, לעכבה מוסרית, להתקוממות' (שם, 'אחרית דבר', עמ' 182). יצוין כי האנתולוגיה כוללת שירי מחאה שנכתבו עד סוף 2004, המזוהים עם השמאל, ומתעלמת לחלוטין משירים שעסקו ברישומם הקשה של פיגועי ההתאבדות באינתיפאדה השנייה, או משירים שנכתבו בעקבות ההחלטה לבצע את תכנית ההתנתקות.

67 דבריה של ניצן מצוטטים בכתבתו של נדב שרגאי, 'משוררי ההתנתקות', **הארץ**, 23.3.2005. כאמור, ניצן עצמה, כמשוררת בעלת השקפה פוליטית מוצהרת, השתתפה בגיליון המיוחד של **משיב הרוח**, שייחוד להתנתקות (ראו לעיל הערה 41).

68 הציטוט המלא של דברי אצ"ל: 'תנעם לכם, איסטניסטים, שפת הכוכבים. ואנכי בלשון בן-אדם על האדם אדבר. **אנכי ארנין את המלה הבלתיפיוטית: פוליטיקה**. על ענייני הכיבוש הדינמיים בכפר

שאינ דבר עם הפוליטי. יש כאן ניסיון אישי מאוד להיות אחד עם העצב הזה החשוף של "הגורל היהודי". מדוע ציטט כהן מדברי אצ"ג, אם להבדיל ממנו, לפואטיקה שלו אין כמעט דבר עם הפוליטי?

אצ"ג הגדיר עצמו למן שנות העשרים משורר פוליטי. בהגדרה זו לא ביטא מחויבות לאידאה או למפלגה, אלא ביקש לקבוע עדיפות לשפה שירית המושתתת על חומרי מציאות, ודוחקת מעל פניה לשון פיגורטיבית נפשית-רומנטית, המנותקת מהמציאות הקונקרטית. 'ודאי שאציית לציוויי ההכרה של הפיוט הפוליטי, החותכת פנימיותי לשתיים',⁶⁹ הכריע בין שני הכוחות שמתרוצצים בו, בין צו הפיוט הפוליטי לבין המשיכה הנפשית אל היופי הפיוטי-רומנטי. האם בהשראתו מציית גם כהן לציוויי ההכרה של הפיוט הפוליטי? תשובה לכך אפשר למצוא בציטוט אחר משל אצ"ג, המופיע בשער הפנימי של מחזור השירים הזמנה לבכי:

זהו קרע חָדָשׁ בְּפָרֶכֶת הַבְּרִית
מִי יוֹדֵעַ, אִם עוֹד יִמָּצָא בְּדוֹרִי
אֶמֶן-הָאֲחִי, מִי יוֹדֵעַ. אָבוֹי!⁷⁰

מחזור השירים 'כרוניקה שחורה/קרע הברית' נכתב בשנת 1934,⁷¹ לאחר ששב אצ"ג מפולין בתום שנתיים ששהה בה כעיתונאי. עם חזרתו נתקל בעוינות רבה ובגילויי שנאה של אנשי תנועת העבודה על רקע רצח ארלוזורוב. במוקד המחזור ניצבת הטראומה שאפיינה את החברה היישובית בסוף שנות השלושים, טראומת מלחמת האחים. כאשר נקט אצ"ג אלוויה לאגדת החורבן, הוא ביקש לתאר את הקרע בין השמאל לרוויזיוניסטים במונחים של חורבן הבית. האנלוגיה שערך אצ"ג בין הקרע הפוליטי ביישוב לקרע בפרוכת הברית מהדהדת את אגדת החורבן על טיטוס, שחדר לקודש הקודשים ונעץ בפרוכת את חרבו, עד שנטפה דם.⁷² באנלוגיה אפשר לומר כי טורי השיר של אצ"ג מבטאים ביטוי נוקב ביותר את החשש המקנן בכהן בשירי הזמנה לבכי: התממשותה של מלחמת אחים בגין ההתנתקות. בשולי הציטוט מאצ"ג הוסיף כהן: 'לכל אותם העקורים והעוקרים/ שפעלו למען לא יהפוך לנו קרע הבית/ לקרע הברית'.

ובעיר. פוליטיקה. פוליטיקה ארצי-ישראלית במסגרת באר-טוביה עד מטולה - יסוד שבתפארת אצלנו' (ההדגשות במקור). אצ"ג, 'עלי כספית זו', דבר, י"ג בכסלו תרפ"ז; הנ"ל, כל כתביו, כרך ט"ז, מוסד ביאליק, ירושלים 2004, עמ' 163. במאמר מביע אצ"ג הסתייגות גמורה מהפרדת השירה מהפוליטיקה. הוא לועג לטענת מבקרי: 'הכי אין לך חומר אחר לשירה? כל זה שאמרת - שייך בהחלט לפוליטיקה' (שם). לטענתו, במציאות הארץ-ישראלית אי אפשר לבסס את הכתיבה על הטופוס הרומנטי, וכי חומרי המציאות הם אלה שמכתיבים את העולם השירי.

69 הנ"ל, 'כלפי תשעים ותשעה', כל כתביו, ט"ז, עמ' 200.

70 ההדגשות במקור. הנ"ל, 'כרוניקה שחורה/קרע הברית', כל כתביו: ספר הקטרוג והאמונה, ג, מוסד ביאליק, ירושלים 1991, עמ' 116.

71 שם, עמ' 105-119.

72 ויקרא רבה, מהדורת מרגליות, פרשת אחרי מות, כ [ה].

ממודוס של מחאה למודוס של קינה

קריאה רציפה בשירי הזמנה לבכי מעלה כי במקצת השירים מועתק המוקד ממודוס של מחאה החותרת לשנות את המציאות למודוס של קינה, שבמרכזה הבכי והצורך האנושי באמפתיה ובהשתתפות רגשית בצער על האבדן. ההתרפקות על הנוף היא מרכיב מרכזי במודוס זה, המנכיח את העבר החיובי כניגודו של ההווה הצופן פורענות:

הִיֵּינוּ רוֹבְצִים בְּנֵאוֹת דָּשָׁא וְשׁוֹב מִשְׁחָקִים
בְּמִשְׁחָק הַמַּחְבּוּאִים שֶׁל
שִׁיר הַשִּׁירִים [...] ⁷³
וְהֵייתִי בְּרִיצָה לֹקֶחַ אוֹתָהּ מֵעַל לְבֵית הַקְּבָרוֹת
לְכָאן, בְּשַׁעַת רָעוֹא דְרַעְוִין אַחַת [...]

הארגון הריתמי מושתת על מבנה קטפורי אופייני למודוס הקינה, הכולל לסירוגין טור ארוך יחסית ולאחריו טורים קצרים יותר, שנשמעים כהד. ⁷⁴ כך גם במחזור 'שירים שנכתבו בחול', הכולל שלושה שירים, שכל אחד מהם עומד בפני עצמו. במרכזם התרפקות על נופי גוש קטיף – הים, החולות, הרוגע והשקט – ובאותה העת גם קינה על מחיקתם והיעלמותם, תוך שימוש באלוזיות מקראיות לשירת הים ולתפילתו של יונה בהיותו במעי הדג:

רְאִיתִי הֵים מְקוֹנֵן בְּשִׁירַת הַיָּם ⁷⁵
פָּסָה שֶׁל הַפָּחַל הָזֶה נִקְרָעַת
מֵעֵינִי
בְּחוֹמַת הַבְּטוֹן
בְּבַת יִלְדָה נִסְחָפָת לַחוּץ. כָּל מִשְׁפָּרֶיךָ וְגִלְיָה ⁷⁶
וְכִמּוֹ אֲז, בְּשִׁירָה
הַשֵּׁם יִמְלֹךְ לְעוֹלָם וָעֶד ⁷⁷

73 כהן, *הזמנה לבכי*, עמ' 5. שעת 'רעוא דרעוין' הוא זמן סעודה שלישית בשבת, בין השמשות, שעה של חסד ועת רצון.

74 בדומה למוכר לנו ממגילת איכה: טור ארוך – 'איכה ישבה בדד, העיר רבתי עם' ולאחריו, טור קצר: 'היתה כאלמנה' (איכה א א); וכן – 'רבתי בגוים שרתי במדינות/ היתה למס' (שם).

75 היישוב שירת הים הוקם בגוש קטיף בט"ו בשבט תשס"א בתגובה לפיגוע באוטובוס הילדים במבואות כפר דרום, שהתרחש ב' 20.11.2000, ובו נהרגו שניים מתושבי כפר דרום, וילדים רבים נפצעו. את השם 'שירת הים' נתנה המשוררת רוחמה שפירא, מאחר שהיישוב הוקם בסמיכות ל'שבת שירה'.

76 רומז לתפילתו של יונה, בהיותו שרוי במצוקה במעי הדג (יונה ב ד). הרימוז לתפילת יונה, כמו גם מוטיב הלווייתן שהקיא את יונה על חוף הים, הם מהמוטיבים הנפוצים ביותר בשירה שנכתבה בתגובה לתכנית ההתנתקות.

77 קישור לשירת הים המקראית (שמות טו יח). גם כאן בולט המבנה הקטפורי הייחודי לקינה.

לְכַתֵּב עַל הַחוֹף כְּתָבַת חוֹל גְּדוֹלָה:
 'אַרְץ יִשְׂרָאֵל שִׁיכַת לַעַם יִשְׂרָאֵל'⁷⁸
 לְמִשְׁט בְּצִדָּפִים וּבְקוֹנִכּוֹת
 וְלִצְפוֹת מֵהָצֵד
 אֵיךְ שָׁגַל מְקַצֵּיף וְגָדוֹל
 מוֹחָה הַכֹּל

הכותרת רומזת לחולות גוש קטיף, אך מטפורית מעידה גם על כוחם המוגבל של השירים לפעול פעולה פוליטית, שכן דרכם של דברים שנכתבו בחול להתפוגג ברוח או להישטף על ידי גלי הים. כאמור, מחזור השירים נכתב בין פסח תשס"ה לליל תשעה באב תשס"ה. בשיר החותם, שנכתב ימים ספורים לפני הפינוי, מודה כהן כי הניסיון להשפיע באמצעות השירים לא צלח:

בְּלִיל תְּשִׁיעִי שֶׁל אָב עוֹמֵד בְּסֻלַּע עֲצִיּוֹן
 וְחוֹלוֹת נוֹדָדִים תַּחְתִּי
 בֵּין הַחַיִּים וּבֵין הַמֵּתִים קְטָרֶת שִׁירִי
 בְּיָדִי
 הַמִּגְפָּה לֹא נִעְצָרָת.⁷⁹

אהרן הכוהן הצליח לעצור את המגפה שפשתה בעם לאחר פרשת קורח, כשרץ עם מחתה שעליה קטורת לתוך העם (במדבר יז יא-טז), ואילו ניסיונו שלו אינו עולה יפה: 'המגפה לא נעצרת'. אהרן עמד 'בין המתים ובין החיים' (שם, יג), ואילו הוא עומד 'בין החיים לבין המתים'. 'המתים' יכולים להתפרש פירוש קונקרטי, וגם מטפורי – כסופה של ההתיישובות בגוש קטיף. הבית החותם צופה אל העתיד שלאחר הפינוי:

מִכָּאן אֲנִי מִשְׁקִיף עַל לֵוִי הַזְּמַנִּים וְרוֹאֶה
 הַכֹּל נֶחֱטָף בַּט"ו בָּבָב
 הַבְּתוּלוֹת וְהַכְּרָמִים וְהַמְּחוֹלוֹת הָעֵלְמִים
 הַבְּתִים וְהַגְּנִים וְהַחַיִּים וְהַמֵּתִים
 הַכֹּל נִטְרָף
 וְלֹא הָיוּ יָמִים טוֹבִים לְיִשְׂרָאֵל

קביעתו של רבן שמעון בן גמליאל, החותמת את מסכת תענית (ד ח), 'לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכפורים', מתפרשת פירוש אירוני: בתקופת המשנה ט"ו באב ויום הכיפורים היו סמל ומופת לימים טובים, משום שביטאו אחדות והתקרבות בין שבטי ישראל השונים, ואילו ט"ו באב תשס"ה מסמן פירוד ופירוק. 'חטיפתן' של בנות

78 לא מנוקד במקור.

79 ההזחה במקור.

ישראל בט"ו באב על ידי בני זוגן סימנה במדרש איחוד וקרבה, אך בשיר היא מסמנת הרס וחורבן.

כהן משתמש במבנה הרטורי של המשפט 'לא היו ימים טובים לישראל' בדרך מהופכת: משמעותו המקורית של המשפט – 'לא היה X [חיובי] כמו Y', אולם בשיר מונכח דווקא מובנו השלילי, מכיוון שהמשפט נקטע במקום לא צפוי. היסוד החיובי מתקיים רק כאשר כל הרכיבים מופיעים במשפט, ואילו בשיר הוא כאמור נקטע קטיעה מפתיעה. עם זאת, כהן מסתמך על ההדהוד של המשפט המשנאי בקרב קהל הקוראים, כשם שהחרוזה הפנימית בין 'נחטף' ל'נטרף' מעלה אסוציאציות ליוסף שנחטף על ידי אחיו ונמכר לישמעאלים, ואביו חשב כי 'טרוף טורף' (בראשית לז לג) כאשר הראו לו את כותנתו המוכתמת בדם.

‘עשר מסעות’ לסיון הר-שפי – מודוס הקינה כתחליף למחאה פוליטית

הבחירה במודוס הקינה כתחליף למחאה פוליטית אופיינית למחזור השירים של סיון הר-שפי, ‘עשר מסעות’.⁸⁰ המחזור מתאר את שלבי הפְּרָדָה וההיקרעות מגוש קטיף בעשרה שירים, שכל אחד מהם מייצג שלב בעל משמעות בתהליך הזה.⁸¹ בדומה לשיריו של אליעזר כהן, גם שיריה של הר-שפי נכתבו לפני הפינוי, כאשר עדיין עמדו היישובים על תלם. לפיכך אין זו קינה במובנה הרגיל, שמתרפקת על העבר ומבכה את אבדנו, אלא שירה שמתארת התרחשות מדומיינת ומעניקה לה ממשות, ובכך מנסה להכין את הנפש להתמודדות עם האבדן הצפוי.⁸² שירי המחזור אינם מוחים על הפינוי הצפוי ואינם חותרים לשנות את המציאות הפוליטית. אך הם גם אינם מדמיינים אפשרות לנס שיבטל את הפינוי העתידי, אלא משלימים עם המציאות ועם העתיד להתרחש.

כמוטו למחזור, מובאים שני ציטוטים הקשורים לכותרתו.⁸³ הראשון נוגע לבנייתו של בית המקדש בתקופת שלמה: ‘והבית בהִפְּנֹתוֹ אֲבֵן שְׁלֵמָה מִסֵּעַ נִבְנָה’ (מלכים א, ו 1), היינו בעת בנייתו של בית המקדש לא הונפו על אבניו כלי ברזל,⁸⁴ והוא היה שלמות שאין בה מתום. המילה ‘מסע’ מתפרשת במדרש בדרך נסית ופלאית: ‘האבן הייתה נוסעת עצמה ועולה ונבנית מעצמה’.⁸⁵ הציטוט השני מתאר בעשרה שלבים את תהליך ההסתלקות של השכינה מבית המקדש בעת יציאתו של עם ישראל לגלות: ‘עשר מסעות נסעה השכינה,

80 הר-שפי (לעיל הערה 5), עמ' 81-93. מחזור השירים חותם את הספר, והוא חלק מרכזי בו. סיון הר-שפי, חוקרת ספרות ומשוררת מוערכת, שנפטרה בפרסים רבים, משתייכת אף היא לחבורת משיבי הרוח. מידע ביוגרפי על אודותיה ראו בספרו של יעקובסון, *משיבי הרוח*, עמ' 54-56.

81 השירים מסומנים באותיות, ללא כותרת.

82 להיבט זה בשירתה של הר-שפי מגיב אלי הירש, ‘קורא שירה’, *ידיעות אחרונות*, 7 לילות, 2.7.2010.

83 הצירוף ‘עשר מסעות’ מופיע במקורות השונים כך ולא בלשון זכר (עשרה מסעות).

84 ילקוט שמעוני מלכים א רמז קפב.

85 פסיקתא רבתי (איש שלום) פיסקא ו.

מכרוב לכרוב, ומכרוב למפתן הבית, מן מפתן הבית לכרובים, ומן הכרובים לשער הקדמוני, משער הקדמוני לחצר, מן החצר לגג, מן הגג למזבח, מן המזבח לחומה, מן החומה לעיר, מן העיר להר הזיתים.⁸⁶ שלא כמו הציטוט הראשון, שתיאר את בית המקדש בבנייתו, הציטוט השני מתאר את חורבנו ואת תהליכי ההיפרדות המתמשכים ממנו, מהמקום הפנימי והמקודש ביותר בתוך בית המקדש – עד היציאה ממנו ומירושלים.

המדרש אינו מתמקד בחטאיו של עם ישראל שהובילו לגלות, אלא בקושי של השכינה להיפרד מבית המקדש. בכל מסע ומסע מנסה השכינה לעורר את עם ישראל לחזור בתשובה ולשנות את רוע הגזרה. האנלוגיה בין העם היוצא לגלות לבין השכינה המזדהה עמו משקפת את דרך ההתמודדות של חז"ל עם חורבנה העתידי של ירושלים ועם הגלות הצפויה, כמו גם רצון לשאוב תקווה ונחמה לעתיד.

בנייתו הנסית של בית המקדש ודרך יציאתה של השכינה ממנו הן פריזמה להבנת מהותו ודרך בנייתו ופירוקו של הבית האנושי, שמגדיר את זהותם של הנמצאים בו ואת מהות קיומם. בד בבד, האנלוגיה בין חורבנו הצפוי של גוש קטיף והפרדה ממנו לבין חורבן בית המקדש ויציאתו של עם ישראל לגלות מבנה את הבית הקונקרטי גם כמרחב מקודש וסימבולי, שתהליך הפרדה ממנו מצטייר, מנקודת מבטה של הדוברת, תהליך של גלות נפשית ורוחנית. הר"ש פ' בוחנת את חוויית ההיפרדות מגוש קטיף בשלוש פרספקטיבות שונות – התבוננות נשית ואינטרוספקטיבית, פרספקטיבה קוסמית בעלת מאפיינים מיתיים ופרספקטיבה לאומית מפוכחת. שלוש הפרספקטיבות יחד מאפשרות התמודדות עם העקירה והגלות מהבית, כמו גם עם תחושת הזרות שמשלטת על הבית ועל יושביו. ערב הפינוי נפתח המסע הראשון בתוככי הבית, במקום האינטימי ביותר שחולקים במשותף בני הזוג:

מִיָּמִין לְשֹׂמַאל בְּמִטָּה הַזֹּגִית,
מִתְּהַפֵּכֶת וְשׂוֹאֶפֶת עֵמָק אֶת הַלּוֹמוֹתֵינוּ
שֶׁנֶּשְׁאִיר מְאַחֵר.
מִהֶצֶד שְׁלֶךְ לְצֵד שְׁלִי,
מֵרִיחַ גּוֹפֶךְ אֶל רֵיחַ גּוֹפִי
שֶׁנֶּשְׁאִיר מְאַחֵר.
יָמֵי הַהִתְנַתְּקוֹת נִפְּלוּ לְהִיּוֹת יָמֵי נְדוּתִי,
בְּמָקוֹם בּוֹ הַתְּפִלָּלָתִי וְתִהְיֶה מִטָּתִי שְׁלֵמָה לְפָנֶיךָ⁸⁷
הַסֶּדֶק מִתְרַחֵב,
כִּף יָד לְאֵה נִשְׁמָטָה
רֹאשִׁית פְּרֻדָּה.

86 הנוסח המופיע כאן מקורו בפתיחתא למדרש איכה רבה, פרשה כה. בגמרא, במסכת ראש השנה, דף לד ע"א, מובא תיאור דומה על עשרה מסעות שנסעה השכינה וכנגדם – עשרה שגליתה הסנהדרין.

87 הזהות ההומופוניית בין המילה מִטָּתִי למילה מִתָּתִי קושרת את ההיפרדות גם להוויה של מוות וסוף, המקבלת את ממשותה על רקע חורבן גוש קטיף.

המסע הנפשי והרגשי של בני הזוג אנלוגי למסעה של השכינה, שתחנתו הראשונה: ‘מכרוב לכרוב’. צורתם של הכרובים, שכלשון הגמרא ‘היו מעורים זה בזה’,⁸⁸ סימלה את הקשר האינטימי שבין הקב”ה לכנסת ישראל.⁸⁹ הר”שפי מעצבת את הפרת האינטימיות בין השכינה לעם ישראל עם היציאה לגלות עיצוב אנלוגי להתנתקותם של בני הזוג זה מזה בימי הנדדה. היפרדות זו גורמת לרפיון כוח, לאי-יכולת לקום ולדאוג להמשך שגרת החיים. למעשה, הר”שפי בונה שרשרת של אנלוגיות: היפרדות השכינה מעם ישראל, היפרדות בני הזוג זה מזה בשל ימי הנדדה והיפרדות תושבי גוש קטיף מבתיהם. לפיכך רפיון הכוח מקבל גם משמעות פרגמטית, של היעדר יכולת לחסום את תחושת הזרות שחודרת מהחוץ אל תוך הבית:

צְהָרִים וְאֵין כַּח לְצֹאת מִהַמָּטָה
לְמִיתָה
לְפָרְחִים שִׁיקְמָלוּ בְּחֻמָּמוֹת
עַד תִּבּוֹא יָד זָרָה לְהַשְׁקוֹתָם.
יָד זָרָה קוֹטֶפֶת אוֹתִי מִגּוֹשׁ הַשְּׂמִיכוֹת וְהַסְדִּינִים
יָדֵי הַזָּרָה לִי נִשְׁלַחַת לְהוֹרִיד תְּרִיסִים
אֶצְבְּעֵי הַנִּכְרִיָּה עַל הַמָּתָג
מִשְׁתַּהֶה:
כָּל חֲמוֹ נֶשֶׁל הַחֵדֶר נִשְׁאָב אֶל גְּמוֹת הַחֹן בְּמַצָּעִים
שֶׁהוֹתְרָנוּ מֵאַחֹר
מִצָּע רֶךְ
לְחָלֵל קֶשֶׁה.

המציאות השלמה של חיי הזוג ‘נותרת מאחור’, בדומה לקשר בין השכינה לבין עם ישראל עם יציאתם לגלות. מוטיב זה חוזר שלוש פעמים (טורים 3, 6, 21) תמיד בהקשר סנסואלי של מראות (חלומות), ריחות (ריח הגוף) ומגע (חומו של החדר שנשאב לגומות החן במצעים). הפניו הקרב מגוש קטיף מסמן שאת מקומם של החיים שנותרו מאחור תופס ‘החלל הקשה’, ובעיקר הזרות שמשתלטת על הבית וגם על הדוברת עצמה. מוטיב ‘היד

88 במסכת יומא נד ע”א-ע”ב נכתב: ‘אמר רב קטינא: בשעה שהיו ישראל עולין לרגל מגלילין להם את הפרוכת, ומראין להם את הכרובים שהיו מעורים זה בזה, ואומרים להן: ראו חיבתכם לפני המקום כחיבת זכר ונקבה [...]’ אמר ריש לקיש: בשעה שנכנסו נכרים להיכל ראו כרובים המעורין זה בזה, הוציאון לשוק ואמרו: ישראל הללו, שברכתן ברכה וקללתן קללה, יעסקו בדברים הללו? מיד הזילום, שנאמר “כל מכבדיה הזילוה כי ראו ערותה” (איכה א ח).

89 כך למשל מפרש ריה”ל בספר הכוזרי. להרחבה ראו מאמרו של אלכסנדר קליין, ‘תפקידם של הכרובים’, דף שבועי – אוניברסיטת בר-אילן, <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/teruma/klal.html> (אוחזר לאחרונה בספטמבר 2016).

הזרה' משויך לדמויות חיצוניות, שחודרות למרחב הפרטי והאינטימי, אך גם לתחושה של זרות עצמית, שהדוברת מרגישה כלפי עצמה בתוך ביתה. השיר הרביעי במחזור נפתח במסע מן הסלון למטבח, שהתרחשה בו 'שבירת הכלים':

מִן הַסֵּלֶוֶן לַמִּטְבָּח
הַפִּלִים נִשְׁבְּרוּ
אֲנִי אוֹסֶפֶת רְסִיסִים בְּמִי יָדִי
כָּאֵב כָּזֶה, חֵד:
אִם ה' לֹא יִבְנֶה בֵּית
שָׁא עָמְלוּ בּוֹנֵיוּ בּוֹ
הָאֵם בֵּית שָׁא?
הַשִּׁבִּיל שֶׁנִּסְלַל אֶל הַיָּם,
הַחֲמֻמוֹת הַפּוֹרְחוֹת,
וְאוֹלִי
לֹא הָיוּ הַדְּבָרִים מְעוֹלָם?

בעת האריזה לקראת הפינוי טולטלו הכלים ונשברו, והדוברת אוספת את רסיסיהם. הר־שפי מבנה עולם ראיסטי, שבו שבירת הכלים מתפרשת כתקלה או כתאונה, אך בעיקר חותרת למשמעויות מיסטיות־קבליות, המעניקות לשבירתם ממד של זעזוע מיתי.⁹⁰ על פי קבלת האר", כאשר נשברו הכלים והניצוצות הא־לוהיים נפוצו בטומאה, אירעה גלות בעולמות העליונים, שבמציאות התבטאה בגלותו של עם ישראל מארצו. מהלך מיתי זה מבנה את הגלות לא כקטסטרופה נוראה, אלא דווקא כמציאות סימבולית שתוביל ל'תיקון': בירור הניצוצות מתוך הטומאה והשבתם אל מקורם הא־לוהי, היינו שיבתו של עם ישראל לארצו. המושג 'שבירת הכלים' נקשר למושג קבלי אחר – 'גלות השכינה'. לפי פרשנות אחת, משהו מן האל עצמו גלה מתוכו עקב הקרע והפירוד בין היסוד הזכרי ליסוד הנקבי בא־לוהות. לפי פרשנות אחרת, בשעה שגלו ישראל, הלכה השכינה־האם מרצונה עמהם, וביקשה לשאת עמם בעול הגלות ולהחיש את גאולתם.⁹¹ זהו עוד הסבר לתיאור 'עשר המסעות' של השכינה עם יציאת ישראל לגלות, המעיד על הזיקה ההדוקה בין השכינה לעם ישראל, גם בעת היפרדותה מבית המקדש. הפרשנות השלישית שמציע גרשום

90 בקבלת האר"י מבטאת 'שבירת הכלים' קטסטרופה דרמטית, שהתרחשה בעולמות התחתונים (הנקודים), שעה שלא יכלו להכיל את עצמתו ואת שפעו של האור הא־לוהי. משהודעו והתנפצו, נפל האור הא־לוהי, שהיה אצור בעולמות התחתונים, והתפזר בין ה'קליפות', כוחות הטומאה והרשע. קטסטרופה זו לא היתה תקלה או תאונה, אלא ממכלול תכנית א־לוהית לטיהורם של העולמות ולזיכוכם מן הרע. על שבירת הכלים בקבלת האר"י ראו: יורם יעקבסון, **מקבלת האר"י עד לחסידות**, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון, תל אביב 1984, עמ' 38–51.

91 בתלמוד הבבלי, מסכת מגילה, דף כט ע"א, מתואר: 'בוא וראה כמה חביבין ישראל לפני הקב"ה, שבכל מקום שגלו, שכינה עמהן'.

שלום למושג 'גלות השכינה' מנומקת כגלותה של הנשמה ממקור מחצבתה.⁹² אשר על כן, במישור הראליסטי שבירת הכלים במסע מן הסלון למטבח מתפרשת כתקלה או כתאונה, ואילו בראייה המיתית היא מתפרשת כחלק מהתכנית הא־לוהית – לטיהורם של העולמות ולזיכוכם מן הרע שהיה כלול בהם:

וְשׁוּב אֶצְבְּעִי עַל הַמֶּתָג
יְהִי חֶשֶׁךְ.
הָאוֹר אוֹזֵל מִן הַחֲדָרִים
מִסְתַּלֵּק כְּדָם מִן הַגּוֹף.
כָּל הַמְנוּרוֹת עֶכְשׁוּ
זָהָב סָגוּר.

'האור האוזל מן החדרים' מסמן את אקט ההיפרדות מהבית, ובאותה העת הוא מסמל גם את האור שנגנז בשל שבירת הכלים, שבעת התיקון לעתיד לבוא יעלה מחדש מתוך אפלת התוהו. השיבוץ מתהילים 'אם ה' לא יבנה בית, שווא עמלו בניו בו' (קכז א) מתקבל כהתרוקנות הבית מנוכחותו של האל, התרוקנות שמטילה ספק בעצם קיומו של הבית ושל העצמים בסביבתו – 'השביל שנשלל אל הים' ו'החממות הפורחות' – מסמליה הבולטים של ההתיישבות בגוש קטיף: 'האם בית שְׁוֹא' / הַשְּׂבִיל שֶׁנִּסְלַל אֶל הַיָּם, / הַחֲמָמוֹת הַפוֹרְחוֹת, / וְאוֹלִי' / לֹא הָיוּ הַדְּבָרִים מְעוֹלָם?' בד בבד, הצירוף 'בית שווא' נקשר למסר העולה מהמדרש על עשר המסעות, כי כל עוד אין בית לשכינה, המושג 'בית' נהיה להיות מושג 'שווא'. זוהי הוויה של שבר, זעזוע, בלבול וחוסר אונים, אך עם זאת היא מאפשרת הנמקה או רציונליזציה לחורבן העתידי של היישובים מתוך פרשנות מיתית רחבה ועמוקה יותר, שמאפשרת גם פתח לתיקון ולגאולה מתוך החורבן.

השיר העשירי מבטא ניסיון פרגמטי לחיפוש אחר תיקון. הדוברת פונה אל הים, אחד מייצוגיו המובהקים של חבל גוש קטיף, הואיל ולמים יש כוח ריפוי. היא מבקשת ללמוד מהים על אפשרויות של תיקון:

אֲנִי נִגְשָׁת אֶל הַיָּם.
יִלְמְדֵנוּ רִבְנוּ,
אִם תִּשְׁלִיךְ אֶבֶן לַיָּם, וְלֹא נִדָּע כִּי בָּאָה אֶל קִרְבּוֹ.
אִם סִיָּרָה מְהִירָה תִּקְרַע פֶּסַע בְּמִים, יִתְאַחוּ מִיָּד.
לַמִּים הַתְּקוּן הַכִּי מְהִיר,
יִלְמְדֵנוּ.
אוּ לְפָחוֹת יְדוּבֵי הַמֶּלַח כָּל פֶּצְעִי
לוֹמַר שִׁירָה
עַתָּה מַעֲשֵׂי יָדִי טוֹבְעִים.

92 על גלות השכינה ראו בהרחבה אצל גרשם שלום, פריק יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, מוסד ביאליק, ירושלים 1980, עמ' 103-104.

הצירוף 'ילמדנו רבנו' אופייני לפתיחתן של דרשות⁹³ או לפתיחתן של תשובות בשו"ת הלכתית. התשתית הטקסטואלית לזיקה בין דעה לים נמצאת בפסוק החותם את תפילת תשליך, הנרמזת בשיר: 'כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים'.⁹⁴ הים מצטייר כמקור לתשובות ולהסברים על פירוקו של הבית וכמרכיב בחיפוש אחר תיקונו הפיזי והרוחני. הביטוי 'מעשי ידי טובעים' מרמז למדרש, לפיו כל עוד עם ישראל עדיין היה נתון בסכנת טביעה, לא התיר הקב"ה למלאכים לומר שירה.⁹⁵ בשיר הצירוף 'מעשי ידי טובעים' מתייחס ליצירה האנושית ביישובי גוש קטיף, לחממות ולגידולים, שעם מימושה של ההתנתקות טובעים בחוף עזה. הפרדה הסופית מהבית חותמת את שירי המחזור. במרכזו של השיר, העומד לעצמו, ניצבת השאלה הפרגמטית 'כיצד אסגור את ביתי':

כִּיצַד אֶסְגֹּר אֶת בֵּיתִי
בְּטָרִיקָה?
בְּנִשְׁיָקָה?
(הֲאֵם עוֹד מְנַשְׁקִים הַיּוֹם אֶדְמָה?)

כִּיצַד אֶסְגֹּר אֶת בֵּיתִי
בְּנִעִילָה?
בְּתַפְלָה?
בְּבִקְשַׁת מְחִילָה?
אוּ אֲשָׁאִיר הַשַּׁעַר פְּתוּחַ וְאֹמַר
הֲרִי אֶתָּה מְתָר
לְכָל אָדָם
וְאֶנְעַל רַק שַׁעְרֵי דְמַעוֹת.

מעמד הפרדה בשיר מתכתב מחד גיסא עם תפילת נעילה, המסיימת את יום הכיפורים בבקשה 'שערי שמים פתח', ומאידך גיסא מהדהד גם את מעמד הגירוש, שבו נותן הגבר את הגט לאישה, ואומר לה 'הרי את מותרת לכל אדם'. תפילת נעילה מסמנת קרבה אינטימית בין האדם לבוראו, ואילו מעמד הגט מסמן קור רגשי, היעדר אינטימיות והתנתקות. אי-אפשר להתעלם מהזיקה האסוציאטיבית-לשונית בין מעמד הגירוש, שאליו רומז השיר, לבין השימוש במושג 'גירוש', שרווח בקרב מתיישבי גוש קטיף ותומכיהם באשר להליך ההתנתקות. לטענתם, מושגים ניטרליים כמו 'פינוי' או 'התנתקות' העניקו לגיטימציה פוליטית, ולו עקיפה למעשה. אשר על כן, נקטו במושגים חלופיים כמו 'עקירה' או 'גירוש' שמטעניהם הרגשיים קשים, בהיותם מבטאים מהלך פוליטי, שנכפה

93 מדרש תנחומא נקרא גם 'ילמדנו רבנו', משום שחלק ניכר מדרשותיו פותחות בצירוף זה.

94 מקורו של הפסוק בנבואת אחרית הימים בישעיהו יא ט.

95 'אמר רבי יוחנן: בקשו המלאכים לומר שירה לפני הקב"ה באותו הלילה שעברו ישראל את הים ולא הניחן הקב"ה, אמר להם לגיונותי נתונין בצרה ואתם אומרים לפני שירה?' (שמות רבה כג ז).

מגבוה ללא הסכמה, אלא בתוקף צו חוקי, בדומה לגירוש יהודי ספרד או גירוש יהודים מתל אביב על ידי השלטון העותומאני בתקופת מלחמת העולם הראשונה.

האם הר־שפי מבקשת לפעול כאן פעולה פוליטית אף על פי שהמונח ‘גירוש’ אינו מצוין בשיר במפורש, אלא רק נרמז בעקיפין בשל הרפרור למעמד מתן הגט? לכאורה, ההיטלטלות בין הפוזיציה הרגשית של מעמד תפילת נעילה לבין זו של מעמד מסירת הגט מעלה אפשרות לפעולה פוליטית: ‘הָאֵם אֶעֱלֶה אֶשׁ בְּכָל חֲלוֹנוֹתַי/וּ הָאֵם אֶצְעֵק תָּמוֹת נַפְשִׁי עִם עֲמוּדֵיךָ/וְיִמְרְטוּ אוֹתִי מִן הַגֶּג בְּזִרְעוֹת הַפֶּלֶדָה’. אלא שאפשרות דרמטית זו, שבתשתית אלוזיה למעשה הנקמה של שמשון בפלישתים (שופטים טז ל), רק נזרקת לחלל כסוג של פרובוקציה, שיש בה כדי לחולל שינוי באופק הציפיות של הקורא, אך הלכה למעשה אינה מתממשת. המחזור כמו גם הספר כולו מסתיימים במובאה מסיום המדרש מהפתיחתא של מדרש איכה רבה על אודות עשרת מסעותיה של השכינה: ‘מִשְׁהִיָּתָה שְׂכִינָה יֵצֵאת מִבֵּית הַמִּקְדָּשׁ הִיָּתָה חוֹזֶרֶת וּמִנְשָׁקֶת בְּכוֹתָלֵי בֵּית הַמִּקְדָּשׁ וּבַעֲמוּדֵי בֵּית הַמִּקְדָּשׁ וּבֹכָה וְאוֹמֶרֶת הִנֵּי שְׁלוֹם בֵּית מִקְדָּשִׁי הִנֵּי שְׁלוֹם בֵּית מַלְכוּתִי הִנֵּי שְׁלוֹם בֵּית יִקְרִי הִנֵּי שְׁלוֹם בֵּית מִקְדָּשִׁי הִנֵּי שְׁלוֹם’.

המובאה החותמת מדגישה את העדפתו של מודוס הקינה על פני האפשרות לפעול פעולה פוליטית, שתנסה לשנות את גזרת הפינוי. החזרה היא מסממניה הרטוריים הבולטים של הקינה. השימוש בה כאן מתפרש לא רק כביטוי להיפרדות מתוך סערת רגשות, אלא כדרך להבליט דווקא בקונטקסט הקשה והכואב של הפינוי מגוש קטיף את מקומו של השלום כערך מרכזי. הוויתור על המאבק הפוליטי וההשלמה עם העקירה הצפויה אינם נובעים מחולשה או מהסכמה פוליטית, אלא מהרצון למקד את ההתבוננות במשמעויות הרוחניות והנפשיות של הפירוק והחורבן ושל תהליך התיקון שיבוא בעקבותיהן. הר־שפי אינה יכולה לכתוב שירה פוליטית, משום ששירתה מורכבת ומרובדת, וחותרת לעולם סימבולי עתיר הקשרים ומשמעויות.

הבחירה במודוס של קינה כתחליף לפעולה פוליטית מאפשרת גם לנמענים נגיביים, התומכים בתכנית ההתנתקות, להתמקד באיכותו הפואטית של הטקסט ובשאלות האנושיות והרגשיות שהוא מעורר. כך כתב אלי הירש: ‘זוהי קינה מיוחדת, חכמה ורגישה מאוד, בין השאר משום שהיא נכתבה זמן מה לפני הפינוי, כאשר הישובים עדיין עמדו על תילם. במלים אחרות: לא מדובר בקינה במובנה הרגיל אלא בשיר פרידה שמטרתו לאזור כוחות לקראת האובדן ולהעניק לו ממשות בטרם התרחש. [...] יש לומר שההשלמה לא מפחיתה את הצער – להפך: היא מחדדת ומזקקת אותו’.⁹⁶

המימוש המלא של שירי המחזור נשען על אופק ציפיות שתואם את העולם התרבותי והחברתי שממנו באה הר־שפי ואת המנעד הטקסטואלי המסועף שלה. עם זאת, לשון הטקסט משקפת גם כתיבה אישית, שבמרכזה מצבים אנושיים המעוצבים בדרך רגישה מאוד. גם הקורא הנגיבי, שמצדד בתכנית ההתנתקות, יכול להתחבר לביטוי הרגשי והנפשי של שירה.

תפילה ופיוט כפעולה פוליטית

בשיריו של נחום פצ'ניק נעשה שימוש בדפוסים רטוריים של תפילה לצורך פעולה פוליטית. בשיר, שנפתח במוטו מידיעה ששודרה בקול ישראל: 'אנשי חמאס תקעו את דגליהם בין חורבות בית הכנסת בנצרים',⁹⁷ משבץ פצ'ניק אלוזיות לפיוט 'אזמר בשבחין', המיוחס לאר"י:

נִזְמִין לָךְ הַשְׁתָּא כְּלָה מְלָאָה כְּסוּפִין,⁹⁸
נִהְדֵּר לָךְ לְטוּפִין כְּשִׁגְוִפִּינוּ חֲרָבִין
וּבִתִּי כְּנִסְיוֹתֵינוּ שְׁחֹרִין וּמִפְּחִין
וּלְתוֹךְ עֲצָמָן קְרוּסִין [...]

הפיוט 'אזמר בשבחין' מאפיין את השבת בתיאורים אוטופיים, שבמרכזם – דימויה לכלה מקושטת. פצ'ניק משתמש בתיאורים הללו כדי לתאר תיאור נוקב ואירוני את גוש קטיף בחורבנו. השימוש בחרוז המברח אֵין (כיסופין – חרבין – ומפויחין – קרוסין) קושר את השיר לפיוט, שחותם כל בית שירי באותו חרוז מברח. לצד זאת הוא מהדהד את לשון הקינות, שעושה שימוש בחרוז מברח בסופי טורים. כך הופך פצ'ניק את הפיוט 'אזמר בשבחין' לשיר שבח אירוני, המבכה את חורבן גוש קטיף, ולצד זאת גם מטיח ביקורת ברבנים נעוצים, שהבטיחו כי תכנית ההתנתקות לא תתממש: 'מָה יִהְיֶה עָלֵינוּ רַבֵּינוּ הַגָּדוֹל הַגָּבוֹר וְהַנְּעֹרֵץ / [...] מָה יִהְיֶה עָלֵינוּ, רַבֵּנוּ/ הַגָּבוֹר כְּאִרִּי לְהִבְטָחוֹת נִכְזָבוֹת'.⁹⁹ דוגמה אחרת לשימוש במתכונת רטורית של פיוט כתשתית למחאה אפשר למצוא בשירו של אלחנן ניר, 'פיוט לימים רגילים'.¹⁰⁰ ניר מגייס את הדפוס המוכר של שיר שבח לבורא המדגיש את אפסות האדם לצורך הנכחתה של המצוקה האנושית בגין הפינוי. בה בעת הוא משמיע קריאה נוקבת כלפי אֱלֹהִים: 'כִּי זֶה אֲנִי מוֹצֵר נִבְצָר/ שֶׁפָּרַגַע נוֹצֵר וּבְרָגַע נִקְצָר/ אֲמַר לִי גַם בְּאֵין תּוֹצֵר/ אִם בְּכָל צָרְתִּי לָךְ צָר'.

ציר כיסופים – תפילה במקום מחאה

שימוש בתבנית רטורית של הפיוט מאפיין גם טקסטים שהמירו את המחאה הפוליטית במודוס של תפילה. 'מתוך הגלים, המשברים והמים הרבים השוטפים כאן בארץ, נפתח ציר הכיסופים היהודי העתיק – התפילה',¹⁰¹ כתבו עורכי האסופה ציר כיסופים, ונימקו את

97 פצ'ניק, [נזמין לך השתא כלה מלאה כסופין], סוס האמונה, עמ' 58.

98 השו' בפיוט: 'נזמין לך השתא/ בפתורא חדתא [...] ובניהו כלך/ בקשוטין אולא'.

99 ברקע מהדהדת קביעתו של הרב מרדכי אליהו זצ"ל כי 'היה לא תהיה' – קביעה שרבים נאחזו בה.

100 ניר, 'פיוט לימים רגילים', בתוך: תחינה על האינטימיות, עמ' 18.

101 לוינגר, ניר ורזיאל, ציר כיסופים, דברים על הכריכה האחורית.

נסיבות התגבשותה ואת הצורך להמיר את המחאה הפוליטית בתפילה: ‘כשחילוקי הדעות, הצעקנות ותרבות המריבה מושלים בכיפה, אין כמו התפילה לטהר את הלב מעלבוננו, להמשיך את הכאב אל ריבון העולמים, ולבקש שיפרוש עלינו את סוכת שלומו’.¹⁰² הטקסטים באסופה פונים בזמנית לשני סוגי נמענים: פנייה ישירה אל האל, שהוא באותה העת גם הגורם המסובב שמניע את המהלך ההיסטורי, ומפעיל למימושו פוליטיקאים, חיילים ועיתונאים בתהליך שתפסו אנשי הגוש ‘הסתר פנים’. אֱלֹהִים הוא גם הנמען, שאליו מופנות התפילות, קורא־מודל המפענח את הצפנים שבהם נוקטים מחברי התפילות ומפרש אותם בדומה למחבריהן. נוסף על הפנייה לאל קיימת פנייה עקיפה אל הנמענים הפוזיטיביים, אלה השותפים לאותה מערכת ערכים ונורמות, ומוצאים בתפילות שחוברו הד למצוקותיהם.¹⁰³

המרת השיח הפוליטי־קונקרטי בקולות בקשה ותחינה מבוטאת בפער בין המשמעות הרפרנציאלית של הכותרת ‘ציר כיסופים’ לבין המשמעות הריגושית שלה.¹⁰⁴ המשמעות הרפרנציאלית – כינוי לעורך התחבורה המרכזי המחבר בין כביש 242 ומעבר כיסופים בצד הישראלי של גדר המערכת לבין יישובי גוש קטיף.¹⁰⁵ לעומת זאת, המשמעות האמוטית מורה על השתוקקות נפשו של המתפלל לפנות לאֱלֹהִים בתפילה ובתחנונים. הסתת המיקוד להיבט הריגושי אינה מבטלת את משמעותו הרפרנציאלית של הציור, אלא מנכיחה את הפער בין שתי המשמעויות ואת העדפתו של ההיבט הנפשי־אמוני מזה הקונקרטי־פוליטי.

התפילות לרוב אינן חתומות בשם מחבריהן,¹⁰⁶ ואל התפילות החדשות מצטרפות גם תפילות משל הרב קוק, ריה”ל ור’ נחמן מברסלב. בכך מתחברות תפילותיהם של מתיישבי גוש קטיף בשעת צרתם לכיסופי הדורות כולם. את האסופה חותם השיר ‘ציר כיסופים’, שכתבה רוחמה שפירא, תושבת שירת הים.¹⁰⁷ הבית האחרון מעלה את תמונת הכרובים

102 דברי ההקדמה של העורכים, שם. הקובץ כולל את תוצריה של סדנה לכתבת תפילות, שקיימו העורכים בקרב אנשי הגוש כדרך התמודדות תרפויטית עם המצוקה לקראת הפינוי הקרב.

103 הרוב המכריע של מתיישבי גוש קטיף היו בעלי זהות דתית. יישובים אחדים, כמו פאת שדה וניסנית, היו בעלי אפיון חברתי מעורב, ורק שני יישובים – אלי סיני ודוגית – היו בעלי אפיון חילוני.

104 משמעות רפרנציאלית מתייחסת לרפרנט בעולם שהמילה מצביעה עליו, ואין היא מעוררת בקרב הנמען תגובה רגשית או אקספרסיבית כלשהי. לעומת זאת, המשמעות האמוטית נמדדת בכושרן של המילים ליצור אפקט רגשי מסוים ולהעבירו לנמען. הבחנה זו העלו לראשונה אוגדן וריצ’רדס בספרם *משמעות של משמעות*: C.K. Ogden and J.A. Richards, *The Meaning of Meaning*, London, Routledge and Kegan Paul 1923.

105 בהיותו עורך תחבורה ראשי היה ציר כיסופים יעד מועדף לפיגועי ירי, בעיקר מכיוון ח’אן יונס. הפיגוע הקשה ביותר היה זה שנרצחו בו טלי חטואל וארבע בנותיה ב-2.5.2004.

106 שמות המחברים מופיעים במקובץ בסוף הספר. האנונימיות המסוימת של התפילות עושה אותן לקודקס דמוי סידור, שבו הטקסטים הם העיקר ולא המוענים העומדים מאחוריהם.

107 שיריה של רוחמה שפירא נדפסו בתוך לוינגר, ניר וריזאל, *ציר כיסופים*; בתוך בן בשט ורקנטי, *שחר בתום*; וכן בגיליון ‘על ההתנתקות’ (עמ’ 86-92).

המעורים זה בזה כסמל להתבוננות אישית-פנימית של הנפש.¹⁰⁸ התיקון הסימבולי יושג בבנייתו המחודשת של בית המקדש שנחרב מעל חולות הדיונות אל מול הים:

בְּקֶדֶשׁ הַקְדָּשִׁים
שְׂבָלֵבְנו
עוֹד יִפְרְשׁוּ הַכְּרוּבִים
כְּנִפֵיהֶם אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ
בְּאַהֲבָה נִכּוֹן יִהְיֶה
הַר בֵּית ה' בְּרֹאשׁ
הַהָרִים וְנִשָּׂא מְדִינוֹת חוֹל
לְבָנוֹת רְכוֹת נִפְרָשׁוֹת בְּעֲנָה אֶל מוֹל
יָם הָלֹא נוֹדַע
לְחוּף הָאֵינְסוֹף
נִפְתַּח הַלֵּב בְּשִׁאֲלָה
אֵלָיו נוֹגֵעַ לֹא נוֹגֵעַ
כִּי יֵשׁ שְׁמַיִם בְּאֶרֶץ
בְּחַיִּינו!
וּבְחַיִּי כָּל יִשְׂרָאֵל
עַד הָעוֹלָם
אָמֵן.¹⁰⁹

סיכום: בין ההתנתקות לבין מלחמת לבנון הראשונה

בשלושת העשורים האחרונים השתנתה החברה הישראלית ומחברה שמחויבת לאתוס הציוני נהייתה חברה ביקורתית, שמערערת על תוקפו ושלמותו של אתוס זה. השינויים האלה התבטאו בין השאר בהתנתקותה של השירה העברית מהקונצנזוס הלאומי ובניסיונה להשפיע על דעת הקהל ולעצב עמדות פוליטיות. הניסיון הראשון הבולט לכך הוא קורפוס השירים שנכתב בעת מלחמת לבנון הראשונה (מלחמת של"ג, 1982), ועל רקע זאת יכולה להיות מעניינת ופורייה השוואתו לשירים שנכתבו בתקופת ההתנתקות.¹¹⁰

108 והשוו לעיל לשיר הראשון במחזור 'עשר מסעות' לסיון הר-שפי.

109 לוינגר, ניר ורזיאל, ציר כיסופים, עמ' צג.

110 התכנית שעבד המטכ"ל נקראה 'תכנית אורנים', והמבצע כונה בתחילתו 'מבצע שלום הגליל' או בקצרה 'מבצע של"ג', ועם התמשכותו והפיכתו למלחמה – מלחמת לבנון. לאחר פרוץ הקרבות בין ישראל לחיזבאללה בקיץ 2006 כונתה מלחמת של"ג מלחמת לבנון הראשונה.

שלא כמו מלחמות שקדמו לה, מלחמת לבנון הראשונה לא הוכרה בחברה הישראלית מלחמת ‘אין בררה’, משום שמדינת ישראל לא עמדה בסכנה קיומית מידית.¹¹¹ ככל שהתמשכה המלחמה מעבר למטרותיה הראשוניות, נסדק הקונצנזוס הציבורי הרחב באשר למטרותיה הצבאיות של המלחמה, יעדיה ומהלכיה, והתעורר ויכוח ציבורי נוקב סביב שאלת הצדקתם המוסרית.¹¹² בשבועות הראשונים הצדיק הקונצנזוס הלאומי הרחב את המלחמה, ואת שירי המחאה שפורסמו בגל הראשון כתבו על פי רוב חיילים-לוחמים בסדיר או במילואים, שחתרו תחת הקונצנזוס. הגל השני של שירי המחאה החל במחצית השנייה של חודש אוגוסט 1982, והגיע לשיאו לאחר אירועי סברה ושתילה.¹¹³ בפרק זמן זה פורסמו עשרות שירי מחאה, מאמרים פובליציסטיים ומסות נגד ההנהגה הפוליטית של המדינה ונגד עצם הלגיטימיות של המשך הלחימה והשהייה בלבנון.

המחלוקת ששררה בציבור הישראלי באשר לתבונה הפוליטית שבהרחבת המלחמה פינתה את מקומה להטלת ספק ביכולתו של צה"ל להמשיך ולשמור בנסיבות שנוצרו על טוהר הנשק, התלבטות שביטאה מצוקה מוסרית עמוקה ונעדרת פתרון. הקולות האלה קיבלו הד אינטנסיבי בשירת מחאה ובפעילות פוליטית אקטיבית של משוררים וסופרים, וזו התעצמה כאמור לאחר הטבח במחנות הפליטים במערב בירות בספטמבר של אותה שנה.¹¹⁴ השוואה בין שירת המחאה שנכתבה במלחמת לבנון¹¹⁵ לבין זו שנכתבה בתקופת ההתנתקות מעלה כמה נקודות דמיון: בשני המקרים נסדק הקונצנזוס הציבורי הרחב באשר למטרות, ליעדים ולמהלכים שגררו את העם למהלך בלתי הפיך. בשני המקרים התעורר ויכוח ציבורי נוקב סביב ההצדקה המוסרית של מהלך זה, והתפתח גל מחאה חברתי-ציבורי, שניסה למנוע את מהלכיה של הממשלה או לשנותם.

111 את המושגים ‘מלחמת אין בררה’ ו‘מלחמת בררה’, היינו – מלחמה שאפשר היה גם שלא לקיימה, טבע ראש הממשלה מנחם בגין בדבריו בטקס הסיום של בוגרי המכללה לביטחון לאומי ב-20.8.1982. דבריו מובאים בקובץ המאמרים **מלחמת ברירה** (עורכת: אייל כפכפי), הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשמ"ה. דיון עקרוני בסוגיית הצדקתן של מלחמות ראו בספרו של מיכאל וולצר, **מלחמות צודקות ולא צודקות**, עם עובד, תל אביב 1984.

112 מבצע שלום הגליל (של"ג) החל ב-6.6.1982, בעקבות ירי מתמשך של קטיושות על ישראל מכיוון דרום לבנון. המבצע תוכנן לכתחילה ל-48 שעות, וכוחות צה"ל הונחו לכניסה לדרום לבנון עד 40 קילומטרים צפונה מקו שביתת הנשק עם לבנון. אלא שהמבצע היה למלחמה. צה"ל חדר ללבנון יותר מ-40 קילומטרים, ו-48 השעות התארכו לשהייה מתמשכת של צה"ל במשך כשלוש שנים.

113 ב-16.9.1982 נכנסו לארבעת מחנות הפליטים במערב בירות כוחות של פלנגות לצורך טיהורם ממחבלים. כניסתם נעשתה בתיאום עם כוחות צה"ל ומתוך רצון מכוון למנוע סיכון מיותר של חיילי צה"ל. כיומיים שבהם שהו במקום נטבחו מאות אזרחים פלסטינים.

114 מחאה זו הגיעה לשיאה בהפגנת סופרים ומשוררים שנערכה ב-23.9.1982 מול משרד הביטחון בתל אביב. ההפגנה סוקרה סיקור נרחב בתקשורת, ועוררה דיון ציבורי בשאלת מעורבותם האקטיבית של סופרים בפוליטיקה.

115 שירי המחאה מיוצגים בשתי אנתולוגיות: חנן חבר ומשה רון (עורכים), **ואין תכלה לקרבות ולהרג – שירה פוליטית במלחמת לבנון**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1983; יהודית כפרי (עורכת), **חציית גבול: שירים ממלחמת לבנון**, ספרית פועלים, תל אביב 1983.

על רקע קווי הדמיון מתחדד השוני: המחאה הפוליטית של שירי מלחמת לבנון הופנתה כלפי אובייקטים קונקרטיים – דוגמת ראש הממשלה מנחם בגין,¹¹⁶ או שר הביטחון דאז אריאל שרון.¹¹⁷ השירים חתרו בגלוי תחת עמדתה של הממשלה, וביקשו להשפיע על עמדות בקרב קהלי הנמענים השונים ולעצב אותן. לעומתם, שירי המחאה שנכתבו בתקופת ההתנתקות לא הופנו כלפי ראש הממשלה שרון על אף היותו ההוגה הבלעדי של התכנית. רוב השירים שנכתבו במהלך ההתנתקות הביעו מחאה לא כלפי הממשלה, אלא כלפי חוויית הניתוק משאר חלקי העם וכלפי הזרות המשתלטת על המרחב הפרטי, שמעוררת תחושות של רפיון וחוסר אוניס. בשירים רבים נבחנה 'ההתנתקות' כמושג נפשי וכחווייה קיומית יותר ממושג פרגמטי-פוליטי. אפשר שבשל כך במקצת השירים הועתק המוקד ממודוס של מחאה החותרת לשנות את המציאות למודוס של קינה, שבמרכזה הבכי והצורך האנושי באמפתיה ובהשתתפות רגשית בצער על האבדן. בשירים אחרים, דוגמת הקובץ **ציר כיסופים**, הומר השיח הפוליטי-קונקרטי במודוס של תפילה, שבמרכזו קולות של בקשה ותחינה.

האם ההבדל בין שני הקורפוסים קשור גם לזיהוי המנוגד של מחבריהם מבחינה פוליטית? יוחאי אופנהיימר טען כי שירים המזהים עם אידאולוגיה ימנית יתאפיינו בסמנטיקה אלימה, בשאיפות לנקמה ומעל לכול בשימוש בתכנים דתיים כחלק ממסע הסברה למען אידאולוגיה כוחנית.¹¹⁸ עיון משווה בין שני הקורפוסים מעלה מסקנה הפוכה: שיריו של יצחק לאור, דוגמת 'בלדה לחייל הטיפש' או 'איוון',¹¹⁹ מתאפיינים ברטוריקה אלימה וכוחנית לאין ערוך מהשירים שנכתבו בתגובה להתנתקות. אני מקבלת את קביעתו של אופנהיימר, כי שירה בעלת אופי ימני נוטה להציב במרכזה חזון שמאפייניו מיתולוגיים, אך נראה לי לנמק זאת בכך שעיצוב מרחב סימבולי שבסיסו מיתולוגי מאפשר למקד את ההתבוננות במשמעויות הרוחניות והנפשיות של הסיטואציות המתוארות, ולא רק בהיבט הפרגמטי-פוליטי שלהן. כך, משוררים כמו סיון הר-שפי, אליעז כהן ורוחמה שפירא ביקשו לברר מהי משמעותו של ה'בית' ובאיזה אופן הוא מגדיר את הזהות העצמית, מהי משמעות הפירוק והחורבן, ואיזה ערך רוחני יש לתהליך התיקון שיבוא לאחר החורבן. שלא כמו שירי מלחמת לבנון, רוב הטקסטים על אודות ההתנתקות מתאפיינים בשימוש אינטנסיבי במשקעי מקורות ובדיאלוג אינטרטקסטואלי עם היצירה העברית לדורותיה.

116 למשל בשיר 'איוון' של יצחק לאור: 'ראש הממשלה/ שִׁנָּה בְּשִׁקְיָה אֶת הָדָם', בתוך: חבר ורון, שם, עמ' 94; או נתן זך, 'חיפה: ערב הפלישה ללבנון': 'לא רְחוּק מִכָּאן נִהְרָג רוֹלֵף בְּמִכּוֹנֵית מְלָכֶדָת/ צֵל יְדֵי הָאֲנָגְלִים, הָעֶרְבִים אוֹ בְּגִין', שם, עמ' 20.

117 למשל 'שיר התמסרות' של ישראל המאירי: 'אַתָּה גוֹהֵר עָלַי. אֵינִי נֶעַ. אֲנִי חָלָל שְׂלֵהָ. אַתָּה שֶׁר הַצֶּבֶא', שם, עמ' 37.

118 יוחאי אופנהיימר, 'מבוא', בתוך: הזכות הגדולה לומר לא – שירה פוליטית בישראל, מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד, עמ' 3-12.

119 חבר ורון, ואין תכלה לקרבות ולהרג, עמ' 39-41, 94.

'ציר כיסופים': שירה בעקבות תכנית ההתנתקות

העולם שממנו באים רוב המשוררים וזיקתם החברתית-תרבותית לכתב העת **משיב הרוח** מבנים את עולמם הלשוני, ומאפשרים להם היכרות עמוקה עם האפשרויות הלשוניות, התודעיות והסמליות שאצורות ביצירה הרוחנית העברית לדורותיה.

הטרופוניות: טקסטרות מוזיקליות והיסטוריוגרפיות במוזיקה אמנותית ישראלית

אסף שלג

מאחד הבתים יצאה נערה אחת גלויית שער ועברה על פנינו לרוחב-
הסמטה, כשהיא מזמזמת מילודיה ערבית קלה, נעימה ומטעימה את
פסוקי 'שיר-העם' משל המשורר: 'צפור-זהב, עופי, חוגי, ובקשי לי בן-
זוגי... ממולה עלה מן החצר באויר הלילי קול של ספק זכר וספק נקבה:
'רוך, רוך מנהון! (כלך! כלך מכאן!) ס'טעזיך צוגעטשעפעט?!' – הקולות
התנגשו. חלונות בית-הכנסת הגדול של המושבה הקטנה הביטו עלינו
מעל הגבעה ברחבות, אבל – חשכים. אצלם עמדו מאזרחי המקום ושוחחו
ביניהם על עניניהם בקול בעל-בית: 'את אחמד צריך היה לפטר; גנב
מאין כמוהו!...' המשפט התגלגל ובא עד החפירה שבצדי הסמטה, שם
צמחו פתאום צללי שני עלמים פועלים, אחד בתלבושת של אריג כהה.
והשני בקרעי מכנסי בד וחולצה ויחף לגמרי. נשמעו המלים: 'הפונדקי,
שבעה גרוש'... וגם הזמר המקונן: 'שנים ציונים היינו ולא יכולנו לשבת
יחד'. הצלילים רטטו. 'מחר ימלאו ד' חדשים לבואי לארץ-ישראל' –
נפסקה הזמרה על-ידי הברה פולנית-יהודית רכה; 'וכמה חדשים ימלאו
מחר ללא-עבודה?' – צחק השני, ה'רוסי', על פי מבטאו, והפורק כל עול
עפ"י תנועותיו, בעונג גמור.
הנשף נמשך.

'עצבים', ברנר 1956: 290

במעין טרנסקריפציה (תעתיק) אתנומוזיקולוגית-ספרותית רשם ברנר את התמהיל הצלילי
שעלה מן הסמיכויות התרבותיות של היישוב היהודי בראשית העשור השני של המאה
ה-20 – סמיכויות שלא נמצאו זו לצד זו טרם התקבצותן בארץ ישראל. שירו של ביאליק
'בין נהר פרת לנהר חידקל' מושר בקול נשי ללחן ערבי, שרוקנו מילותיו המקוריות;
ברקע צלילי יידיש, עברית וערבית, ה'מתנגשים' (במילותיו של ברנר) בשירה של הנערה
ומתגלגלים לשיר היידי 'עשרה ציונים' (במקור, 'צען ברידער', עשרה אחים), שרוקנו
מילותיו המקוריות מן הלחן המזרח אירופי 'המקונן' (אליבא דברנר). ותוך שהצלילים
מרצדים, מופרע השיר בדיבור עברי במבטאים שונים, שהם עוד ביטוי להתקתם של יהודים

מזרח אירופים לפלשתינה. כך אפיין ברנר את הטקסטורה המתקבלת: 'הקולות התנגשו [...] הצלילים רטטו'. לאמור, מרקם הכולל היעדר מות של קווים מלודיים, לרבות דיבורים, שאינם מוסדרים במקרה הרמוניה נתונה, כלומר בסכום צלילים מוגבל לזמן נתון, כמו סולם, למשל, ושההתנגשות והריצודים ביניהם מקריים. שלא כמו במוזיקה מערבית טונלית, למשל, שבה הולכת קולות נכונה מאזנת את הרכיבים המלודיים (האופקיים) וההרמוניים (האנכיים), ברנר הסב את תשומת לבנו לתערובת צלילית, שבה רכיבים אופקיים פועלים בזמנית (מלודיות לצד דיבורים שאינם מלודיים, המובחנים במבטאים שונים), ללא ניסיון לטעון למכנה משותף או ללכידות הדדית. ותיעודו של ברנר אינו נבלם. על אף הלינאריות הבלתי נמנעת של הפרוזה הוא תעתק קולות, 'מוזיקות', מבטאים ושפות שאינם מסתיימים בנקודה התחברית של משפטיו, אלא נערמים זה על גבי זה לכדי התרצדויות, רטטים והתנגשויות.

תרגומו המילולי של ברנר מתהווה אפוא כטרנסקריפציה של רב-קוליות תרבותית, הכוללת 'מוזיקות' שעתידות לזלוג מעבר, לחתור מתחת ולחדור את הגבולות האסתטיים והפוליטיים שסומנו במאה ה-20 ביישוב ובמדינה היהודית, בעיקר של לחנים גלתיים וערביים לבושי טקסטים עבריים. הלחנים האלה, שניכסה אותם התרבות העברית במסווה רטורי של 'לידיות', הם ממכלול שטף של מסורות מוזיקליות מקומיות ומהגרות, שהביאו להיווצרותם של היברידיים מוזיקליים ותרבותיים, שחרגו לא אחת מהסיפור הלאומי. במובן הזה היה, ועודנו, קיבוץ הגלויות הפיזי גורם רב-עצמה, המייצר הכלאות של מסורות מוזיקליות ליטורגיות ועממיות המהדהדות במוזיקות פופולריות ואמנותיות בישראל. התמהילים האלה אינם נפרדים מהפוליטיקה של הזהויות הציוניות, שכן רבים מאותם היברידיים מוזיקליים עברו 'טיהור' או מחיקה באמצעים רטוריים באופן שיכולו לשמש פונקציה לאומית בתרבות העברית באמצעות מנגנון הפרדה כפול: הן מתרבויות גלותיות הן מתרבות היישוב הערבי (Latour 1993: 1-48; Regev and Seroussi 2004: 17-18). רטוריקה זו הסוותה את עומק ההכלאה ואת מידת הקרבה שבין המרחב השמי הלא יהודי והמרחב הגלותי לבין התרבות העברית. זה בזה נמהלו הקולות המקומיים והמיובאים ממסורות מוזיקליות יהודיות ולא יהודיות, עממיות ולאומיות. אם ברנר שמע והשמיע את העבר ואת ההווה המוזיקלי של 'צען ברידער'/'עשרה ציונים', השטיחה הרטוריקה הלאומית העברית את הרב-קוליות המגולמת בדרך שעשה שיר יידי זה ממזרח אירופה לפלשתינה העת'מאנית, כשם שהיא איידה את הכפילויות והלמינליות של עוד שירים (רוזובסקי 1929, 1935; שנברג 1935; מזור 2005: 125-98; 78-91). (Shahar 1993: 78-91; 125-98; 2005: 125-98; 78-91).

תופעה מקבילה למרקם הצלילי בתיאורו של ברנר מוכרת מהמרחב האקוסטי של בית קפה, למשל, שבו מתערבבות השיחות במוזיקת הרקע, בנקישות הכלים והסכו"ם, ברעשי התחבורה מבחוץ, במוזיקות המגוחות מהטכנולוגיות הניידות מסביב ועוד. אפשר להקשיב לכל אותו מכלול 'מעל', ולהתמקד בענן הצלילי הסמיך, שמתוכו מבלחים מדי פעם בפעם שברי משפטים מילוליים או מוזיקליים; ואפשר להקשיב לו 'מבפנים', תוך כדי מעקב אחר תופעה צלילית אחת בסבך ההתפעמויות השונות. גם כאן הקולות מתנגשים, רוטטים

ומתרבדים במקריות חד־פעמית בלי שבהכרח תיווצרנה תרכובות ותאימויות מוזיקליות. תופעה צלילית ממוקדת יותר של רב־קוליות מוכרת מבית הכנסת. מענה הציבור בחלקים מסוימים של התפילות, למשל, אינו אחיד לרוב. קריאת הטקסטים על ידי חברי הקהילה כרוכה בזמן תגובה שונה, שאינו בהכרח מדוד, ממושקל או כתוב. קריאת הקדושה בחזרת שליח הציבור או אפילו מענה קצר של 'אמן' נשברים מיד לרסיסי גרסאות, לווריאנטים בו־זמניים של נוסחה מלודית נתונה, שנוכחותה (או היעדרה) נשמעת באמצעות המנעד הקולי של כל מתפלל, בצליל הפותח שלו (שאינו בהכרח זהה לזה של מרבית חברי הקהילה), במהירות שירתו, בעצמתה או באמצעות הגייתו את הטקסט. גם אלה מייצרים ענן צלילי, ובו וריאנטים בו־זמניים לגרסה מלודית נוכחת־נעדרת.

אפילו פיוטים ממושקלים (בעלי משקל מוזיקלי מחזורי) נוטים להתפרק לענני צליל ברגעים מסוימים במהלך שירה קהילתית ולהתלכד חזרה למונופוניה (חד־קוליות). שגם היא מתגלה שהיא זמנית. כך מנגינה שהיא במקורה מונופונית מתענפת למנגינות דומות המפעמות במקָרעות (אמפליטודות) שונות, ומאלה מבצבים פרגמנטים מלודיים שונים, הנחווים יחד כרטט ואף כהתנגשויות. ברוב המקרים מדובר במקריות שאינה שונה בהרבה מזו של בית הקפה, למעט העובדה שבבית הכנסת יש ידיעה מראש, כללית ככל שתהיה, על ביצועה של מנגינה חד־קולית נתונה המוכרת לכל הפחות למתפללים הקבועים. המושג המוזיקולוגי לכך הוא 'הטרופוניה', קרי מרקם רב־קולי, המורכב מפרישה בו־זמנית של רכיבים אופקיים (מלודיים) דומים, שהם וריאנטים של מבנים מוזיקליים או פרגמנטים מתוכם (צלילים, תבניות, קווים מלודיים חלקיים ואשכולות צלילים).

ההטרופוניה מאגדת התרחשויות צליליות אופקיות (מלודיות), המסתעפות לריבוי קולות, שתוצאותיהן ההרמוניות (כלומר האנכיות) אקראיות משום הגרסאות הרבות המרצדות בסמיכות זו לזו במארג קולי או כלי סמך. למרקם ההטרופוני דינמיקות משלו. בבית הכנסת הציר המלודי של התפילה יכול לסטות מטה בגלל נוכחותם של מתפללים מבוגרים, או מעלה בגלל המנעד הווקלי של המתפללים הצעירים בקהילה. אבל ההתרחשויות האלה אינן מביאות לידי מזיגה הרמונית של הקולות (במובן המערבי של המילה), אלא להתנגשויות ורטט תוך תנודה של ציר (או טוֹנוס) המנגינה. לשון אחר, ההטרופוניה אינה מחויבת לאופן שבו הקונטרפונקט המערבי מאזן את המלודיה (האופקית) עם ההרמוניה (האנכית) בשל אילוצי סולם, מהלכים הרמוניים או הופעת הנושאים השונים ביצירה. השטף האופקי ההטרופוני מביא לידי כך שהממד האנכי (ההרמוני) נעשה מקרי לחלוטין, שכן הוא תוצאה של התערמותם של כמה קווים אופקיים, הנבלמים על פי רוב בסופי פסוקיות או פסוקים.

שתי התופעות הללו – הענן הצלילי שעל הספקטרום שבין שירה בלתי מהוקצעת לדיבורים במבטאים שונים, אגב רעשים לבנים (ברנר), והענן ההטרופוני של בית הכנסת – יישמשו אותנו כמונחים למרקמים מוזיקליים וכמטאפורות למרקמים היסטוריוגרפיים. במתכונתה הלאומית נטתה ההיסטוריוגרפיה הציונית לִמשמע את ריבוי המגמות של היצירות המוזיקליות שחרגו הדיהן מהרטוריקה של ילידיות, של אותנטיות ושל שלילות תרבותיות

שונות, והעמידה סיפר לינארי, הכתוב בצלמן של הבניות תרבותיות עבריות, שאימצו את מכניזם השלילה הרטרורית הכפולה (הירשברג 2004: 1-13; Gradenwitz 1948, 1949; במבט המוותר על סדר, לינאריות וטלאולוגיה לטובת אלסטיות ואסימטריות המוזיקה האמנותית הישראלית מנכיחה גם הטרופוניה של תנועות דיאלקטיות, הכוללות גם התפכחות מלאומיות וממנגנונים של הסמלה מידית, הקושרים קשר בינרי בין מסמן למסומן במוזיקה, ועם זאת עדיין מוכתמים מאופן פעולתו של המנגנון המכוון את התפכחותם או התנגדותם האסתטית לו.

לצד אלה מתמחשים תהליכים אחרים, שאינם קשובים למנגנונים האידאולוגיים, אולם הם ממכלול המרקם הרחב שכבר אינו הטרופוני בלבד, אלא מכיל קולות ורעשי רקע, שמזינים חלק ממכלול ההתרחשויות הדורש מיפוי רב-קולי סינכרוני (להבדיל ממסונכרן). כך, בזמן שמרכזו דברי הימים של המוזיקה האמנותית הישראלית גישות אסתטיות שמרניות, שבשם קיבוץ הגלויות ייצגו ייצוג רדוקטיבי (ועל כן גם כוחני) מוזיקות יהודיות מן המזרח דרך תשתית תחבירית מוזיקלית מערבית (ועל פי רוב טונלית), כבר בשנות הארבעים ניכרה תפנית: מלחינים ניסחו מרחב תחבירי משותף למודרניזם המוזיקלי האירופי ולמוזיקות של המרחב (מסורות מוזיקליות יהודיות מצפון אפריקה ומהמזרח התיכון), מבלי להחפיצן, באמצעות שפה אקזוטית, ששכפלה את הסדר הסוציו-אתני של ההגמוניה בישראל. תפנית זו הביאה על פי רוב להיפרדות מהרכיב ההרמוני (האנכי) במוזיקה מערבית לטובת כתיבה בקווים מלודיים (אופקיים), שינקו מהמאפיינים המוזיקליים של המזרח היהודי והלא יהודי בלי להטליאם באצטלות טונליות.

לכתיבה אופקית מהסוג הזה, חד-קולית (מונופונית) או הטרופונית, אתייחס כאן כתחביר מוזיקלי לינארי, כלומר שבו המאפיינים המלודיים מכתיבים את התוצאה ההרמונית ולא ההפך. ערימה של קווים מלודיים אופקיים כאלה, בייחוד אם יש זיקה בין מאפייניהם התמטיים למרווחיים, יצרו הטרופוניה. כאן נמצאת האנלוגיה שבין ההטרופוני כמרקם מוזיקלי להטרופוניה כמרקם היסטוריוגרפי, המכיל בליל של התרחשויות אסתטיות דיאלקטיות, שאינן נמדדות בהכרח על פי מידת עבריותן. מה שהחל בכתיבה בתחביר מוזיקלי לינארי, התעבה בכתיבתם של מלחינים לא מעטים לרב-קוליות שיילדה מרקמים הטרופוניים, שבהם המאפיינים המלודיים של המזרח נצרכו באופן שלא היתה נראותם האודיטורית בנויה עוד על דיפרנציאליות של אחרות. כך המבט המותק מפרדיגמות לאומיות מגלה הטרופוניה של תנועות דיאלקטיות במהירויות שונות, שאינן תמיד תלויות זו בזו. תנועות אלו מחייבות רישום היסטורי, שאינו נכנע לאינסטינקט הפוזיטיביסטי, המתייג, הדורי, הלאומי, או כל שילוב של מאפיינים פנקסניים מעין אלה שהעיבו על ההיסטוריוגרפיה של התחום מקום המדינה.

ריבוי המשמעויות של מרקמים מוזיקליים והיסטוריוגרפיים המכילים בתוכם ריבויים קוליים בלתי ממושעעים נותנים למאמר זה את כותרו, 'הטרופונית', ולכך נוספים קולות שיידונו אחדים מהם כאן. אלה נוגעים בעיקר לבתי הגידול האירופיים של מלחינים מהגרים ולבתי הגידול האירופיים והאמריקניים שהזינו בעקיפין גישות קומפוזיטוריות משנות

החמישים של המאה ה-20. יתר על כן, כל הנאמר לעיל אינו סותר את המגמות הלאומיות יותר שבאופן מודע או לא-מודע. כלומר במנגנון האידאולוגי של יצירת נתינות והפעלת סובייקטים במנעד שבין ציות להתנגדות המשיכו לכתוב מוזיקה על פי הדקדוק הלאומי האירופי של סוף המאה ה-19, ותרגמו דימויים עצמיים לאומיים באמצעים סמיוטיים טונליים לפי התניות וההבניות של התרבות העברית. ואולם, הטונליות לא תועמד כאן כנגד מגמות מודרניסטיות קנאיות שגילמו את היפוכה (זו המכונה בטעות א-טונליות), ובהתאם היו שייכות למגמות האנטי-לאומיות. לא זו בלבד שהטונליות והא-טונליות אינן הפכים (Haimo 2006), אלא התחבירים המוזיקליים, שהיו ביטוי לאבדן מעמדה ההגמוני של הטונליות בראשית המאה ה-20, מכונים 'פוסט-טונליות', ועל פי רוב הם מכילים אמצעים תחביריים הקשורים בטבורם להתפתחות הטונליות המסורתית במאות ה-18 וה-19. למעשה, הסתעפות התחבירים הטונליים והפוסט-טונליים הם עוד מקרה של ריבוי, שהוא הטרופוני ורב-קולי שאינו הטרופוני בה בעת. ואולם, הסמיוטיקה של טונליות מסורתית אפשרה מופעים נהירים יותר של אחרות, שיצרו מערך של אקזוטיקה מרובדת, ובה אחרים חיצוניים ופנימיים תוך שימוש ב'האחרה' (otherizing) סמיוטית, שהיתה ממכלול ההיסטוריה של הטונליות (Locke 2009: 43-84).

התהוותם של מרקמים הטרופוניים ושל מרקמים רב-קוליים שאינם הטרופוניים יידונו כאן בארבע פעימות. הראשונה תדון בהתגבשותן של מה שאני מכנה 'אונומטופאות מוזיקליות ציוניות', קרי ציטוט של שירי עם או של מוזיקה ליטורגית חוץ-מערבית, על פי רוב במוזיקה אמנותית טונלית – דגימות מוזיקליות שהיו ממכלול מערך של סימבוליזם מידי ואסטרטגיית כתיבה, שהסתמכה על פענוח הקהילייה המפרשת (interpretive community), היישוב והמדינה. אונומטופאות אלו כללו, למשל, ריקודי הורה בהתנסחויות שונות, ולא במקרה כאפותאוזות של יצירות סימפוניות, שהלכה למעשה הכפילו היסטים (tropes) ציוניים, כמו 'שיבה', 'קיבוץ גלויות' ו'גאולה'. שתי הפעימות העוקבות ימפו כמה מהגישות שחרגו מאותם מערכי הסמלה מידית באמצעים תחביריים מוזיקליים לינאריים, שהואלמו בתכתיבים היסטוריוגרפיים פוזיטיביסטיים וכפועל יוצא של אינרציות לאומיות. בחלקים האלה תידון גם משמעות התחביר הלינארי בהיבט המודרניסטי הרחב, ונראה כיצד תפיסה אסתטית זו התנגשה עם הבניות עבריות, אף שתרכות עברית בכלל וההבניות האלה בפרט היו במקרים רבים גבולות השיח של מתנגדיה הקנאים ביותר. הפעימה הרביעית תדון בהתעבות הלינארית התחבירית בכמה מיצירותיהם של יוסף טל, אבל ארליך ואלכסנדר אוריה בוסקוביץ' לטקסטורות מוזיקליות הטרופוניות, שיחשפו גם את המרקם ההיסטוריוגרפי ההטרופוני של המוזיקה האמנותית הישראלית. כאן תידון גם אי-ההלימה בין מי שהבינו את הצורך להשתחרר מפרדיגמות לאומיות אירופיות באמצעות לינאריות תחבירית, שנמנעה מרדוקציה של המשלבים הסוציו-אתניים הנמוכים של החברה הישראלית, אולם לא יכלו להתנתק מתפיסות מהותניות וטלאולוגיות על הציר הלינארי של האלגוריה הלאומית והדקדוק התאולוגי שלה.

בית הגידול של המוזיקה האמנותית הישראלית

למרקם הרב-קולי התרבותי שעמו פתחנו נוסף לפחות רכיב חשוב אחד, והוא המוזיקה האמנותית הישראלית. ברנר לא יכול לצרפה לרישומי ב'עצבים' (1911), שכן המוזיקה הזאת התגבשה והתמסדה בשנות השלושים המאוחרות, כשבאו מלחינים ממרכז אירופה וממערב אירופה לפלשתינה המנדטורית במספרים חריגים לעומת שנים קודמות בשל עליית הנאצים לשלטון. המסה הקריטית הזאת כללה, נוסף על מלחינים, גם מוזיקולוגים, מבצעים וקהלים. ביטוייה היה בהקמתן של התזמורת הסימפונית הארץ-ישראלית (לימים התזמורת הפילהרמונית הישראלית), התזמורת הסימפונית של 'קול ירושלים' (לימים התזמורת הסימפונית ירושלים), עוד תזמורות חובבים ועשרות הרכבים קאמרליים ועמותות למוזיקה ובהתרחבות סגל המורים במדרשות ובקונסרבטוריונים (גלבר 1990: 469-472; Hirshberg 1995: 110-203). ואולם, סופרים שערכו טרנסקריפציות אתנומוזיקולוגיות ספרותיות דוגמת זו של ברנר בתקופות מאוחרות יותר לא כללו בהן מוזיקה אמנותית, אף שזו כבר נשמעה בכמה וכמה במות ואף זכתה לסיקורים נרחבים בעיתונות (Hirshberg 1995).

בחר העצה הרעה לעמוס עוז, למשל, מוזיקה אמנותית אירופית נקלטת מן החוץ כהערת שוליים כפולה. היא מבשרת על ההווה האירופי ועל היעדרו בסוף שנות המנדט: 'לילה לילה, עד לשעות הקטנות, נהג האינז'ינר בז'ינסקי להשיט הנה והנה את מחוג התחנות ברדיו שלו, מחפש ומוצא ושוב נוטש את שידורי ברלין, לונדון, מילאנו, וישי, קהיר וקירנאיקה [...] לילה אחד החל האינז'ינר בז'ינסקי לשאוג פתאום במלוא קולו "שריפה!" "שריפה!" מפני שקלט ברדיו את הארואיקה של בטהובן ששודרה מאיזו תחנה נאצית בבלקנים' (עוז 1976: 27-28). עוז ממלא את החלל האקוסטי הלאומי ביבבת 'מואזין רחוק או לא מואזין כי אם תן רעב בחורשות תל-ארזה', וצעקותיו של הגיבור הצעיר הלל: 'תקוף בהלה וקצרת [...] בין רפפות התריס נראתה לו גולגולת היניצ'אר התורכי צפה באוויר ומגחכת אליו בשיניים מתות'. אביו, הנס (חנן), קם להרגיעו עם שיר ערש עברי (ללחן שייתכן שגם הוא נוכס כעברי), ולפנות בוקר הדי אותה המולה נשמעים בווריאנט אחרון ביבבותיו של דייר המשנה מטייה, השבוי בחלומו: 'אין רחמים! אל תגעו בו! הוא עוד חי! יא ניי פנימא-א-איו! אין כלום! אין!' (עוז 1976: 28). ברביעיית רוזנדרוף של נתן שחם מתוארים השברים הפנימיים של אנסמבל קאמרי, שרק מן החוץ נדמה כגוף אחד. עם זאת, הרפרטואר המוזיקלי שבאמצעותו מועבר הנרטיב כולל מוזיקה קנונית מהמאות ה-18 וה-19, ואך מעט ממנו שייך לרפרטואר המודרני המוקדם, וזאת רק על ידי הערות אגב, שמהן מייצר שחם זיקה טלאולוגית בין מודרניזם מוזיקלי א-טונלי (פוסט-טונלי) לחוליה של אירופה, לרבות הסימפוטומים הפשיסטיים של אותו ניוון תרבותי (שחם 1987). גם יהושע קנז קופץ מלה פוליה (1700) לארכאנג'לו קורלי בסיפור 'מומנט מוסיקלי' לדבקה רפית בסיפור 'בין לילה ובין שחר' (שניהם מתוך *מומנט מוסיקלי*). אגב כך הוא מעיר על טיבם האותנטי השביר של ריקודי העם העבריים: 'חיוך של ביטול היה בעיני

אריק כשהסתכל על הרוקדים. הוא נהג לטעון כי ריקודי העם האלה אינם ריקודים ואינם עממים, אלא מלאכותיים, מגוחכים, ומכוערים' (קנז 1987: 101; וגנר 2012: 321-336, 2014: 789-807); כמו גם על צלילים גלוחיים שהוא משעתק דרך המרחב הצלילי המזרח-אירופי: 'הנריק התכופף ובחן את השריטה. "זה שום דבר", אמר וגלגל את הרי"ש כדרכו המרגיזה' (קנז 1987, 33); 'קראתי את הדברים מאת ג' שופמן ולבי הלם בחזקה, ולא אדע אם בשל צירוף המקרים המוזר או מפאת תכנם. צרבה את ליבי חרפת הגופים המתחככים והצריחה הבכיינית, צריחת התחנונים היהודית-הגלותית. קראתי את הרשימה פעם ופעמיים ושלוש ולבי הצמא למעשים מצא לו מטרה יאה: להפסיק את שיעורי הנגינה ולהפרד מן הכינור' (שם: 81).

כך הפכה המוזיקה הקלאסית למושא הכאב של אירופים עקורים בלבנט: 'הפסנתרנית מדאם יברובה ובת-אחותה ליובוב שקראה לעצמה בשם בנימינה אבן-חן, בנגינת הנחרצות, נראו כממאנות מתוך אצילות להשיב לחיים כגמולם' (עוז 1976: 16). המוזיקה היתה גם מעין נייר לקמוס לתרבות גלותית שנוכחותה קורעת יחידים ומשפחות, משום שאלה אימצו את מנגנוני ההפרדה של התרבות העברית (קנז 1987). עם זאת, במובן מסוים תאם היעדרה של מוזיקה אמנותית לזיקתם של מרבית המלחינים לפרויקט הציוני. רבים מהם נאלצו להגר לפלשתינה, מפני שאופציה טובה יותר לא היתה בהישג יד (למעט דמויות כארנולד שנברג או דריוס מיו, שהקל עליהם המוניטין הבין-לאומי שלהם להגר מערבה), ומכאן שציונותם של המלחינים עולי העלייה החמישית, שלא אחת ראו בשהייתם בפלשתינה זמנית, היתה לכל היותר ציונות 'רכה'. עם זאת, עמדה זו לא מנעה מאחדים מהם להתאים את יצירותיהם לתכנים לאומיים בעזרת מסכות פריפריאליות שונות. באמצעותן ציטטו ריקוד עם בלבוש סימפוני או עיבדו פיוט תימני במתכונת כתיבה אקזוטית (למעשה, אוטו-אקזוטית), ובאמצעותן הפעילו פרדיגמות מוזיקליות מערביות, שסיפקו הן את הדימויים הרצויים לסיפור הלאום הן את המוסדות השונים שהזמינו את היצירה או העסיקו את מלחיניה (Parakilas 1998: 137-193; Shelleg 2012: 119-149). כך או כך, התמסדותה של מוזיקה אמנותית, על הזרמים הרבים שבה, לא השתלבה במערך ההטרופוני התרבותי שנרשם בספרות, אבל המוזיקה האמנותית פנתה גם להטרופוניה ככלי קומפוזיטורי כדי להיחלץ מאוצר המילים האירוצנטרי של הלאומיות במוזיקה.

ההיסטוריוגרפיה של המוזיקה האמנותית הישראלית לא סיעה לה להישאר במערך ביקורת התרבות בעיקר בשל גישות פוזיטיביסטיות וטקסונומיות, שיצרו קשר בעייתי בין מוזיקה טונלית לבין דימויים לאומיים רצויים (Gradenwitz 1949, 1996; Brod 1951); (Fleisher 2000: 102-126; Hirshberg 2010a; Hirshberg 2010b: 57-70; Seter 2014: 238-308). בכך צומצם הדיון ההיסטוריוגרפי לייצוגים שהם בחזקת סימבוליזם מיד, שעל פי רוב כלל החפצות אקזוטיות על ידי ציטוטים מוזיקליים או טקסטים תנ"כיים או ליטורגיים. מחקרים בלימודי ישראל של מי שהציעו קריאות היסטוריות חדשות, לרבות קריאות פוסט-קולוניאליות, או הפנייה הדיסציפלינרית הנוכחית להיסטוריות תרבותיות (Likhovski 2010: 1-23), לא התיקו את השיח על המוזיקה האמנותית הישראלית לשדה

שבו נמצאו הדים הן לתשתיות הקוגניטיביות שלה הן למהירויות השונות של תנועות דיאלקטיות, שיכולות לחשוף זיקות של ממש (או משמעותיות באופן דיסהרמוני) לאמנויות האחרות.

אם כן, כיצד לא חלחל מנעד שלם – הכולל הטרופוניות תרבותיות עשירות, החל בקיבוץ של אסכולות כתיבה אירופיות, דרך מגען עם מסורות מוזיקליות של המזרח (להבדיל מהדימויים המוזיקליים המערביים שלהן), וכלה בדילמות שהתעוררו בכתיבתה של מוזיקה לאומית – לשיח שידוע היום לזהות אסטרטגיות כתיבה בספרות ויחסן לסיפור הלאום (חבר 2007), תהליכים שהאיצו התפכחות מרומנטיות בשירה העברית בשני העשורים הראשונים של המדינה (צמיר 2006; Miron 2010b: 423-490), קריאות פוסט־קולוניאליות (Shenhav 2007: 1-30; Raz-Krakovitzkin 2002: 403-417) או מתחים תאולוגיים, המערערים הבניות לאומיות (שמידט ושיינפלד 2009)? מלבד הבעייתיות שבדיון על האופן שבו התעצבו סגנונות כתיבה בפלשתינה/ישראל במנעד שבין קבלת תכתיבים אידאולוגיים להתנגדות להם, תוך כדי מעקב אחרי התפתחויות של אסתטיקות כתיבה עכשוויות באירופה, אני מבקש להפנות את תשומת הלב למנגנוני הכתיבה שהונחו, במודע או לא, בתשתית עבודתם של מוזיקולוגים וחוקרי תרבות שעסקו במוזיקה אמנותית ישראלית.

הדבר נוגע בראש ובראשונה למושג עצמו, 'מוזיקה אמנותית ישראלית', שמוחל במרבית הספרות על כתיבות קומפוזיטוריות מתקופת היישוב המאוחרת. בבסיסו של המושג קיימת אפוא החלה לאחר (backshadowing) של מוזיקה אמנותית לתקופה שהלכה למעשה מייעדת יצירות שהיו ממכלול בתי הגידול האירופיים, שמהם ניתן, להיחפך לישראליות ולסממן ככאלה. כך מתהווה עוד נדבך בסיפר לאומי טלאולוגי: אם מוזיקה של מהגרים שהוקאו מאירופה בשנות השלושים נהפכת למוזיקה 'ישראלית', הרי היא מיועדת להיחפך לכזו, ובכך לרצף את המסדרון ההיסטוריוגרפי המוביל לעצמאות מדינית, על כל משמעויותיה הגאוליות ברטוריקה הציוניות (גם אם מדובר בהגירתם של ציונים 'רכים', כמו פאול בן־חיים, אריך ולטר שטרנברג, אלכסנדר בוסקוביץ' ויוסף טל).

תהליך המחיקה כאן ניכר, שכן מחד גיסא נמחקו קשריהם של המלחינים לבתי הגידול שלהם באירופה, ומאידך גיסא המוזיקה שלהם נוכסה כישראלית עוד טרם קום המדינה (מי שילמד את ארכיונו של בן־חיים בספרייה הלאומית ייווכח לדעת עד כמה החלוקה הזאת חדרה לקטלוג כתבי היד שהשאר: היצירות מגרמניה תחת מספר מדף אחד, ואלה שכתב בפלשתינה/ישראל תחת מספר מדף עוקב, כאילו תאריך הגירתו כונן שינוי פרדיגמטי אסתטי). אם כן, מה שנותק היה אותם מרכזים באירופה שבהם הוכשרו או עבדו המלחינים טרם הגירתם. אין מדובר רק בשיח המודרניסטי בין שתי מלחמות העולם, עת התהוותם של תחבירים מוזיקליים שהיתה התמחשותם קשורה בערעור ההגמוניה הטונלית במוזיקה האמנותית המודרנית, אלא בעיקר בכתיבתה של מוזיקה אמנותית יהודית שהתפתחה מראשית המאה ה־20 בסנט פטרסבורג (Loeffler 2010: 94-172) ובמרכזים שונים באירופה (שלג 2008; 95-152; Móricz 2010: 286-349; HaCohen 2011). באמצעות

מוזיקה זו הזדהו מלחינים כיהודים על רקע התפכחותם מרעיון ההיטמעות ברוב הלא יהודי, שהיו תפיסותיו הלאומיות מצולקות בדימויים יהודיים שליליים, ובלעדיותם (כפי שציין ז'יז'ק) היתה קורסת הפנטזיה הלאומית של הלא יהודי (Žižek 1989: 124-127). במהלכה של התפתחות זו חברו תהליכי הבניית הזהות היהודית להתמודדויות אסתטיות, ובמידה רבה גם להתנגדות אינטלקטואלית למנגנוני הייצוג במוזיקה האירופית, פרי עטם של מלחינים לא יהודים, בעיקר כשביקשו להתמודד עם המושאים הסמיוטיים של האחרות המוזיקלית שסימנה תרבות יהודית. אותם בתי גידול בגרמניה, באוסטריה, באיטליה, בהונגריה ועוד המשיכו את פעילותם עד שנות השלושים של המאה ה-20, ומיעוט מהם פנה לפלשתינה המנדטורית. רבים מהם סברו שהגירתם זמנית, ואילו אלה שנאשו בגלל היעדר תשתיות מוזיקליות, מוזיקליות-פדגוגיות, או משום שסגנונם המודרני נתפס בלתי רצוי ואף סותר את האתוס של קולקטיביזם וולונטרי, עזבו את היישוב (Cohen 2012: 140-201). רבים מהם נעלמו בהדרגה מדפי ההיסטוריה הלאומית של המוזיקה האמנותית הישראלית, אבל כל זה לא צריך להטות את המבט מהעובדה שהמוזיקה האמנותית הישראלית היא למעשה מוזיקה אמנותית מודרנית יהודית, שנעקרה מאירופה לפלשתינה בשנות השלושים של המאה ה-20. הניסיונות המלאכותיים לתחום בין שני בתי הגידול הללו, קרי האירופי, שהועתקו שלוחות ממנו לפלשתינה, והיישוב, שהתהווה בראשית דרכו כבית גידול מלאכותי, היו אפוא ביטוי אידאולוגי למנגנוני ההפרדה הרטוריים, שהובנו בתוך התרבות העברית ואל תוכה.

ואם לא די בכך, הרי על תשתית זו הוצעו מודלים פוזיטיביסטיים של שיוכים דוריים, שברובם נשענו על קריטריונים כרונולוגיים וקבוצתיים (Fleisher 1997; Seter 2014: 238-308). טיפולוגיות מעין אלה לא רק מחקו את עברם האירופי של המהגרים, והפכו את קבוצת היחידים הזו לקבוצה דורית, אף על פי שהצד השווה היחיד לאותם מהגרים היה תאריכי לידה קרובים, אלא גם יצרו חיץ בין אלה לבין קבוצת המלחינים ילידי הארץ, שהיגרו מקצתם לפלשתינה כילדים. בכך ננטשה בחינתם של תהליכים דיאלקטיים, שהלכה למעשה מפוררים טקסונומיות דוריות. בהתאם ננטש גם המחקר הארכיוני, שממנו אפשר ללמוד יותר על השוני בין המלחינים משאפשר ללמוד על הצד השווה הרחב והעמום, שרק מטשטש את הגישות ואת התפיסות האסתטיות השונות של כל מלחין. בדומה לבעייתיות המקבילה בספרות העברית בעניין החלוקה הדורית, טיפולוגיות כרונולוגיות במוזיקה האמנותית הביאו לידי אשליות אופטיות לא מעטות בכל הנוגע לדיאלקטיקה הפנימית של מלחינים, ודאי במגעיהם עם גישות אסתטיות קרובות בארץ או מחוץ לה (מירון 1987: 115-150; ליפסקר 2005: 422-412; Shelleg 2014: 403-417; Miron 2010a: 403-417; Kronfeld 1996). כבר בסוף שנות הארבעים וראשית שנות החמישים סומן המלחין פאול בן-חיים בתור המרכז האידאלי של המוזיקה האמנותית בארץ (Gradenwitz 1948: 7; Brod 1951: 60). סגנונו השמרני נשען על תשתיות טונליות, שבהן הוטלאו אידיומים מוזיקליים אקזוטיים, בלי שאלה יפרו את התשתיות הטונליות שאפשרו את אחרותם. לשון אחר, הטלתם של מסומנים אקזוטיים (פיוטים תימניים או ספרדיים, למשל) בתשתית מוזיקלית מערבית,

ששילבה אותם כקישוטים ובהתאם גרסה את משניותם, לא היתה שונה ממקרים מקבילים של מבט קולוניאלי על האחרים של אירופה (צוענים, אסיאתים, ערבים ויהודים). בפלשתינה/ישראל מה שעל פני השטח סימל קיבוץ הגלויות היה בפועל שזירה של מוזיקה חוץ-מערבית, מסורות יהודיות על פי רוב, כמסמן אקזוטי בתשתית מוזיקלית מערבית, שהלכה למעשה 'תיקנה' יבוא מוזיקלי של שירי עם ומוזיקה ליטורגית באופן שיתאימו לתחביר מוזיקלי שהפך אותם למודרניים בגבולות השפה הטונלית ועל פי ההיררכייה הסוציו-אתנית של היישוב והמדינה. כך צוותו לאומיות וטונליות יחד בליקוט הדימויים הלאומיים, בזמן שתפקדו שמות תואר שהוענקו למלחינים שסטו ממתכון זה (מודרניסט, אוונגרדיסט, דודקאפוניסט וכו') למעשה כיחידות מרחק מקנון היסטוריוגרפי, שליבתו כוללת מנגנוני ייצוג אירוצנטריים דיפרנציאליים.

בשנות המדינה הראשונות שכפל אותו מנגנון שעודד את חבישתן של מסכות פריפריאליות, שהיו בבחינת אקזוטיציזם עצמי, המנוסח דרך פרדיגמות אירופיות, את יחסי התלות שנקמו עם אותן אוכלוסיות יהודיות ערביות ברובן (Khazzoom 2008), ועל כן נותר בגבולות השיח הלאומי הפריפריאלי, כפי שזה נקלט מן המרכזים האירופיים והאמריקניים. מכאן שאין הדבר אומר שהטונליות נדונה פה לשמצה תחת אצטלה מודרניסטית, אלא שהאינטרפלציה הטמונה בשכפול ההיררכייה הסוציו-אתנית והמדיניות של מכלול המאפיינים המייצרים אחרות אקזוטית בתשתית טונלית מאפשרות לבחון התנגדויות אינטלקטואליות, הן אלה הטונליות הן הפוסט-טונליות. ואולם, במתכונות פוזיטיביסטיות שונות נדרש משקל נגד בדמותו של יוסף טל, למשל, שאת תיאורו כמודרניסט יש להבין במשמעות המרחק האסתטי שבין יצירתו למשטר הייצוג הלאומי שנשמך על ציטוטים אקזוטיים כפויי טונליות מערבית. מקרה טל, בהקשר הזה, הוא הפרעה חיונית כמעט לתבניות השיח על המוזיקה האמנותית בישראל, שכן כתיבתו היא ממכלול מערך תרבותי הטרופוני, שמושטר לטובת סיפור לאום, ובו פורטרים מוזיקליים המחויבים למערביות ולהסמלה מידית. בדומה למשוררים בני זמנו (יהודה עמיחי, נתן זך), טל היה בעמדה אופוזיציונית לשיח הלאומי (על משלבו השונים), ועם זאת סמוך אליו ובמידה מסוימת גם כלוא בפרדיגמת השיח שלו התנגד.

לעקר מנגנוני ייצוג

יוסף טל היגר לפלשתינה באפריל 1934, וייבא עמו טכניקות כתיבה פוסט-טונליות, שעוד באירופה הפרו מנגנוני ייצוג הנסמכים על טונליות. אחרותם של אידיומים בשיח הלאומי ומסמנים מוזיקליים מעין אלה במוזיקה של סוף המאה ה-19 וראשית ה-20 התאפשרה במידה רבה באמצעות תחביר מוזיקלי טונלי, שבלעדיו כל קטגוריות ה'אחרות' – כל אותם מסמנים שביטאו את תפיסת הזהות השלילית של קהילייה נתונה וההיררכייה החברתית שהשתמעה ממנה – חדלו להתקיים במערכים ללא מסד טונלי. החלשת הטונליות, ועל

אחת כמה וכמה החלפתה בתחבירים שינקו ממנה באופן חלקי בלבד, אפשרו לכתוב ספרות מוזיקלית בשפה המז'ורית (קנונית) של המרכז הגרמני, אולם לא בהכרח מעמדה אופוזיציונית (Kronfeld 1996: 3-15), אלא מתוך הקשר לאומי שפירק במודע פרדיגמות ייצוגיות של אותו מרכז. אין זה מקרה אפוא שארנולד שנברג, שפיתח את הפוסט-טונליות, התמודד עם ההיבטים האסתטיים-קומפוזיטוריים של ייצוג במוזיקה, וגיבש תחביר מוזיקלי אלטרנטיבי, שלא כמו תאוריות מודרניסטיות שלא הבשילו לכדי יישום, דוגמת אלה של פרוצ'י'ו בוזוני או דומניקו אללאונה (Busoni [1907] 1911; Alaleone 1912a: 382-420; 1912b: 769-838).

למעשה, כמו שמצא ריצ'רד קורט, כבר מהעשור הראשון של המאה ה-20 כתב שנברג טקסטים שנושאים ביקורת שלילית על מהות הייצוג, תוך שהוא מעקר מסמנים. בהדרגה חדרו התמות האלה למנגנונים אסתטיים לא ייצוגיים (non-representational) וחברו לביטול ההירכייה והאחרות, שהיה קיומן תלוי תחביר מוזיקלי טונלי. ואכן, היצירה הראשונה שכתב שנברג לאחר גיבוש שיטת שנים עשר הטונים היא, באופן לא מפתיע, יצירה מקהלתית משנת 1925 (*Du Sollst nicht mußst*) לטקסט מאת שנברג עצמו, שהוא פרפרזה לדיבר השני 'לֹא תַעֲשֶׂה לָךְ פֶּסֶל, וְכָל־תְּמוּנָה' (שמות כ ג; Kurth 2005: 157-186) – יצירה שדנה באמצעים סמנטיים במתח שבין רעיון לאי-האפשרות לייצגו, שכן ייצוג במובן המסמן הוא רדוקציה של מהות הרעיון.

כסטודנט באקדמיה לאמנויות בברלין בשלהי שנות העשרים של המאה הקודמת נחשף טל לחידושי השפה הפוסט-טונלית באמצעות מורו לתאוריה היינץ טיסן (Tiessen). מחוץ לכותלי האקדמיה חווה את התחזקותה של המפלגה הנאצית, שהעבירה את החוק לשיקום שירות המדינה המקצועי (7 באפריל 1933), שהביא לידי פיטוריהם לאלתר של בעלי משרות ממשלתיות שאינם ממוצא ארי, ואילץ יהודים רבים, ובהם טל עצמו, לעקור ממולדתם. על רקע הכשרתו והקאתו מגרמניה בנסיבות לאומניות התקשה טל (כמלחין וכיהודי) להחליף לאומיות, שהיו מנגנוני הייצוג שלה מבוססים על שלילת אחרים במערכת מקבילה, ששללה (רטורית) ערביות, יהדות ויהודים ערבים. כך התפתח התחביר המוזיקלי הפוסט-טונלי של טל בד בבד עם לימודי השפה והתרבות העברית, שאליהן התוודע בעת עבודתו עם המלחין מתתיהו שלם באמצע שנות השלושים, ובעיקר באמצעות תלמידו וידידו המלחין יהודה שרת.

בשנת 1951 כתב טל על גישתו ללאומיות במאמר שטרם נידון בספרות המחקרית באופן התואם את חשיבותו: 'הלאומיות במוסיקה הנה גם כיום תנועה רבת עוצמה', כתב, 'ואין כל סכנה נשקפת ממנה אלא בעת הפרזתה אל צד השוביניזם המקטין את האמנות וממעט את דמותה. מידה חסרה זו של שאר רוח נזקה מרובה, שכן יוצרת היא את המתכונת השגרתית, את דפוסי הביטוי הנדושים לאמנות הלאומית ולוחמת בכל החורג מדפוסים אלה בפולמוס של טענות שוביניסטיות. קרתנות צרת עין זו הולכת ופושה גם בתוכנו, ועלינו להישמר מפני ערבוב התחומים בינה לבין יצירה לאומית חיונית, כי בנפשנו הוא' (טל 1951: 265). עניינו של טל כאן הוא סמינטי. הוא חש בעומק

האינסולריות והדפנסיויות שבבלעדיותם וילידיותם של מאפיינים לאומיים בשיח המוזיקלי המקומי, שהיה רווי במערכי הסמלה מידיים (יצירות מאת פאול בן-חיים, מרק לברי, אלכסנדר בוסקוביץ' ואחרים, אבל גם יצירה פרי עטו של טל משנת 1949, **אם הבנים שמחה**, שלימים יגנוז; ראו שלג, בדפוס). טל הבחין במה שמאוחר יותר כונה 'ורטיקליזציה של לאומיות במוזיקה', לאמור המנגנון הדיפרנציאלי שנטש את המינוח הלינגוויסטי, התרבותי והאזרחי של לאומיות לטובת לאומיות שהמסד שלה הוא מוצא אתני וטבע, שבהדרגה לזהקו כמדע (Taruskin 2001).

בהמשך סקר טל את אמצעי המבע במוזיקה הישראלית, והביא בתור דוגמה קטע מתוך הגדה של פסח נוסח יגור בלחנו של שרת. אבל באנליזה הזאת הדהדו במידה רבה מאפייני התחביר המוזיקלי המתהווה של טל עצמו: 'לא נמצא כאן דפוסי נעימות במתכונתם המקובלת, לא הרמוניות בצלילי קוינטה וקוורטה מקבילים וצלילים של סקונדות מעורבות בהן, זה מוצר התחליף שבאקוסטיקה מסולפת; לא נמצא כאן השתקעות מלאכותית בדרכי העבר, שיש בה משום חיקוי שטחי לטעמי המקרא ושאר יסודות קדומים שישמש במקום המצאה מקורית הנוטלת את השראתה מן ההווה' (טל 1951: 268). המודל הרצוי בעיני טל היה זה שהתרחק מפרויקציה מידית של מושאי עבר וילידיות, והיה נטוע בחד-קולית מלודית (לינארית) ובלתי מסמנת. העובדה שהדוגמה שהביא היתה בשר משרו של רפרטואר הקיבוצים מעידה על הברזמניות של התנגדות וסמיכות לשיח הציוני. ואולם, בהיעדר אנליזה של יצירותיו בהקשר של הדקדוק הציוני והתחביר הפוסט-טונלי שבבסיס כתיבתו לא ייפלא שהיצירה הראשונה שלו שזכתה לתשומת לב מוזיקולוגית נרחבת היתה דווקא **הסונטה לפסנתר** (1949), שכן פרקה השני מצטט את לחנו של יהודה שרת, 'רחל', לשיר של רחל בלובשטיין. אחרי כשני תריסרים של יצירות שרובן היו פוסט-טונליות או עמדו על ספו של תחביר זה (ומשום כך נתפסו אדישות להתגייסות הקומפוזיטורית לייצוג הלאומי), ובמרביתן גם נעדרו הסברים ברוח לאומית, אפשרה **הסונטה** להורות על קשר סמלי לאומי מייצג, שגם מודרניסט כמו טל קיבל עליו כביכול את כלליו – ולא היא.

טל היה מודע למנגנוני הייצוג הלאומיים באירופה, ובאמצעותם לאופיו ה'פֶּרִיר' של מה שהומצא ונתפס אותנטי על בסיס הגדרות זהות שליליות. הוא התקשה, בייחוד בתחביר פוסט-טונלי, שהשטיח היררכיות ושוני, לקבל עליו את תפקיד הַבֶּר, שייצר רטוריקה לאומית תוך מחיקת קולות ההווה הלבנטיני באמצעות העבר האירופי, שסינן או 'תיקן' אותו. לשון אחר, שני מרכיבים ביצירה זו טמנו בחובם פוטנציאל לערער על סמלים ממלכתיים: מחד גיסא ההווה הלבנטיני היה מרחב שבו מצלולים אינם בלעדיים ליהודים, ומאידך גיסא – מוזיקה מודרנית פוסט-טונלית, שמפְּרָה ייצוגים לאומיים רומנטיים, ושאכן נתפסה אתוס אינדיבידואליסטי לא רצוי בקולקטיביזם הוולונטרי של היישוב ובקונטקסט הרטוריקה הממלכתית של העשור הראשון לקום המדינה.

הפתרון האסתטי במקרה של **הסונטה** היה הפקעתם של המאפיינים הלאומיים מבפנים, כלומר שימוש במכניקה של ההסמלה (במקרה הזה מושא הציטוט) לצורך פירוקה דרך

תחבירו המוזיקלי. לכאורה הונחו כל המרכיבים הלאומיים על שולחנו של המלחין, קרי ציטוט הלחן של 'רחל' מאת יהודה שרת בקונטקסט של מוזיקה אמנותית, שהיתה ביטוי לקשר שבין מוזיקת עם לתרבות לאומית אותנטית. פתיחת הפרק השני מציגה את הלחן של שרת בשקיפות מקסימלית שבפלשתינה/ישראל ודאי הפעילה בעקיפין את המלל הנעדר בקרב המאזינים. טל מיקם את השיר ברגיסטר הבס, לאחר שערך בו שינויים מטריים, והפך אותו למעין שאקון (או 'בסו אוסטינטו'), קרי הופעה חוזרת ונשנית של הנושא המלודי על רקע וריאציות המתפתחות ברגיסטרים סביבו.

אבל כאן בדיוק עיקר טל את הטונליות, והחזיר את המלודיה של שרת להקשרה הדו־קולי, הנעדר אקורדים ומהלכים הרמוניים מערביים. הוא החזיר את המלודיה לאופן שבו העתיקה לראשונה שרת עצמו (שרת 1932), וזו חברה לכתיבתו הפוסט־טונלית, שעיבתה את הקו המלודי בעוד קווים קונטרפונקטיים, בלי שאלה ינווטו על ידי שיקולים הרמוניים טונליים. כתוצאה מכך הרמונו של השיר מתהווה מעצם ערמתם של תאים צליליים המגיבים לסכומים המרווחיים השונים של המלודיה המצוטטת תוך התהוותם של אידיומים טונליים נעדרי כיווניות טונלית. וככל שמתעבה מרקם היצירה עם התפתחותן של הווריאציות המרכיבות את הפרק, מוחלש המערך הלאומי שבו ציטוט שיר עם (או כזה שלכל הפחות שזכה למעמד של שיר עם) עובר פרויקציה על ידי מתכונות כתיבה טונליות. התוצאה היתה במידה רבה אשליה אידיומטית: מה שנראה ציטוט של שיר עם חרג מהפונקציה הלאומית שלו, ואילו מה שנראה אידיום מוזיקלי יס־תיכוני (למשל במרווחים המתקבלים) התהווה ממרקם קווי הנעדר פונקציות הרמוניות (אנכיות), שכן הוא היה קשוב במקום זאת לתאים מרווחיים מתוך השיר המצוטט שפיתח טל כליווי. כך מה שנדמה כמתכון למוזיקה לאומית היה קרוב מאוד למאפייניו המלודיים של הלחן של שרת ורחוק מן הנורמות המערביות ה'מתקנות' בשם מנגנוני הייצוג הלאומיים.

זאת ועוד, בשנת 1953 הבהיר טל את מה שנראה בעיניו שלב חדש במוזיקה של שרת – הפנייה למרקם רב־קולי 'החורג מן הליווי הפשוט התומך בקו המלודי של שיר העם ברוב העיבודים השגרתיים' (טל 1953: 2). הוא טען כי כתיבתו הפוליפונית של שרת מציגה ארבעה קולות עצמאיים, אסימטריים, שתיאומם הוא תוצאה של 'הערכה אישית־אסתטית של צלילים תאימים "קונסוננטים" וצורמים (דיסוננטים)', שאינם 'על בסיס הקדנץ הקלסי' (שם). 'זוהי דמוקרטיה אידיאלית', סיכם טל מה שנשמע כמו הסבר על האסתטיקה שבבסיס כתיבתו, ש'בה נותן כל גורם [את] צביונו האיש' (שם). מי שהכיר את ההורה לנבל וצ'לו שכתב טל בשנת 1949, יודע שבמידה רבה הזדהה טל עם תופעה שנתן לה קול בעצמו, ביצירותיו. ההורה שלו הציגה ערעור דומה של דימויים קולקטיביים: המקצב שהיה לסימן ההיכר של הריקוד הלאומי הופרע במתכוון על ידי 'צלילות' במשקל משולש (במקום משקל זוגי) ובתחביר פוסט־טונלי, המשתמש בחומרי גלם טונליים לכאורה אבל מעקר את כיוויותם ההרמונית (Shelleg 2013: 329-330).

קריאות מונופוניות (חד-קוליות)

חשוב יותר מערעורם של סמלים לאומיים בצורת שירי עם, מוזיקה ליטורגית או טקסטים תנ"כיים מולחנים היה המכניזם התחבירי המוזיקלי, שבאמצעותו התאפשרו כבר בשנות החמישים קריאות פוסט-קולוניאליות מטרימות. כוונתי למאפיינים מלודיים ומרקמיים של מוזיקה מן המזרח בכלל ושל מסורות יהודיות חוץ-מערביות שבעל-פה בפרט, שסללו את הדרך לרב-קוליות ההטרופונית ההיסטוריוגרפית, וכתוצאה מכך, לענייני, לתמונה היסטורית רב-קולית ובלתי מסונכרנת מול סיפור לאום לינארי. לפיכך הדיון כאן אינו במוזיקה מזרחית במובנה הפופולרי, כפי שזו התגבשה בשנות השבעים של המאה ה-20, אלא במוזיקות שנשמעות במרחב המזרח התיכון. אי-תאימותן של מוזיקות אלו למרחבים הפוליטיים האיצה את התהוותם של היברידים מוזיקליים, שבהדרגה ערערו על הבניות עבריות ותפיסות זהות שליליות.

כאן אנו שבים להטרופוניה כמרקם היסטוריוגרפי, שעמו פתחנו, ולסמיכויות התרבותיות שהזינו אותו במבט רחב אף יותר. בזמן שהונמך מבטה הפנורמי של השירה העברית והצטמצם למרחבים למינליים בשנות החמישים (חבר 2007 ב: 141-156) בהצעת פואטיקה אלטרנטיבית אקזיסטנציאליסטית, שביקשה למחוק ולעקור את הסימבוליזם הטרנסצנדנטי למחצה ואת הטרנודיות (threnodies) שאפיינו חלקים ניכרים מן השירה מתקופת מלחמת העצמאות (מירון 2013: 395), ביקשו מלחינים בשנות החמישים (אלכסנדר בוסקוביץ', מרדכי סתר, יהושע לקנר, בן-ציון אורגד, יוסף טל ועוד) לחדור למאפיינים המלודיים וההרמוניים של מוזיקה ליטורגית ופרה-ליטורגית יהודית חוץ-מערבית. נוכחותן הפיזית של מוזיקות מעין אלה במרחב הציוני והשמי היתה במידה רבה תוצאה של המפעל הלאומי, אולם בתרבות העברית צומצמה נוכחותן בעיקר לדימויים שהיו למטאפורה המודרנית והחילונית של העבריות. ההכרה במצב זה החזירה מלחינים לצורות מונופוניות, שבאמצעותן ניסו להתמודד עם הקו המלודי היחיד בלי לצטט מקורות באמצעות פרדיגמות ייצוג מערביות, ובאמצעותן למעשה לאשרר את ההיררכיה הסוציו-אתנית הגלומה בהתנסחויות מעין אלה.

אבל בתוך כך מתבהרים גבולות השיח ביתר שאת: המרחב השמי הלא יהודי לא היה חלק מהמרחב הצילילי שהתכתבו אתו המלחינים בשלב הזה. אלה היו גבולות ההכרה של השיח בתחום, אם כי המחקר הקומפוזיטורי במלודיות חד-קוליות, בקווי המתאר שלהן ובהרמוניה האצורה בהן, התקרב למכנה משותף תחבירי-מוזיקלי שחרג מפרטיקולריות יהודית, ובכך הדגיש מאפיינים מלודיים ותחביריים שלא היתה תקפותם מוגבלת למסורות מוזיקליות יהודיות ערביות בלבד (וגבולות ההכרה בכך מוסכו על פי רוב באמצעים רטוריים). עם זאת, חקר התנהגות הקו המלודי במסורות המוזיקליות של יהודי צפון אפריקה או המזרח התיכון במתכונות קומפוזיטוריות נטולות טונליות ממשטרת במתכונתה המערבית נטל את השראתו גם מההיסט הציוני של 'שיבה' לעבר פרה-מודרני, שכן באמצעותו נגלו למלחינים היבטים תרבותיים אופקיים של המרחב המאכלס גם ערבים וגם יהודים, תוך דחייה של

מערכי הסמלה מידיים. מכאן שהסמיכות לאלגוריה הציונית יצרה מצבי קרבה והתנגדות אסתטיים שונים בדרגות נראות שונות, והבו־זמניות של סמיכות והתנגדות אסתטית לא סתרו את אי־ההלימה שבין תחבירים מוזיקליים לינאריים לבין תפיסות גאוליות.

כמה דוגמאות ממוקדות לקריאות מונופוניות. הראשונה שבהן היא פֶּשְׁרוֹ (1953) לכינור סולו מאת אבל ארליך. שם היצירה מציין סוגה איראנית ימי־ביניימית מאוחרת, פֶּשְׁרוֹ (במקור *Peşrev* או *Pîşrow*), שאימצו העות'מאנים לצורות ווקליות ואינסטרומנטליות מראשית המאה ה־16 (Feldman 1996: 11, 303). תיעוד מבנה הפֶּשְׁרוֹ במאה ה־17 מלמד על חטיבות הנקראות 'הֶנֶה' (*hâne*) ומוֹלִזִּימָה (*mülâzime*), שמקבילותיהן המערביות הן הקופלט והריטורנלו. מרבית הפֶּשְׁרוֹים כוללים שלוש חטיבות הֶנֶה ומוֹלִזִּימָה אחת, באופן שהופעת החטיבה האחרונה לפני כל הֶנֶה יוצרת מעין רונדו שצורתו – אם נסמן את הריטורנלו/ מוֹלִזִּימָה באות A – תהיה ABACAD וכו'. וולטר פלדמן ציין שהחטיבות המשתנות, ה'הֶנֶה', היו מורכבות מיחידות קטנות יותר הנקראות 'טֶרְקִיב' (*terkîb*), ואלו הכילו את ההתפתחות המלודית של הפֶּשְׁרוֹ. אותן יחידות הופרדו על ידי סימן חזרה, והיו חטיבות עצמאיות. כל יחידה היתה בנויה ממחזור ריתמי אחד או יותר, שמתחיל עם הטֶרְקִיב (Feldman 1996: 320-321). במאה ה־17 המוקדמת החל מתפתח הפֶּשְׁרוֹ התורכי כצורה קומפוזיטורית, והמבנה שלה התגבש בנפרד מהצורות הווקליות. בשליש האחרון של אותה מאה ניכר תהליך של האטה ריתמית בפֶּשְׁרוֹ הכלי לצד פיתוח מלודי בדחיסות גבוהה, פיתוח מכריע בעיצובן של הצורות המודרניות של הסוגה במאות ה־18 וה־19 (Feldman 2001: 113-128).

ארליך נטל מצורת הפֶּשְׁרוֹ התורכי את מאפייניה הצורניים הכלליים, ונטה בעיקר לקוויה המלודיים המפותחים ולמקאמאת שעליהם הם בנויים, כלומר הסולמות המלודיים המציינים הן את דירוג הצלילים הן את התבניות המלודיות האופייניות להם. הוא תרגם את העקרונות האלה בלי לכתוב מוזיקה בסגנון 'ערבי'. התזמור לכלי קשת יחיד פטר אותו ממרבית השיקולים ההרמוניים האנכיים שהיו יכולים לערב קונטרפונקט מערבי, וכמו מלחינים אחרים בשנות החמישים פנה לכתיבה לכלים סולניים כדי להשתחרר ממערכות תחביריות מערביות, שהיו במידה רבה כלי קיבול להתנסחויות קולוניאליות. עם יצירות אלה נמנו אימפרוביזציה לוויולה סולו מאת יהושע לקנר (1952), הסונטה לכינור סולו מאת סתר (1954), מונולוג לוויולה סולו מאת בן ציון אורגד (1957), פֶּשְׁרוֹ חדש (ששמו שונה מאוחר יותר לריב, 1960) מאת ארליך ועוד. אפילו פאול בן־חיים כתב סונטה בסול לכינור יחיד בשנת 1951, אולם כמו שמעידה גם כותרתה, היא נשענה על תשתית תחבירית טונלית. פנייה זו לתחבירים מוזיקליים לינאריים ניכרה כבר בכתיבתם של מלחינים שייבאו עמם טכניקות קומפוזיטוריות מודרניסטיות בשנות השלושים והארבעים, אולם השיח האידאולוגי דחה התנסחויות מעין אלה בהשוואה להתקבלותם של דימויים אירוצנטריים של המזרח שנהגו בשם הלאום. השמות הבולטים שהתמודדו עם כלים סולניים בשנים אלה היו יוסף טל ושטפן וולפה.

אם כן, הצעד הראשון באווירה של שנות החמישים היה היפרדות מפרדיגמות ייצוג אירוצנטריות. ארליך עשה כך באמצעות לינאריות בלתי ממושמת, שאפיינה גם את

הכתיבה הטונלית המוקדמת שלו, כמו בקנטטה **אבשלום** משנת 1949, למשל. הוא התמקד בתאים מלודיים שנפתחים וגדלים בהדרגה לתבניות צליליות ארוכות יותר, כשם שמקאם במוזיקה ערבית 'מתגלה' עם פרישתם של צלילים אחרים ותבניות מלודיות אופייניות. בִּשְׁרָן היה אפוא יישום אבסטרקטי של המודל האיראני-תורכי, אבל די כדי ללמד על החלפתם ההדרגתית של מהלכים הרמוניים מערביים בכתיבה מלודית חד-קולית, שמסיטה את הדגש הקומפוזיטורי לכיוון האופקי. החלחול של מאפייני מוזיקה זו לתחבירים מוזיקליים אופקיים ציין את ראשית החלשתם של המנגנונים הלאומיים שהטמיעו את המזרח במחיר שינויותיו. ואכן, פתיחת היצירה מורה על הנבטה של שני צלילים (סול ופה דיאז), שעוברים תהליך הארכה מלודית, והלכה למעשה 'מגלים' את המקאם (וכאן יש לפרש את המושג במשמעותו המילולית: 'מקום' או 'אזור') – מקאם שאינו סולם מלודי ערבי, אלא תא מלודי, שתוכן המרווחים או האינטרוולים שלו נהפכים להיות גם מאפייני ההרמוניים (ארליך 1959). אותו תא מתפקד אצל ארליך כיחידה החוזרת בריטורנלו, שאליו יחזור בפרמוטציות מרווחיות שונות, ושממנו ינבטו הארכות ופיתוחים מלודיים על בסיס חצי הטון שבין סול לפה דיאז. גם הצלילים המיתוספים אל תא זה הנביטו עוד וריאציות על בסיס המרווחים החדשים המתקבלים מנוכחותן של אותן תוספות בקנבס המוזיקלי המתמחש. את המערכים הצליליים התופחים האלה התיק (displaces) ארליך, שעתק (transposes) והפך (inverts), באופן שהוחלף כל מרווח בהפרש האינטרווולי שלו בתוך האוקטבה בעת שהוא מוסט גם לרגיסטרים אחרים. במקרים מסוימים אף עיבה ארליך את הקו המלודי על ידי הוספת עוד קו (בגבולות מה שכלי סולני מסוגל לנגן באופן בזמני), ואלה מהדהדים בהפרשי זמן ומהירות שונים את היחסים המרווחיים בתא הפותח ובצלילים המיתוספים אליו. כל האפשרויות הללו מתעצמות עשרות מונים עם כניסתם של הצלילים המאריכים את התא המלודי/ההרמוני הפותח.

ארליך ניצל יתרון אחר של הכינור (המובנה בסולמות המלודיים הערביים), והוא יכולתו לחרוג ממרווחים בני חצי טון, שהתקבעו כיחידה המרווחית הקטנה ביותר במוזיקה המערבית מן המאה ה-17 ולפחות עד סוף המאה ה-19. ואכן, הפרטיטורה מציינת הנמכות והגבהות של הצלילים ברבע טון או בשלושת רבעי הטון כאילו היה המלחין בדרכו לשחזר תבניות מלודיות קלאסיות ערביות. אף על פי שכתיבה במרווחים מיקרוטונליים מעין אלה קדמה לארליך לפחות בכחצי מאה ביצירותיהם של מלחינים אירופיים ואמריקניים, ההקשר התרבותי כאן חשוב מזכות הראשונים. המאפיינים הצורניים של הפְּשָׁרָן ואמצעי הפיתוח מתורגמים כאן באמצעות תחביר מוזיקלי מודרניסטי, ועם זאת הבסיס האופקי המשותף למוזיקה אירופית מודרנית ולמוזיקה ערבית הפריע לפרדיגמות הייצוג הלאומיות והטונליות שהגבירה אותה. אך מאחר שהמלחינים שהוכשרו במערב לא התיימרו לסכם את התרבות המוזיקלית הערבית, ומאחר שהיכרותם את תת-התרבויות (subcultures) המוזיקליות הערביות והערביות-יהודיות היתה מוגבלת למדי, אפשר הבסיס התחבירי הלינארי המשותף לשני העולמות המוזיקליים הללו גישה מידית באמצעים קומפוזיטוריים נטולי היררכייה ובנוכחות מוחלטת ומטושטשת של מסמנים לאומיים.

גישות אסתטיות מעין אלה בישרו קריאות פוסט־קולוניאליות באמצעות מאפיינים מוזיקליים (מלודיים, הרמוניים ומרקמיים), שבהדרגה הסבו את המבט לסימביוזה תרבותית מרחבית (בגבולות השיח הציוני דאז, שעדיין דחה ערביות), שמעצם מהותה קראה תיגר על ההלימה של טריטוריה, קהילייה ותרבות לאומית אותנטית לכאורה בגבולות פוליטיים נתונים. כך החלה גם קריסתן של הפרדיגמות שבהן נתפסו היהודים הערבים דתיים (פרה־מודרניים לכאורה) בד בבד עם ריכוך הגבולות שבין יהודי לערבי. ריכוך מעין זה כבר עלה במחקריו של אברהם צבי אידלסון, שערך בשנת 1917 טרנסקריפציה של בִּשְׁרֵן במקום 'צבא' (saba). את הבִּשְׁרֵן שרשם סיווג אידלסון בקטגוריה 'מוזיקה דתית שמחוץ לבית הכנסת', ובכך הרחיב את הפרמטרים של האוסף ההיסטורי שלו, באופן שיהיה אפשר לתפוס מוזיקה אינסטרומנטלית ללא טקסט בעברית או ערבית כמוזיקה דתית, ומתוך כך גם כמוזיקה יהודית (Bohlman 2008: 121-122). לימים כלל אידלסון גרסה דומה של אותו הבִּשְׁרֵן בכרך הרביעי של **אוצר נגינות ישראל** (אידלסון תרפ"ג: 68-69), שייתכן ששימשה את ארליך מודל צורני.

מפעלו העצום של אידלסון הביא להתנגשויות של עוד קולות: טרנסקריפציות של יהודי תימן, בבל, פרס, בוכארה, דגיסטאן, מרוקו וספרד, שנרשמו בחמשת הכרכים הראשונים של **אוצר נגינות ישראל**, החלו לחלחל בשנות החמישים והשישים למוזיקה האמנותית, שלא זו בלבד שהפכה סמלים לאומיים שעברו קודם לכן דרך המסגרת התחבירית המערבית, אלא גם ינקה מהעקרונות התחביריים הלינאריים של המוזיקה של המזרח בכלל ושל זו היהודית הערבית בפרט. התנסחויות מעין אלה החלו סופחות הקשרים תאולוגיים, שבהדרגה החלישו (והאפילו על) הבניות לאומיות. מנגנוני ציטוט כאלה (ציטוט תחבירי, מרקמי, מרחבי וכו'), שלרוב נעדרו את הטקסט הליטורגי שנשאו במקור, בישרו על כישלון הניסיון להלאים, ובעיקר לרסן את האנרגיות האצורות בתכנים תאולוגיים, כגון פיוטים, תהלים, אפוסים תנ"כיים, טקסטים ליטורגיים, מדרשים וספרות קבלית, שהלכה נראותה וגברה ביצירות תזמורתיות ומקהלתיות בשנות השישים. ההלאמה של יבואים מוזיקליים חדלה לספק מלחינים שהחלו להכיר במלאכותיות של התשתית המערבית המתקנת ובאסימטריה האלימה שלה כלפי תת־תרבויות ערביות וערביות־יהודיות (טל 1951; בוסקוביץ' 1953; הנ"ל, ללא תאריך; סתר 1961: 7-8; אורגד 1968: 44-49). עם ההכרה באותן מוזיקות והפוטנציאל שלהן להתקרב למרחב השמי היהודי והלא יהודי, ועם כניסתם של מאפיינים תחביריים לינאריים ומרקמים הטרופוניים, חלחלו גם הקשרים חוץ־מוזיקליים אלו (בייחוד באופן שבו נוכסו בשיח הממלכתי) לתצורות תאולוגיות שונות, החל בנרטיבים מטה־פואטיים שחברו להתמודדות עם דימויים יהודיים שונים במוזיקה מודרנית אירופית על כל היבטיה האסתטיים, הפנומנולוגיים והתרבותיים וכלה בנרטיבים לאומיים גאוליים, שהקבילו לסיפור הלאום הציוני.

ארליך היה מודע לעומק ההחרגה בבִּשְׁרֵן. במכתב למוקדש היצירה, הכנר אברהם מלמד, כתב: 'יצירתי האחרונה אינה יצירה נחמדה [או] פרח מבושם עם עלווה אוריינטלית – זהו צמח מסוג חדש, שגדל על אדמה חדשה, שייתכן והיא קשה ומחוספסת במבט ראשון'.

מן המטאפורות החקלאיות הללו עבר ארליך לדון בכור ההיתוך הישראלי, שאותו דימה למעין סיר מרק, שבתוכו מותכים מרכיבי התשוקה האינדיווידואליים והקולקטיביים. את האש מתחת, כתב, מבעירים 'בולי העץ של רעיונותינו האנושיים, הלאומיים והחברתיים'. אבל 'כמה מרקים כאלו קלקלנו בהמלחה יתרה של מקצבי ההורה [...] שלא לדבר על הסקונדה המוגדלת שנשמעת באזנינו כאנטי-יהודית וכמו קבצן יהודי זקן בקיבוץ עברי צעיר. אנו רוצים להפטר מהעבשות הזו' (ארליך 1954). טקסט זה מסגיר את עומק ההפנמה של מושאי התרבות העברית ואת ההתנגדות להם. עלוות אוריינטליות (באחד מימוניו הסגיר ארליך את התיעוב שחש ל'פוטוגרפיזם' הציטוטי של מרק לברי; לא במפתיע יהודי זקן בקיבוץ עברי צעיר הוא דמותו של רבי ולוולי באופרה דן השומר מאת לברי משנת 1945. ראו גם שלום 1945; Ehrlich 1961), מטאפורות חקלאיות על הקשריהן הלאומיים הטריטוריאליים, רטוריקה ממלכתית, וכן באופן פרטני יותר, מעמדה של ההוֹכָה לצד שלילת המצלול המזרח אירופי היהודי (ובפרט הסקונדה המוגדלת, שאותה אפיין מקס ברוד עוד בשנת 1951 כ'גלותית'; Brod 1951: 57).

ואולם, ארליך פעל על פי הפרדיגמות האלה הן בחזרתו למושאי עבר מזרחיים, כמו הפְּשָׁרָה והמאפיינים המלודיים והצורניים שלו, הן בכתיבה שמהדהדת את התשליל של אותם היסטים עבריים. ואכן, במעבר מכלי סולו ליריעות קאמריות ותזמורתיות הצליח ארליך להתרחק מהקול הלאומי האינטרפלטיבי. במוזיקה לשנים עשר כינוורות ושמונה עשרה ויולות (1955/1958) הרחיב את האקספרימנטים האופקיים של פְּשָׁרָה לציוותים שונים של הרכב תזמורתי קטן של כלי קשת, שבו אותה לינאריות בלתי ממושמת פורקת מעליה התייחסויות עֲבָרִיּוֹת ועֲבָרִיּוֹת אגב התענפויות הטרופוניות לא סיסטמטיות. בשחרית לפסנתר (1963) כבר התנתק ארליך מצורות מזרחיות, אולם ביסס את היצירה על טרנסקריפציה של 'אדוני מלך' מתוך תפילת השחרית לשבת על פי הנוסח של יהודי חלב (אידלסון תרפ"ג: 128), ותרגמה לסדרת צלילים שמופעיה ניתקים בהדרגה גם מהתרגום הסריאלי. כך נותרה התאולוגית לבדה (מנותקת מפונקציה לאומית), מנשימה קריאה סובייקטיבית של סריאליזם פלורלי (Iddon 2013: 1-109), שאליו נחשף ארליך בביקוריו בקורסי הקיץ של דרמשטאט החל בשנת 1959 (Ehrlich 1963).

ממונופוניות להטרופוניות

בצומת שנות החמישים וראשית השישים אפשר להבחין בשני סוגים של אופקיות. האחד נגע לאמצעים המוזיקליים שנלמדו ממוזיקות יהודיות חוץ-מערביות, שדחפו למציאת חיפוש מכנה תחבירי משותף בעל סגנונות כתיבה עכשוויים באירופה, והשני הוא הלינאריות ההיסטורית המתקבלת מגרטיבים טלאולוגיים של האלגוריה הלאומית. שני המאפיינים האלה נמצאו בעימות מתמיד זה עם זה, שכן אמצעי כתיבה אופקיים שסירבו לסכם את המזרח במטאפורות אירוצנטריות ערערו על הסברים היסטוריים

והיסטוריוגרפיים לינאריים, שכיווצו 19 מאות של תרבות יהודית לכדי קיום גלותי 'נוקטורנלי' (Shapira 2010: 69-108). פנייתו של ארליך למודל הפְּשָׁרוֹ התורכי בהקשר הזה בישרה התמקדות במרחב תרבותי המאפיל על גבולות פוליטיים (על כל ההגדרות השליליות של ה'אני' הלאומי).

זהו מבשר שערער את המערך הצר של קודים לאומיים במוזיקה, שהיו תוצאה של טיהור רטורי, ועל כן מיסכו תהליכי היברידיזציה בתרבות. ההלחנה במערכים תחביריים לינאריים נפרדה בהדרגה מהמערך הטונלי המסמן, ובהתאם לכך ערערה את קטגוריית ה'אחר' ומסומניו האקזוטיים במוזיקה. במקומה הזינה טכניקות כתיבה שהתפתחו מתאים מלודיים מוגבלים במנעדים שהלכו והתרבו עד כדי ערימתם של קווים מלודיים זה על גבי זה במרקמים הטרופוניים. המפגש של שני ההיבטים הלינאריים האלה, התחבירי-מוזיקלי והאלגורי-לאומי, הביא לידי יצירתה של רב-קוליות מעוננת מהסוג הברברי, שעמו פתחנו. קרי רב-קוליות של סגנונות בבית הגידול הישראלי, שהתהוותה הסימולטנית לצד סגנונות שזכו לקנוניזציה (כאלה שהיו סמוכים לאידאל הבן-חיימי) כללה גם תחבירים מוזיקליים שהפקיעו פרידגמות תרבותיות עבריות, חשפו את תשתיתה התאולוגית והחלישו את המנגנון שריסן והלאים אותה. שתי יצירות מרכזיות מדגימות את התהליכים האלה: **הקונצ'רטו השני לפסנתר** (1953) מאת טל, ו**עדיים** לחליל ותזמורת (1964) מאת בוסקוביץ'. **הקונצ'רטו השני לפסנתר** מציג דפוס פעולה דומה לזה שהפעיל טל בסונטה לפסנתר. חומרי הגלם של הקונצ'רטו נִיטלו מקינה לתשעה באב ('על נהרות בבל') על פי המסורת המוזיקלית של יהודי שירא, כפי שךשמה אידלסון (אידלסון תרפ"ב: 26-27, 42-43). בהמשך לטיעוניו על הפוטנציאל השוביניסטי המקנן במתכונות לאומיות ובחיקיון של מסורות מוזיקליות יהודיות ב'אקוסטיקה מסולפת' (טל 1951: 268) פירק טל את הטרנסקריפציה של אידלסון לכמה ממרכיביה תוך שהוא מתמקד בטעמים אחדים מן הפסוק הראשון במגילת איכה ('אִיכָה יִשָּׁבָה בְּדָד, הָעִיר רֵבְתִּי עַם – הָיְתָה, פְּאֻלְמָנָה; רֵבְתִּי בְּגוֹיִם, שְׁרָתִי בְּמַדְיָנוֹת – הָיְתָה, לְמַס'). שלושה טעמי מקרא הרכיבו את הפסוק המוזיקלי שחילץ טל מתוך הטרנסקריפציה: שופר־הולך ורביע על המילים 'יִשָּׁבָה בְּדָד' (בהתאמה), וטרחא על המילה 'הָיְתָה'. הסיבה לבחירת הטעמים הללו היתה פחות קשורה בטקסט שנשא ויותר באופן שבו הרחיבו את המנעד של הטרנסקריפציה, שברובה כללה מרווחים מצומצמים סביב צליל מרכזי אחד. בתוך כך, סיום הפסוק המוזיקלי על ההיפרבולה המלודית של הטרחא הפכה אותו מבחינה פונקציונלית לסוף־פסוק. כבר בהרכבת הפסוק המוזיקלי מתוך הטרנסקריפציה הנתונה עשה טל שני צעדים של ממש: הוא דחה פרשנות רומנטית לקשר שבין המילה לטעם הנושא אותה, ובאותה נשימה הרחיק את הטקסט מהפסוק המוזיקלי החדש, ועל ידי כך עיקר את הפוטנציאל לניכוסים לאומיים למיניהם.

הפסוק המוזיקלי נהפך לתמצית הקונצ'רטו כולו, אולם הרמונו נעשה בתחביר פוסט־טונלי, המעבה את הקינה באמצעות התאים המלודיים שלה והפרמוטציות המלודיות הנגזרות מן המרווחים של הטעמים בפסוק המוזיקלי שהרכיב טל. אותם תאים מלודיים הם הליבה ההרמונית והמלודית של הקונצ'רטו, ודוחים את הסמיוטיקה האקזוטית שאפשרה את

הקשר הבינרי בין מסמן למסומן, בין ציטוט לזהות בכלל ובין ציטוט מוזיקלי לזהות יהודית בפרט (וזאת למרות הדגימה הקצרה והחד-פעמית של חומרי הגלם בקונצ'רטו בראשיתו של הפרק השני). גם בנקודה זו התוצאה מנכיחה את החומרים המסורתיים במסרקות פוסט-טונליות נעדרות טקסט ובתצורות תאולוגיות שאינן מוכפפות לאלגוריה הלאומית. זעיר פה זעיר שם, הפרת הקשר שבין זהות לציטוט כבר בשנות החמישים המוקדמות היתה כרוכה ביבוא של תכנים תאולוגיים, שפטרה שקיפותם הלא מידית את המלחינים, במקרה הזה את טל, מפרדיגמות חילוניות או מניכוסים רטוריים (Shelleg 2014: 130-133).

ואולם, ממכתב שהתגלה לאחרונה בארכיונה הפרטי של משפחת טל מ'13 בנובמבר 1977 (טל 1977) עולה שאף על פי שטל שיווק את הציטוט בקונצ'רטו כ'קינה פרסית יהודית' הן באוטוביוגרפיה שפרסם (טל 1997: 19) הן בטקסט שהוכן לתכנית רדיו בשנות השמונים המוקדמות, היתה זו קינה בנוסח אשכנז, שנמצאה בספרו של אידלסון על התפתחותה ההיסטורית של המוזיקה היהודית (Idelsohn [1929] 1948: 54) ולא באוצר נגינות ישראל. שני הנוסחים האלה, הנוסח הפרסי, ששווק במסגרת שיח 'השיבה', והנוסח האשכנזי, נפגשו במרחב התחבירי הלינארי, שבו הסתיר טל את המקור שלו, כשם שעשו מודרניסטים רבים לפניו (Taruskin 2009: 354-381), ובאמצעותו טרף את הדיכטומיות שהובנו בשיח הלאומי (חילוני/דתי, מודרני/פרה-מודרני) ובסדר הסוציו-אתני שלו. אמנם אותה קינה פרסית, ובייחוד הרֵאליזציה של הטעמים שצוינו לעיל, היו קרובים מאוד לנוסח האשכנזי, אבל כך או כך נמצא טל סמוך לשיח הציוני שאותו ניסה לפרק מבפנים באמצעות פנייה לקינה תנ"כית ולליטורגיה שהטעימה אותה, ובה בעת לערער את פוטנציאל מנגנוני הייצוג האירוצנטריים. עם זאת, ברוח הפנייה למזרח הסתיר את מקורותיה האשכנזיים של הקינה המיובאת, שיצרפרו לתהליך רחב יותר של שיבות דיאלקטיות לתרבויות גלותיות כעבור שני עשורים. גם כאן נמצא טל קשוב להיסטים ציוניים.

התנסחות קומפוזיטורית שונה מעט הציע בוסקוביץ' באחת מיצירותיו האחרונות, עדיים לחליל ותזמורת (1964). עבודתו, הכוללת את יצירותיו ואת כתביו התאורטיים (בין שפורסמו ובין שלא), ממחישה תנועה דיאלקטית בלתי פוסקת, שראשיתה עוד טרם בואו לפלשתינה המנדטורית בשנת 1938. בבסיסו של אותו שטף דיאלקטי היה ניסיון מתמיד להתמודד עם המרחב המזרח-תיכוני, ולעדכן לאורו טכניקות כתיבה מערביות, שישחררו את התרבות העברית ממה שכינה 'מעמד קולוניאלי רוחני' (בוסקוביץ' 1953: 284). בוסקוביץ' עצמו נע בין תפיסה קוואזי-כנענית, שהדגישה את המרחב הטריטוריאלי-לינגוויסטי (שם: 282), לתפיסות תרבותיות במונחים שמיים, קולקטיביים וסוציאליסטיים, שלא תמיד הצליחו להתנתק מטרימינולוגיה פוליטית-תאולוגית ומתפיסות מהותניות. גם אני הרגשתי כמו רובכם בוודאי, כמה פעמים הרגשתי השאיפה: לעלות לציון', כתב בדברי הקדמה לשתיים מיצירותיו שנכתבו בהשפעת מזמורי תהלים – ה' רועי לא אחסר (1943) ושירי המעלות (1959), 'געגועים המפעמים את היחיד ואת הרבים כאחד. למעשה ניתן לזהות געגועים אלה לגעגועי הגאולה. ואולי לא רק את הגאולה המדינית, כי אם גם אל גאולה אחרת' (בוסקוביץ' 1964: 108; וראו גם הנ"ל 1953: 281).

ביטויים דומים זרועים גם בטיוטה של כתב היד של ספרו על המוזיקה האמנותית הישראלית ובפרטיטורות שלו. בספר הזה, שלא הספיק בוסקוביץ' להשלימו, ושנכתב, ככל הנראה, באמצע שנות החמישים (בוסקוביץ', ללא תאריך), כרוכות יחד תפיסות התאולוגיות והמהותניות. מחד גיסא הוא הקדים לזהות את 'תסביך הרגשת' העליונות הלבנה של האירופאי גם בישראל, ואף הבדיל בין הדינמיות של המוזיקה העממית ובין 'פסבדו-עממיות שבמלודיה הרמונית פסולה', שמקורה בפוליפוניה אירופית, שאינה מסוגלת להתמודד עם העושר המלודי העממי. מאידך גיסא סבר שהפרוזה הפואטית בתנ"ך קרובה יותר 'לחוש הפורמלי הקולקטיבי הטפסי שלנו' תוך ראיית מרכיבים מוזיקליים לינאריים רב-קוליים 'אטאויזם מזרחי-עברי מובהק' (בוסקוביץ', ללא תאריך). במאמר משנת 1953, שבו קרא לשינוי ערכים אסתטי, חזר על תפיסות מהותניות אלו: 'הרושם העצום המתעורר לשמע הנגינה המזרחית, נוגע גם באטוויזם שבת-ההכרה הקולקטיבית של הקומפוזיטור היהודי. אלה אינם נדמים כה זרים לו, כי למרות כל האפיזודות ההיסטוריות ולמרות כל השכבות של בנין-על תרבותי-אירופאי, הרי נעוצים שרשי האומה בקרקע שמית' (בוסקוביץ' 1953: 289-290).

בכתבי היד של יצירותיו הוסיף בוסקוביץ' הערות שהסגירו את הממד התאולוגי שבבסיס תפיסתו, לרבות קרבתו לשיח הציוני. הוא חתם את הגרסה הערוכה של **קונצ'רטו לאבוב** (1942/1950) בהערה 'בעזרת ה', בתל אביב, על אדמת ישראל' (בוסקוביץ' 1950). כעשור לאחר מכן חתם בסוף הפרק השלישי של **קונצ'רטו דה קאמרה** (1962), 'יצירה שהיתה מבוססת על הפיוט 'מכסה שמים' לפי המסורת המוזיקלית של יהודי ג'רבה, בציטוט מתהלים (קלה ז): 'מוצא רוח מאוצרותיו'. ולתהלים התייחס גם בספרו הבילתי גמור: 'פרקי התהלים חוזרים היום לנוף הדינאמי והסטאטי, בו הם נולדו, כתוצאה מהפירוש המוסיקלי במוסיקה הישראלית בת ימינו' (בוסקוביץ' 1962; הנ"ל, ללא תאריך).

בוסקוביץ' סיים לכתוב את **עדיים** חודשים ספורים לפני מותו. היצירה היתה ניסיון לכתוב פרפרזה סימפונית לנוסח התימני של 'שירת הים' (שמות טו א-טו) באמצעות המרקמים של סגנונות סריאליים שהתגבשו לאחר מלחמת העולם השנייה באירופה. אבל **עדיים** סימנה גם את הפער שבין דיאלקטיקה מוזיקלית השואבת מתפיסות קולקטיביסטיות לבין הפקעתן בתחבירים מוזיקליים לינאריים, ששימשו צד תחבירי שווה למוזיקה תימנית מחד גיסא ולטכניקות קומפוזיטוריות מיובאות מאידך גיסא. חוץ מהימנעותו המודעת מהטלאות אקזוטיות על תשתית מערבית הפעיל תאים מלודיים במרקם שפויר על פי המרקם הטרופוני של שירת הים במסורת המוזיקלית של יהודי תימן, שנוכחותה היעדרותה היא מנגנון מכונן ביצירה. חומר הגלם המוזיקלי, קרי שירת הים בנוסח התימני, כלל שירה מדודה, ובה שני ערכים ריתמיים: הברות לא מודגשות קצרות והברות מודגשות ארוכות. השירה מבוצעת בקול רם, באטיות ועל ידי כל הקהילה, וכך נוצר אפקט הטרופוני (Arom and Sharvit 1994: 34-67) מטרנספוזיציות הדרגתיות של המנגינה כתוצאה מאינדיווידואלים שמנמיכים את גובה הצליל (בקווינטה) או מגביהים אותו, ובכך נהפכים למקור משיכה צלילי בעבור מתפללים אחרים.

המרקם המתקבל הוא מעין סדרה של אשכולות צליליים בתנועה מתמדת, הבנויים זה על גבי זה ממרווחים של סקונדה וקוורטה (Seroussi et al. 2001). בחירתו של בוסקוביץ' במרקם ההטרופוניה התימנית על מאפייניה המלודיים וההרמוניים שחררה אותו מחיקי שיטות כתיבה עכשוויות, המבוססות על מטריצות (סריאליות) חמורות (או סריאליזם אינטגרלי), שאותן ביקש להחליף במה שכינה 'סריאליות טולרנטית' (Boskovich 1964: 39-42). אותם עקרונות נמצאו גם בהטרופוניה תימנית: היעדר סיסטמטיות בפרישת התאים המלודיים וצליליהם; שטף וגמישות מקצבית וטונלית; ודה-סינכרוניזציה בין הקולות השונים, שאינה חורגת (בקונטקסט הליטורגי התימני) מגבולות הפסוק היחיד. בנסותו לחקות את המרקמים הפועמים והמרצדים הללו הציג בוסקוביץ' שני סוגי שטפים: פרופורציונלי (מטרי) ודיפרנציאלי (א-מטרי). התנודות ביניהם מגבירות 'את הרגשת האילתור ביצירה' (כך על פי דברי ההקדמה של בוסקוביץ' ליצירה), ובכך מקרבות אותה אסתטית למוזיקה של המזרח. בהבהירו שהיצירה היא קריאה עכשווית או פרפרזה מודרנית של נוסח תימן של שירת הים הוסיף כי 'יהיה זה משגה לחפש פולקלור או אכסוטיקה [כך] במוזיקה הזאת' (בוסקוביץ' 1977: 6).

מיצוי האפשרויות ההטרופוניות של המודל התימני חייב פסוקים מוזיקליים חסרי טקסט, שאילולא כך היה מוצא עצמו המלחין מתחרה בטקסט שאת מאפייניו המרקמיים ניסח מחדש כפרפרזה. קריאת הנוסח התימני של בוסקוביץ' הועברה אפוא באמצעות שטפים תזמורתיים בדחיסויות משתנות, שפירשו את ניידות המרכז הטונלי וההתהוויות המרקמיות מהקונטקסט התימני הליטורגי בצורת הטרופוניות רזות, המסתעפות, מתנפצות ונאלמות תוך כדי חילופי גוונים תזמורתיים. פרישתם של אותם תאים מלודיים למרקמים הטרופוניים נעדרה סיסטמטיות, ולא מושמעה על ידי המטריצות השונות המאפיינות את הסריאליזם האינטגרלי (שנתפס על ידי רבים בארץ באופן דוגמטי למרות ריבוי המודלים בשנות החמישים בדרמשטאט עצמה; Iddon 2013: 1-109), שהיה המודל המצלולי של בוסקוביץ'. באותן טקסטורות שולבו גם כלי הקשה המפיקים צלילים שאינם בעלי גובה מוגדר, ואלו החריפו הן את הזרתו של המסמן, קרי ההטרופוניה התימנית, הן את המורפולוגיה האירוצנטרית הקשורה במנגנונים האידאולוגיים הלאומיים.

הבהובי הגוונים התזמורתיים והאסוננסים שהדהדו כלי ההקשה היו גם תוצאה של חלוקת התזמורת בת 48 הנגנים לארבעה אנסמבלים פנימיים, שבכל אחד ראה בוסקוביץ' 'קבוצה בפני עצמה [ה]מהווה תזמורת קאמרית לפי ממדי התזמורת המזרחית' (בוסקוביץ' 1977: 7). אמנם אי-אפשר להבחין בהרכבים פנימיים אלה בשמיעת היצירה (הם מובחנים תוך עיון בפרטיטורה בלבד), אולם חלוקה פנימית זו היא המקור לדינמיקה שבין הקבוצות המגיבות זו על הפרפרזה של זו. בהדרגה פסוקיהן המוזיקליים מתערבבים (מתנגשים) תוך שהם מורחקים ומתרחקים מהמודל הליטורגי, שאף מדהה (כלומר, מביא לדהייה) את התרגום ההטרופוני של בוסקוביץ'. יצירתו עדיים אכן מאורגנת על פי המקריות המרווחית של הטרופוניה תימנית, תוך שהיא צורכת את המקור שנותן חיים ליצירה ובהתאם לכך מביאה להזרתו. הכתיבה ההטרופונית בעדיים שואבת אפוא מהליטורגיה התימנית,

ובאמצעותה מדגישה מערכת הקשרים של סמיכויות קוליות לא הרמוניות במובן המערבי, ושכבר לא יכלו לדבר בשם האומה או להטליא את ה'אחרים' שבתוכה. כך נמצא בוסקוביץ' מדיר את הקולקטיב הלאומי שבשמו ביקש לדבר, תוך שהוא צורך (ועל כן מדיר) את המקור הליטורגי המזין את **עדיים**, וכתוצאה מכך נוטש את המורפולוגיה האירוצנטרית האקזוטית שלו.

היסטוריוגרפיות הטרופוניות?

ההטרופוניה **בעדיים** מזמנת בחינה מחודשת של המתח בין רטוריקה לאומית להיברידיזציה תרבותית בשיח הציוני. לא רק קולטיבזם מוזיקלי בדמות מקהלות המגלמות את האומה בטקסטים של גוף ראשון רבים; לא רק הטלאות אקזוטיות של מסורות יהודיות חוץ-מערביות בתחביר טונלי באצטלה של קיבוץ גלויות, שלמעשה מאשררת ומשמרת את משלבם הסוציו-אתני הנמוך של ה'אחרים' בחברה הישראלית; ולא רק ציטוטים המשכפלים את סיפור הלאום באמצעות תערובות מוזיקליות מחפצות לשם פרויקציה של פרדיגמות מודרניות חילוניות. בהסתמך על הדוגמאות שנדונו – יצירות מאת טל, ארליך ובוסקוביץ' – אפשר להורות על תנועות דיאלקטיות תרבותיות בשנות החמישים והשישים, שחרגו מן הלינאריות ההיסטוריוגרפית שביקשה למשמע את דברי הימים של המוזיקה הישראלית. בזמן שקידש השיח מתכונות אוריינטליסטיות ודימויים אירוצנטריים של המזרח, נטמע טל בשיח העבריות בלי לוותר על הארסנל הקומפוזיטורי הפוסט-טונלי. בעזרתו הוא הצליח להפקיע פרדיגמות לאומיות מבפנים, תוך הימנעות מרטוריקה רומנטית לאומית ועדכון תחביר מוזיקלי, שבהדרגה ערער פורטרטים לאומיים שקודם לכן נצבעו בפתכה טונלית. הרשמים האלה, שהיו יכולים להיות קריאות מוטעות של האוונגרד האירופי אחרי מלחמת העולם השנייה, אפשרו פרפרוזות על מוזיקות יהודיות מזרחיות ואשכנזיות (**עדיים** לבוסקוביץ', **הקונצ'רטו השני לפסנתר** לטל) או שאילת מודלים צורניים מזרחיים (**בְּשָׁרְךָ** לארליך) על בסיס מכנה תחבירי אופקי משותף ותפיסות מודרניסטיות, שבישרו קריאות פוסט-קולוניאליות של מסורות מוזיקליות יהודיות חוץ-מערביות והתנתקות מפונקציות לאומיות.

אבל גם בתוך המנעד האסתטי שלכאורה נטש קריאות אירוצנטריות המְשַׁבְּטות את האלגוריה הלאומית התגלו פערים בין היכולות לערער סמנטיקה לאומית בדמות ציטוטים אימפריאליסטיים של מוזיקות יהודיות חוץ-מערביות או פרפרוזות על פולקלור מנוכס לבין תפיסות גאולתיות, שלא יכלו להתנתק מתפיסות קולקטיביסטיות אף שצרכו התנסחותיהן המוזיקליות את המקור המייצג (דוגמת 'שירת הים' בנוסח התימני **בעדיים**). משמעות הדבר היא שבמרקם ההטרופוני התרבותי של בית הגידול של המוזיקה הישראלית האמנותית אין בהכרח קשר בין היכולת לפרק מסמנים של הלאום לבין תפיסות לינאריות גאוליות של סיפור הלאום. הדבר קשור ליכולותיהם הלינגוויסטיות של המלחינים, קרי עומק

ידיעתם את השפה העברית ואת התרבות הישראלית בת־זמנם (אין פלא שהשירה העברית המודרנית ביותר שיכול בוסקוביץ' להלחין היתה שירת ביאליק).

אבל באזורים הלמינליים של אי־ההתאמות שבין היכולת להפריט פרדיגמות עבריות באמצעות תחבירים מוזיקליים אופקיים לבין קבלת האלגוריה הלאומית הלינארית חלחלו ונתמחו תצורות תאולוגיות, שכבר לא יכול מנגנון ההפרדה של התרבות העברית לרסן (שחרית לארליך) או תצורות אחרות שהתנתקו מהקשרים האלה, והיו עוד נגזרת של האקספרימנטים החד־קוליים (מוזיקה לשנים עשר כינויות ושמונה עשרה וילות לארליך). וכך, אף שרבים לא יכלו להתנתק מגבולות השיח של הלאום – בדרגות השונות שבין סמיכות ואופוזיציוניות לבין קבלה לא ביקורתית של פרדיגמות היסטוריות לאומיות – החלו המטענים התאולוגיים של תרבות יהודית למלא את הווקום של קודים לאומיים רומנטיים, שדהו וננטשו בהדרגה על רקע התמורות בתפיסת הלאום בשנות החמישים והשישים. בתוך כך, כתיבה בפרדיגמות אירוצנטריות דוגמת יצירות מאת בן־חיים ולברי, שהיתה הסמיוטיקה הפוסט־טונלית והסריאלית של המודרניזם האירופי של שנות החמישים זרה להם, המשיכה להדהד היסטים לאומיים, ובהתאם זכתה לקנוניזציה בהיסטוריוגרפיות לאומיות ממושמעות (גם אחרי שנחלש תוקפן האידיאולוגי).

בהיבט ההיסטוריוגרפי כללו תהליכי ההיברידיזציה לא רק וריאנטים בו־זמניים, אלא גם כניסת קולות מבתי גידול אחרים, המשלבים במכלול ההיסטוריוגרפי שלהם את שני סוגי המרקמים שעמם פתחנו. לא זו בלבד שיצירות בעלות מערכי הסמלה מיידית נכתבות ומתקיימות לצד התנועות דיאלקטיות והעמדות אסתטיות שנידונו כאן, אלא הן אינן התשליל של התופעות הללו, ומשמשות מושא אינטרפולטיבי להתממשותם של מצבים שונים וחדשים של סמיכות ואופוזיציוניות, כאשר אלה מכתמים את אלה. המרקם ההטרופוני הזה, הכולל תנועות דיאלקטיות של אסתטיקות בו־זמניות סמוכות, שנחלצו מרביתן מגבולות השיח הלאומי באופן מוגבל בלבד, בישר כי התרבות היהודית תאפיל על זו העברית, הלאומית, ובכך תכשיר את הקרקע לשיבה דיאלקטית לתרבויות גלותיות במוזיקה האמנותית הישראלית של שנות השישים המאוחרות ושנות השבעים – שיבה אל תכנים שמעבר לרטוריקה לאומית במתכונת בינרית של חילוניות מול דתיות, מודרניזם מול פרה־מודרניזם וכולי (רז־קרוצקין 2004: 12–32; Shelleg 2014: 152–216), ומשום כך גם אל תכנים שמעבר ללאומיות טריטוריאלית ולתרגומים התאולוגיים שהכשירו אותה.

רשימת המקורות

- אורגד, בן ציון, 1968. 'מזרח ומערב ביצירה המוסיקלית הישראלית', בתוך: מיכל זמורה (עורכת), **יסודות מזרחיים ומערביים במוסיקה בישראל**, המכון למוסיקה ישראלית, תל אביב, עמ' 44-49.
- אידלסון, אברהם צבי, תרפ"ב. **אוצר נגינות ישראל**, כרך ג: נגינות יהודי פרס, בוכרא ודגיסתן, ב' הרץ, ירושלים.
- _____, תרפ"ג. **אוצר נגינות ישראל**, כרך ד: נגינות ספרדי המזרח, ב' הרץ, ירושלים.
- ארליך, אבל, 1954. מכתב לאברהם מלמד, 1.8.1954 (תודתי לעודד אסף על שחלק אתי את המכתב הזה, שאינו חלק מארכיון אבל ארליך שבאקדמיה לאמנויות בברלין).
- _____, 1959. **בשרו** [1953], בית הוצאת המוסיקה הישראלית, תל אביב.
- בוסקוביץ', אלכסנדר אוריה, 1950. **קונצ'רטו לאבוב**, כתב יד, אוסף אלכסנדר אוריה בוסקוביץ', הספרייה הלאומית, MUS 37 A45.
- _____, 1953. 'בעיות המוזיקה המקורית בישראל', **אורלוגין**, 9, עמ' 280-294.
- _____, 1962. 'קונצ'רטו די קאמרה, פרק ג', כתב יד, אוסף אלכסנדר אוריה בוסקוביץ', הספרייה הלאומית, MUS 37 A40.
- _____, 1964. 'דברי הקדמה לערב האזנה מתוך יצירותיו', **דוכן**, 5, עמ' 103-108.
- _____, 1977. **עדיים לחליל ולתזמורת** [1964], המכון למוסיקה ישראלית, תל אביב.
- _____, ללא תאריך. 'המוסיקה הישראלית', אוסף אלכסנדר אוריה בוסקוביץ', הספרייה הלאומית, MUS 37 C3.
- ברנר, יוסף חיים, 1956. **כל כתבי א, דביר, הקיבוץ המאוחד**, תל אביב.
- גלבר, יואב, 1990. **מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם, 1933-1948**, יד יצחק בן צבי ומכון ליאו בק, ירושלים.
- הירשברג, יהואש, 2004. 'חזון המזרח מול מורשת המערב: זרמים אידאולוגיים במוסיקה בתקופת היישוב והשפעתם על המוסיקה הישראלית בשני העשורים האחרונים', **עיונים בתקומת ישראל**, 14, עמ' 11-13.
- וגנר, נפתלי, 2012. 'החליל, האקורדיון והצבוע: לפי "בין לילה ובין שחר" מתוך "מומנט מוסיקלי" מאת יהושע קנז', **ביקורת ופרשנות**, 44, עמ' 321-336.
- _____, 2014. 'חלונות מוזיקליים: קונפליקט ופיוס במרחב שמע משותף', בתוך: מיכאל וולפה, גדעון כ"ץ וטוביה פריילינג (עורכים), **מוזיקה בישראל** (סדרת נושא עיונים בתקומת ישראל, 8), עמ' 789-807.
- חבר, חנן, 2007. **א. הסיפור והלאום: קריאות ביקורתיות בקאנון הסיפור העברית**, רסלינג, תל אביב.
- _____, 2007. **ב. אל החוף המקוה: הים בתרבות העברית ובספרות העברית המודרנית**, מכון ון ליר, ירושלים.
- טל, יוסף, 1951. 'לבעיית המוסיקה הישראלית', **מגילות**, 7, עמ' 256-259.

- _____, 1953. 'ליצירתו המוסיקלית של יהודה שרת', **איחוד הקבוצות והקיבוצים, הוועדה לענייני מוסיקה**, 1, עמ' 1-3.
- _____, 1977. 'מכתב לאבנר בהט (13.11.1973)'. אוסף יוסף טל, הספרייה הלאומית, בתהליך קטלוג (תודתי לאיתן טל, בנו של המלחין, שהעביר לידי מכתב זה).
- _____, 1997. **עד יוסף: זכרונות, הרהורים, סיכומים**, כרמל, ירושלים.
- ליפסקר, אביב, 2005. 'מה זה נקי?: אקולוגיה, אקואטיקה, אקומיטיקה והשיח האקולוגי על הספרות', בתוך: אבנר הולצמן (עורך), **ספר היובל לנורית גוברין**, אוניברסיטת תל-אביב, תל אביב, עמ' 412-422.
- מזור, יעקב, 2005. 'מן הניגון החסידי אל הזמר הישראלי', **קתדרה**, 115, עמ' 98-125.
- מירון, דן, 1987. **בודדים במועדם: לדיוקנה של הרפובליקה הספרותית העברית בתחילת המאה העשרים**, עם עובד, תל אביב.
- _____, 2013. **עוד! תשתיות קוגניטיביות בשירה הישראלית המוקדמת**, אפיק, רמת גן.
- סתר, מרדכי, 1961. 'מזרח ומערב במוסיקה כיצד?', **בת קול**, 1, עמ' 7-8.
- עוז, עמוס, 1976. **הר העצה הרעה**, כתר, ירושלים.
- צמיר, חמוטל, 2006. **בשם הנוף: לאומיות, מגדר וסובייקטיביות בשירה הישראלית בשנות החמישים והששים**, כתר, ירושלים.
- קנז, יהושע. 1987. **מומנט מוסיקלי**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- רוזובסקי, שלמה (עורך), 1929. **מזמרת הארץ**, הוועד הפועל לברית העולמית של הנוער העברי, ורשה.
- _____, 1935. **מזמרת הארץ**, מהדורה שנייה, קק"ל, ירושלים; סלברט, פריז.
- רוזנקרובסקין, אמנון, 2004. 'החזרה הדיאלקטית אל הגלות', בתוך: אנדראה פשל (עורכת), **צ'רנוביץ - מקום של עדות: חיים יהודיים באירופה לפני השואה והשפעתם בישראל כיום**, רסלינג, תל אביב, עמ' 12-23.
- שחם, נתן, 1987. **רביעיית רוזנדורף**, עם עובד, תל אביב.
- שלג, אסף, 2008. "מילדי נכרים ועברים": חקר המחזור היהודי של מריו קסטלנואובו-טדסקו בתקופה האיטלקית (עד 1939)', **עבודת דוקטור**, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- _____, 2016. 'לחשוב מחדש על דברי הימים של המוזיקה האומנותית הישראלית (וגם על יוסף טל)', **פעימות**, 3, עמ' 17-48.
- שלום ש' [שלום יוסף שפירא], 1945. **דן השומר (יריות אל הקבוץ): דרמה בחמש מערכות**, קרית ספר, ירושלים.
- שמידט, כריסטופר ואלי שיינפלד, 2009 (עורכים). **האלוהים לא ייאלם דוב: המודרנה היהודית והתיאולוגיה הפוליטית**, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים.
- שנברג, יעקב, 1935 (עורך). **שירי ארץ ישראל**, יודישער פערלאג, ברלין.
- שרת, יהודה, 1932. **מכתב לגאולה שרת (ברלין, אלול, תרצ"ב)**, אוסף יהודה שרת, ארכיון יד טבנקין.

- Alaleone, Domenico, 1912a. 'I moderni orizzonti della tecnica musicale: Teoria della divisione dell'ottava in parti uguali', *Rivista musicale italiana*, 18, pp. 382-420.
- _____, 1912b. 'La musica modernissima. Le tonalità neutre e l'arte di stupire', *Rivista musicale italiana*, 18, pp. 769-838.
- Arom, Simha and Uri Sharvit, 1994. 'Plurivocality in the Liturgical Music of the Jews of Sana'a (Yemen)', *Yuval*, 6, pp. 34-67.
- Bohlman, Philip V., 2008. *Jewish Music and Modernity*, Oxford University Press, New York.
- Boskovich, Alexander U., 1964. 'La Musique Israélienne Contemporaine et les Traditions Ethniques (1963)', *International Folk Music Journal*, 16, pp. 39-42.
- Brod, Max, 1951. *Israel's Music*, Sefer, Tel Aviv.
- Busoni, Ferruccio, [1907]1911. *Sketch of a New Esthetic of Music*, Schirmer, New York.
- Cohen, Brigid, 2012. *Stefan Wolpe and the Avant-Garde Diaspora*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Ehrlich, Abel, 1961. 'Notizbuch unter dem Titel "Erinnerungen um die 120 Nummern herum", 7. Dezember 1961', in: Abel Ehrlich Archiv, Akademie der Künste, Berlin, file 4010 (in German).
- _____, 1963. 'Shaharit', manuscript (dated December 29, 1963), in: Abel Ehrlich Archiv, Akademie der Künste, Berlin, file 606.
- Feldman, Walter, 1996. *Music of the Ottoman Court: Makam, Composition, and the Early Ottoman Instrumental Repertoire*, Verlag für Wissenschaft und Bildung, Berlin.
- _____, 2001. 'Ottoman Turkish Music: Genre and Form', in: Virginia Danielson, Scott Marcus and Dwight Reynolds (eds.), *Garland Encyclopedia of World Music, Vol. 6: The Middle East*, Routledge, London, pp. 113-128.
- Fleisher, Robert, 1997. *Twenty Israeli Composers: Voices of a Culture*, Wayne State University Press, Detroit, MI.
- _____, 2000. 'Three Generations of Israeli Music', *Shofar*, 18, 4, pp. 102-126.
- Gradenwitz, Peter, 1948. *Of Music in Modern Israel*, National Jewish Music Council, New York.
- _____, 1949. *The Music of Israel: Its Rise and Growth through 5000 Years*, Norton, New York.
- _____, 1952. *Music and Musicians in Israel*, Youth and Hechalutz Department of the Zionist Organization, Jerusalem.

- _____, 1996. *The Music of Israel: From the Biblical Era to Modern Times*, 2nd ed., Amadeus Press, Portland, OR.
- HaCohen, Ruth, 2011. *The Music Libel against the Jews*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Haimo, Ethan, 2006. *Schoenberg's Transformation of Musical Language*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hirshberg, Jehoash, 1995. *Music in the Jewish Community of Palestine 1880-1948: A Social History*, Clarendon Press, Oxford.
- _____, 2010 a. *Paul Ben-Haim: his Life and Works*, Israel Music Institute, Tel Aviv.
- _____, 2010 b. 'The Vision of the East and the Heritage of the West: Displacement as a Catalyst for the Creation of Musical Life in the Jewish Community of Palestine', in: Erik Levi and Florian Scheduling (eds.), *Music and Displacement: Diasporas, Mobilities, and Dislocations in Europe and Beyond*, Scarecrow Press, Lanham, MD, pp. 57-70.
- Iddon, Martin, 2013. *New Music at Darmstadt: Nono, Stockhausen, Cage, and Boulez*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Idelsohn, A. Z., [1929] 1948. *Jewish Music in its Historical Development*, Tudor, New York.
- Khazzoom, Aziza, 2008. *Shifting Ethnic Boundaries and Inequality in Israel: Or, How the Polish Peddler Became a German Intellectual*, Stanford University Press, Stanford, CA.
- Kronfeld, Chana, 1996. *On The Margins of Modernism: Decentering Literary Dynamics*. University of California Press, Berkeley, CA.
- Kurth, Richard, 2005. 'Twelve-Tone Compositional Strategies and Poetic Signification in Schönberg's *Vier Stücke für gemischten Chor*, op. 27', *Journal of the Arnold Schoenberg Center*, 7, pp. 157-186.
- Latour, Bruno, 1993. *We Have Never Been Modern* (trans. Catherine Porter), Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Likhovski, Assaf, 2010. 'Post-Post-Zionist Historiography', *Israel Studies*, 15, 2, pp. 1-23.
- Locke, Ralph, 2009. *Musical Exoticism: Images and Reflections*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Loeffler, James, 2010. *The Most Musical Nation: Jews and Culture in the Late Russian Empire*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Miron, Dan, 2010 a. *From Continuity to Contiguity: Toward a New Jewish Literary Thinking*. Stanford University Press, Stanford, CA.

- _____, 2010 b. *The Prophetic Mode in Modern Hebrew Poetry*, Toby Press, New Milford, CT.
- Móricz, Klara. 2010. *Jewish Identities: Nationalism, Racism, and Utopianism in Twentieth-Century Music*, University of California Press, Berkeley, CA.
- Parakilas, James, 1998. 'How Spain Got a Soul', in: Jonathan Bellman (ed.), *The Exotic in Western Music*, Northeastern University Press, Boston, MA, pp. 137-193.
- Raz-Krakovitzkin, Amnon, 2002. 'A National Colonial Theology: Religion, Orientalism and the Construction of the Secular in Zionist Discourse', *Tel Aviver Jahrbuch für Deutsche Geschichte*, 30, pp. 403-417.
- Regev, Motti and Edwin Seroussi, 2004. *Popular Music and National Culture in Israel*, University of California Press, Berkeley.
- Seroussi, Edwin et al., 2001. 'Jewish Music', in: *Grove Music Online*, Oxford Music Online, [http:// www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/41322](http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/41322) (retrieved 1.9.2016).
- Seter, Ronit, 2014. 'Israelism: Nationalism, Orientalism, and the Israeli Five', *Musical Quarterly*, 92, 2, pp. 238-308.
- Shahar, Natan, 1993. 'The Eretz Israeli Song and the Jewish National Fund', *Studies in Contemporary Jewry*, 9, pp. 78-91.
- Shapira, Anita, 2010. 'Whatever Became of "Negating Exile"?', in: idem (ed.), *Israeli Identity in Transition*, Praeger, Westport, CT, pp. 69-108.
- Shelleg, Assaf, 2012. 'Israeli Art Music: A Reintroduction', *Israel Studies*, 17, 3, pp. 119-149.
- _____, 2013. 'The Dilution of National Onomatopoeias in Post-Statehood Israeli Art Music: Precursors, Contiguities, Shifts', *Journal of Musicological Research*, 32, 4, pp. 314-345.
- _____, 2014. *Jewish Contiguities and the Soundtrack of Israeli History*, Oxford University Press, New York.
- Shenhav, Yehouda, 2007. 'Modernity and the Hybridization of Nationalization and Religion: Zionism and the Jews of the Middle East as a Heuristic Case', *Theory and Society*, 36, pp. 1-30.
- Taruskin, Richard, 2001. 'Nationalism', in: *Grove Music Online: Oxford Music Online*, Oxford University Press, <http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/50846> (retrieved 1.9.2016).

_____, 2009. *The Danger of Music and Other Anti-Utopian Essays*, University of California Press, Berkley, CA.

Žižek, Slavoj, 1989. *The Sublime Object of Ideology*, Verso, London.

הרטוריקה הלאומית של מוזיאון ישראל: בין ציונות לישראליות

הילדה נסימי

מבוא

עצם קיומו של מוזיאון לאומי בישראל שנוי במחלוקת הוא. אמנם מוזיאון ישראל רואה עצמו כממשיך דרכו של 'בצלאל' אשר ביקש לממש את רצונו של בוריס שץ (1866-1932) להקים בשנת 1906 מוזיאון לאומי של העם היהודי בארץ ישראל.¹ ואולם עם ייסודו בשנת 1965 נמנע מוזיאון ישראל מלהצהיר בשמו על מטרתו לשמש מוזיאון לאומי, הימנעות שנועדה אולי לשרת מטרות פרגמטיות ואולי למנוע לחצים פוליטיים. מכל מקום, ההגדרה מהו מוזיאון לאומי איננה חד-משמעית. המוזיאון, ורבים המסכימים לעמדתו, מעדיף להעמיד את עצמו מעל לפוליטיקה, כמעין מוסד המוקדש לערכים הומניסטיים אוניברסליים של יופי, אמת ואמנות. השם 'מוזיאון ישראל', ירושלים, כשמה של המדינה, עם קביעת מקומו בקריית הלאום – שניהם יחד מרמזים למעמדו כמוזיאון לאומי וכמוהם השיח סביב הקמתו בשנת 1965 (אזולאי 1993: 81, 88-89; איבגי 2009: 6-11, 14.3.2011; דור-שב 1998: 103-104; וייל 1990: 49, 1996: 4; ענבר ושילר 1995: 31; פרי וקרק 2014: 23-24, 29-30; Goldstein 2003: 63).

במאמר זה אטען בעיקר כי מוזיאון ישראל, מעצם מעמדו ומרכזיותו, הוא מסוכני התרבות החשובים ביותר ויש לו חלק בשיח של אידאולוגיה, זהות ומשמעות (Goldstein 2000; Mahon 2003: 82). בהיותו מוזיאון מרכזי וחשוב לאמנות ולתרבות, וכמוהו הלובר (du Louvre) והמטרופוליטן (The Metropolitan) מוזיאון ישראל יוצר בהכרח הקשר של לאומיות (Duncan & Wallach 1980: 457). למעשה הוא משמש במה שעליה מציג הלאום את מורשתו הצגה חושית וסמלית ומפיץ ברבים את דמותו על פי תפיסתו (Gurian 2004: 30; Levitt 2012: 270).

בשנת 2010 עבר המוזיאון חידוש ושינוי מעמיקים. שטח ההצגה הוכפל, ואגפי המוזיאון שינו את פניהם ואף את תוכנם. שני שינויים ברורים ומהותיים ניכרים בו: המקום המרכזי

1 נגד תפיסת הירושה (מנור 2008: 422-423).

שניתן לאמנות הישראלית באגף לאמנויות; וכמעט היעלמו של חלק האתנוגרפיה היהודית של המוזיאון. מאמר זה יעסוק בגרסתו המחודשת של המוזיאון. מבחינה מתודולוגית, המאמר 'קורא' את התצוגות של תערוכות הקבע של המוזיאון כאילו היו כתב. לפיכך, במהלך הקריאה הזאת נזקק המאמר לתאוריות רבות ומגוונות – תאוריות חברתיות על פוליטיקה של מוזאונים, על זיכרון ציבורי (קולקטיבי) ושימושי ועל תפיסות היסטוריות וביקורתיות של הציונות. התאוריה המנחה את הקריאה היא זו הרואה את פעולת ההצגה והארגון של המוצגים כחלל התצוגה כפעולה התוחמת מרחב – 'חלל התערוכה' שהוא חלק מן החלל המוזיאלי, שמצדו ממוקם במרחב הציבורי ומשתתף בעיצובו' (אזולאי 1993: 80). ואולם ההצגה מתאפשרת באמצעות הפיכתם של חפצים, מיצגים ויצירות אמנות לסמלים, שמשמעותם נגזרת מהשיח הציבורי המשתנה. רק במסגרת שיח זה המבקר יכול להבין אותם כחלק מאמירה וכחלק ממסר של התערוכה, מסר שיכול לנבוע מכוונה ישירה של האוצר, או שהוא מובע מבלי משים, כשהמשמעות נובעת מהמסגרת התרבותית שבה פועל המוזיאון. השיח הציבורי, בין שהוא מיוצג במוזיאון ובין שהוא מאתגר על ידו, נוכח תמיד כקונטקסט שבתוכו נכתב המסר המוזיאלי ושבמסגרתו הוא מקבל משמעות. ה'כתב' המוזיאלי מתבטא בכיתוב שלצד המוצגים ובכתבים שמפרסם המוזיאון. כתובים אלה מהווים מסגרת מושגית היוצרת לעתים סיפר (נרטיב) אחיד העולה בקנה אחד עם סמליותם של המוצגים, ולעתים המוצגים והסיפר הכתוב מנוגדים או מאתגרים זה את זה. גם סדר הצגת המוצגים, כותרתם, תיאוריהם – כולם יוצרים יחד מסכת איקונוגרפית המהווה את הסיפר של התערוכה. המאמר נסמך על תפיסתם של פייר בורדיה ואליין דארבל, הטוענים כי המוזיאון מניח שהמבקר מבין ומשכיל היטב בתרבות שהמוזיאון מציג (Bourdieu & Darbel 1991: 56), ועל כן יש מקום לשלב שיטות מחקר מגוונות להבנת התרבות.

סיפר העל של המוזיאון משתנה כלפי המבקר וכלפי מי שמתווך לו את המסר – המדריך או הקטלוג, או הקבוצה שבמסגרתה הוא מבקר, כשם שהוא מושפע מן הזמן ומן ההקשר הפוליטי של הביקור. ואולם ראוי לבחון את מערך תצוגות הקבע של המוזיאון כמסכת לעצמה, ולו כתפאורה להצגה. כמו ההצגה אף המוזיאון הוא מעשה אמנות המורכב מעבודתם של אמנים רבים שכל אחד מהם עשוי לייצג, לחזק או לאתגר את המסר הכללי, וכמוהו אף המוזיאון הריהו תלוי־מפגש עם הציבור. מאמר זה מנסה לבדוד את התפאורה כדי לבחון את המסר שהיא מאפשרת להצגה בשלמותה. הוא עוסק אפוא במשמעות בלבד של מכלול התצוגה כפי שניתן לפענחו על בסיס השיח הישראלי, בין שמדובר במשמעות שיצרו במכוון האדריכלים והאוצרים ובין במשמעות שנוצרה שלא במכוון אלא מתוך עיצוב המרחב והצירוף של כמה מוצגים יחד.

לפיכך, המאמר יבחן תחילה גישות שונות לקשר שבין מוזיאון ובין עיצובה והצגתה של זהות לאומית, כדי להראות שמבחינה מתודולוגית אמנם מקובל לטעון כי המוזיאון מאתגר את הלכידות הלאומית בשמשו פורום לזיכוח ציבורי (Dickinson, Blair & Ott 2010: 1-4; Duncan & Wallach 1980: 451), אך מעצם השתתפותו בשיח הזהות הרי הוא משתתף בעיצוב הלכידות הלאומית ולפיכך מחזק אותה (Goldstein 2003: 79). אחר כך

יביא המאמר את סיפור המסגרת של המוזיאון כפי שהוא מתבטא במערך תערוכות הקבע ובארכיטקטורה של המוזיאון. כל אחד מהאגפים המרכזיים של המוזיאון יתואר כמצג של פרק ייחודי התורם למסכת האיקונוגרפית הכללית, גם אם לעתים הוא מציג עמדה מורכבת.

מוזיאון ולאומיות

בורדיה ראה במוזאונים מוסדות שמציגים את עצמם כבעלי סמכות וכמשכפלים של מערכות יחסים מעמדיות (Shelton 1990: 81-82). ואכן, המוזיאון המודרני בראשיתו במאה ה-17 נועד לשמש ביטוי חזותי ליחסי הכוח בין הנסיך לנתיניו, בין המדינה לתושביה. המבנה של המוזיאון, המדמה מקדש או מבנה חגיגי ומפואר אחר, ביטא אף הוא את גדולתה ותפארתה של המדינה. כמכון של ידע ואמנות אפשר המוזיאון זהות בין המדינה ובין התרבות המוצגת ובאופן זה שימש הביקור בו כמעין טקס של מתן לגיטימציה תרבותית למדינה (Duncan & Wallach 1980: 449). אנטוניו גראמשי (Gramsci) ראה במוסדות התרבות והערכים את האמצעים של החברה האזרחית ליצור הגמוניה ולגיטימציה (Karp 1992: 4). במובן זה, המוזיאון הלאומי עודנו מקום לייצור ולשימור של זהויות ושל זיכרונות, והרי כל מוזיאון מבטא ערכים ונושאי עניין, ולפיכך הוא מנציח את הציבור שהוא מייצג (Crooke 2007: 13-17).

מאז המאה ה-19 התפתחו המוזאונים הלאומיים כסמל חשוב של ריבונות וכמרכזי תרבות המעצבים שיח לאומי. מתוך כך הם מהווים מוסדות לכינון זהות משותפת באמצעות עיצוב הבנה משותפת של סדר, של אסתטיקה ושל סמלים. הם גורמים מעצבים של הזהות הקולקטיבית-הלאומית ואף קובעים את גבולותיה (McIntyre and Wehner 2001; Rivera-Orraca 2009: 32, 35). אכן, הדרך שבה מציג מוזיאון לאומי את התרבות הלאומית, ובו בזמן המידה שהוא מציג תרבויות של מיעוטים במדינה – אלה מביעות את היחס שהמוזיאון מקדם כלפי תפיסה אחדותית לעומת תפיסה רב-תרבותית של הלאום (Lavine & Karp 1991: 2-3).

אמנם לאחר שנות השבעים והשמונים של המאה ה-20, בהשפעת הפוסט-מודרניזם והדקונסטרוקציה, השתנתה תפיסת המוזיאון מהרבה בחינות: המוזיאון מבקש לפנות אל קהלים חדשים ולהכילם, ולא להיבנות על אליטות תרבותיות בלבד; הוא מבקש להנחיל חוויה חושית ולא אינטלקטואלית בלבד. אבל יותר מכול, מקובל היום על מוזאולוגים ואוצרים, גם אם זה לא תמיד מיושם, שהמוזיאון צריך לבקש דרכים ליצור תערוכות ותצוגות המכילות גם אתגר, באופן שהמוזיאון יהווה פורום או לפחות מניע לשיח ציבורי (פרי ורקר 1-2; Lavine & Karp 1991: 7; 2014). לדוגמה, הצגה השוואתית של מוצגים מתרבויות שונות אלה לצד אלה נתפסת במחקר כמקדמת אצל המבקר במוזיאון מודעות ליחסיות של תפיסות תרבותיות (Baxandall 1991: 40). לפי שיטה זו במוזיאון ישראל, החלון שבין האולם לאמנות אפריקה ובין אולם המאה ה-20 קורא לדרושי בין יצירתו של פיקאסו 'המקפצה' משנת 1956 ובין מסכה ממערב אפריקה ופסל ממרכזה (שפיר 2013).

ואולם כל תצוגה בנויה על הנחות יסוד תרבותיות של המציגים. לפיכך, גם כשהיא מבקשת להימנע מהעברת תפיסות מוכנות וככל שתאגד אותן, הרי סדר המוצגים או האמנות מוצגים בה על פי רעיון מסוים. עם זאת ניתן להציג תפיסות בתוך מוזיאון בעזרת תצוגות מתחלפות, המתכתבות או מאתגרות תפיסות שבבסיס תצוגות הקבע של המוזיאון. כך, לדוגמה, התערוכה 'קדימה. המזרח באמנות ישראל' (צלמונה ומנור-פרידמן 1998), שביקשה להציג אמנות המבוססת על התפיסות האוריינטליסטיות בישראל, כולל של המוזיאון עצמו, בסופו של דבר חזרה ואישרה תפיסות מערביות חילוניות של המוזיאון (Goldstein 2003: 74-75, 81-82).

התפיסה החדשה, המבקשת לראות את המוזיאון כפורום, נועדה למעשה למנוע את הפיכתו למעוז של התנגדות לשינוי חברתי (פרי וקרק 2014: 6). בתוך כך נדרש מוזיאון להגדיר לאום, אך גם לספק את האמצעים לערער על הגדרה כזו (Karp 1992: 4). ככל שנקודות המבט של התצוגות המתחלפות תהיינה רבות יותר, כך תיחשף עמדת היסוד של המוזיאון לאתגרים רבים יותר. אולם דווקא כך, המוזיאון יהיה משתתף מרכזי יותר בשיח הציבורי ומעמדו כסוכן תרבות יגבר. לכן, בסופו של דבר, מעמדו של המוזיאון כפורום וכמקדש אינם סותרים אלא משלימים זה את זה – ממש כפי שהפורום הקלאסי הרומאי ואחריו הנוצרי היו מקום טקסי ומקודש (Watkin 2013: 34; Goldstein 2005: 30-31).

מוזיאון ישראל מקדם לאומיות בישראל הן כמוזיאון חשוב, כדרכם של המוזאונים לאמנות הידועים המטרופוליטן והלובר,² הן בהציגו 'יהודיות'. הוא מציג יהודיות בשלושה כיוונים המקובלים במוזאונים יהודיים: דרך ממצאים ארכאולוגיים, באמצעות אמנות של יהודים, ובאמצעות חפצי אמנות טקסיים-דתיים ושאר אמצעים המשקפים חיי חברה. אמנם מוזיאון ישראל אינו מציג עצמו כמוזיאון לאומי אלא כמוזיאון אנציקלופדי, 'מוסד התרבות הגדול ביותר במדינת ישראל ונמנה עם המוזיאונים לאמנות וארכאולוגיה המובילים בעולם'.³ אבל כדרכם של מוזאונים לאמנות הוא מבקש להמשיג למבקר הגדרה אולטימטיבית של תרבות. על כן הוא יציג מסכת איקונוגרפית המעבירה את המבקר במסלול שיקשור את האומה למדינה וישמש ביטוי חזותי של שתיהן דרך המורשת התרבותית שהוא מייצג (Duncan & Wallach 1980: 454). עם זאת, כמו כל מוזיאון לאמנות המבטא לאומיות תרבותית, הוא יטמון במסלול מתח בין הייחודיות הלאומית שהוא נותן לה לגיטימציה תרבותית, ובין האוניברסליות של האמנות, היופי והאמת שהוא מבקש להציג. יתר על כן, בהציגו יהודיות, מובנה בו המתח שבין האומה למדינה, כלומר בין מדינת ישראל כמדינה יהודית ובין מדינת ישראל הדמוקרטית הכוללת גם מיעוטים לאומיים, ובייחוד המיעוט הערבי-פלסטיני.

2 אפילו המוזיאון הבריטי שהוקם בשנת 1743 נועד לחזק את המדינה החדשה שהוקמה ב־1707 עם האיחוד עם סקוטלנד ולאחר המרד הכושל של 1746, ואף שלא קידם זהות בריטית מפורשת, זו הייתה שם במשתמע (Jenkins 2011: 388-389).

3 http://www.imjnet.org.il/page_2126 (אוחזר ב־6.10.2016).

מסכת איקונוגרפית: ישראליות וציונות

ארגון החללים במוזיאון בכלל ובכל תערוכה בפרט יוצר מסלול שהמוזיאון 'מתכנן' למבקר, שיממש את התערוכה בגופו בעברו את המסלול במלואו. הבסיס לארגון החללים הוא הארכיטקטורה, שכמו כל אמנות משפיעה על השכל, על החושים ועל הרגש. אבל בתכנון המרחב היא יכולה להכתיב גם תגובה פיזית ולהשפיע על הגוף הנע במרחב ועל המודעות של המבקר למשמעות הסמלית של ביקורו גם יחד. תכנון המסלול ותנאיו הם אפוא חלק מהארכיטקטורה והם מפעילים את המבקר בגופו ובתודעתו (Martinussen 2004: 25). עם זאת, גם אם יבחר לבקר רק בחלק מהמוזיאון, המסכת האיקונוגרפית השלמה קיימת בתכנית שבידו. המוזיאון מתקיים אפוא כמונומנט שלם וכסמל בתכנית זו, ודרכה – בתודעתו הקולקטיבית של הציבור (Feldman & Peleikis 2014: 55).

ראוי אפוא לבחון תחילה את ארגון העל של המוזיאון: את הארכיטקטורה והסדר של מערך תצוגות הקבע העיקריות. כבר ארגון זה מספק את הבסיס לסיפר של המוזיאון, שלפיו ישראליות מזוהה עם לאומיות יהודית המוגדרת באמצעות תרבות יהודית ומערבית כאחד.

מיקומו של המוזיאון כאקרופוליס על ראש אחד ההרים בירושלים, משקיף אל מול הכנסת ומגובה אל האוניברסיטה העברית, סיפק למוזיאון תשתית של מוזיאון לאומי. תשתית זו באה לידי ביטוי גם במחשבה שהדריכה את הוועדה שקבעה מה תהיה הארכיטקטורה של המוזיאון. המבנה הארכיטקטוני של המוזיאון נבחר מתוך רצון לבטא רעיון ציוני של התחדשות לאומית יהודית בארץ ישראל. מראיתו מבטאת שילוב של וילה מודרניסטית עם כפר ערבי, שייצג את האיחוד עם המקומי-הילידי, האורגני, שילוב שנתפס כנתיק מהגולה והשתלבות במקום (Nitzan-Shifan 2004: 26). גם הדמיון לכפר ערבי וגם התכנון התלוש מההקשר הגאוגרפי נועדו לשרת את המוטיב של תקומת ישראל בארצו. הדימוי החילוני של האקרופוליס והמודרניזם האוניברסלי 'הסטרוקטורליסטי' של המבנה תוכננו יחד להתאחד עם הדימוי המסורתי של כפר 'מקומי' ועל ידי כך לבטא את 'תקומת ישראל' מן העבר אל ההווה והעתיד. האדריכלים מאירה קובלסקי וצבי אפרת, שעבדו על החידוש של המוזיאון, רואים בדימוי משולש ומתעתע זה גילום של 'יומרה להמחשה אנציקלופדית של תרבות ישראל או של ישראל כתרבות' (Efrat n. d.: 1-2, 4, 8). אם כן, הארכיטקטורה של המוזיאון מזוהה את המדינה עם התרבות האנושית והלאומית ויוצרת דמות לגיטימית של מדינה הראויה לנאמנות אזרחית ואף לגיטימציה לאתוס הציוני (Duncan & Wallach 1980: 465). אף על פי שהיכל הספר מבטא תפיסות ארכיטקטוניות השונות מהותית מבניין המוזיאון, הריהו משתלב היטב בהצגת לאומיות יהודית במדינת ישראל, לאומיות המבוטאת במודרניזם אוניברסלי – חילוני ומערבי. ההיכל נבנה במקביל למוזיאון ישראל והוא אחד מסימני ההיכר הארכיטקטוניים שלו. הארכיטקטורה הדרמטית, כיפה דמוית בצל המחופה בקרמיקה לבנה בוהקת על רקע קיר בזלת שחור הניצב ליד כניסתו, מושכת תשומת לב ופרשנויות לרוב (Spencer 1965: 64-67; Efrat n. d.: 16-17). אף כי לא נועד

להשתלב בסביבה כלל ולמעשה תוכנן תחילה להיבנות בגבעת רם, היכל הספר בא לייצג גם הוא לידה מחודשת 'בין עבר והווה אל העתיד' (Efrat n. d.: 16-17). ההיכל מעצם הגדרתו מבטא את ייעודו לשמש מקדש לאומי ולתרום לגיבושה של זהות לאומית. יש שראו בעיצובו הדמיה של אתר עלייה לרגל (Elon 1997: 42-43). אדולפו רויטמן, מנהל היכל הספר ואוצר המגילות, ראה בו "מקדש חילוני" של התרבות הישראלית העולה' אשר בא לספק 'את החוליה המקשרת בין העבר להווה ולחזק גאווה לאומית ואפילו לספק לגיטימציה פוליטית לחיי האומה בארצה. במילים אחרות, היכל הספר ייצג באותם ימים את האידיאלים הבסיסיים של "הדת הציונית" (Roitman 1998: 17).

מהיכל הספר מוביל שביל המכיל מוטיבים של הליכה למדבר אל דגם ירושלים של בית שני. דגם זה עם היכל הספר יחד מאפשרים יחידת ביקור עצמאית למי שמתעניין בעבר הארכאולוגי של ירושלים. בעיקר הם עשויים למשוך את מי שמתעניין בהיבט הנוצרי של העיר, אלא שעניין זה בא לידי ביטוי בהדרכות על חייו של ישו ולא בדגם עצמו או בהצגתו. הדגם כשמו כן הוא, 'ירושלים בימי הבית השני', נטוע לחלוטין בתפיסה יהודית של ההיסטוריה. אם כן, גם יחידה זו מבטיחה את הזהות בין ישראל החדשה ובין העיר הישנה, בין מדינת הלאום ובין התרבות וההיסטוריה שהיא ירשה ואשר לשם הצגתה היה צורך בידע ובמדע מודרני. היכל הספר עם דגם ירושלים יחד מקדשים את הקשר הייחודי של העם לארץ דרך התנ"ך. בתוך כך, התנ"ך נתפס כספר המקודש היום אבל גם כעד מן העבר. לפיכך, אפילו בביקור חלקי כזה במוזיאון מתמצה המוטיב של תרבות יהודית מתמשכת, של לאום יהודי החורג מגבולות המדינה, של מדינת ישראל המגלמת את הביטוי הפוליטי של הלאום היהודי ותרבותו. כפי שאמרו הסוציולוגים בורדיה ודארבל, 'אפילו בפרטים הקטנים ביותר [...] המוזיאון מגלה את תפקידו האמיתי שהוא לחזק אצל אנשים מסוימים תחושת שייכות ואצל אחרים תחושת הדרה' (Bourdieu & Darbel 1991: 62).

הכניסה החגיגית להיכל הספר מבחירה למבקר כי הגיע למקום מקודש. המבואה מוקדשת לקבלתו ולהכנתו לקראת הכניסה בהעבירה את מהות המסר שאתו הוא אמור להיכנס. הכתובת שעל הקיר מבטאת קשר בין התנ"ך ובין זכותו הלאומית של העם על הארץ, וקובעת שבזכות התנ"ך 'הוענק לעם היהודי התואר "עם הספר"'. ספר הספרים היה לאבן היסוד של הזהות הלאומית היהודית'. ההיכל הוא אפוא מעין מקדש המשמר את תמצית הקשר הזה מעבר לזמן. הקישור אל התנ"ך כספר המקודש, המיוצג על ידי הממצא הארכאולוגי של המגילות, יוצר לגיטימציה לעם השב לארצו. קישור זה התחזק במיוחד בהכנסת כתור ארם צובא להיכל ולנרטיב. סיפור הכתר מוצג כסמל לנדודים של העם ולשובו לארצו – כמובטח במגילה. סיפור הכתר מקשר בין 'פרק' התנ"ך ובין המדינה, שהיא הביטוי לחידוש הקשר עם-ארץ-תנ"ך.

מבנה התערוכה בהיכל סמלי אף הוא. ירידה לעמקי ההיכל מובילה את המבקר אל סיפור הכתר שנשמר בגולה ונגאל והובא לארץ. עלייה במעלה המדרגות מסביב לציר מרכזי מובילה אותו אל מגילת ישעיהו הנתונה במבנה זכוכית עגול המאלץ את המבקר המבקש לקרוא אותה לחוג סביבו סיבוב ריטואלי בלב לבו של הבניין. יוצא אפוא שהמבקר

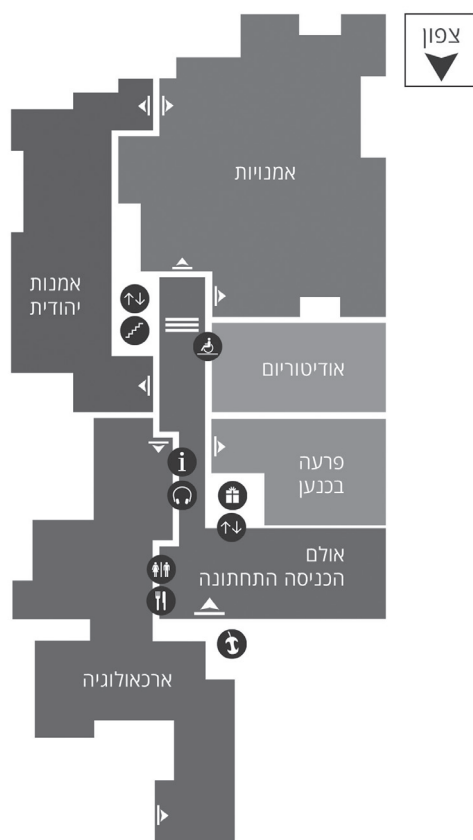
מבטא בהילוכו את הקשר בין הכתר שהובא מן הגולה ובין התנ"ך שחזר והתגלה בארץ ואשר מוצג ברוב טקסיות בבניין המוזיאון בבירת המדינה. בדרך הילוכו בהיכל מציג המבקר את הדרך של העם השב לארצו.

למרות צניעותו של המבנה, הכניסה למוזיאון הראשי מדגישה אף היא חגיגות של מקדש חילוני. מי שבחר לעלות במדרגות החיצוניות שורה בו תחושת העלייה למקום מקודש, תחושה רווחת במוזאונים בעלי חזות מרהיבה ומרשימה במיוחד (Duncan & Wallach 1980: 465). הבוחר בכניסה המקורה עולה כמו בכבש אל המזבח. כבר במסלול הזה המבקר פוגש ברעיון העיקרי של המוזיאון: מצדו האחד של כבש הכניסה מלווים אותו ממצאים יהודיים ארכאולוגיים, ומצדו האחר – אמנות מודרניסטית אוניברסלית. המבקר חווה בעלייתו את השילוב בין הישן והייחודי ובין המודרני והעל-לאומי. בקצה המעלה נתפס טווח הראייה במלואו ביצירה 'והיתה הקשת' מאת אולפור אליאסון (Eliasson) – מיצב ובו 300 רצועות בד קנבס צבועות ביד, כל אחת בצבע אחר. מרחוק נראית היצירה כרצף ארוך של הספקטרום, המייצג את האור הלבן ואת שבירתו. הקשת היא סמל מרובה משמעויות בתרבויות רבות, ובתרבות האירופית היא סמל לשמימיות, לחסד, ליופי ולאור (Landow 1977). רעיון הקשת מתאים לתפיסות הקוראות לרב-תרבותיות ולקשר בין-תרבותי ועל-גזעי (Martin 1996: 3). ניתן אפוא לראות בספקטרום סמל לרב-תרבותיות שאמנם כוללת את הייחודיות הלאומית אך גם מעלה אותה לדרגה נעלה יותר בשאיפתה אל האוניברסלי.

המסכת האיקונוגרפית, הבאה לידי ביטוי במערך תצוגות הקבע ובאופן הופעתו לפני המבקר, מבטאת אף היא את הסיפור הציוני. בקומה העליונה המבקר מגיע אל הגלריה המרכזית. מאולם הכניסה יוצאת שדרה שנקראת על שם הרחוב המרכזי של ירושלים הקדומה לפי מפת מידבא, אשר שוחזר במסגרת הרובע היהודי המחודש – הקרדו, כלומר הלב (אביגד 1980: 211-229). אף כי נבנה בתקופת אדריאנוס והוא חלק מירושלים הרומית, היום הוא מבטא בעיקר את התחדשות ירושלים החדשה באותו תוואי וכפי ששימש בעיר הקדומה (יעקובסון 6.5.2013). שמה של השדרה במוזיאון נושא אפוא סמליות כפולה: השדרה מהווה גם את לבו של המוזיאון וגם את המסלול של המבקר, אבל גם מבטאת את רעיון ההתחדשות הציונית על בסיס הישן.

המבנה או הסדר של תערוכות הקבע במוזיאון יוצר מסלול שבו עובר המבקר דרך תחנות בתולדות הלאום היהודי. שלושת האגפים העיקריים משמשים מלבד תחומי ידע ואמנות גם סמל לשלושת פרקי היסוד בתולדות העם. כל תחנה, בהיותה גם פרק אנציקלופדי של ידע, מעצימה את הזהות שבין תרבות ללאום, ודרכו – המדינה (צלמונה 2010: 12-13; Hazan 2011: 15).

התחנה הראשונה שבה פוגש המבקר בגלריה המרכזית היא האגף המוקדש לארכאולוגיה של ארץ ישראל. אגף זה מסודר כרונולוגית ונמשך עד אחרי הכיבוש המוסלמי של ארץ ישראל. התחנה השנייה היא האגף לאמנות ותרבות יהודית, שבו מוצגים פריטים שחלקם הגדול מ'תקופת הגלות', מקהילות שמחוץ לארץ ישראל. התחנה האחרונה בקצה הגלריה

הגלריה המרכזית בקומה העליונה⁴

מוקדשת לאמנות ישראלית, ומוצגות בה יצירות משנות העשרים של המאה ה-20 ועד ליצירות בנות זמננו. האגף לאמנות ישראלית, כולל הכיכר שנוצרת בכניסה סביב הפסל 'נמרוד', שוכן בשיא המסלול, בקצה הגלריה המרכזית מול פני המבקר מיד עם כניסתו אליה. הכיכר הקטנה המקיפה את הפסל יוצרת מעין מוקד ומעין יעד שאליו מוביל קו כרונוולוגי דרך תחנות הלאום.⁵ כך נאמר למעשה כבר בשנת 1965 באחד הפרסומים הראשונים של המוזיאון ובו הוצג הפסל כ'מייצג את החוויה היהודית בכללותה ומהווה

4 במפת הקומה באתר מוזיאון ישראל ההתייחסות לשדרה המרכזית היא קארדו
 (http://www.imj.org.il/en/galleries). המפה החדשה שמלווה את המאמר לא מזכירה כינוי זה.
 5 בגרסה הקודמת של המוזיאון היה קשה יותר לטעון שהמוזיאון מספר סיפור: איתמר לוי טען שהמוזיאון 'מספר סיפור קונצנזואלי של סמכות' (לוי 1990: 5), אך מרטין וייל במאמר תגובה הכחיש בתוקף: 'מוזיאון ישראל אינו מנסה לספר סיפור, הוא אינו מוזיאון היסטורי' (וייל 1996: 4).

חתך רוחב של 4000 שנות היסטוריה עברית' (פרי וקרק 2014: 30). יגאל צלמונה, לשעבר אוצר ראשי בין-תחומי של המוזיאון, נותן לכך תיאור פואטי:

ציר התנועה הראשי המתחיל בכניסה למתחם המוזיאון מוביל כמו נהר הזורם אל הים אל התצוגה הזאת [אמנות ישראלית]. אולם המעבר המרכזי המוביל לתצוגת האמנויות היפות נפתח לפני-כן לאולמות האגפים לארכיאולוגיה ולתרבות ואמנות יהודית כך שאל תודעת המבקר, גם אם אינו בוחר להיכנס אליהם בגופו ממש, נאספת תחושת נוכחותן של עשרות אלפי שנות חיים, יצירה, תרבות חומרית ורוחנית, יופי וקדושה באזור שבו אנו חיים ובקהילות ישראל בעולם. טעון בזיכרון הזה הוא מוצא את עצמו לפני הכניסה לתצוגת האמנות הישראלית והבינלאומית, מול פסלו של יצחק דנציגר 'נמרוד' (צלמונה 2010: 12-13).

מיקומו של 'נמרוד' מקביל במפתיע לפסל אלת הניצחון המכונפת 'ניקה' (Nike), שמוצגת במעלה מבנה המדרגות המרשים אל גלריית דרו (Daru) במוזיאון הלובר ואשר נהפכה לסמל של האומה הצרפתית המתקדמת, המהירה והמנצחת (Duncan & Wallach 1980: 109-110; Scheid 2009: 458). הצגתה שם מסיימת את 'הפרולוג' ללובר, והצגתו של 'נמרוד' במוזיאון ישראל – את 'הפרולוג' למדינה.

אם כן, מבנה החללים, סידורם והכותרות שהעניק להם המוזיאון יוצרים סיפור מסגרת. המבקר מממש אותו אגב הילוכו במוזיאון בין שהוא יודע לבטא את התחושה הזאת ובין לאו. סיפור זה מכיל את עקרונות היסוד וערכי היסוד שהמוזיאון מספר: סיפור של לאומיות יהודית המבוססת על שייכות לארץ למרות הניתוק ממנה, על מורשת תרבותית יהודית-דתית ואמנות ישראלית ואוניברסלית כאחד – שילוב שאפשר לראות בו סתירות פנימיות, כדרך שיש בכל לאומיות, ואפשר לראות בו קריאה לגרסה מסוימת אידאולוגית של לאומיות יהודית ליברלית. כבר סיפור המסגרת מבטא אפוא את המתח הפנימי היסודי כל כך בהווייתה של מדינת ישראל כמדינה יהודית-דמוקרטית, עד שגם הקניית זכויות מלאות למיעוט הערבי אינה יכולה לבטלו לחלוטין.

מעבר לסיפור המסגרת, ערכים אלה והמתח הגלום בהם נראים גם באגפי המוזיאון. האגפים אמנם מהווים פרקים בסיפור הלאום אך מסוגלים לעמוד לעצמם. נוכח העובדה שכל אחד מהאגפים תוכנן בנפרד ואורגן בידי אוצרים שונים, יש לבחון אותם בנפרד ולא רק כתחנות במסגרת המאחדת של המוזיאון הכולל.

הארכאולוגיה: פרק ראשון – ניתוק ותחייה

האגף לארכאולוגיה נתון לכללי ההצגה המקובלים בתחום זה. הצגה שיטתית וכתובנית של מוצגים ארכאולוגיים ראשיתה במוזיאון הדני שנפתח בשנת 1819 ומטרתו העיקרית היתה לקדם את הידע ולחנך את הציבור. אחרים, כמו מוזיאון פיט ריברס (Pitt Rivers),

נועדו לחנך את ההמונים חינוך אידאולוגי ופוליטי; היסטוריה בנויה מהתפתחות אטית ובלתי מהפכנית (Hudson 1987: 19-34). בהמשך, צמחו מוזאונים ארכאולוגיים כדי לספק לעמים את 'היכולת להשליך אחרונות אלומת אור הרחק מעבר לנקודת ההמשכיות שלהם' (Bennett 1995: 148).⁶

ואולם תפקיד הארכאולוגיה באידאולוגיה הציונית היה מורכב הרבה יותר. האתגר של הציונות היה להוכיח קשר של העם אל הארץ כהצדקה להיאחזות בארץ ולא רק כפולמוס כלפי חוץ. יתר על כן, שלא כדרכן של תנועות לאומיות אחרות, לא היתה כאן טענה של רציפות הקשר מן ההווה אל עבר אין-סופי, שהרי מבחינת הרציפות מילאה הארכאולוגיה תפקיד חתרני: בכל מקום שבו סיפרה על עקבות אפשריים של אבות קדמוניים היא סיפרה גם את סיפור הנתק ואת סופו של היישוב (קונפורטי 1990: 93). עד שנות השלושים של המאה ה-20 היה עניין מועט יחסית בארכאולוגיה, ורק באמצע שנות השלושים הוחל בניסיון להעניק לנוכחות היהודית החדשה מבנה עומק היסטורי באמצעות ארכאולוגיה, בהענקת סמלים מוחשיים מן העבר, ואכן חלקה של הארכאולוגיה בעיצובה של תודעה לאומית היה מהותי (שביט 1987). למרות תפקידיה הפוליטיים של הארכאולוגיה ובתוך כך ההטיה הלאומית של החוקרים, וגם כשקבעה את נושאי המחקר, בכל זאת לא נפגעו המקצועיות והמדעיות של המחקר על פי השיטות המקובלות אז (ברושי 2008: 50-51; פייגה 2008א: 66-74; רוזן 2008: 179). למעשה, הביקורת על האידאולוגיזציה של המחקר הארכאולוגי אין לה בסיס ואין היא עצמה חפה מהטיה אידאולוגית (שביט 2007: 132; Glock 1994; Whitlam 1996). ההבדל בין המחקר המדעי ובין השימוש בו ליצירת תודעה לאומית מתומצת יפה בהבחנה שעשה יעקב שביט בין 'הארכאולוגיה הקטנה', שביצעו הארכאולוגים במסגרת עבודתם המדעית ובה נהגו זהירות מדעית-מקצועית, ובין 'הארכאולוגיה הגדולה', שסייעה בהתפתחותו של סיפור פופולרי והשתתפה ואשר עדיין משתתפת בוויכוח על גבולות המדינה (Shavit 1997: 48-61).

נראה שהאגף במוזיאון ישראל מתכתב עם האפשרויות האלה, אך בעיקר עם התפיסה הכפולה של הארכאולוגיה כתחום ידע וכמייצגת לגיטימציה לאומית. תפקודה כתחום ידע אינו מפחית מיכולתה לשמש את הסיפור הלאומי. עם התמעטות העניין בארכאולוגיה ככלי להוכחת התנ"ך, בציבור החילוני לפחות, היכולת של הארכאולוגיה לשמר את מעמדה כתחום ידע אקדמי וחופשי נעשתה אף ברורה יותר (פייגה 2008ב: 9-12). מכל מקום, תפקידם של המוצגים הארכאולוגיים באגף לארכאולוגיה אינו אלא להראות את הקשר של העם לארצו למרות הניתוק ממנה בשל פיזורו בגלויות. אמנם אפשר למצוא באגף הד לניסיונות שנעשו עד שנות השבעים של המאה ה-20 ליצור זיקה של ממצאים ארכאולוגיים לסיפורי המקרא והתנ"ך (הרצוג 2008: 162), אבל האגף גם מדווח בנאמנות על הפער ביניהם.

הכניסה לאגף היא מבואה מרשימה – כדרכן של המבואות לאוספי הנסיכים שנועדו להבהיר למבקר שאין הוא אלא אורח (Duncan & Wallach 1980: 453). במוזיאון לאומי

6 הארכאולוגיה הצרפתית מעלה את הגאליים על נס (Kohl 1998: 228), אבל זהו נוהג כללי (Fowler 1987).

הוא כמובן האורח של האומה. ארונות קבורה בדמות אדם מן המאה ה־13 לפסה"נ מוצגים ניצבים, מאכלסים את המבואה כמו דמויות מארחות המבהירות למבקר שאין הוא מהלך בהווה. העמדתם במקום תנוחת השכיבה הראויה לארונות קבורה מדגישה מאוד את תפקידם כמארחים. מבט שמאלה מגלה גומחה ובה מזבח ממקדש יהודאי בן המאה ה־8 לפסה"נ ומבהיר שהמקום מקודש. ואילו תווי הפנים החרוטים על ארונות הקבורה (וכמובן הכתובית בתחתיתם) שייכים לתרבות כנענית-מצרית. על קיר המבואה מסך ענקי ועליו סדרת תמונות נוף מאתרים ארכאולוגיים בארץ המתחלפות במוצגים מן המוזיאון באופן שנוצרת שרשרת של עבר מוזאלי והווה נופי וחי. כך, מבואת המוזיאון מחברת את הארץ בהווה – דרך הנוף החי, עם הארץ בעבר – דרך המוצגים הארכאולוגיים, ועם הידע המודרני – דרך הסרט והאומה היהודית-ישראלית שמסמל המוזיאון.

ארונות קבורה בדמות אדם הניצבים במבואת המוזיאון⁷

על סף הכניסה לאגף עצמו מקבלת את פני המבקר כתובת, בבחינת המשך לעניין הקישור שבין הווה לעבר ובין ייחודיות לאומית לרב־תרבותיות. בה בעת כתובת זו מחזקת את מעמדו של המבקר כאורח של העבר בהתגלמותו:

ארץ־ישראל הייתה בית לעמים שונים ומשכן לאמונות שונות במשך יותר ממיליון וחצי שנים. במהלך השנים הללו ניתנו לה שמות רבים. אנחנו נוהגים לכנותה 'הארץ'.⁸

הכתובת אמנם מציגה את הארץ כבית לעמים ואמונות רבים ומייחסת לארץ – לא לעם! – מיליון שנות משמעות, ועל כן היא מביעה תפיסה רב־תרבותית. ובכל זאת, היא מצליחה

⁷ <http://www.imj.org.il/he/galleries/archaeology/>

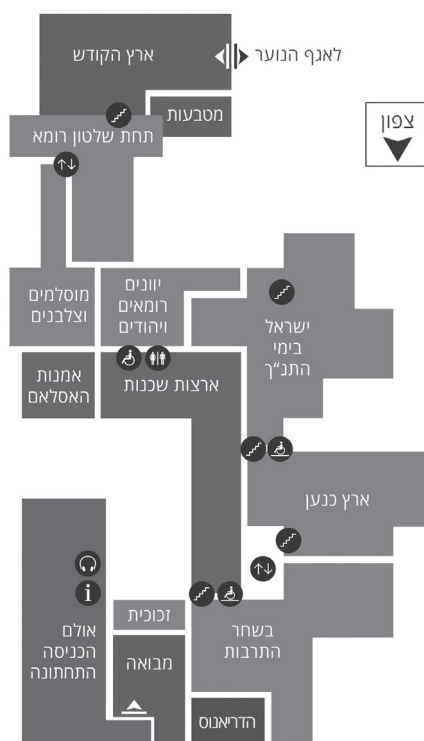
⁸ בכתובת באנגלית ה'אנחנו' מוחלף ל'בשפה העברית'. בכך מודגשת עוד יותר הטקסיות הלאומית כלפי המבקר העברי.

ליצור קשר אינטימי בין הארץ ובין עם ששמו אינו מוזכר בה כלל – אבל הוא הנוכח והוא המארח. תוספת ה"א הידיעה לארץ הופכת את הקשר שבין העם 'המיידי' אותה ובין הטריטוריה 'הידועה' לקשר חד-פעמי וייחודי.⁹ באופן זה, בצד הנימה הרב-תרבותית והרב-לאומית, הקובעת את ההרכב המגוון של תוכן התצוגה, נוצר סיפור מסגרת ציוני. האגף נפתח אפוא מתוך הקשר הייחודי שבין העם לארץ, ומשם ואילך האומה היא המארחת את המבקר. שילוב כזה מנבא למבקר את הצפוי לו באגף: הארכאולוגיה תוצג לפניו תצוגה מדעית וחפה מאידאולוגיה ולפיכך תוצג הארץ כקשורה לתרבויות ולעמים רבים; מצד אחר היא תהיה קשורה לאידאולוגיה הציונית של חידוש ושיבה יהודית. מבחינה זו אין האגף שונה שינוי מהותי מהמחקר הארכאולוגי בארץ. גם כשהיו החוקרים מוטים מבחינת נושאי העניין שלהם והעדיפו אתרים ונושאים יהודיים על פי אמונתם הציונית, עבודתם היתה מקצועית, מדעית ומוקפדת (בן-אריה 2008: 38-41). יתר על כן, המחקר הארכאולוגי התנהל עוד מראשית התפתחותו בתקופת המנדט 'בהקשר הכללי של התרבויות, החברות והתקופות הנכונות המתאימות' (בן-אריה 2008: 41).

סדר התערוכה באגף מבטא אף הוא רעיון של רב-תרבותיות בשילוב קשר יהודי-ייחודי לארץ. רעיון הרב-תרבותיות מתבטא בתיאור הכרונולוגי למן הממצאים הפרהיסטוריים עד לתקופה העות'מנית. המבקר יכול לבחור במהלך כרונולוגי לאורך תולדות הארץ או במהלך סינכרוני, ולהתרשם מהתרבויות השכנות של ארץ ישראל או המשפיעות עליה: מאמנות האסלאם דרך עמי איטליה, העולם היווני, המזרח הקדום ומצרים של הפרעונים. האגף לארכאולוגיה מראה את ההתפתחות ההיסטורית של הארץ בעזרת מוצגים שנבחרים על פי ערכם הארכאולוגי-מחקרי והאסתטי, כפי שסיפרה מרים תדמור, אוצרת בכירה באגף לארכאולוגיה: 'כוונתנו הייתה להציג את תולדות הארץ מראשית הופעתו של האדם ותולדות העמים, כפי שעוצבה דמותו כאן בארץ'. הצגת התרבויות השכנות באה להראות כי הארץ משפיעה ומושפעת וכי אינה מנותקת מבחינה תרבותית מהסביבה וכמו כן מדגישה את ההקשר הרב-תרבותי של הארץ (תמיר 1989). כך מצטרף המוזיאון לגישה החדשנית הננקטת במוזאונים לאומיים, גישה המבקשת להציג הקשרים תרבותיים על מנת לעורר דיון או לערער על זהויות לאומיות ולהישמר מפני יצירת זהויות מונולטיות (פרי וקרק 2014: 20; Baxandall 1991: 40). תיארוך המחלקות אף הוא נעשה לפי התפתחות 'המורשת האוניברסלית' ולא תמיד נענה למבט היהודי (דייג-מנדלס ורוזנברג 2010: 10). האולם שכותרתו 'ארץ הקודש' מציג את התקופה שבה הכיר קונסטנטינוס בנצרות כדת מותרת באימפריה ואחר כך נהפכה הנצרות לדת האימפריה.¹⁰ הכתבים לעתים ספקניים ואף נדרשים למחלוקת מחקרית, כמו בעניין יציאת מצרים. בדרך זו נעשה העבר לאובייקטיבי,

9 נראה כי זו תופעה לשונית ייחודית. ייתכן שמקור הנוהג בתנ"ך, שבו כמעט שלא בא הצירוף 'ארץ ישראל' אלא רק 'ארץ כנען' או 'הארץ'. ראו: בן-נון 1992: 15; אניטה שפירא מצינת את הופעת 'הארץ' כביטוי של העלייה השנייה (Shapira 2004: 17-18).

10 האגף לארכאולוגיה ע"ש סמואל וסיידי ברונפמן – 'דברי ימי ארץ-ישראל – ארץ הקודש', http://www.imjnet.org.il/htmls/page_1936.aspx?c0=15657&bsp=15637

מפת הנושאים באגף לארכאולוגיה¹¹

מדעי ומרוחק מהאנשים שחוו אותו, והמבקר אינו מרגיש כביכול שהוא מהלך בתקופה אחרת (פרי וקרק 2014: 20; 1997: 42).

עם זאת, סדר התערוכות מבטא גם את הקשר היהודי הייחודי לארץ. באולם הנמוך ביותר מוצגת התקופה המסתיימת בסביבות המאה ה-7, שבה הארץ קדושה לשלוש הדתות: היהדות, הנצרות והאסלאם. אולם זה, אשר בקצהו אגף קטן לנומיסמטיקה, מעמיד את המבקר מול נקודת ניתוק כרונולוגית. רק אם ישוב על עקבותיו ויעלה חזרה במעלה המדרגות יוכל למצוא את האולם המציג את המשך הסיפור – אל התקופה הצלבנית ואל חידוש השלטון המוסלמי בארץ. גם מי שמהלך סינכרונית ימצא שהאולם העוסק בתקופת השלטון המוסלמי והצלבני מנותק, שכן הוא יצטרך לרדת תחילה לאולם 'ארץ הקודש'. האולם 'מוסלמים וצלבנים' הוא היחיד שאינו נדרש כלל לנוכחות יהודאית-יהודית מאז הופעתם הראשונה בארץ.

מבחינת הממצאים הארכאולוגיים האגף אינו מסתיים בהצגת הנתק של הנוכחות היהודית, אלא הוא מבשר את הרעיון הציוני של תחיית הקשר. חדר הנומיסמטיקה

¹¹ <http://www.imj.org.il/he/galleries/archaeology/>

יוצא מתוך האולם האחרון של האגף לארכאולוגיה והוא מיוחד לתולדות המטבע בכלל ולתולדות המטבע הישראלי בפרט. תחילה המטבעות הראשונים ואחר כך המטבעות המקומיים הראשונים, ובמעבר חד – בולי הדואר הראשונים של ישראל ולבסוף מטבעות מדינת ישראל. בהצגת המטבע המודרני מסופר ומודגם בכיתוב כי בעיצוב המטבעות וסדרות הבולים החדשים שלה אימצה מדינת ישראל עם ייסודה מוטיבים מן המטבעות היהודיים העתיקים, מתוך רצון להראות המשכיות בעצמאות הפוליטית היהודית בעבר ובהווה. האגף מציג אפוא את רעיון התחייה הציוני בלי לפגוע באמת המדעית.

האובייקטיביות האקדמית מחזקת את הסיפר הציוני ומעלה אותו לדרגת 'אמת היסטורית'. לפיכך, ההיסטוריה המיוצגת במקצועיות הארכאולוגית נהפכת לזיכרון קיבוצי ומייצגת מחוז זיכרון (Assmann 2008: 64). המוזיאון מבקש להיות מוסד מוסמך לתיעוד העבר, דווקא בשעה שעבר זה נעשה שנוי במחלוקת בקרב היסטוריונים, דווקא בשעה שהעבר משמש כלי לגיטימציה למסגרת מדינית (Rivera-Orraca 2009: 35). ואין בכך כדי לקבוע כי הזיכרון מעוות בעוד ההיסטוריה מתארת את האירוע כפי שהוא, אלא שהזיכרון הקיבוצי הוא ייצוג של העבר המתבטא בעדות היסטורית ובסמליות של הנצחה.¹² במובן זה, האגף לארכאולוגיה מספק את הפרק הראשון בתולדות ישראל ובכללו הניתוק שבא בסופו, ומבשר מיד את חידושן.

אף כי סדר התצוגה ואופן התצוגה ואפילו חלק מתכניה מכוונים לסיפר הציוני, הרי אין עברה של הארץ מולאם כעבר לאומי על מנת לבסס קשר רציף במולדת עתיקה. אין ניסיון מאולץ לכונן את 'הרצף היהודי' כדבריהן של אולאי וכתריאל (אולאי 1993: 81; Katriel 2013: 4). ניכוס כזה התקבל על דעת 'הכנענים' בלבד, שהיו מיעוט קטן לעומת הזרם המרכזי של הציונות (שביט 1990). תפיסתם שחררה מהצורך להראות המשכיות יהודית בממצאים ארכאולוגיים, אבל היה בה כדי לאיים בניתוק מיהדות הגולה (Shapira 2004: 29) עד שאפשר לראות בתפיסה הכנענית אחת מ'שתי קריאות התיגר הנועזות – והכופרות ביותר' על הציונות (אוחנה 2008: 121). מכל מקום, התפיסה הכנענית איננה השלטת, שכן ניכר היחס המיוחד באגף לישות היהודאית לכל אורך שהיתה בארץ.

האגף מאתגר את הסיפר הציוני באפשרו גם הבניה של אזרחות טריטוריאלית מעצם הצגת הארץ במרכז הלאומיות שהוא מציג ומסמל. 'דין הקרקע' (Jus soli), המבוסס על מקום הלידה בארץ-קרקע מסוימת, נחשב לעיקרון היותר ליברלי לקביעת אזרחות (Brubaker 2002: 81). אף על פי שהאגף מעלה על נס לאומיות ישראלית ואף ציונית, הוא מאתגר את העיקרון המקובל בישראל, שלמרות המערכת הליברלית שלה מעולם לא אימצה את 'דין הקרקע' אלא את חוק השבות (גביון 2009: 19-22; הכהן 1998: 318-319). הנה כי כן, מעצם העלאת האפשרות של תפיסה רב-תרבותית וטריטוריאלית של הלאום, המוזיאון מציב אתגר לתפיסה הלאומית האתנית של מדינת ישראל.

עם זאת, הצגת ההיסטוריה המגוונת של הארץ לא בהכרח מכוונת לתפיסה רב-תרבותית של הלאום. האגף לארכאולוגיה אמנם נדרש לעמים האחרים ששכנו בארץ, אבל

12 ראו: 9: 2007 Beim מצטט את בארי שוורץ (Barry Schwartz).

את הלאום היהודי הוא מציג כבעל קשר מיוחד לארץ בזכות התנ"ך ובאמצעות הקישור שבין האגף לשיבת העם לארצו. התצוגה מלווה את הישות היהודית מתוך קשרים גלויים ונסתרים מרגע הופעתה. ההתייחסות הראשונה לישות הישראלית מרומזת והיא מטרימה את הופעתה הממשית, כלומר התצוגה מצהירה עליה כעל תופעה שהיתה צפויה ומקווה. הפרק על התרבות הכנענית מוכתר בכותרת 'הכנעני אז בארץ' בתוך מירכאות, המציינות מובאה ידועה, הגם שלא מצוין המקור התנכי (בראשית יב ו). המובאה התנכית מציינת במדויק את הגעתו של אברהם, אב האומה, לארץ של האומה.¹³ מתוך רמיזה לתנ"ך נוצרת אפוא לסיפור הכנעני מסגרת ישראלית-תנכית. גם הבעת הספק המחקרי בסיפור יציאת מצרים מלווה בהסבר ששבטי ישראל מקורם בארץ ישראל ורומזת לכך שהישות היהודית-ישראלית היא אוטוכתונית (קונפורטי 1990: 86-87). נוסף על כך, הכתובת הארמית המזכירה את 'בית דוד' מדגישה את המילים וגם את חשיבותה של שושלת זו.¹⁴

יתרה מזו, עמדת המבקר כלפי המוצגים הארכאולוגיים במוזיאון ישראל מובנית גם מהיכל הספר ומדגם ירושלים של בית שני ששוכנים מחוץ לבניין המרכזי. בשעה שהמסר באגף לארכאולוגיה מורכב ונע בין הגישה המדעית חסרת הפניות ובין הסיפור הציוני, הרי היכל הספר ודגם ירושלים של בית שני מהווים מעין מקום עלייה לרגל ומקדש חילוני כאחד. האגף לארכאולוגיה, שחזור ירושלים בימי בית שני והיכל הספר – שלושתם כאחד תומכים בתפיסה אחת המחזקת את הקשר שבין הארץ ובין העם. אמנם השלושה אינם באים ברצף אחד מבחינה פיזית ואף מבטאים גישות שונות בתכלית, אך הם ניזונים אהדדי מהקשר האסוציאטיבי שמתקיים בין האתרים העוסקים בארכאולוגיה במוזיאון, שהרי שלושתם הם ביטויים של תחום ידע אחד. קיומם בו בזמן מגביר את התחושה שהארכאולוגיה משמשת כמעין פרק ראשון בתולדות העם היהודי במדינת ישראל (Hazan 2011: 15).

התרבות והאמנות: פרק שני – גולה, קדושה ותחייה מדינית

הפרק השני, מבחינת מיקומו במערך התערוכות, מוצגיו, אופן סידורו הפנימי ודרך הצגת התרבות היהודית דתית, אף הוא מאשר את הסיפור הציוני ומאתגר אותו בעת ובעונה אחת. אגף זה משתלב במסורת של מוזאונים יהודיים מאז ראשיתם. בראשית המאה ה-19 הציגו מוזאונים יהודיים יצירות אמנות יהודיות שהיו ביטוי לייחודיות תרבותית ולהתערות כאחד (Cohen 2012: 5-7, 13). בסוף המאה ה-19 גברה המגמה לאסוף ולשמר חפצים יהודיים במרכז אירופה, והקהילות החלו לייסד מוזאונים יהודיים לשימור הזיכרון ההיסטורי בהצגה

13 היחס לברית החדשה כאל 'המקור העיקרי לחי ישו' ספקני פחות. לפיה מוסבר כי ישו ידע את העתיד לקרות לו והלך מדעת אל גורלו. יגאל צלמונה סבור כי הקשר לתנ"ך הדוק יותר בגרסה החדשה של המוזיאון (צלמונה, 14.3.2011).

14 ובכך ניתן להראות שהמוזיאון אינו נוקט את שיטת האסכולה המינימליסטית בגישתו לתנ"ך (Shapira 2004: 36-39).

מפת הנושאים באגף לאמנות ותרבות יהודית¹⁵

של אמנות מודרנית וחפצים טקסיים. אולי החשוב שבהם היה המוזיאון היהודי בברלין שהשפיע על עיצוב הזהות היהודית בברלין ובגרמניה בכלל (Metzler 2012). בארץ הוקם מוזיאון בצלאל בשנת 1906, שהוגדר כמוזיאון לאומי כללי ואשר הציג ארכאולוגיה, טבע ואמנות שכללה גם יודאיקה ואמנות עממית (פרי וקרק 2014: 18).

מוזיאון ישראל ממשיך מסורת זו בשניים מאגפיו. באגף לתרבות ואמנות יהודית מוצגים חפצי אמנות טקסיים־דתיים ומעט אתנוגרפיה, ובאגף לאמנות ישראלית מוצגת אמנות מודרנית. ואולם שני האגפים על תוכנם אינם עומדים לעצמם אלא הם חלק מהמסכת האיקונוגרפית של המוזיאון בשל מיקומם במערך התערוכות, ולפיכך הם מסמלים שני פרקים בתולדות העם היהודי.

הפרק על התרבות והאמנות היהודית מייצג מוטיבים ציוניים שונים בתארו את תקופת הגלות כתקופת ניתוקו של העם מהחיים המדיניים. המסכת האיקונוגרפית של המוזיאון יוצרת ניתוק גמור בין הביקור בפרק הארכאולוגי ובין הכניסה לפרק התרבות והאמנות

היהודית. כדי להיכנס לאגף זה חייב המבקר לחזור לקרדו ומשם להיכנס אליו, באופן שהילוכו ממחיש למבקר את הניתוק הפיזי מן הארץ. הגלות מתוארת כתקופה שבה עצר הזמן מלכת. היסטורית הציגה הציונות את התחדשות החיים בארץ ואת הגולה כשני מושגים דיכוטומיים. הרעיון הרדיקלי יותר של שלילת הגולה יכול להתפרש כהתנכרות ליהודי הגולה וכהתנכרות לתולדות העם בתקופת הגלות (שביד 1980). התפיסה של תקופת הגלות כתקופת קיפאון ותרדמה היא שאפשרה את הניתור הגדול מימי בית שני היישר אל ישראל החדשה, כאילו אין שום פער בין שתי התקופות. ממש כשם שהמבקר יכול לעבור מהאגף לארכאולוגיה דרך השדרה המרכזית היישר אל האגף לאמנות ישראלית.

התפיסה הציונית של הגלות כתקופה לא-היסטורית באה לידי ביטוי בהצגת יהודיות תמטית המנותקת מתהליכיות היסטורית. אגף זה מורכב מאולם כניסה רחב ידיים שבו מיוצג מקצב החיים בשני מעגלים: מעגל פנימי מזכוכית, ומעגל חיצוני מוויטרינות, ובהם המוצגים. על הקיר סביב תלויות תמונות בנות זמננו המציגות אירועים ממעגל החיים. המוצגים הם טקסיים-דתיים,¹⁶ רובם בני למעלה מ-100 שנה. בהמשך מוצא המבקר אגף צדדי המציג כתבי יד עבריים, כתבי קודש בעיקר, ומשם הוא עובר לאולם ארוך המחולק לשניים: בחלקו האחד מוצגים בתי כנסת בשדרה של 'קדושה ויפי', ובחלקו האחר, במקביל להם – אולמות העוסקים במעגל השנה היהודית. השנה מחולקת תמטית: שבת ושלושת הרגלים, ימי מועד וזיכרון וחגי נס. בקצה האולם יש מעבר לאולם שבו מוצגים אתנוגרפיים – לבוש ותכשיטים כמבטאים זהות. המוצגים אינם מספרים היסטוריה ואין היסטוריה של המוצגים ועל כן אין האולם בא לייצג תהליכים חברתיים או שונות חברתית (פרי וקרק 2014: 34; 2008: 182). (Kjeldstadli 2008: 182; 34)

עם זאת, האגף מציג גישה מרוככת כלפי הגולה, גישה שבאה לידי ביטוי ופרסום בייחוד בקרב הוגים וחוקרים פוסט-ציוניים (בוירן ובוירן 1994; בר-און 1996: 488-492; רז-קרקוצקין 1993, 1994).¹⁷ הריכוך של שלילת הגולה הודגש בסוף המאה ה-20 במיוחד, בראותו פאר, יופי וקדושה בעת קיומו של העם בגלות (דון-יחיא וליבמן 1984: 473-475). גם שאלת הרצף קשורה קשר הדוק ליחס לגולה ולגלות, וגם כלפיה האגף נוקט עמדה מרוככת משהיה מקובל בציונות הקלאסית אשר ביקשה לציין מרד וניתוק גמור (Silberstein 1999: 57).

16 במובן הרחב של המילה, הכוללים גם קמענות וחפצים שלא בהכרח שייכים לדת הנורמטיבית; יוהס תשס"ו-תשס"ז: 349-350.

17 עם זאת, הגישה הפוסט-ציונית לשלילת הגולה מגוונת מכפי שניתן להרחיב כאן (Silberstein 1999: 47-66); על ביקורת על גישות פוסט-ציוניות נגד שלילת הגולה הציונית, ראו למשל גוטווין 2009 וכן פלד 1994; אניטה שפירא טוענת שהנסיגה משלילת הגלות לא בהכרח קשורה לפוסט-ציונות, אלא היא תהליך מתמשך שקו השבר שלו היה משפט אייכמן בשנת 1961 וממנו ואילך שוב התאפשרה הזדהות עם העם היהודי בתפוצות, כאנשים ממש ולא רק כרעיון מופשט. אם כי היא מציינת זאת כתהליך מתמשך שהחל עם ההתודעות לאימי השואה והלך והתגבר עם מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים (שפירא 2003: 31-37).

אולם הכניסה של האגף לאמנות ותרבות יהודית¹⁸

הכניסה לאגף מחייבת את המבקר לעלות במדרגות. במעלה המדרגות, במבט מלמטה למעלה נגלה לעין המבקר מבנה זכוכית עגול ומעליו כיתוב חגיגי המדמה מעין היכל המבטיח מחוז של קדושה ופאר. מכאן שהיחס לגולה הוא כאל מקור של קדושה ואמנות. גאל צלמונה מתאר אגף זה כמייצג את נוכחותן של תקופות ארוכות של 'שנות חיים, יצירה, תרבות חומרית ורוחנית, יופי וקדושה' (צלמונה 2010: 13).¹⁹

שינוי היחס לגולה מבטא גם שינוי ביחס אל הדת. ימי המועד במוזיאון כוללים חגים ישראליים מובהקים לצד חגים דתיים המייצגים את מדינת ישראל כהמשך אורגני של העם היהודי. אכן, ימי מועד וזיכרון לאומיים-חילוניים ודתיים יחד – איחוד זה מלאים את החגים המסורתיים ומקדש את ימי המועד והזיכרון הלאומיים. החגים המסורתיים מוצגים על פי המסורת ואין הצגות על פי פרשנות חילונית מראשית הציונות, כגון הגדות קיבוציות לחג הפסח או הצגות ביכורים לחג השבועות. רק פורים זוכה להצגה הכוללת גם את הפרשנות המודרנית הישראלית והיישובית שניתנה לו והעדלאידע במיוחד (שוהם 2006; שפירא 1994). עם זאת עולה מהתצוגה גם ביקורת על ה'דתיות' הגוברת של המדינה באמצעות הצגת יום העצמאות בסרט הקצר 'קרבן' של ד' סלומון משנת 2010, ובו היום נחוג במצעדים צבאיים, בתפילות רבנים ובחגיגות צליית בשר ('מנגל').²⁰ גם הסיווג של

18 <http://www.imj.org.il/he/galleries/judaica>

19 והשוו: בביתן הישראלי בתערוכה הבין-לאומית בבלגיה בשנת 1958 צוינה הגלות כתקופת סבל וגעגועים בלבד, בלי התייחסות ליצירה התרבותית (עזריהו 2004: 17).

20 הרב שרקי מציג את ה'מנגל' כפסידו-מקבילה של קרבן הפסח מנקודת ראייה חיובית. ראו: שרקי תשס"ט.

החגים באופן השובר את מעגל השנה המקודש, סיווג מתוך חשיבה סוציולוגית – לפי ימי זיכרון, חגי נס ושבת ורגלים – מביע חשיבה חילונית ואף מנוכרת.

הגישה המרוככת של שלילת הגולה מתבטאת בעיקרה בהצגת קשר רציף בין הגלות ובין התחדשות החיים המדיניים והאמנותיים בארץ ישראל. ההמשכיות מסומלת במעבר הישיר מאולם האמנות והתרבות היהודית לאולם האמנות הישראלית מבלי צורך לחזור לשדרה המרכזית. העובדה שהמעבר מתאפשר דרך החדר האתנוגרפי 'לבוש ותכשיטים: שאלה של זהות' מדגישה עוד יותר את ההמשכיות מן הגולה אל הארץ. ההמשכיות הזאת אפשר שהיא באה לידי ביטוי גם במיקומו של העמוד המרכזי בחדר 'ימי מועד וזיכרון': צדו האחד עוסק בשואה, הצד המקביל פונה לשדרת בתי הכנסת בגולה, ושני צדיו האחרים עוסקים בימי הזיכרון וביום העצמאות. ממול לקיר הלבן הזה בולט הקיר השחור ששמר את זכר החורבן של תשעה באב. באופן זה מוצג כל הסיפור ברצף סביב עמוד אחד (צרפתי 2013).

בתוך כך מובע בתצוגה השינוי שחל בחברה הישראלית. למעשה משנות השמונים של המאה ה-20, עם העמדה הפוסט-ציונית שתקפה קשות את רעיון שלילת הגולה התמתנה מאוד הביקורת הציונית על הגולה עד כדי אימוץ העמדה של 'הכשרת הגולה' (גוטוויין 2009: 201-219). כמו כן חל שינוי גם ביחס לדת. אחרי העליות של שנות החמישים שבהן היו העולים קשורים לדת קשר מסורתי יותר, נוצרה דת חילונית המבוססת על סמלי הדת המסורתית. זו גברה לאחר מלחמת ששת הימים וביתר שאת בסוף שנות השבעים אחרי עליית מפלגת הליכוד לשלטון (דון-יחיא וליבמן 1984: 473-475).

היחס החיובי לגולה כפי שמוצג באגף מחזק את הלגיטימיות של המדינה ואין הוא מחליש אותה. המדינה היא המציגה את העושר התרבותי והיא היורשת אותו ואת העצמה הרוחנית הנובעת ממנו. המוצגים מן הגולה אינם מתקופת המדינה אלא הם מקדימים את קיומה ולפיכך הרי שאין לגולה קיום לאחר קום המדינה. גישה דומה לזו ננקטת במוזאונים קהילתיים רבים ברחבי הארץ (Katriel 2013: 5; Nissimi 2014). הרצון להציג את מוצגי הגולה רק מביע נכונות לזכור אותה, והנכונות הזאת היא התנאי הבסיסי לאפשרות שימורה כנוכחת בחיי העם (Nora 1989: 16). האגף אפוא קרוב יותר לעמדתו של ההיסטוריון בן-ציון דינור ואחרים שראו בגולה חלק מהרציפות ההיסטורית ומאצרות הרוח שנוצרו גם בתקופה שהיהודים לא חיו בארץ ישראל ולא תחת ריבונות מדינית (קונפורטי 1990: 90; שמעוני 1999).

העם היהודי הוא גיבור האגף הזה. גם בגרסתו הקודמת של המוזיאון, כאשר האגף לאמנות יהודית והאגף לאתנוגרפיה היו נפרדים, מטרתם היתה להציג את העושר התרבותי של העם היהודי. התצוגה חומקת לחלוטין מזרם הזמן והשפעותיו ועל כן מספקת ראייה מהותנית בעיקרה. מרבית המוצגים קשורים לדת היהודית כפי שנשמרה מחוץ לארץ ישראל מבלי שינויים לאורך זמן, ולפי זה אפשר למצוא בכל ארון מגוון תקופות ומקורות גאוגרפיים. אפילו החגים הישראליים או הביטוי הישראלי של החגים – לא נקבע להם קו התחלה כרונולוגי. ההתעלמות מהכרונולוגיה משרה במבקר תחושה של עבר עקיב ולכיד וזו מחזקת את המרכיב המיתי והאחדותי ובעיקר את ההמשכיות המהותית בין ישראליות ליהודיות.

הנה כי כן, מוצגת חפיפה בין ישראליות ליהודיות – ולו מהיעדר כל אפשרות אחרת. אמנם בגרסתו הישנה כלל האגף ייצוג סמלי של פלשתינאיות בתצוגה קטנה וקבועה של רקמת נשים פלשתינאיות, אך תצוגה זו הוסרה 'מטעמי מקום' עוד לפני חידושו המלא של המוזיאון (ברעם-בן-יוסף, 14.3.2011). מכאן שהיהודיות מכוונת להגדרה אתנית-דתית, הגדרה שהיתה ואשר עודנה מוסכמת על הציונות לכל זרמיה. מגמה זו התחזקה בקרב ההיסטוריונים החשובים בדור המדינה (קונפורטי 1990: 69-82, 92) והיא באה לידי ביטוי בחוק השבות.

הצגה דתית-אתנוגרפית ולא כרונולוגית פוליטית מאפשרת לחמוק מהצורך לספר סיפורים אחדים של קהילות ממקומות שונים ואף מהצורך להגדיר 'מיהו יהודי', או לחמוק מהגיוון ומהמחלוקות שבתוך הקהילות השונות סביב שאלת המודרניזציה ושאלות מְפִלְגוּת אחרות. יתר על כן, הזהות המוצגת אינה מכילה מיעוטים לאומיים שאינם יהודיים, ולא זו בלבד אלא שהיא מדגישה את האחידות על חשבון השונות והגיוון. בגרסה המחודשת של המוזיאון החלק שיוחד לאמנות יהודית הוגדל בהרבה על חשבון האתנוגרפיה ובכך הוקטן חלקם של יהודים מזרחיים. התצוגה מדגישה את השווה והדומה ללא קיטוב של 'מזרח' ו'מערב' (פרי וקרק 2014: 34). המאמץ הזה בולט במיוחד בארונות תצוגה של קופסאות בשמים ומעליהם כיתוב המבהיר שקופסאות אלו היו נדירות אצל יהודי המזרח ובכל זאת מוצגת בכל אחד משני הארונות גם תיבת בשמים לא אירופית. אפשר לטעון שהשינוי ביחס למזרחים לכיוון שוויוני יותר הוא ביטוי לשינוי הכללי שחל בחברה הישראלית. כך פחתה ההבחנה שהיתה קיימת בגרסה הקודמת בין 'פולקלור' מזרחי לאמנות יהודית. גם השמטת המילה אתנוגרפיה משמו של האגף מלמדת על ביטול ההבחנה בין קבוצות אקזוטיות הדורשות טיפול אתנוגרפי ובין קבוצות אחרות המציגות אמנות.²¹

נוכח ההתמקדות בחפצים וביצירות הנוגעים לדת היהודית ייאמר כי האגף לאמנות ותרבות יהודית מגדיר לאום יהודי אתני בעל בסיס דתי ותרבות ייחודית. אגף זה ממלא תפקיד של הצגת תרבות לאומית ובאמצעותה מסמל את המדינה ומעניק לה לגיטימציה, ולא זו בלבד אלא שההכללה של ימי המועד החדשים קובעת לאגף זה גם מעורבות בעיצוב התרבות של האומה (שביט 1997: 146). הביקור במקדש התרבות הזה מספק חוויות משותפות של הלאום החי והיוצר המביט בחגיו ובחפצי הקודש שלו לא רק כאנדרטאות עבר אלא גם כהצעות לתרבות ההווה. אף כי הדת מוצגת כמגדירה את התרבות היהודית, הרי היחס הביקורתי כלפיה מציג תרבות חילונית ליברלית ביסודה.

21 ברעם-בן-יוסף (14.3.2011) גם סברה שהסיבה לכך היא שקשה לתרגם את המילה אתנוגרפיה לעברית; על התפתחות דומה בבריטניה, ראו: Heal 2008; עם זאת, שאלת מקומם של יהודי המזרח ראויה למחקר נפרד שאין לו מקום במאמר זה. ראו למשל: חניסקי 2002; Goldstein 2005.

אמנות ישראלית: פרק שלישי – בין שיא לזהות מאותגרת

האגף השלישי מסמל את הפרק השלישי בתולדות הלאום – התחייה הלאומית. אגף זה, המציג אמנות ישראלית, הוא חלק ממסורת של מוזאונים לאמנות שראשיתם באוספים המלכותיים מן המאה ה-18 ועם זאת הם קשורים קשר הדוק עם הלאומיות המודרנית. ההיסטוריה של האמנות בלתי נתפסת ללא המוזיאון, והמוזיאון השפיע על עצם הופעתה (Duncan & Wallach 1980: 452-456). ההיסטוריה של האמנות, המוזאולוגיה והאמנות עצמה הן תופעות חברתיות התלויות זו בזו בהגדרתן ובהבנייתן (Preziosi 1999: 92). במוזיאון נתפס תפקידה של האמנות כתפארת הלאום או כתפארת המדינה הלאומית, כמייצגת את רוח האומה חזותית ואמנותית וכמתארת אירועים ואישים לאומיים (שי 2014: 61; 200: 200). הסידור של חפצי האמנות כרונולוגית היה ייצוג סמלי של תולדות האדם והלאום דרך הצגת עושרו התרבותי (Duncan & Wallach 1980: 452-456). יהודים באירופה מצאו עניין באמנות פלסטית במאה ה-19 מתוך מגמות אינדיבידואליסטיות, אוניברסליסטיות ואינטגרציוניסטיות. היתה ציפייה שהאמנות תשפר את החברה: שתקדם יחסים בין יהודים ובין עצמם ובין יהודים ללא יהודים. בארץ ישראל ובארצות הברית, שתי מדינות הגירה, נתפסה האמנות גם כאמצעי לקידום אידאולוגיה: בארץ ישראל – התחייה הלאומית, ובארצות הברית – הסוציאליזם. עם זאת מעולם לא נפתרה שאלת ההגדרה של מיהו אמן יהודי ומהי אמנות יהודית. יש מוזאונים יהודיים שבוחרים להציג אמנים ממוצא יהודי שאין לראות בתוכם אמנותם קשר ליהדותם ואף מעדיפים להציג אמנות כזו על פני חפצי קדושה. למעשה, הצגת אמנים יהודים אלה במלוא מורכבותם ועם הבעייתיות שנוצרת בשל פרשנות אמנותם על פי מוצאם ועל פי ההקשר התרבותי והאמנותי שבו פעלו – הצגה זו נועדה לעורר דיון. באופן זה מודגש קיומם של היהודים כגורם היסטורי – כמי שחיו והתערו בחברותיהם, תרמו לחיי התרבות וחוו את הטרגיות של הקיום היהודי (Cohen 2012: 4-10, 18, 20).

האגף לאמנויות של מוזיאון ישראל מתכתב עם מסורת כפולה זו. מבחינת המסכת האיקונוגרפית, הוא משתלב במסורת המוזאונים הלאומיים. המסכת האיקונוגרפית מאפשרת להגיע לאגף לאמנות ישראלית בכמה דרכים, ובכל אחת מהן היעד מסמל שיא: אפשר להיענות מיד להזמנתו של 'נמרוד' העומד בפתחו; אפשר ללכת דרך האולמות לאמנויות חוץ-אירופיות, להמשיך לעבר אמנות אירופה ולהגיע אל האמנות הישראלית; אפשר להיכנס אליה בהמשך לאגף לאמנות ותרבות יהודית, ואפשר דרך הקרדו אחרי האגף לארכאולוגיה והאגף לאמנות ותרבות יהודית. כך מודגשת מרכזיותו של האגף לאמנות ישראלית שכל הדרכים מובילות אליו.

גם האגף לאמנות ישראלית משתלב בהבניית האתוס הציוני של שיבה ותחייה. העומד בפתחו של האגף לארכאולוגיה אינו יכול שלא לפגוש במבטו את 'נמרוד', המוצב בכניסה לאגף לאמנות ישראלית באופן שנוצר קשר אסוציאטיבי עם האגף לארכאולוגיה. הקשר החזותי שבין הממצאים הארכאולוגיים שבאגף לארכאולוגיה ובין היצירה המדמה ממצא

מפת האגף לאמנויות במוזיאון ישראל²²

ארכאולוגי באמנות הישראלית המחודשת מספק את הקשר הסמלי שבין העם לארץ ולשיבה אליה בהקמת המדינה. כשם שהאגף הארכאולוגי מציג בקצהו את התחדשות העם במדינתו באמצעות המטבעות, כך נפתח האגף האמנותי באמצעות פסל הרומן לארכאולוגיה והמבטא רגישויות מודרניסטיות וארכאיות כאחד (צלמונה 2010: 12-13; IHeartMyArt 5.1.2010). האבן, שמוצאה בפטרה הנבטית, והוויתור על רגליו של הפסל משווים לו מראה של ממצא ארכאולוגי ודמות ארכאית שמוצאה במזרח הקרוב. הפסל העירום, הראשון באמנות הישראלית, מבטא גופניות ונעורים מצד אחד וילידיות מצד אחר – שהרי הוא נקרא בשמה של דמות מקראית. הפסל, שביטא את החדשנות בפסלות היהודית, היה גם מעין ביטוי מוחשי לטענה הציונית על עם שמוצאו מכאן, חדש־ישן, צעיר אך זקן, המחדש את גופו וחומריותו. רעיונות אלו הקנו ל'נמרוד' מקום של כבוד ב־1948 בשער החוברת הראשונה של ביטאון התנועה הכנענית אלה, וכשנרכש למוזיאון ישראל בשנת 1981 כבר היה לאייקון של האמנות הישראלית.²³ מרדכי עומר, אוצר שכתב רבות על דנציגר והציג את עבודתו, סבור ש'היום, במבט לאחור אפשר לנתק את נמרוד מכל האסוציאציות הכנעניות שדבקו

<http://www.imj.org.il/he/galleries/art> 22

23 למשל בכרוז השנתית של פסטיבל ישראל 1988 (אוחנה 2008 א: 21-23, 98-116, 139).

פסל 'נמרוד' בפתח האגף לאמנות ישראלית²⁴

בו' לטובת נקודת מבט אקזיסטנציאליסטית (עומר 1996: 17-18). עתה, הפסל אוצר בתוכו את זיכרון הכנעניות ועם זה ההקשר החדש מחזק את מעמדו כסמל כולל של תחיית העם. הצבתו של 'נמרוד' כאייקון של האמנות הישראלית מבטאת במידה רבה את היחס הרב-ממדי של המוזיאון כלפי יהודייתה של ישראל ומונעת חפיפה מוחלטת בין ישראליות ליהודיות. אכן, המתח שבין עבריות – מקומית, טריטוריאלית ולעיתים אף כנענית – ובין יהודיות, אף הוא אחד ממאפייניה של התרבות והזהות הציונית והיהודית בישראל. מצד אחד 'נמרוד' מבטא טריטוריאליות, ומצד אחר הוא קשור בטבורו למקורות יהודיים, שהרי פרדוקסלית מיתוס נמרוד האנטי-אברהמי מקורו מדרשי-יהודי (אוחנה 2008ב: 136). אכן, התערוכה מביעה עמדה בשיח על הזהות הישראלית ובכך היא משתלבת במסורת המוזאונים היהודיים. בעצם העובדה שהיא תערוכת הקבע היחידה שהוחלפה בתוך חמש שנים מאז חודש המוזיאון היא מבטאת עכשוויות ומיידיות. שתי תערוכות הקבע מאז חודש המוזיאון גם ממשיכות במסורת של אופן הצגת האמנים במוזאונים יהודיים, אשר נועד לעורר דיון ואף ויכוח. בגרסה שבה נפתח המוזיאון המחודש התבטאה השתתפותו בשיח על הזהות הישראלית בהעמדת שלוש אפשרויות בפני המבקר: אפשרות אחת מתחברת למסורת היהודית – הטריפטיכון 'בשערי ירושלים' של מרדכי ארדון, המסמל את 'החיבור של ההווה הישראלי עם עולם החוויות והמושגים שהעבר, העומק והרצף ההיסטוריים הם יסודות מכריעים בהגדרתו'; אפשרות אחרת היא האפשרות האוניברסלית, המייצגת את הישראליות 'כבנייה של קהילה מודרנית שתרבותה נתונה במגע מתמיד עם התרבות

המערבית' ואשר מיוצגת ביצירה 'ציר' של יוסף זריצקי; ולבסוף, האפשרות שהיא מעין כנענית, ילידית, הנובעת 'מתוך עורקי המקום', המסומלת ביצירה 'פירות ראשונים' של ראובן רובין. אמנם שלוש ההגדרות מעצם הצגתן היוו אתגר לתפיסה לכידה של הזהות הישראלית, אך הן היו יהודיות בעיקרן – מבחינת המשתתפים בניסוחן ומבחינת המסורת ההגותית שנשענו עליה (מנדלסון 2012; צלמונה 2010).²⁵

שלא כגרסתה הקודמת, שהציגה בפני המבקר שלוש אפשרויות של הגדרת ישראליות, בגרסתה הנוכחית מציגה התערוכה בפני המבקר אפשרות אחת. היא מצהירה בגלוי כי תפקידה של האמנות אינו אלא להשתתף בשיח הפוליטי. כדברי מירה לפידות, אוצרת ראשית לאמנויות במוזיאון, 'הפוליטיקה כאן וארוגה בכל חלק מצינו. ובתוך זה גם באומנות. אי אפשר ולא נכון להתעלם מהמצב המורכב בישראל. זה כמו לכתוב בלי כמה אותיות באלפבית' (ynet 20.5.2015). עמדה זו מסומלת יפה לעיני המבקר מיד עם כניסתו לאולם בפגשו את הסוציאליזם הראליסטי: את הקריאה למעורבות חברתית-פוליטית מן הציור 'לעזרת הימאים' מאת נפתלי בזם (ערמון-אזולאי 28.12.2012). התערוכה ממלאת אחר קריאה זו בהציגה תפיסה שנשענת ברובה על הישראליות שלאחר מלחמת ששת הימים, ולרוב היא מביעה ביקורת על ההווה שהתאפשרה בצל המלחמה. לדוגמה, עבודתו של לארי אברמסון '1967' מכילה מוטיבים שעבד עליהם בעבר ושיש בהם סמליות – ריבוע שחור, גולגולת, צמחים וסדקים – באופן שמאפשר לראות את המצע של גיליונות הארץ מתקופת המלחמה. הכיתוב שמסביר כי מדובר בקטע מעבודה גדולה יותר מביא כמעט את תמצית התערוכה: 'מוטיבים אחרים נטענו במשמעות נוספת, העולה מן האירועים שנחרתו בתולדות המדינה כרגעים מכוננים שאחריהם השתנתה הארץ לבלי הכר'. עם פתיחת התערוכה בגלריה גורדון בשנת 2012 תוארו העבודות של אברמסון כ'מעין שיר קינה לאובדן האוטופיה הישראלית' (הארץ 31.5.2012). ואכן, מיד אחריו מוצגת יצירתו של דוד ריב 'ארכיטקטורה יפה' ובה הבד מפוצל לשניים: בחלקו העליון רישום של מוזיאון ישראל בדימוי הכפר הערבי, ומתחתיו חייל יורה על רקע כפר פלסטיני. שני החלקים מסמלים את הפיצול שעוזי צור מפרש כ'מהות קיומנו; שיגרה נאורה ושיגרת העוול' (צור, 12.9.2014).

התערוכה החדשה מבטאת ישראליות של 'כאן ועכשיו', המבוססת על המקום – המרחב והנוף, ועל אנשיו, יותר מאשר על מסורת יהודית או אתניות יהודית, ולכן היא אוניברסלית יותר. גם אין פלא שאולם הכניסה איבד את חגיגותו ואת קדושת המעמד שהקנתה לו התערוכה בגרסתה הקודמת, שהרי כעת הוא חלק המשולב הרבה יותר בשאר האולמות של האגף. הדגש שהושם על ה'מקום' ניכר כבר בפתיחה: ב'נמרוד', המזמין להיכנס, וב'שבזיה' שהיא מעין בת זוג, הממתינה למבקר בכניסה (לויטה ועפרת 1987: 138). 'שבזיה' מסוגלת לייצג את השילוב הישראלי האולטימטיבי, כפי שתיאר בנימין תמוז: 'אם נסיח עינינו מרחוב שבזי [...] כלום אין אוננו מתמלאת הדים המספרים על איזבל היפה [...] כלום אין זו [...]

רחב [...] כלום אין זו אותה בתולה [...] משבט בנימין [...] בהביטך אל "שבזיה" תראינה עיניך ראש אליה' (תמוז 1977: 30). היא מייצגת אפוא את השילוב של המקום – איזבל ורחב, עם יהודיות אתנית של קיבוץ גלויות – יפהפיית רחוב שבזי. אך אין זו אלא אתניות המשתנה ומתמוססת אל המקום – בתולת שבט בנימין, או אלה כנענית. גם תמונת הסיום של תערוכת הקבע של האמנות הישראלית מבטאת את תפיסת הזהות הפתוחה. לפני הפינה הקטנה שמבטאת את ה'אוריינטליזם' של 'בצלאל' וקודם שעוברים לאולם הפתוח הרחב והמקבל של האימפרסיוניזם האירופי שנפתח בציור נוף, נפרדים מהישראליות בציור נוף רחב ומואר – 'תל קאקון' (2005-2007) מאת ישראל הרשברג, המתואר על ידי המוזיאון כ'גדול ציירי הראליזם בישראל' (תערוכות 2012). תל קאקון הוא המקום המתאים ביותר לסמל את הסיפור המורכב של הישראליות שתערוכת הקבע מאירה: תל צלבני, כפר ערבי ומורשת קרב של מלחמת העצמאות, וכיום הבסיס לכמה מושבים במועצה האזורית עמק חפר. תערוכת האמנות הישראלית מתחילה ונסגרת אפוא בתפיסה טריטוריאלית של ישראליות המשלבת יהודים וגם ערבים.

מעבר לזה נראה כי תערוכת האמנות הישראלית במוזיאון מהווה ביטוי מוחשי למתח שבין הלאומי ובין העל-לאומי. אמנות כשלעצמה נחשבת מאז המאה ה-19 למסמן ולמסומן אוניברסלי (Preziosi 1999: 92). מאחר שהאגף לאמנות ישראלית מסתיים בהמשך ישיר אל אוסף המציג את תולדות האמנות, מוכנסת התפיסה הלאומית לתוך מסגרת על-לאומית, מערבית, שאף מאתגרת את התפיסה הלאומית הייחודית. כקודמתה, גם תערוכה זו מציגה גברים יהודים בעיקר, ומעט (אך יותר מקודמתה) נשים יהודיות (שפרבר, 13.5.2015; ynet 20.5.2015). אבל כבר באולם הכניסה היא מציגה את ציור 'הצבר' של עאסם אבו שקרה, ערבי פלסטיני שנולד באום אל-פאחם ועבר לגור בתל אביב. הצבר ביצירותיו מייצג את זהותו הלאומית כנובעת מן המקום ומן הטבע ופגועה מן הציונות ההגמונית (Boullata 2001). כך, כמו גם בתפיסת הישראליות כנובעת מהמקום ולא מהמסורת, התערוכה החדשה מביעה ביקורת על עצם קיומה של הציונות. ביקורת זו מובעת למשל באבדן ההיסטוריה הכרונולוגית ובייחוד בהשמטת הסרט על תולדות האמנות הישראלית שהיה חלק מהתצוגה הקודמת. מתוך כך עולה כי יותר מקודמתה היא מבקשת להציג ישראליות חדשה, קרובה יותר לאדמה ולנוף, קרובה יותר לאוניברסליות ורחוקה יותר מאתניות יהודית מסורתית.²⁶ עם זאת גם היא, כמו קודמתה, מבטאת את הרעיון הציוני – בעצם מיקומה על פי הסיפור של המוזיאון, במשתתפי השיח ויותר מכול – בצמיחתה מתוך נושאי שיח הנובעים מתוך החברה היהודית ומתוך רובדי עומק בתולדות הציונות.

26 יש הסבורים שהיא הלכה בתלם ושהיא לא יותר מ'סידור מחדש של רהיטים בדירה' (שפרבר, 13.5.2015).

סיכום: בין זהות ישראלית ללאום יהודי

קריאת מוצגי המוזיאון כאילו היו חיבור מעלה סיפר שהוא ציוני ביסודו, אך מורכב. העובדה שבכל אגף מתקבל חיבור משני שאינו עולה בקנה אחד עם מסר־העל של המוזיאון מבהירה כי המוזיאון לא קידש מסר זה ושהוא אף מוכן לאתגר אותו. עם זאת, היכולת של מוזיאון לאתגר את תפיסות היסוד שלו עצמו מוגבלת היא (Goldstein 2003: 82).²⁷ מסר־העל של המוזיאון, כמו המסרים של כל אחד מהאגפים, מציג מדינה של לאום יהודי. הגרסה של כל אגף שונה מרעותה ואף לא אחת מהן מאפשרת זהות שלמה בין 'המדינה', 'העם' ו'הארץ'. המוזיאון, בהצטיינו כמוסד אמנות, ואולי בעצם קיומו, מדגיש את היותו 'מקום שנועד להציג אומה עתיקה שקמה לתחייה, על מסורתה בעבר והישגיה התרבותיים כיום' (יעקובסון, 26.3.2015). טענתו שהוא מוזיאון אנציקלופדי מעמידה אותו בשורה אחת עם מוזאונים לאומיים מן המאה ה־19 שביקשו לפאר אומה מאוחדת סביב מדינת הלאום (פרי וקרק 2014: 20). האגף לארכאולוגיה בשילוב היכל הספר ודגם ירושלים של בית שני מדגיש את הקשר בין העם היהודי לארץ ולתנ"ך. באגף לתרבות ואמנות יהודית, הזהות היהודית עשויה מקשה אחת ואין היא נתונה לשינוי של זמן ומקום. ואפילו באגף לאמנות ישראלית, בתערוכת הקבע החדשה, התביעה לאמירה פוליטית בולטת כל כך, שהיא נראית חלק מהשיח הפוליטי בציבוריות היהודית במדינה. הזהות היחידה המוצגת בברור במוזיאון היא זהות יהודית בעלת זיקה חד־משמעית לטריטוריה שהיא יושבת בה כישות לאומית. הצגת הישראליות כיהודיות מתעלמת מקיומו של המיעוט הלאומי הפלסטיני. חוסר הצגתו של מיעוט זה בולט בייחוד על רקע מיקומו של המוזיאון – מול כנסת ישראל, הביטוי הריבוני של המדינה. לפיכך, אי־הצגתם של מיעוטים לאומיים במוזיאון ישראל נתפסת לעתים כהדרה שלהם (Goldstein 2003: 81). ואולם ניתן לטעון כי היעדרם של מיעוטים לאומיים מבין כותלי המוזיאון אינו אלא ביטוי סמלי ותרבותי של מדינת ישראל כמדינת הלאום היהודי, שכן גם במוזאונים לאומיים אחרים, כמו בדנמרק, לא בהכרח קיים ביטוי למיעוטים (Levitt 2012: 35). בעוד הכנסת ממלאת את הדרישה לדמוקרטיה רשמית המייצגת את כלל האזרחים ללא הבדל דת, גזע ולאום, המדינה כמדינת הלאום היהודי מקדמת תרבות יהודית וסמלים כמו דגל, המנון, חגים ושפה, המבוססים על תרבות זו. אך גם קיומם של סמלים יהודיים, יש שרואים בהם משום הפליה לרעה של המיעוט הערבי (סמוחה 1996: 287). יש המבקרים את השילוב של מדינה יהודית-דמוקרטית וטוענים שעל פיו צריכה המדינה לנקוט מדיניות של עיוורון תרבותי ולאומי. מנגד, ניתן להראות את הלגיטימיות של שילוב זה ואת הזכות של המדינה לקדם תרבות יהודית דווקא (גביון 2002).

27 התערוכה 'קדימה. המזרח באמנות ישראל' ביקשה לאתגר תפיסות אוריינטליסטיות של מוזיאון ישראל, אבל ההצלחה הוטלה בספק ונמתחה ביקורת על המוזיאון שלא הצליח לחרוג מהדיכטומיה של מזרח ומערב (חינסקי 2002; נחמיאס 1998; Goldstein 2005); על אתגר מסוג אחר, בהדרכות חיילים על ידי חיילים, ראו: גביש 2014.

ואולי 'דמוקרטיה אתנית משופרת' הדואגת לשוויון בתקציבים, בהזדמנויות ובהקצאות היא הדגם שיש לו ההסכמה הרחבה ביותר בקרב הציבור היהודי והערבי (סמוחה 1996: 305). אפשר לטעון כי אין לראות במוזיאון את אחד הסמלים הלאומיים. מוזיאון, 'הדורש מעשה של הזדהות' מהמבקר, אולי מן הראוי שיפעל כדי להעמיק את תחושת השייכות האזרחית של המיעוט הערבי במדינה, גם בלי שיבטא בכך את היותה מדינת 'כל לאומיה' (גביון 2002).²⁸ יתר על כן, אפשר לטעון שמוזיאון המתפקד כפורום יכול לאתגר את הלאומיות היהודית, דווקא משום שהיא מוקד הווייתה של המדינה, שהרי מוזאוניסטים מבטאים זהות ומשמרים אותה, אך גם מניעים שינוי חברתי (Kaplan 1998). סטיוארט הול סבר שראוי לו למוזיאון 'לערער את היציבות שהוא עצמו יוצר' (Hall 2001) ולאתגר את השיח שהוא עצמו מבטא. ואולם במערכת היחסים המורכבת שבין המיעוט הערבי לחברת הרוב היהודית, ספק אם ניתן להציג את תרבות המיעוט בלי התחושה שהצגה כזו היא מנכסת ואוריינטליסטית (Director 2012: 165-167).²⁹ אם המוזיאון מהווה מקדש לדת אזרחית, אין מקום להניח שיוכל להציג סיפור המכיל את המיעוט הערבי, שהרי ישראל לא פיתחה וספק אם היא יכולה לפתח דת אזרחית משותפת, בייחוד לנוכח התפיסה של בני המיעוט הערבי בתוכה, שרובם עומדים על מעמדם הקולקטיבי כמיעוט לאומי (בר-און 1996: 480; גביון 1995: 656-657).

מוזיאון ישראל ממלא חלקית את תפקידו כפורום, שהרי הוא מאתגר את הרטוריקה הציונית. המוזיאון מציג עמדה המאתגרת את התפיסה האתנית בעצם מימוש תביעתו הישנה של טדי קולק: 'אסור לנו להופיע כמוזיאון יהודי' (טל 1966: 563). הוא מציג את האפשרות לאחוז בתפיסה אוניברסלית המתעלה מעל מגבלות הזהות היהודית הייחודית. האגף לארכאולוגיה מעלה אפשרות של זהות רב-תרבותית טריטוריאלית. ובמסגרת האמנות הישראלית שבאגף לאמנויות מוצגת זהות ישראלית הכוללת את המיעוט הערבי ושאיפה לאוניברסליות. אם כן, יש סימנים של זהות ישראלית הקשורה לטריטוריה ולא לאתניות בלבד, וכמו כן יש סימנים, ואולי קריאה, למדינה שאינה מזוהה עם הזהות היהודית בלבד. ואולם הביקורת וגם התפארת שתיהן מיוחסות ללאומיות יהודית ליברלית ודמוקרטית שהיא מעין תצוגה חזותית המגלמת את טענתו של מרטין בובר כי הייחודיות של הלאומיות היהודית וחובתה 'יכולות להתפס רק דרך העל-לאומי' (Mosse 1996: 166-171). תפיסת

28 וייתכן שאפשר לראות בזה מקבילה של הרעיון של גביון למצוא דרך להמנון מכליל גם למיעוט הערבי, אולי לצד ההמנון הנוכחי (גביון 1998: 260).

29 ראו למשל הדיון-רשומון סביב רכישת יצירותיו של שריף ואכד והצגת הציור 'ריחו תחילה' בתערוכה 'זמן אמת: אמנות בישראל 1998-2008'. ואכד היה הערבי היחיד שיצירתו הוצגה בתערוכה ובמובן זה ניתן היה לטעון ששימש כ'ערבי מחמד'. מצד אחר, ברכישת הציור לפני התערוכה, מוזיאון ישראל עשוי להיות תפוח לביקורת על הפעלת 'כוח ממסדי, רכושנות, וגם (אולי) התנהגות ראויה מול קניין אמנות' (Barsky 2011: 32). גם הארכיטקטורה של המוזיאון עשויה להיראות כניכוס (Barsky 2011: 35). דרך אגב, יצירתו של ואכד 'שיק פוינט - אופנה למחסומים ישראליים 2003' הוצגה בתערוכת הקבע הקודמת של אמנות ישראלית.

הלאומיות היהודית כבסיס לתפיסה אוניברסלית וגם המתח שבין הרצון לבנות חברה ייחודית ובין הרצון לנורמליזציה הם קווים המאפיינים את התנועות הציוניות מראשיתן. לא פלא שמתח זה נמצא גם במוזיאון ישראל, אשר מסוגל לייצג את המתח הרעיוני הזה דווקא משום שאינו מוזיאון היסטורי. מכאן אפוא שהסיפר המוצג במוזיאון אינו אלא ציוני: ציונות שהיא ליברלית, שואפת אל האוניברסלי ומתוך כך פתוחה אל הרב־תרבותי. ואף שיש בו ביקורת על המדינה ובעיקר ביקורת פוליטית על הכיוון שפנתה אליו לאחר 1967, נקודת המוצא היא יהודית־ציונית כמו שאר סמליה של המדינה.

רשימת מקורות

- אביגד, נחמן, 1980. **העיר העליונה של ירושלים: פרשת החפירות הארכיאולוגיות ברובע היהודי של העיר העתיקה בירושלים**, שקמונה בשיתוף החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים.
- אוחנה, דוד, 2008 א. **לא כנענים, לא צלבנים: מקורות המיתולוגיה הישראלית (יהדות ישראלית, ערכו אבי שגיא וידידיה צ' שטרן)**, כתר בשיתוף מכון הרטמן, רמת גן.
- _____, 2008 ב. **מ"נמרוד" לקלעת נמרוד: מחזות הזיכרון של הישראליות**, בתוך: מיכאל פייגה וצבי שילוני (עורכים), **קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל**, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, עמ' 121-156.
- אזולאי, אורלי, 1993. **בדלתיים פתוחות: מוזיאונים להיסטוריה במרחב הציבורי בישראל, תיאוריה וביקורת**, 4, עמ' 79-95.
- איבגי, גילית, 2009. **בית הנכות "בצלאל" בניהול מרדכי נרקיס כמוזיאון לאומי 1925-1957**, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- _____, 14.3.2011. **ריאיון למחברת, ירושלים**.
- בויארין, דניאל ויונתן בויארין, 1994. **אין מולדת לישראל: על המקום של היהודים, תיאוריה וביקורת**, 5, עמ' 79-103.
- בן־אריה, יהושע, 2008. **ארכאולוגיה יהודית או כללית: "חקירת ארץ־ישראל" עד 1948**, בתוך: מיכאל פייגה וצבי שילוני (עורכים), **קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל**, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, עמ' 19-42.
- בן־נון, יואל, 1992. **"הארץ" ו"ארץ כנען" בתורה, מגדים**, יז, עמ' 9-46.
- בר־און, מרדכי, 1996. **פוסט־ציונות ואנטי־ציונות: הבחנות, הגדרות, מיון הסוגיות וכמה הכרעות אישיות**, בתוך: פנחס גינוסר ואבי בראלי (עורכים), **ציונות: פולמוס בן זמננו**, המרכז למורשת בן־גוריון, קריית שדה בוקר, עמ' 475-508.
- ברושי, מגן, 2008. **הטיה אמתית והטיות מדומות**, בתוך: מיכאל פייגה וצבי שילוני (עורכים), **קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל**, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, עמ' 43-54.

- ברעם-בן-יוסף, נועם, 14.3.2011. ריאיון למחברת, ירושלים.
- גבזון, רות, 1995. 'מדינה יהודית ודמוקרטית: זהות פוליטית, אידיאולוגיה ומשפט', עיוני משפט, יט, 3, עמ' 631-682.
- _____, 1998. 'מדינה יהודית ודמוקרטית: אתגרים וסיכונים', בתוך: מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונן שמיר (עורכים), רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית, רמות, תל אביב, עמ' 213-278.
- _____, 2002. 'המדינה היהודית: הצדקה עקרונית ודמותה הרצויה', תכלת, 13: <http://tchelet.org.il/article.php?id=216> (אוחזר ב-6.10.2016).
- _____, 2009. נייר עמדה. שישים שנה לחוק השבות: היסטוריה, אידיאולוגיה, הצדקה, מרכז מציל"ה למחשבה ציונית, יהודית, ליברלית והומניסטית, ירושלים.
- גביש, טלי, 2014. 'עמוד דום! הקשב! או בעצם לא', פלטפורמה, 9: <http://imj.org.il/youthwing/magazine/?p=2472> (אוחזר ב-6.10.2016).
- גוטוויין, דני, 2009. 'ביקורת "שלילת הגולה" והפרטת התודעה הישראלית', היהודים בהווה, עמ' 201-219: <http://danigutwein.wordpress.com/2009/01/01/44> (אוחזר ב-6.10.2016).
- דון-יחיא, אליעזר וישעיהו ליבמן, 1984. 'הדילמה של תרבות במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות בדת האזרחית בישראל', מגמות, כח, 4, עמ' 461-485.
- דור-שב, איתן, 1998. 'מוזיאון ישראל ואבדן הזיכרון הלאומי', תכלת, 5, עמ' 103-113.
- דייג-מנדלס, מיכל וסילביה רוזנברג, 2010. דברי ימי הארץ, ארכאולוגיה במוזיאון ישראל, מוזיאון ישראל, ירושלים.
- הארץ, 31.5.2012. 'ציור על פיסת היסטוריה', גלריה-אמנות-תערוכות חדשות: <http://www.haaretz.co.il/gallery/art/newexhibitions/1/1719965> (אוחזר ב-6.10.2016).
- הכהן, דבורה, 1998. 'חוק השבות: משמעויות והשלכות', הציונות, כא, עמ' 289-319.
- הרצוג, זאב, 2008. 'יציאת מצרים - בין מיתוס להיסטוריה', בתוך: מיכאל פייגה וצבי שילוני (עורכים), קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, עמ' 157-170.
- וייל, מרטין, 1990. 'מוזיאונים ורוח לאומית', סטודיו, 15, עמ' 49.
- _____, 1996. 'בשדה - הסיפור של מוזיאון ישראל', סטודיו, 73, עמ' 4.
- חינסקי, שרה, 2002. "'עניינים עצומות לרווחה': על תסמונת הלבקנות הנרכשת בשדה האמנות הישראלית', תיאוריה וביקורת, 20, עמ' 57-86.
- טל, מרים, 1966. 'האם מוזיאון ישראל הוא מוזיאון לאומי', האומה, ד, 16, עמ' 561-564.
- יוהס, אסתר, תשס"ו-תשס"ז. 'בין רוח לחומר, בין טקסט לתמונה: לשאלת היווצרותו של חפץ דתי בהקשר היהודי - המקרה של ה"שית-מנורה"', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כד-כה, עמ' 349-382.
- יעקובסון, מיכאל, 6.5.2013. 'אין רחוב כזה בעולם - הקארדו ברובע היהודי בירושלים', Xnet, <http://xnet.ynet.co.il/architecture/articles/0,14710,L-3100847,00.html> (אוחזר ב-6.10.2016).

- ____, 26.3.2015. 'מוזיאון ישראל חוגג יובל: יצירת המופת שהפכה למרכז התרבותי של המדינה', **Xnet**, <http://xnet.ynet.co.il/architecture/articles/0,14710,L-3108863,00.html#tkb-wrap-link> (אוחזר ב־6.10.2016).
- לוי, איתמר, 1990. 'בשדה – הסיפור של מוזיאון ישראל', **סטודיו**, 72, עמ' 4-5.
- לויטה, דורית וגדעון עפרת, 1987. **סיפורה של אמנות ישראל**, מסדה, גבעתיים.
- מנדלסון, אמיתי, 2012. 'מפגשים בתצוגת הקבע של האמנות הישראלית', **פלטפורמה**, 1: מנור, דליה, 2008. 'אמנות, לאומיות ויחסי ציבור: המיתוס של בצלאל', **עיונים בתקומת ישראל**, 18, עמ' 417-441.
- נחמיאס, יוסי, 1998. 'המבט הנגוע', **סטודיו**, 95, עמ' 29-33.
- סמוחה, סמי, 1996. 'דמוקרטיה אתנית: ישראל כאב־טיפוס', בתוך: פנחס גינזור ואבי בראלי (עורכים), **ציונות: פולמוס בן זמננו**, המרכז למורשת בן־גוריון, קריית שדה בוקר, עמ' 277-311.
- עומר, מרדכי, 1996. **יצחק דנציגר**, מוזיאון תל אביב לאמנות, תל אביב.
- עזריהו, מעוז, 2004. "'תמונה קצרה ומרוכזת של שאיפותינו ובעיותינו': הביתן הישראלי ביריד העולמי, בריסל 1958', **ישראל**, 6, עמ' 1-29.
- ענבר, יהודית ואלי שילר, 1995 (עורכים). **מוזיאונים בישראל**, אריאל, ירושלים, עמ' 31.
- ערמון־אזולאי, אלי, 28.12.2012. 'נפתלי בזם על הציור, החיים והצדק הפוליטי שנשכח', **הארץ**, גלריה־אמנות: <http://www.haaretz.co.il/gallery/art/1.1895079> (אוחזר ב־6.10.2016).
- פייגה, מיכאל, 2008 א. 'הארכאולוגיה ועיצוב המרחב הישראלי: כנסי החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה', בתוך: הנ"ל וצבי שילוני (עורכים), **קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל**, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, עמ' 65-78.
- ____, 2008 ב. 'קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל', בתוך: הנ"ל וצבי שילוני (עורכים), **קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל**, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, עמ' 1-18.
- פלד, יואב, 1994. 'גלות דה־לוקס: על הרהביליטציה של הגלות אצל בויארין ורוז־קרקוצקין', **תיאוריה וביקורת**, 5, עמ' 133-139.
- פרי, נעם ורות קרק, 2014. **מוזיאונים אתנוגרפיים בישראל**, אריאל, ירושלים.
- צור, עוזי, 12.9.2014. 'חשיבות ומשמעות התערוכה של דוד ריב', **הארץ**, ספרים, עוצם עין אחת: <http://www.haaretz.co.il/literature/closeoneeye/premium-1.2432037> (אוחזר ב־6.10.2016).
- צלמונה, יגאל, 2010. 'יצירות מופת ומסמכי זהות', **ארץ אחרת**, 57, עמ' 10-19.
- ____, 14.3.2011. ריאיון למחברת, ירושלים.
- צלמונה, יגאל ותמר מנור־פרידמן, 1998 (אוצרים). **קדימה. המזרח באמנות ישראל**, מוזיאון ישראל, ירושלים (קטלוג 404).

- צרפתי, רחל, 2013. 'בין השופר לצפירה: מועדי הזיכרון בתצוגה שבמוזיאון ישראל', **פלטפורמה**, 4 (יולי 2013): 1304. <http://imj.org.il/youthwing/magazine/?p=1304> (אוחזר ב-6.10.2016).
- קונפורטי, יצחק, 1990. 'היהודי החדש במחשבה הציונית: לאומיות, אידיאולוגיה והיסטוריוגרפיה', **ישראל**, 16, עמ' 63-96.
- רוזן, סטיב, 2008. 'להגיע לבגרות: דעיכת הארכאולוגיה בזהות הישראלית', בתוך: מיכאל פייגה וצבי שילוני (עורכים), **קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, עמ' 171-186.
- רז-קרקוצקין, אמנון, 1993, 1994. 'גלות בתוך ריבונות: לביקורת "שלילת הגלות" בתרבות הישראלית', **תיאוריה וביקורת**, 4, עמ' 23-55; **תיאוריה וביקורת**, 5, עמ' 113-132.
- שביד, אליעזר, 1980. 'השיבה אל ההיסטוריה בהגות היהודית של המאה העשרים', בתוך: יחזקאל כהן (עורך), **חברה והיסטוריה**, משרד החינוך, ירושלים: <http://www.daat.ac.il/daat/history/hevra/hashiva-2.htm> (אוחזר ב-6.10.2016).
- שביט, יעקב, 1987. "'אמת מארץ תצמח": קווים להתפתחות העניין הציבורי היהודי בארכאולוגיה (עד שנות השלושים)', **קתדרה**, 44, עמ' 27-54.
- _____, 1990. 'הציונות והאתגר ה"כנעני"', בתוך: חיים אבני וגדעון שמעוני (עורכים), **הציונות ומתנגדיה בעם היהודי – קובץ מאמרים**, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 329-337.
- _____, 1997. 'עבודת הקולטורא: בין אומה יוצרת תרבות לתרבות יוצרת אומה בהקשר של הלאומיות היהודית החדשה בארץ ישראל', בתוך: יהודה ריינהרץ, יוסף שלמון וגדעון שמעוני (עורכים), **לאומיות ופוליטיקה יהודית: פרספקטיבות חדשות**, מרכז זלמן שזר, ירושלים, עמ' 141-157.
- _____, 2007. 'התנ"ך כהיסטוריה והפולמוס על האמת ההיסטורית במקרא', בתוך: ירמיהו יובל, דוד שחם ואחרים (עורכים), **זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני – מבט אנציקלופדי**, א, כתר, ירושלים, עמ' 129-134.
- שוהם, חזקי, 2006. 'חגיגות פורים בתל-אביב (1908-1936): עיון מחודש במשמעותם של סמלים, מסורת וספירה ציבורית בתרבות עממית ציונית', **עבודת דוקטור**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- שי, עודד, 2014. **מוזיאון ואוסף בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית**, מוסד ביאליק, ירושלים.
- שמעוני, גדעון, 1999. 'הדיון האידיאולוגי בציונות בעקבות כינון המדינה', בתוך: מרדכי בר-און (עורך), **אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים: <http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=21256&source=2389> (אוחזר ב-6.10.2016).
- שפיר, דורית, 2013. 'השפעה תרבותית', **פלטפורמה**, 13: <http://imj.org.il/youthwing/magazine/?p=1001> (אוחזר ב-6.10.2016).
- שפירא, אניטה, 1994. 'המוטיוויים הדתיים של תנועת העבודה', בתוך: שמואל אלמוג, יהודה ריינהרץ והנ"ל (עורכים), **ציונות ודת**, מרכז זלמן שזר, ירושלים, עמ' 320-325.

- ____, 2003. 'לאן הלכה "שליילת הגלות"', *אלפיים*, 25, עמ' 54-9.
- שפרבר, דוד, 13.5.2015. 'שברים וטלטלות? לא במוזיאון ישראל', *ערב רב*. <http://erev-rav.com/archives/37148> (אוחזר ב-6.10.2016).
- שרקי, אורי, ניסן תשס"ט. 'מאדם עד תש"ח', *עולם קטן*: http://ravsherki.org/index.php?option=com_content&view=article&id=2133:q-21332133-2133&catid=153&Itemid=100513 (אוחזר ב-6.10.2016).
- תמוז, בנימין, 1977. 'בין עדן לאופיר', *פרוזה*, 17-18, עמ' 30-31.
- תמיר, טלי, 1989. 'מוזיאון ישראל: החלום, המימוש והקונספציה: מבית הנכות למוזיאון הלאומי', *טלי תמיר, אוצרת וחוקרת אמנות ישראלית*: <http://talitamir.com/catalog/album/237> (אוחזר ב-6.10.2016).
- תערוכות 2012. 'שדות ראייה: ציורי נוף מאת ישראל הרשברג', מוזיאון ישראל, ירושלים: <http://www.imj.org.il/exhibitions/presentation/he/exhibit/?id=849> (אוחזר ב-6.10.2016).
- Ynet, 20.5.2015. 'משהו חדש קורה במוזיאון', חופש: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4658758,00.html> (אוחזר ב-6.10.2016).
- Aronsson, Peter, 2008. 'Representing Community: National Museums Negotiating Differences and Community in the Nordic Countries', in: Katherine Goodnow and Haci Akman (eds.), *Scandinavian Museums and Cultural Diversity*, Berghahn Books, New York and Oxford, pp. 195-211.
- Assmann, Aleida, 2008. 'Transformations between History and Memory', *Social Research*, 75, 1, pp. 49-72.
- Barsky, Vivianne, 2011. 'Real Time and Real Time at the Israel Museum, Jerusalem', in: Jonathan Harris (ed.), *Globalization and Contemporary Art*, Wiley-Blackwell, Oxford, pp. 25-42.
- Baxandall, Michael, 1991. 'Exhibiting Intention: Some Preconditions of the Visual Display of Culturally Purposeful Objects', in: Ivan Karp and Steven D. Lavine, *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display*, Smithsonian Institution Press, Washington DC, pp. 33-41.
- Beim, Aaron, 2007. 'The Cognitive Aspects of Collective Memory', *Symbolic Interaction*, 30, 1, pp. 7-26.
- Bennett, Tony, 1995. *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*, Routledge, London.
- Bourdieu, Pierre and Alain Darbel, 1991 (1969). *The Love of Art: European Art Museums and their Public* (trans. by Caroline Beattie and Nick Merriman), Stanford University Press, Stanford, CA.
- Boullata, Kamal, 2001. 'Asim Abu Shaqra: The Artist's Eye and the Cactus Tree', *Journal of Palestine Studies*, 30, 4, pp. 68-82.

- Brubaker, Rogers, 2002. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Harvard University Press, Cambridge, MA and London.
- Cohen, Richard I., 2012. 'The Visual Revolution in Jewish Life – An Overview', in: Idem (ed.), *Visualizing and Exhibiting Jewish Space and History. Studies in Contemporary Jewry – an Annual*, 26, Oxford University Press, Oxford, pp. 3-24.
- Crooke, Elizabeth, 2007. *Museums and Community: Ideas, Issues and Challenges*, Routledge, Oxon, London and New York.
- Dickinson, Greg, Carole Blair & Brian L. Ott, 2010 (eds.). 'Introduction: Rhetoric/Memory/Place', *Places of Public Memory: The Rhetoric of Museums and Memorials*, University of Alabama Press, Tuscaloosa, AL.
- Director, Ruth, 2012. 'Six Exhibitions, Six Decades: Toward the Recanonization of Contemporary Israeli Art', in: Richard I. Cohen (ed.), *Visualizing and Exhibiting Jewish Space and History Studies in Contemporary Jewry – an Annual*, 26, Oxford University Press, Oxford, pp. 159-180.
- Duncan, Carol and Alan Wallach, 1980. 'The Universal Survey Museum', *Art History*, 3, pp. 448-469.
- Efrat, Zvi, n.d., 'Land Marks: The Emblematic Architecture of the Israel Museum and the Shrine of the Book' (draft), Efrat-Kowalsky Architects – Texts – The Israel Museum, pp. 1-2, 4, 8, 16-17: <http://efrat-kowalsky.co.il/files/the-architecture-of-the-israel-museum.pdf> (retrieved: 6.10.2016).
- Elon, Amos, 1997. 'Politics and Archaeology', in: Neil A. Silberman and David B. Small (eds.), *The Archaeology of Israel: Constructing the Past, Interpreting the Present*, Sheffield Academic Press, Sheffield, pp. 33-47.
- Feldman, Jackie and Anja Peleikis, 2014. 'Performing the Hyphen: Engaging German-Jewishness at the Jewish Museum Berlin', *Anthropological Journal of European Culture*, 23, 2, pp. 43-59.
- Fowler, Don D., 1987. 'Uses of the Past: Archaeology in the Service of the State', *American Antiquity*, 52, 2, pp. 229-248.
- Glock, Albert A., 1994. 'Archaeology as Cultural Survival: The Future of the Palestinian Past', *Journal of Palestine Studies*, 23, pp. 70-85.
- Goldstein, Kaylin, 2003. 'On Display: The Politics of Museums in Israeli Society', Ph.D. dissertation, Chicago University, Chicago.
- _____, 2005. 'Secular Sublime: Edward Said at the Israel Museum', *Public Culture*, 17, 1, pp. 27-53.
- Gurian, Elaine Heumann, 2004. 'What is the Object of This Exercise? A Meandering Exploration of the Many Meanings of Objects in Museums', in:

- Gail Anderson (ed.), *Reinventing the Museum. Historical and Contemporary Perspectives on the Paradigm Shift*, AltaMira Press, Lanham, pp. 269-283.
- Hall, Stuart, 2001. 'Museums of Modern Art and the End of History', in: Sarah Campbell and Gilane Tawadros (eds.), *Annotations 6: Stuart Hall and Sarat Maharaj: Modernity and Difference*, Institute of International Visual Arts, London, pp. 8-23.
- Heal, Sharon, 2008. 'The Other Within', *Museums Journal*, 108, 4, pp. 7-22.
- Hazan, Susan, 2011. 'The Museum in the Palm of Your Hand: Presenting the Israel Museum through ICT', *Il Capitale Culturale: Studies on the Value of Cultural Heritage*, 3, pp. 11-23.
- Hudson, Kenneth, 1987. *Museums of Influence*, Cambridge University Press, Cambridge.
- IHeartMyArt 5.1.2010. 'Itzhak Danziger, Nimrod, 1939, Nubian Sandstone': <http://www.iheartmyart.com/post/318635354/itzhak-danziger-nimrod-1939-nubian-sandstone> (retrieved: 6.10.2016).
- Jenkins, Tiffany, 2011. 'Inverting the Nation at the British Museum', *Great Narratives of the Past. Traditions and Revisions in National Museums. Conference Proceedings from EuNaMus, European National Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen, Paris 29 June – 1 July & 25-26 November 2011*. Dominique Poulot, Felicity Bodenstein & José María Lanzarote Guiral (eds.), EuNaMus Report, 4, Linköping University Electronic Press, p. 387: <http://www.ep.liu.se/ecp/078/025/ecp12078025.pdf> (retrieved: 6.10.2016).
- Kaplan, Flora E. S., 1998 (ed.). *Museums and the Making of 'Ourselves': The Role of Objects in National Identity*, Leicester University Press, London.
- Karp, Ivan, 1992. 'Introduction: Museums and Communities: The Politics of Public Culture', in: Ivan Karp, Christine M. Kreamer and Steven D. Lavine (eds.), *Museums and Communities: The Politics of Public Culture*, Smithsonian Institution, Washington, DC.
- Katriel, Tamar, 2013. 'Homeland and Diaspora in Israeli Vernacular Museums', in: Emanuela Trevisan Semi, Dario Miccoli & Tudor Parfitt (eds.), *Memory and Ethnicity: Ethnic Museum in Israel and the Diaspora*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, pp. 1-19.
- Kjeldstadli, Knut, 2008. 'Museums and Collective Identity: A New Concept of "Nation"?', in: Katherine Goodnow and Haci Akman (eds.), *Scandinavian Identity and Cultural Diversity*, Berghahn Books, New York and Oxford, pp. 172-186.

- Kohl, Philip L., 1998. 'Nationalism and Archaeology: On the Constructions of Nations and the Reconstructions of the Remote Past', *Annual Review of Anthropology*, 27, pp. 223-246.
- Landow, George P., 1977. 'The Rainbow: A Problematic Image', in: U. C. Knoepfelmacher and G. B. Tennyson (eds.), *Nature and the Victorian Imagination*, University of California Press, pp. 341-369.
- Lavine, Steven and Ivan Karp, 1991. 'Introduction: Museums and Multiculturalism', in: Ivan Karp and Steven D. Lavine (eds.), *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display*, Smithsonian Institution Press, Washington, DC, pp. 1-10.
- Levitt, Peggy, 2012. 'The Bog and the Beast: Museums, the Nation, and the Globe', *Ethnologia Scandinavica*, 42, pp. 29-49.
- Mahon, Maureen, 2000. 'The Visible Evidence of Cultural Producers', *Annual Review of Anthropology*, 29, pp. 467-492.
- Martin, Marilyn, 1996. 'The Rainbow Nation: Identity and Transformation', *Oxford Art Journal*, 19, 1, pp. 3-15.
- Martinussen, Kent, 2004. 'Line of Fire', *Daniel Libeskind. The Danish Jewish Museum*, Henrik Sten Moeller, Danish Jewish Museum, Copenhagen, pp. 19-39.
- McIntyre, Darryl and Kirsten Wehner, 2001 (eds.). *National Museums: Negotiating Histories*, National Museum of Australia, Canberra.
- Metzler, Tobias, 2012. 'Collecting Community: The Berlin Jewish Museum as Narrator between Past and Present, 1906-1939', in: Richard I. Cohen (ed.), *Visualizing and Exhibiting Jewish Space and History. Studies in Contemporary Jewry – an Annual*, 26, Oxford University Press, Oxford, pp. 55-79.
- Nissimi, Hilda, 2014. 'Heritage Centres in Israel: Depositories of a Lost Identity?', *Jewish Culture and History*, 15, pp. 1-2, 55-75.
- Nitzan-Shifan, Alona, 2004. 'Contested Zionism – Alternative Modernism: Erich Mendelsohn and the Tel-Aviv Chug in Mandate Palestine', in: Haim Yacobi (ed.), *Constructing a Sense of Place: Architecture and the Zionist Discourse*, Routledge, Aldershot, pp. 17-51.
- Nora, Pierre, 1989. 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire', *Representations*, 26, pp. 7-25.
- Preziosi, Donald, 1999. 'Virtual (Art) History', *RACAR Canadian Art Review*, 26, 1/2, Myths of the Modern Artist: Exposing the Pose, pp. 91-95.
- Rivera-Orraca, Lorena, 2009. 'Are Museums Sites of Memory?', *The New School Psychology Bulletin*, 6, 2, pp. 32-37.

- Roitman, Adolpho Daniel, 1998. 'The Contribution of the Shrine of the Book to the Definition of Jewish and Israeli Society', in: Nadav Kashtan (ed.), *The Museum and Cultural Identity: The Israeli Experience. International Symposium in Israel, 29th June to 6th July* [n.p.].
- Scheid, Kirsten, 2009. 'Missing Nikê: On Oversights, Doubled Sights, and Universal Art Understood through Lebanon', *Museum Anthropology*, 32, 2, pp. 98-118.
- Shapira, Anita, 2004. 'The Bible and Israeli Identity', *Association for Jewish Studies Review*, 28, 1, pp. 11-41.
- Shavit, Yaakov, 1997. 'Archaeology, Political Culture, and Culture in Israel', in: Neil A. Silberman and David B. Small (eds.), *The Archaeology of Israel: Constructing the Past, Interpreting the Present*, Sheffield Academic Press, Sheffield, pp. 48-61.
- Shelton, Anthony A., 1990. 'In the Lair of the Monkey: Notes towards a Post-Modernist Museography', in: Susan M. Pearce (ed.), *Objects of Knowledge*, The Athlone Press, London, pp. 72-108.
- Silberstein, Laurence J., 1999. *The Postzionism Debates: Knowledge and Power in Israeli Culture*, Routledge, New York.
- Spencer, Charles S., 1965. 'The Israel National Museum', *Studio International*, 170, pp. 64-67: <http://www.studiointernational.com/index.php/israel-national-museum> (retrieved: 6.10.2016).
- Watkin, David, 2013. 'Archeology as Friend or Foe: The Churches of the Roman Forum', *Sacred Architecture*, 23, pp. 34-41.
- Whitelam, Keith W., 1996. *The Invention of Ancient Israel: The Silencing of the Palestinian History*, Routledge, London.

שיפוצים בבניין בן חמש הקומות: שלוש קריאות תקופתיות ב'דירה להשכיר' מאת לאה גולדברג

יעל דר

פתיח

במאמר אני דנה ביצירה הישראלית לפעוטות דירה להשכיר מאת לאה גולדברג, כמקרה בוחן לשינויים המהירים שחלו בתפיסת קהל היעד של ספרות הילדים הקנונית במעבר מתקופת בינוי אומה לתרבות לאומית יציבה. יצירתה של גולדברג ראתה אור שלוש פעמים בגרסאות שונות: בעיצומה של מלחמת העצמאות היא התפרסמה בשבועון הפוליטי של מפ"ם לילדים **משמר לילדים**, בליווי איוריה של הציירת רות שלוס; ב-1959, בתום העשור הראשון למדינה, שוב יצא הסיפור לאור, בנפרד, ראשון בסדרת ספרונים לילדים שהוציאה ספריית פועלים, בליווי איוריה של האמנית שושנה הימן; וב-1970, לציון מותה של גולדברג, התפרסמה היצירה כסיפור ראשון בספר גדול בעל כריכה קשה המאגד שלושה סיפורים לפעוטות מאת גולדברג, בליווי איוריו של הצייר, המאייר והקריקטוריסט שמואל כץ. גרסה זאת התקבעה מהר מאוד כקלאסיקה ישראלית, וככזאת לא שונתה עד היום. ההבדלים הניכרים בין שלוש הגרסאות של דירה להשכיר, מבחינת אופי האכסניה המו"לית שלהן ומבחינת אופיין החזותי, מרמזים על התלבטות ולבסוף גם על הכרעה בתפיסת קהל היעד של היצירה ובאופני הקריאה והפרשנות שיוחסו לו במעבר מתקופה גורלית בבינוי האומה לתרבות לאומית יציבה: מקריאה מגורית, פוליטית ואקטואלית במובהק בסוף שנות הארבעים, עובר לקריאה אפוליטית ואינקלוסיבית בסוף העשור הראשון למדינה, ולבסוף – לקריאה משפחתית בקלאסיקה ישראלית לפעוטות בשנות השבעים, המתמקדת בפרט, במשפחה ובבית, ושסיפור העל שלה הוא יציבותה של החברה ומעבר הדורות התקין המתקיים בה.¹

1 אני מודה מקרב לב לארכיון השומר הצעיר, יד יערי, על ההיתר להשתמש באיוריה של רות שלוס ליצירה, שראו אור במשמר לילדים, למר ג'רני – על מתן ההיתר להשתמש באיוריה של שושנה הימן ליצירה, ולהוצאת הקיבוץ המאוחד, ספריית פועלים – על מתן ההיתר להשתמש באיוריו של שמואל כץ ליצירה. אני מודה גם לד"ר אורית רוזין, לד"ר יעל גילעת, לפרופ' מאיר חזן ולפרופ'

הספר **דירה להשכיר** מאת לאה גולדברג בליווי איוריו של שמואל כץ (1970) נמנה עם היצירות הקלאסיות הישראליות לפעוטות כבר סמוך למועד יציאתו לאור ועד היום, והוא זוכה מאז לתמיכה ממסדית כמה.² מאז, במשך השנים זכה הסיפור לעיבודים תאטרליים רבים ושונים, ושורות מתוכו מצוטטות בשיח הציבורי בהקשרים שונים, מפרסומות בעניין נדל"ן ועד ספרות יפה. זכור הציטוט השזור בדו-שיח בספר **מישהו לרוץ אתו** מאת דויד גרוסמן (2000), כאשר הגיבורה, תמר, מגיעה לבית מחסה מפוקפק לנוער עזוב, ושלי, אחת החוסות, מציגה לה את המקום המוזנח והקשה באירוניה נוגעת ללב:

'הנאים החדרים בעיניך?' שאלה שלי בחיוך. 'האמת? החדרים אינם נאים בעיני' השיבה תמר בציטוט, וראתה זיק צוהל בעיניים שמולה. 'ובכן, לא תשבי אתנו?' 'אשכ ואשב, בחפץ לב!!' חייכה תמר, 'כי השכנים טובים בעיני', וקיבלה משלי חיוך רחב כמו חיבוק. 'ברוכים הבאים לגיהנום', אמרה שלי.³

הסיפור **דירה להשכיר** נהיה כאמור מאז 1970 לנכס צאן ברזל בתרבות הישראלית, לקלאסיקה, אך לא כן שני המופעים הקודמים של היצירה. למעשה היא ראתה אור פעמיים לפני כן בתצורות מו"ליות שונות ובלבושים חזותיים שונים זה מזה, בשתי תקופות שונות מאוד בהיסטוריה ובתרבות הישראלית: בשנת 1948, בעיצומה של מלחמת העצמאות, היא התפרסמה על כפולת עמודים בשבועון הפוליטי לילדים של מפ"ם **משמר לילדים**, בליווי

אלון קונפינו – על עצותיהם הנדיבות. המאמר הוא חלק ממחקר רחב היקף הנתמך על ידי הקרן הלאומית למדע (13/102).

2 עם צאתו בשנות השבעים זכה הספר לאזכורים ולהמלצות בחוברות שונות של משרד החינוך. ראו למשל: הרצליה רו, 'ניתוח הסיפור "דירה להשכיר"', הד הגן – **בטאון לבעיות חינוך בגיל הרך**, ד (ל-1) (מאי 1970), עמ' 341-345; דבורה אלכסנדר, 'הערה לשלושה סיפורים', שם, ד (מאי 1971), עמ' 487-488; משרד החינוך והתרבות, המזכירות הפדגוגית לחינוך יסודי ולהכשרת מורים, הוועדה לספרי קריאה, **ספרי קריאה לילדים – קטלוג מנומק ומפתחות**, יחדיו, תל אביב 1976, עמ' 36; עפרה רייזמן ומנחם רגב, **סיפור ושיר – רשימת יצירות ספרותיות מומלצות לגיל הרך בלוחית הערות והארות לגן הממלכתי והממלכתי דתי**, משרד החינוך המרכז לתכניות לימודים, המכון לספרות ילדים שליד המכללה לחינוך על שם דוד ילין והוצאת מעלות, ירושלים 1978, עמ' 19. מעמדו זה נשמר לאורך השנים. בשנת 2008 הוצב הספר במקום השני ברשימת 'עשרת הגדולים ברשימת רבי המכר ברשתות הספרים הגדולות', **גלובס**, 15.12.2008: <http://www.globes.co.il/> (אוחזר ב-20.7.2016). העיסוק בספר לא פחת גם בשנים האחרונות. ראו למשל: גילה אמיתי, 'מגדל הפעמון: קריאת התעוררות סוציאל-פמיניסטית ב"דירה להשכיר" ללאה גולדברג', **ספרות ילדים ונוער**, 132 (2011), עמ' 17-30; שי רוזין, "'אחרות' ורב תרבותיות בספרות הילדים והנוער הישראלית", **ילדות**, 1 (אוגוסט 2015), עמ' 30-59; מיכל שטיינר, 'לאה גולדברג – פמיניסטית בעל כורחה', **סלט מחשבות: הבלוג הרב-שכבתי והחד-מולגי של מיכל שטיינר**, לא צוין תאריך פרסום: <https://mooncatom.wordpress.com/> (אוחזר ב-27.11.2016).

3 דויד גרוסמן, **מישהו לרוץ אתו**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2000, עמ' 134.

שלושה איורים קטנים מאת מאירת הבית דאז, הציירת רות שלום (1922-2013);⁴ בשנת 1959 יצאה היצירה לאור בנפרד, ראשונה בסדרת ספרונים לילדים (כריכה דקה ומודפסת בשני צבעים) בהוצאת ספריית פועלים, המזוהה אף היא עם השומר הצעיר ומפ"ם, בליווי איוריה של האמנית המודרניסטית (פסלת וציירת) שושנה הימן (1923-2009);⁵ הפעם השלישית שבה ראתה היצירה אור היתה כאמור בשנת 1970 בהוצאת ספריית פועלים, כסיפור ראשון באסופה חגיגית של שלושה סיפורים לפעוטות מאת לאה גולדברג, בליווי איוריו של הצייר והקריקטוריסט שמואל כץ (1926-2010).⁶

בכל הגרסאות, שפורסמו ככתבה וכלשונה של גולדברג מבלי שינוי, היה מדובר בטקסט קנוני, היות שנכתב בידי אחת מקובעות הטעם המרכזיות ביותר בתרבות הילד והיות שהתפרסם מעל במות מו"ליות הגמוניות בתקופתן.⁷ ביצירה מתוארת התרחשות עירונית פרוזאית: השכרת דירה ב'מגדל בן חמש קומות'. עם זאת, בשל אופי גיבוריה (בעלי חיים מואנשים) ובשל המבנה הסמלי של מרחב ההתרחשות, היא סומנה מלכתחילה כאלגוריה, כלומר כבעלת פוטנציאל פרשני רב־שכבתי החורג מהעולם הבדיוני הזה. בכל קומה במגדל גר בעל חיים אחר שניתן לו אפיון משלי טיפוסי: 'בקומה הראשונה תרנגולת שמנה, כל היום בביתה על משכבה מתהפכת. היא כל כך שמנה, שקשה לה ללכת. בקומה השנייה גרה קוקייה, כל היום מהלכת, עושה ביקורים, כי בניה גרים בבתיים אחרים. בקומה השלישית חתולה כושית נקייה, מגונדרת, על צוואר יש לה סרט. בקומה הרביעית גרה סנאית. בשמחה ונחת אגוזים מפצחת'.⁸

בסיפור העלילה, המתרחש בקומה החמישית, חמש אפיזודות סימטריות. בקומה זו 'גר מר עכבר. אך לפני שבוע ארז חפציו ונסע. איש אינו יודע לאן ומדוע'.⁹ ארבע דיירות הבניין הנותרות תלו שלט 'דירה להשכיר' ובה אחר זה באים לדירה דיירים פוטנציאליים: נמלה, שפנה, חזיר וזמיר. על השאלות החזרתיות ששואלות דרות המגדל – 'הנאים החדרים בעיניך', 'הנאה המסדרון בעיניך' וכו' – עונה כל אחד בתורו, שהוא שבע רצון מהדירה אך לא מהשכנים. כל אחד מהם פוסל אחת מדיירות הבניין, בסדר עולה כסדר הקומות, בשל תכונה סטראוטיפית שלילית שהוא מייחס לה.

סופו הטוב של הסיפור מתרחש באפיזודה החמישית, כאשר לדירה באה יונה ובוחרת לשכור אותה בהיפוך סימטרי לארבעת המבקרים הקודמים: אף שהדירה אינה מושלמת בעיניה – 'מרובה בו הצל, המסדרון אפל' – היא מחליטה לשכור אותה כי 'השכנים טובים

4 לאה גולדברג, 'דירה להשכיר' (איירה רות שלום), משמר לילדים, 22.10.1948, עמ' 8-9.

5 לאה גולדברג, דירה להשכיר (איירה שושנה הימן), ספרית פועלים, תל אביב 1959.

6 לאה גולדברג, דירה להשכיר (אייר שמואל כץ), ספרית פועלים, תל אביב 1970.

7 על מעמד הקנוני של הוצאות הספרים הפועליות בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-20 ראו: יעל דר, קנון בכמה קולות: ספרות הילדים של תנועת הפועלים, 1930-1950, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2013. על מרכזיותה של גולדברג בקביעת הטעם באותן שנים ראו שם, עמ' 204-221.

8 גולדברג (לעיל הערה 4), עמ' 8.

9 שם.

בעיניי, בידעה להפוך לסגולה את התווית השלילית שהודבקה קודם לכן לכל אחת מהחיות: 'התרגולות טובות כרבולת, הקוקייה – יפהפייה' וכו'.¹⁰ אחרית דבר סוגרת סגירה הרמונית את הסיפור במבט על שפורש מן הדמויות ושב אל הבניין, בהעניקו גם לו פוטנציאל פרשני סמלי: 'כך בעמק יפה בין כרמים ושדות עומד מגדל בן חמש קומות. ובמגדל גרים עד היום, שכנים טובים חיי-שלום'.¹¹

הסוגה הספרותית של היצירה, סיפור אלגורי מחורז לילדים, שבמרכזו בעלי חיים מואנשים, מזמן כאמור מראש מגוון אפשרויות פרשניות גם יחד, ולעניינו 'קריאה בקומות'. מעל הפרשנות המידית של העלילה, המסופרת רשמית, מרחפות פרשנויות נוספות, כלל-אנושיות מחד גיסא ומקומיות ואקטואליות מאידך גיסא. עם זאת, בבסיס המאמר עומדת ההנחה שתבניות הפרשנות – אופני הפרשנות הדומיננטיים, גם אם מדובר בסוגה המזמנת מגוון פרשנויות – אינן שרירותיות. הדומיננטיות או השוליות שלהן, או מקומן במדרג הפרשני, מוכתבות על ידי התרבות בעת האמורה, ממש כמו הטעמים והסגנונות הספרותיים עצמם. המקרה של דירה להשכיר מאפשר לנו לבחון את הניסיון לכוון את דגמי הקריאה והפרשנות הללו ולהתאימם לקהל ילדים שהדיוקן התרבותי שלהם ודימויים החברתי השתנו מאוד ובזמן קצר, באמצעות כל מה שאינו הטקסט המילולי עצמו: האובייקט הספרותי – סיפור בעיתון ילדים פוליטי, ספרון בסדרת ספרונים עממית לילדים, וספר מהודר לזמנו (כריכה קשה) – וכמובן האיורים השונים והפריסה הגרפית על הדף. הניסיון לשחזר את הקריאות והפרשנויות שרווחו בשלוש הגרסאות של דירה להשכיר, בהקשרן התרבותי-היסטורי, הוא לב המאמר.

'דירה להשכיר' 1948: קריאה פוליטית ואקטואלית

הסיפור 'דירה להשכיר' פורסם לראשונה באוקטובר 1948, בעיצומה של מלחמת העצמאות, בשבועון הפוליטי לילדים של התנועה הקיבוצית ומפ"ם משמר לילדים, וככזה הוא כוון בראש ובראשונה לקהילת קוראים מגזרית – ילדי הגן בקיבוצים וביישובי ההתיישבות העובדת, נמעני העיתון הטבעיים. הסיפור נדפס בלי בולטות יתרה, על כפולת עמודים פנימית (עמ' 8-9), שיועדה לפעוטות באמצעות הכותרת 'משמר לילדים שבגן', בתוספת צבע צנועה: שלושה מלבנים צהובים קטנים שהיוו רקע לשלושה איורים קטנים בשחור-לבן, מאת האמנית הראליסטית-סוציאליסטית רות שלום, מאירת הבית של העיתון באותה העת וחברת הקיבוץ להבות הבשן (השומר הצעיר).¹² במילים אחרות, הסיפור

10 שם.

11 שם.

12 שלום היתה אמנית ראליסטית-סוציאליסטית בעלת מסרים חברתיים, שבתקופת חברותה בקיבוץ שמה במרכז יצירתה את חיי ההתיישבות העובדת (בהתמקד בחיי הילדים בקיבוץ) ומאוחר יותר את עולות החיים המקומיים. ב-1953, עקב הפילוג האידאולוגי שהתרחש בקיבוץ הארצי, גורשו שלום

לאה גולדברג, 'דירה להשכיר'. איירה: רות שלוס. פורסם במשמור לילדים, 22.10.1948, עמ' 8-9

ייעד רשמית להקראה לפני הילדים בגנים, ולא התאפשרה לקוראים הצעירים שקיעה ארוכה באיורים.¹³

ההאזנה הקבוצתית שיועדה לסיפור רשמית אינה עניין של מה בכך. זוהי למעשה קריאה פוליטית של פעוטות, במובן שהיא מזמנת האזנה משותפת של קבוצת הדומים, שיועדת שסיפור זה הוא 'משלנו', שהוא יועד לה רשמית. ואכן, כתב העת זימן קריאה קבוצתית אקסקלוסיבית לכל קוראיו: החל בגיל הגן וכלה בילדים הגדולים.¹⁴ מראשיתו, ב־1945, העניק השבועון חשיבות רבה למקומי האידיאלי (ההתיישבות העובדת), לאקטואלי ולפוליטי. בשלהי שנות הארבעים ובשנות החמישים המוקדמות הודגשו בו אקטואליה מקומית ואידאולוגיה

עם בעלה בנימין כהן ועוד שישה חברי קיבוץ, לאחר שסירבו לצו התנועה והמשיכו להביע תמיכה בלתי מסויגת במשטר הסובייטי גם לאחר מאסרו של שליח התנועה בפראג מרדכי אורן ומשפטי פראג (נובמבר 1952). לאחר שעזבו את הקיבוץ חברו היא ובעלה למפלגה הקומוניסטית הישראלית, מק"י. טלי תמיר, 'ציור נגד הזרם', **רות שלום – עדות מקימית**, משכן לאמנות עין חרוד, עין חרוד 2006, עמ' 31-96.

13 בשל העובדה שתפקידם של האיורים בהכוונת הפרשנות הוא שולי לעומת הכתוב ואופי האכסניה המו"לית (עיתון מפלגתי), לא מצאתי לנכון להעמיק במקרה בנייתם האיורים.

14 מנעד קוראיו היה רחב, מגיל הגן ועד גיל 12 בערך.

פרוֹסובייטית, ולעתים נכללה בו גם ביקורת נוקבת כלפי מפלגת הפועלים השלטת, מפא"י, כחלק מהעיונות הפוליטיים הסוערים שהתרחשו בין מפא"י למפ"ם באותן שנים.¹⁵ ההערכה לברית המועצות ולתרבותה התבטאה בין השאר בתרגום נרחב מספרות הילדים שלה, ששיעורו היה גבוה בהרבה משיעורו בדבר לילדים, העיתון לילדים הוותיק של מפא"י.¹⁶ רק לאחר הוועידה ה־20 של המפלגה הקומוניסטית במוסקבה (באוגוסט 1956), שחשפה את מעללי סטאלין וזעזעה רבים מחסידי דרכה בארץ ובעולם, ירד קרנה של ברית המועצות בעיני מפ"ם ולפיכך התמעטו התרגומים מרוסית גם במשמור לילדים.¹⁷

זיהוי הדגם הספרותי של היצירה כדגם סובייטי

ב־1948, כשהאלגוריה 'דירה להשכיר' התפרסמה בעיתון, הכירו קוראיו הצעירים תרגומים ועיבודים של יצירות פרי עטם של יוצרים ברוסיה הסובייטית כקורני צ'וקובסקי, סמואיל מרשק, ויטלי ביאנקי, ניקולאי נוסוב ומיכאיל פרישוין. הם גם ידעו לזהות ולהוקיר דגמי כתיבה סובייטיים מובהקים: מעשיות רוסיות, סיפורים בעלי אופי ריאליסטי על חייהם של בני המעמדות העמלים וניצולם בידי בעלי הממון, 'סיפורי מקום' קיבוציים, שהיוו גרסה מקומית לראליזם הסוציאליסטי הסובייטי, ולבסוף – אלגוריות איזופיות לילדים – סיפורים אלגוריים מחורזים, מלאי תנופה והומור, שבצד ההנאה מסיפור העלילה ניתן היה למצוא בין השורות ביקורת פוליטית על עניינים אקטואליים.

האלגוריה האיזופית במקורה הסובייטי, אף שיועדה רשמית לילדים, לא ייעדה להם קריאה ופרשנות חתרנית. אמנם הילד הסובייטי נתפס כ'סוכן' שיש מקום לשתפו בדיון הפוליטי,¹⁸ אך במקרה זה שימשו הילדים אמצעי הסוואה כדי לפנות לקהל יעד שונה בתכלית. במאמר העוסק בכתיבה האיזופית לילדים בברית המועצות ובתפקיד החתרני שלה, מצביעה לריסה קליין טומאנוב על כללי הדגם הסובייטי הזה, ובעיקר על קיומן בו בזמן של שתי אסטרטגיות ספרותיות מתחרות: אסטרטגיה שמטרתה להסתיר את המסרים החתרניים (מסכים), ואסטרטגיה המכוונת לפוטנציאל החתרני של הכתוב (סמנים). לטענתה, הכתיבה האיזופית לילדים בברית המועצות כיוונה לשלושה קהלים המוציאים זה את זה: ילדים, שלא ידעו לפרש את הכתוב פירוש חתרני וקראו אותו כפשוטו; מבוגרים, שבאמצעות סמנים פואטיים שונים פירשו את הכתוב התמים לכאורה פרשנות חתרנית,

15 עוד על העיונות הפוליטיים בין מפא"י למפ"ם, שמצאו את מקומם בשנות החמישים גם בעיתוני הילדים, ראו: רימה שיכמנטר, *חבר מנייר: עיתונות ילדים ישראלית בעשור הראשון למדינה*, יד יצחק בן צבי ואוניברסיטת בן גוריון בנגב, ירושלים 2014, עמ' 60-121.

16 *דבר לילדים* החל ב־1931 כמסוף של עיתון האם, *דבר*. ב־1936 הוא החל להתפרסם כשבועון נפרד ונעשה לעיתון הילדים הגדול והיצבי ביותר ביישוב היהודי בארץ במשך שנים רבות.

17 שיכמנטר, *חבר מנייר*, עמ' 94-96.

18 James Schmidt, 'Children and the State', in: Paula Fass (ed.), *The Routledge History of Childhood in the Western World*, Routledge, New York 2013, pp. 174-190

בדרך כלל כנגד המציאות הרודנית ברוסיה הסובייטית; והצנזור, שבשל מסכים פואטיים שונים היה אמור להחמיץ את הפוטנציאל החתרני של הכתוב ובכך לאפשר את קיומו.¹⁹ במציאות התרבותית של שנות הארבעים בפלשתינה ובמדינת ישראל הצעירה לא היה צנזור מסוכן, ולא היה שלטון רודני בנוסח הסובייטי, אך הסוגה הזאת והקריאה הכפולה הנלווית לה אומצו באכסניות המו"ליות לילדים של מפ"ם – עיתון משמר לילדים וסדרות לילדים של ספריית פועלים – והותאמו למציאות המקומית. הפוטנציאל החתרני של הטקסטים הומר בגרסתו העברית לקריאה ביקורתית בעלת אופי פוליטי מקומי, שגם הילדים היו שותפים לה.

חשוב לזכור ש'הילד' הלאומי נתפס בתקופת היישוב ובשנות המדינה הראשונות כשותף נמרץ למפעל הציוני החלוצי לכל גוויז המפלגתיים והאידיאולוגיים. בשנים אלה חונכו הילדים על ברכיה של האידיאולוגיה הפוליטית, והורגלו לקרוא טקסטים בעלי אופי פוליטי גם במוסדות החינוך, שמרביתם היו מקושרים במובהק לשלושה זרמים פוליטיים: 'הזרם הכללי', שייצג את אגפי המרכז והימין במפה הפוליטית; 'זרם העובדים', שייצג את השמאל (מפא"י, מפ"ם ושאר מפלגות הפועלים); ו'זרם המזרחי', שייצג את המפלגות הציוניות-דתיות (בהמשך נוסף זרם רביעי של אגודת ישראל שייצג את החרדים). בה בעת רבים מהם היו מזוהים עם תנועות נוער וקבוצות ספורט בעלות צביון פוליטי, והיו מנויים על עיתוני ילדים פוליטיים במוצהר. הפוליטיקה בתרבות הילד בשנים אלה היתה אפוא ממוסדת ונוכחת בתחומי חיים רבים.

ללאה גולדברג היה תפקיד מרכזי בייבוא האלגוריה האיזופית הסובייטית לתרבות הילד היישובית, ובעיקר יצירות פרי עטו של הסופר לילדים והתאורטיקן קורניי צ'וקובסקי (1882-1969). עוד בשנות השלושים, בטרם יוסד משמר לילדים, נחשפו בתיווכה קוראי דבר לילדים ליצירות חתרניות באופיין, פרי עטו של צ'וקובסקי, ובהן 'Tarakanishche' (1924), שנהפכה בגרסה העברית של גולדברג ל'הפרעוש'.²⁰ ביצירה מככבים על פי כללי הדגם בעלי חיים מואנשים, ובמקרה זה חיות שוחרות טוב, שמקק איום משתלט עליהן ובאמצעות תוקפנות והפחדה גוזל מהן את חירותן. בהחלפת המקק לפרעוש ויתרה גולדברג ביועין על הסמן האיזופי החזותי – המחוששים הארוכים – ששלח את הקוראים המודעים בברית המועצות אל שפמו הנודע של סטאלין.²¹

Larissa Klein Tumanov, 'Writing for a Dual Audience in the Former Soviet Union: The Aesopian Children's Literature of Kornei Chukovski, Mikhail Zoshchenko and Daniil Kharm's', in: Sandra Beckett (ed.), *Transcending Boundaries: Writing for Dual Audience of Children and Adult*, Garland Publishing, New York and London 1999, pp. 129-148

20 לאה גולדברג (על פי קורניי צ'וקובסקי), 'הפרעוש' (אייר אריה נבון), *דבר לילדים*, פורסם בהמשכים 22.6.1939-4.5.1939

21 טקסט איזופי אחר מאת צ'וקובסקי שעובד ותורגם לעברית ופורסם בדבר לילדים הוא *Mukhatsokotukh* (1924): 'הזבוכה והזוהבה' (תרגמה ועיבדה רבקה דוידית), *דבר לילדים*, 16.4.1936

אבל בעבור קוראי **משמר לילדים** של 1948 ובעבור גולדברג עצמה, הדהדה ביצירה 'דירה להשכיר', בהיפוך כמעט סימטרי, מעשייה אלגורית רוסית מסוימת, אף היא בעלת פוטנציאל חתרני מובהק, שהיתה מוכרת בגרסתה העברית כ'הביתן הקטן' (אגדה רוסית). גולדברג עיבדה ותרגמה את היצירה שנים אחדות קודם לכן, וכללה אותה באוסף הסיפורים העממיים **הביתן הקטן: ציור אנדות-עם**, שראה אור בספריית פועלים בסדרת 'אנקורים' בעריכתה ב-1945.²²

המעשייה המפורזת והבנויה בקפידה כסיפור צביר עוסקת, כמו 'דירה להשכיר', במרחב מגורים משותף של בעלי חיים מואנשים, המרמז לחיים קהילתיים או לאומיים. גם 'הביתן הקטן' משכן אותם במרחב סמלי, ובמקרה זה ביתן ההולך ומתמלא בדיירים: 'מי בביתן? מי בקטן?', שואלת כל חיה שמצטרפת לקומונה, ובתמורה היא נענית ב'בואי [או בואה] ונגורה בביתן'. כמו ב'דירה להשכיר' גם כאן לכל חיה יש תכונה מבחינה, וכמוה גם מעשייה זאת מובילה בסופו של דבר לדייר שיתגורר בקומה העליונה. אלא שבמקום עלילה שמסתיימת בשלום ובהרמוניה ששורים על הבניין ב'דירה להשכיר', הדייר האחרון של 'הביתן הקטן' גוזר עליה על הביתן כולו ועל המגורים המשותפים ההרמוניים שהיו בו עד בואו:

והנה כולם בביתן גרים, אוכלים ושותים ושרים שירים. / פתאום בא דוב גדול ושמן וצועק ושואג בקול אדיר: / - מי בביתן? מי בקטן? / - אני זבוב שיור-פרצוף. / - אני פרעוש קפצן. / - אני יתוש זמזמן. / - אני עכברון נברן. / אני צפרדע קווקיה. / - אני ארנב קצוץ-זנב, ומי אתה? / - אני דוב שמן וגדול! / - בוא אלינו, נגורה בביתן. / - לא, אני אגור על הגג. / - תמעך את כולנו. / - לא אמעך. / - טוב. עלה על הגג. / - ישב הדוב על הגג ומעך את הביתן הקטן. קפצו מתוכו החיות כל עוד רוחן בן.²³

יש מקום להניח שסיפור זה עמד לנגד עיניה של גולדברג כשכתבה את 'דירה להשכיר'. הסוף הרע שארב לסיפור הרוסי התחלף בסוף טוב, בכמיהה לשלום והרמוניה חברתית ולאומית לנוכח אירועי השעה הסוערים והקשים בישראל.

הקריאה הקשורת: הגיליון כולו נוכח במעשה הפרשנות

מעצם העובדה שהסיפור פורסם במרכזו של גיליון השבועון, הוא תבע קריאה הקשורת בו, כלומר קריאה שמניחה שהקוראים, או לפחות מקצתם, קוראים את המכלול. על פי דגם קריאה זה, היה מותר ואף רצוי לכלול במעשה הפרשני טקסטים ופיסות מידע נוספים שפורסמו בגיליון ואף בגיליונות קודמים, שעיקרם, במקרה זה, המלחמה העקובה מדם

עמ' 10-11. פרשנות איזופית נרחבת של שתי היצירות ראו אצל Tumanov (לעיל הערה 19), עמ' 132-136.

22 לאה גולדברג (עורכת), 'הביתן הקטן' (אגדה רוסית), בתוך: **הביתן הקטן: ציור אנדות-עם**, ספריית פועלים, מרחביה 1945, עמ' 12-14.

23 שם, עמ' 14.

שטרם הוכרעה:²⁴ פינוי אוכלוסייה לא לוחמת מיישובי ספר;²⁵ גל העולים הגדול, בעיקר של ניצולי שואה, שהחל בעזיבת הבריטים את האזור במאי 1948;²⁶ אכלוס עולים בבתי ערבים שיושביהם נעקרו מהם בעת המלחמה;²⁷ והמתח הפוליטי הרב ששרר אז בין מפא"י הממלכתית למפ"ם האופוזיציונית ואשר התלהט על רקע החלטתו של בן-גוריון לפרק את מטה הפלמ"ח בצבא²⁸ – כל אלה נכחו במישרין ובעקיפין גם בטקסטים הפובליציסטיים והספרותיים שראו אור בגיליון שבו נדפסה היצירה 'דירה להשכיר'.

הבית החסר השואף להתמלא

בגיליון פורסמו ארבע יצירות ספרותיות. שתיים מהן, שיועדו לקוראים המבוגרים שבחבורה, עסקו במישרין בחווית המלחמה דרך עיניהם של נציגי העורף, זקנים וילדים: האחד, הסיפור 'אגוזו של סבא' מאת יוסף וייץ, מראשי הקרן הקיימת לישראל, מספר על המצור והלחימה וההרס בירושלים דרך סיפור על עץ אגוז שנטע סבא בירושלים כדי

24 על שיתוף הילדים באירועי המלחמה בעיתונות הילדים של התקופה ראו: מאיר חזן, 'עיתונות לוחמת: השתקפות מלחמת העצמאות בעיתוני הילדים', בתוך: מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), **עם במלחמה**, יד יצחק בן-צבי ואוניברסיטת תל אביב, ירושלים 2006, עמ' 441-466.

25 באפריל ובמאי 1948 פונו קרוב ל-8,000 ילדים, זקנים ומלוויהם מ-73 יישובי ספר. אלה היו בעיקר בני מושבים וקיבוצים שפונו לריכוזים עירוניים. ראו: דוד טל, "'מחזית כעורף'" ל"חזית כחזית": פינוי אוכלוסייה לא לוחמת מיישובי ספר במלחמת העצמאות', בתוך: בר-און וחזן (עורכים), **עם במלחמה**, עמ' 241-258.

26 עם עזיבת הבריטים נפתחו שערי המדינה לעלייה בלתי מוגבלת, תחילה בעיקר של פליטים יהודים ממחנות העקורים וממחנות המעצר בקפריסין. במשך שנה וחצי הוכפלה אוכלוסיית ישראל, מ-650,000 לכ-1,300,000 תושבים יהודים. ב-1948 עלו 101,828 עולים, מהם 76,554 עולים מאירופה, 4,739 מאסיה ו-8,192 מאפריקה. מתוך לוח 4.2: עולים (1), לפי תקופת עליה ויבשת מגורים אחרונה, **שנתון סטטיסטי לישראל**, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים 2009, עמ' 234.

27 בזמן המלחמה ברחו וגורשו משטח מדינת ישראל 650,000 ערבים פלסטינים מהערים המעורבות ומעשרות כפרים, בהשאירם רכוש רב וכ-4,000,000 דונם קרקעות. מחודש יוני 1948 שוכנו עולים חדשים בבתי הערבים הריקים בחיפה וביפו. בחודש יולי נתן בן-גוריון הוראה מפורשת לשכן עולים חדשים בבתי הערבים הריקים, ומקיץ 1948 ועד תחילת 1949 סיפקו בתי הערבים ביישובים ובערים את רוב צורכי הדיור של העולים החדשים. נגה כהן-גדג', 'הקמת יישובים יהודיים על קרקעות ערביות נטושות', בתוך: מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), **אזרחים במלחמה**, יד יצחק בן-צבי בירושלים ואוניברסיטת תל אביב, 2010, עמ' 431-464.

28 על מקומה המרכזי של סוגיית פירוק הפלמ"ח בעיצומה של המלחמה, בעימות הפוליטי בין מפא"י הממלכתית ובין מפ"ם האופוזיציונית, ראו: יואב גלבר, **למה פירקו את הפלמ"ח: הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה**, שוקן, ירושלים 1986; בגיליון המדובר יועד לילדים הגדולים המאמר 'על הפלמ"ח – אמת בלי צ'זבותים' (חתום יעקב – כנראה יעקב רבי), המפאר את חלקו של הפלמ"ח במלחמה ובמאבקים שונים בתקופת היישוב, וגם השיר 'מסביב למדורה' מאת נתן אלתרמן, שהובא מתוך 'הטור השביעי', המשבח את לוחמי הפלמ"ח: 'למולכם האומה על ספו של הדרור/ משתחוה ובוכה. הבינוה' (**משמר לילדים**, 22.10.1948, עמ' 14-15).

שנכדו יוכל ליהנות מפרותיו.²⁹ הסיפור מספר על נטישת הבית ואי־היכולת לשוב אליו בגלל המצור. עם החזרה מתגלים ממדי ההרס (העץ נגדע מפגיעת פגז), אך יש תקווה בדמות חוטר צעיר שיוצא מן האדמה בצד העץ הגדוע; והאחר, הסיפור המתורגם 'מול חלונ' מאת ז'אק דיראן,³⁰ מספר אמנם על מלחמה אחרת, אך הוא מתרכז בצערם ובקשייהם של בן ואם שכולים, שבהם צופה שכנם, המספר בגוף ראשון את הסיפור. לבסוף השכן מצטרף למשפחה ונעשה מעין אב לילד היתום ובעל לאם האלמנה. בשני הסיפורים אפוא מתוארת חוויית נטישה וחסר, והתמלאות מחדש.

שתי היצירות הספרותיות שיועדו לילדים הצעירים נוגעות במלחמה בעקיפין, באמצעות מילים וסמלים המרמזים אליה. השיר שפותח את החוברת נקרא 'פלישה', לא פחות ולא יותר.³¹ השיר, מאת מאיר מוהר, מספר בהומור סלחני על עדת ציפורים שעטה על מזון שנשאר בבית ריק שדייריו 'יצאו' ו'עזבו' אותו, ובורחת ברגע שבעליו חוזרים הביתה. מלבד כותרת השיר הלקוחה משדה סמנטי צבאי, יש בשיר מילים נוספות הלקוחות משדה סמנטי זה: 'כבשו', 'עוז לבשו', 'חדרו בעד', אף הן כמובן בהזרה סלחנית מחויכת המתחייבת מההקטנה הכפולה: קהל הקוראים הצעיר וגיבורות העלילה, ציפורים קטנות:

אך יצאו האנשים/ ועזבו את הדירה/ ודיירים חדשים פלשו בה בשירה:// המון דרורים/
ועדת יוני־בר, / מחפשי פירורים/ של פת־קיבר.// תחילה כבשו/ את הגוזזטה בלבד/
אחר עוז לבשו/ וחדרו בעד.// החלון פנימה/ לחדר הגדול, / ובחוצפה נעימה/ צפצפו
על הכול.// וכל פירור קל/ וכל שיר־מזון/ נבלע, נאכל/ בחיפזון!!// אך חרקה הדלת - /
מישהו נכנס, / והעדה הזוללת/ פרחת לה - הס!³²

אם כן, כמו בשני הסיפורים לגדולים יותר, מבחינת הרעיון שתי היצירות שיועדו לפעוטות מציגות גם הן בית חסר ומילואו מחדש. קשה אפוא שלא לפרשן - על אף גילם הצעיר של הקוראים הרשמיים, ובעיקר למקרא המילים הצבאיות הנטועות בשיר 'פלישה' הפותח את הגיליון - בהקשר האקטואלי: חודשי המלחמה הראשונים והבתים הנטושים משני צדי המתרס - פינוי ילדים וזקנים מיישובי ספר יהודיים וגירוש ובריחה של ערבים מיישוביהם. 'סופן הטוב' של שתי היצירות הללו שיועדו לפעוטות, כלומר מילוי החסר, נועד גם הוא לפרשנות אקטואלית: כשאיפה לשיבת המפונים היהודים לבתיהם, וכהתייחסות לאכלוס בתיהם הנטושים של הערבים בעולים החדשים, שרבים מהם היו בעצמם עקורים ממקומות מושבם באירופה בתקופת מלחמת העולם.

יש מקום להניח שבעבור ביטאון זה של התנועה הקיבוצית ומפ"ם, הנוכחות הבולטת של סיפר הנטישה והאכלוס מחדש בשתי היצירות הללו נקשר בחוויית נטישת היישובים היהודיים בתקופת המלחמה - תופעה שילדי קיבוצים היו מעורבים בה ואשר נכרכה בנייתם

29 יוסף וייץ, 'אגוזו של סבא', משמר לילדים, 22.10.1948, עמ' 3-6.

30 ז'אק דיראן, 'מול חלונ', שם, 22.10.1948, עמ' 6-7, 10.

31 מאיר מוהר, 'פלישה', שם, 22.10.1948, עמ' 2.

32 שם. בעמוד השער פורסם רק הבית הראשון, ובעמוד הבא - השיר בשלמותו.

מהבית ומהמשפחה, בפחדים ובאי־ודאות. על פי נורית כהן־לוינובסקי ועל פי דוד טל, תופעת הפליטות היהודית בתקופת המלחמה כמעט נשתכחה מהזיכרון הקיבוצי הישראלי ומהמחקר הישראלי, אך בתקופת המלחמה עצמה היא עמדה בראש סדר היום הציבורי, גם זה של הילדים הצעירים.³³ בין כך ובין כך, סיפור־העל של הבית החסר ומילואו מחדש, על כל הקשריו האקטואליים, שונה שינוי מהותי מסיפורי ההתיישבות שקוראי עיתוני הילדים הפועליים הורגלו להם לפני קום המדינה. במקום שממה ואדמת בור המחכה להיגאל בידי החלוצים הצעירים, סופר כאן סיפור חדש על עקירה, על ריקנות ועל יישוב מחדש.³⁴

חלופה לדגם כור ההיתוך

לאה גולדברג שתלה ב'דירה להשכיר' אפשרות של פרשנות אקטואלית נוספת המבוססת גם היא על פרדיגמת 'מילוי הבית החסר': קליטת העלייה. ואולם ברוח הדגם הספרותי הסובייטי החתרני שעליו נשענת היצירה, היא פרסה כאן תכנית קליטה והיקלטות שנגדה את דגם קליטת העלייה הפטרוני והחד־כיווני שהכירו ילדי הארץ עוד מזמן גלי העלייה הקודמים, ובעיקר מתקופת העלייה שהחלה בעליית היטלר לשלטון ב־1933 (עלייה חמישית). דגם זה הוקצן עם גל העלייה הגדול שהחל במאי 1948, וזוהה כ'כור ההיתוך'. על פי דגם קליטה זה, שרווח מאוד גם בספרי הילדים של התקופה, היה לילדים המהגרים תפקיד פסיבי בתהליך היקלטותם בארץ, ואילו לילדי הארץ הוקצה בו תפקיד פעיל מאוד. אלה היו אמורים לקרב את הילדים העולים ולסייע להם להשיל מעצמם את סממני הגלות (שם, שפה, לבוש, מסורת) ואם היו ניצולי שואה – להניח לזיכרונותיהם הקשים ולהיעשות מהר ככל האפשר ל'שכמותנו'.³⁵

על פי 'דירה להשכיר', רצונם הטוב של דיירי הבניין אמנם חשוב מאוד, אך חלק הארי של המשימה מוטל על כתפי הדיירים החדשים דווקא, מתוך רצונם הטוב ומתוך הימנעותם ממבט סטראוטיפי ביקורתי. גולדברג מציעה למעשה לשנות את שיח הקליטה, שהרי השאלות שנשאלות לאורך הסיפור ('היפים החדרים?' וכו') מתבררות בסופו של דבר כשאלות הלא נכונות. דגם הקליטה שלה נשען על דגם הומניסטי, ועל פיו כולם, עולים וותיקים כאחד, צריכים לפעול בנפש חפצה ונקייה מדעות קדומות להצלחת החיים המשותפים בבית, בגן הילדים, בשכונה, במדינה הצעירה, ובינה לבין המדינות השכנות.

33 דוד טל (לעיל הערה 25); נורית כהן־לוינובסקי, פליטים יהודים במלחמת העצמאות, עם עובד, תל אביב תשע"ד.

34 על סיפורי־העל של ספרות הילדים הקנונית בתקופת היישוב ראו: דר, קנון בכמה קולות.
35 הדוגמאות רבות. ראו למשל: אליעזר שמאלי, בני היורה, השכלה לעם, תל אביב 1937; לזין קיפניס, בנתיב הפלא, דביר, תל אביב 1940; ימימה טשרנוביץ, אחד משלנו, נ' טברסקי, תל אביב 1947. על הדומיננטיות של עקרון 'כור ההיתוך' במדיניות קליטת העולים בגל העולים הראשון ממאי 1948 ועד פרסום מסקנות ועדת פרומקין ב־1950 ראו: משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים: כשלונם של כור ההיתוך, מוסד ביאליק, ירושלים 1999, עמ' 66-69.

פוטנציאל הפרשנות ברוח זו נכח כמובן בגרסה הראשונה של 'דירה להשכיר', אך בהקשר המו"לי של היצירה ולנוכח עיתוי הפרסום ספק אם זו היתה הפרשנות השלטת מכל אפשרויות הפרשנות שעמדו לנגד עיניהם של הילדים שהאזינו לסיפור.

בשבחי הקיבוץ וההתיישבות השיתופית

חווית הקריאה של גרסת 1948, כלומר ההאזנה המשותפת לסיפור, תמכה למעשה בדגם פרשנות אחר, פוליטי לעילא: פיזור ההתיישבות הקיבוצית והפניית עורף למי מהדיירים בכוח שהתיישבות זו אינה מתאימה להם. פרשנות פוליטית זו נשענה על השפעתם הבולטת של סיפורי הקיבוץ במשמר לילדים, ששרו שיר הלל לילדות הקיבוצית ולחברה השיתופית.³⁶ במילים אחרות, דגם הקריאה הפוליטית הזה היה כלי שמיש בארגז הכלים הפרשני של העיתון.

לאה גולדברג, 'דירה להשכיר'.
איירה: רות שלום. פורסם במשמר לילדים,
22.10.1948, עמ' 9

קריאה זו נתמכה, כבר בקריאת שורת השיר הראשונה, בקביעת מקומו של הבניין האלגורי בן חמש הקומות – לא במרחב עירוני כמתבקש אלא 'בעמק יפה, בין כרמים ושדות' דווקא. הנוף הכפרי הזה, המוזכר שוב בבית המסיים, ביסס קריאה הממשילה את חיי השלווה ההרמוניים של דיירי הבניין לחיי הכלל בקיבוץ. הילדים שהציצו באיוריה של שלום קיבלו חיזוק לפרשנות פוליטית זו באיור האחרון המתייחס למשפט: 'ובמגדל גרים עד היום שכנים טובים חיי-שלום'. את חיי השלום בחרה שלום לאייר כשיבה בצוותא, במרחב אחד (קצת כמו בבית הילדים) מתוך שוויתרה על המרחב הסיפורי הרשמי: החלוקה לקומות ולדירות פרטיות.

גרסת 1959: דגם הקריאה הממלכתית

מופע הבא של היצירה, ב-1959, היה למעשה היחיד מהשלושה שבו היתה לגולדברג השפעה ישירה על צורתו הכוללת ועל הכוונת אופן הקריאה בו. זה היה כאמור ספרון ראשון בסדרת ספרונים חדשה, 'ספרית חלון' מבית היוצר של ספריית פועלים, המאזר בידי הפסלת והציירת המודרניסטית שושנה הימן. את הסדרה ערכו יחד לאה גולדברג

³⁶ על הבולטות של סיפורי המקום הקיבוציים במשמר לילדים ועל התפקיד הפוליטי שלהם ראו: יעל דר, 'כחלוצים לפני המחנה הצעיר: שני דגמי חלוציות מתחרים בגירסא דינקותא של השומר הצעיר', ישראל, 23 (אביב 2016), עמ' 315-332.

ועורך צעיר שהביאה להוצאה כדי שיחליף אותה בעריכת ספרי הילדים, המשורר ט' כרמי. באותה העת גולדברג משכה את ידה מרוב עבודתה בהוצאה, והתרכזה בעבודתה האקדמית באוניברסיטה העברית בירושלים. הפעילות המשותפת הקצרה בין השניים, שכן ב־1962 עבר כרמי לערוך את ספרי הילדים בהוצאת עם עובד, הולידה את 'ספרית חלון'.

מובן שעצם פרסום הסיפור בנפרד, כספרון שלם, ביטל מראש את הנטייה המובנית במופעו הראשון בשבועון הפוליטי, לקרוא בו קריאה הקשרית, אקטואלית ופוליטית. הטקסט בגרסתו החדשה נועד להיקרא כיצירה שלמה וסגורה ולא כחלק ממכלול. יתר על כן, גרסתו החדשה לא יועדה רשמית לקריאה בצוותא בגן הילדים – להפך, בגודלה ובצורתה היה ממד אינטימי שכיוון לקריאה עצמאית של ילד בתחילת דרכו כקורא. כך,

לאה גולדברג, **דירה להשכיר**.
איירה: שושנה הימן. תל אביב, ספרית
פועלים, 1959, כריכת הספרון

בעוד הסיפור בעיתון היה נתון בידיה של גננת, כאן הוא יועד לילדיים קטנות באמצעות הפורמט הקטן והפעלול הגרפי שהושם על כריכות כל ספרוני הסדרה – חלון שקרא לכל ילד בנפרד לפתחו פיזית כדי לראות את שם הספר. את הממד האישי של הקריאה בישר גם ציור קלסתר פניו של ילד, אחד, המביט מעלה בסקרנות כלפי החלון הנפתח.

שלא כמו בגרסת 1948, הפעם ניתן לאיורים הדומיננטיים של הימן, שגדשו כל כפולה, תפקיד חשוב בהכוונת הטון וכיווני הפרשנות. עם זאת, כמו גרסת השבועון, גם הספרון היה ארעי באופיו, מעצם הדבר שלא היתה לו כריכה קשה ושהיה צנום וכרוך בסיכות מתכת, כמו מחברת. אם כן, היצירה גם במתכונתה זו לא תבעה לעצמה חיי מדף ארוכים.

דה־פוליטיזציה וחדשנות מודרניסטית

הקריאה היחידינית והפרטית שיועדה עתה ל**דירה להשכיר** משקפת הבדל גדול בתפיסת קהל היעד של היצירה ובאופי קריאתה: במקום קהילת קוראים פוליטיים במובהק, הקוראים יחד סיפור 'משלהם' במתכונת המחויבת לאקטואליה ולאידאולוגיה מפלגתית, הפעם הסיפור מכון לסובייקט־ילד הספון בדלת אמותיו ונהנה מסיפור טוב המאזין ביד אמן. דגם הקריאה הזה היה קרוב הרבה יותר לרוחה של גולדברג, שלא פעם הסתייגה בפומבי מגיוס הספרות בכלל וספרות הילדים בפרט לצו השעה ולאידאולוגיה פוליטית.³⁷

37 על העדפותיה הפואטיות בתחום הכתיבה לילדים ראו במאמרים הרבים שפרסמה במהלך חייה המקובצים בקובץ: לאה גולדברג, **בין סופר ילדים לקוראיו: מאמרים בספרות ילדים** (כינוס לאה חובב), ספרית פועלים, תל אביב תשל"ז.

הבחירה בהימן היתה למעשה בחירה מובהקת בא־פוליטי ובחדשנות האמנותית מעצם הדבר שהימן, ממש כמו גולדברג, עיקר עבודתה כאמנית מודרניסטית היה בזירה הנמנעת במתכוון מהעיסוק בצוק העתים ובאקטואליה המקומית.³⁸ עם זאת, ובדומה לקבוצה המודרניסטית בשירה שאליה השתייכה גולדברג, גם האמנים המודרניסטיים זוהו בדרך כלל זיהוי פוליטי עם הוצאת הספרים ספריית פועלים ומפ"ם. הבחירה בהימן סימנה אפוא את הספרון הראשון בסדרת הספרונים 'ספריית חלון' כספרון אמנותי חדשני, בעל מוטת כנפיים כלל־אנושית, הנמנע במתכוון מנקיטת עמדה פוליטית ברמה התמטית, אך כמזוהה מבחינה פוליטית עם השמאל הישראלי.³⁹

כשהתפרסמו איוריה של הימן לדירה להשכיר ב־1959, סגנונה האמנותי כבר היה מוכר לקוראי ספריית פועלים הצעירים מאיוריה ומהגרפיקה הייחודית לספר **שמוליקיפוד**, שראה אור ב־1955 ואשר בלט גם הוא באופיו המודרניסטי והא־פוליטי.⁴⁰ היצירה נחתמה אז בשם העט שלה ושל כותב הסיפור ט' כרמי, 'כוש' (כרמי ושושנה), סמל להורותם המשותפת לספר ולא פחות מכך לגיבורו, גדי, שהיה גם שמו של בנם.⁴¹ קשה היה להחמיץ את הדמיון שבין גדי זה לאותו ילד שנראה על הכריכה של כל ספרוני 'ספריית חלון', מביט מעלה אל החלון הקורא להיפתח.

הימן זכתה להבלטה יתרה בסדרת הספרים החדשה 'ספריית חלון'. מתוך 12 ספרונים שראו אור בסדרה ב־1959 איירה הימן ארבעה: **דירה להשכיר**, **למה לובשת הזברה פיזימה** מאת ע' הלל, **כדורגל עם השמש** מאת אידה ואהרן, ו**הסביבון החולה** מאת צילה כהן. במילים אחרות, הספרון **דירה להשכיר** ועמו הסדרה כולה נרתמו לקו אמנותי מודרניסטי וא־פוליטי זה, שזוהה באותן שנים עם מפ"ם.

38 גליה בר אור וגדעון עפרת (אוצרים), 'ששים שנות אמנות בישראל', **העשור הראשון: הגמוניה וריבוי**, משכן לאמנויות עין חרוד, עין חרוד 2008, עמ' 18-21.

39 על סגנונה האמנותי: שיר מלר־ימגוצ'י (אוצרת), **שושנה הימן: רטרוספקטיבה, 1923-2009**, מוזיאון הכט ומוזיאון וילפריד ישראל, חיפה וקיבוץ הזורע 2009.

40 כוש, **שמוליקיפוד**, ספריית פועלים, תל אביב 1955. על ההתרסה של ספר זה ושל עוד ספרים פרי עטה של המו"לות הקיבוצית בשנות החמישים ראו:

Yael Darr, 'Discontent from Within: Hidden Dissent Against Communal Upbringing in Kibbutz Children's Literature of the 1940s & 1950s', *Israel Studies*, 16, 2 (Summer 2011), pp. 127-150.

וכן ראו: מאמרה של מרית בן ישראל, 'מודרניזם לקטנים, או מה לעזאזל קורה שם, באיורים של שמוליקיפוד?', **עיר האושר: הבלוג של מרית בן ישראל**, 17.7.2012, <https://maritbenisrael.wordpress.com/> (אוחזר ב־15.12.2016).

41 איוריה לספר **שמוליקיפוד**, אף שלא חתמה עליהם בשמה, זיכו אותה בהכרה בתחום הגרפיקה. בכתב העת **עולם הדפוס** דווח ש'כוש' צוינה לשבח והוצגה בתערוכה **מלאכת הספר וייצורו בישראל**. ועדת התערוכה ציינה אותה לשבח 'בעד ביצוע טיפוגרפי המתקרב לרמה הבינלאומית', **עולם הדפוס**, 9 (מאי 1957), עמ' 3.

הקריאה האוניברסלית

נראה שגולדברג, שתמכה כאמור בעצמאות אמנותית ובהפרדה בין שירה ובין פוליטיקה ואקטואליה, הועידה לקוראי דירה להשכיר פרשנות הומניסטית כלל-אנושית בעיקר. בנסיבות קריאה אלה, המגדל הנטוע במרחב הכפרי נועד להתפרש כמקום פנטסטי במונחים הארץ-ישראליים, כמרחב מגורים שאינו פה ואינו שם, ולכן יפה לכולם.

החשיבות שראתה גולדברג בקריאה האוניברסלית ניכרת בעובדה שאף כי סופה של העלילה חוגג למעשה אחווה נשית, שהרי עם כניסתה של הדיירת החדשה לבניין הוא נהיה לקומונת נשים לכל דבר (תרנגולת, קוקייה, חתולה, סנאית ואחרונה חביבה – היונה) – למרות זאת בחרה גולדברג שלא לנקוט לשון רבים נקבה, אלא לשון הרבים המכלילה, זכר רבים דווקא: 'כך בעמק יפה, בין כרמים ושדות, עומד מגדל בן חמש קומות. / ובמגדל גרים עד היום, / שכנים טובים חיי-שלום'. בקריאה מכלילה זו, הרמוניה אנושית יכולה להתקיים רק אם כל שותפי ה'בית', ותיקים וחדשים כאחד, רוצים בה, ובתנאי שכולם ידעו לעקור מלבם דעות קדומות כלפי האחרים ואף לא להטות להן אוזן.

הימן תרמה בסגנונה האמנותי לקריאה אוניברסלית זאת. הימנעותה מהמקומי והעכשווי בולטת בתיאור הדמויות השטוח והמינימליסטי, הנוטה למופשט: בלא תווי פנים ייחודיים, מבלי לבוש או מחוות אופייניים. כמו כן המרחב הסיפורי: תוכו של הבית חסר כל אפיון מקומי מזהה – רקע שטוח חסר פרטים.

לאה גולדברג, **דירה להשכיר**. איירה: שושנה הימן. תל אביב, ספרית פועלים, 1959, כפולת עמודים פותחת (לא ממוספר)

גרסתה אמנם הדגישה את הפרט, אך לא כסובייקט אלא כערך הומניסטי כללי, היפוכו של הקולקטיב המסומן באמצעות המגדל. לפיכך, שלא כמו שלוס ב־1948, שמזמנת באיור האחרון את כל דיירי המגדל יחד בחדר גדול אחד כדי להדגים את נפלאות החיים בצוותא, אצל הימן מוצג המגדל בסוף הסיפור במלואו, ככלי הכלה ממודר, חסר פרטים. מרחב זה אמנם מייצג את הכלל, אך גם את קיומו של מרחב פרטי לכל אחד מפרטיו, את זכות הפרט להתערות בכלל אך לא להיבלע בו.

אינקלוסיביות ממלכתית

הוצאת הפוליטיקה והאקטואליה מהרמה הפרשנית של הסיפור תוך הבלטת האסתטיקה המודרניסטית וערכים הומניסטיים אוניברסליים – זו נבעה אמנם מהמשנה הפואטית המודרניסטית של שתי היוצרות ומהאופן שבו דמיינו את קהל היעד שלהן, אך לא הסתיימה שם. שהרי לכוונותיהם של היוצרים יש בסופו של דבר השפעה מוגבלת על התקבלותה של יצירה ועל אופני הבנתה. ב־1959, מועד פרסום הספר, הקריאה הא־פוליטית וההומניסטית שהועידו גולדברג והימן לקוראיהן עלתה בקנה אחד עם תהליך הדה־פוליטיזציה המהיר ששטף את תרבות הילד מאמצע שנות החמישים. עקב תהליך זה נחלשה מאוד היומרה להפעיל קריאה פוליטית אצל הילד הקורא.

אחד הגורמים העיקריים לתהליך הדה־פוליטיזציה המהיר היה נטישת שיטת הזרמים בחינוך ב־1953, והמעבר לחינוך ממלכתי א־פוליטי בהגדרתו, שאסר על עיסוקים פוליטיים במסגרת בית הספר. כידוע, החינוך הממלכתי לא הקיף את כלל ילדי ישראל, אך עצם הדבר שמרבית ילדי ישראל למדו מ־1953 בבית הספר השכונתי ולא בבית ספר המזוהה עם מפלגה מסוימת, ושחבריהם נקבעו על פי השכונה ולא על פי זיהוים המפלגתי – דבר זה שינה מהיסוד את שגרת חייהם של ילדי ישראל ואת נוכחות הפוליטיקה בחיי היום־יום שלהם. וכשמדובר בילדים צעירים, שאינם מביאים עמם הרגלים תרבותיים ישנים, שינויים אלה בנסיבות החיים הם מהירים ומוחלטים.

הספר במתכונתו האוניברסלית והא־פוליטית תאם את סיפור־העל הממלכתי שסופר עתה לילדי ישראל, שבמרכזו עמדו המדינה הריבונית, ציבור אזרחי ותרבותם המשותפת. על פי דגם קריאה זה, היצירה שרה שיר הלל לאתוס הממלכתי האינקלוסיבי, המזמן את כל אזרחי ישראל יחד לדור תחת קורת הגג הלאומית ולחלוק תודעת עצמאות משותפת. ובכל זאת, את דגם הפרשנות הממלכתי האינקלוסיבי בקריאה של 1959 צמצמה כנראה פרדיגמת 'כור ההיתוך' שהקוראים הצעירים עדיין נחשפו לה במערכת החינוך. בעשור הראשון למדינת ישראל גדלה אוכלוסיית גני הילדים ובתי הספר העבריים פי חמישה: מכ־100,000 לכחצי מיליון,⁴² ולמערכת החינוך יועד תפקיד ראשי בהצלחת מפעל הקליטה

42 בין 15.5.1948 ל־31.12.1959 עלו לארץ 945,261 עולים יהודים, מהם 378,175 ילדים ובני נוער עד גיל 19. מתוך לוח 6: עולים לפי המין והגיל (יהודים) 15.5.1948–1949, שנתון סטטיסטי לישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים תש"ך, עמ' 71.

לאה גולדברג, **דירה להשכיר**. איירה: שושנה הימן. תל אביב, ספרית פועלים, 1959, עמ' 5-6

שלהם. אמנם כבר מ־1950 – משפורסמו ממצאי ועדת החקירה הפרלמנטרית בראשות השופט גד פרומקין, שחקרה את הפוליטיזציה בחינוך ילדי העולים – הועלו ספקות בקרב אנשי ציבור, אנשי אקדמיה ודעת הקהל בכל הנוגע ליעילותו של 'כור ההיתוך', והוחל בגיבוש עקרונות סובלניים יותר לקליטה חברתית ותרבותית. עם זאת, גם בסוף העשור הראשון למדינה עדיין רווחו בבתי הספר הנחות היסוד הפטרוניות שלו, שעיקרן שימור מרבי של המרקם החברתי-תרבותי של היישוב הוותיק, קבלת הזר לשם המרת תרבותו, והתפקיד המרכזי שיוחס לילדי הארץ הצברים לסייע בתהליך המרה תרבותית זו של העולים החדשים.⁴³

על רקע זה, יש מקום להניח שדירה להשכיר נקרא גם ב־1959 כסיפור קולט עלייה בעיקר, המציג שוב ושוב את רצונם הטוב של דיירי הבניין הוותיקים (הקולטים) לאכלס את הדירה הריקה בדייר חדש ולאמצו אל קרבם. בהפעלת הפרשנות הזאת, הרואה בעלילת הסיפור אלגוריה להצלחת מפעל הקליטה, ספק אם בלטה העובדה שדווקא זה שבא מקרוב, על פי גולדברג כאמור, יש לו תפקיד גורלי בהצלחה 'למלא את הבית'. הימן מצדה דחפה לכיוון זה בהקצאת כפולות נדיבות לכל דייר בכוח, בעוד הדיירים הוותיקים מאוירים בקטן, כסמלים שטוחים שאינם משתנים.

43 ראו: צבי צמרת, **עלי גשר צר: החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר תשנ"ז, עמ' 75-108, 147-156, 248-249; ליסק, **העלייה הגדולה בשנות החמישים**, עמ' 69-74.

פרשנות זו – הרואה בפרט ובמרחב הפרטי נדבך הכרחי בקיומה של קבוצה – על מנת שתהיה זמינה ורווחת בקרב הקוראים, היתה דרושה לשם אימוץ תבנית פרשנות אינדיווידואליסטית, המתמקדת מבחינה אידאולוגית ופואטית באזרח הקטן, בבית ובמשפחה. תבנית פרשנות זו החלה לתת את אותותיה בשנות החמישים בשיח הציבורי בכלל ובשיח האמנותי בפרט, ועשתה גם את צעדיה הראשונים בתרבות הילד הישראלי. נוכחותה האפשרית בגרסת 1959, יותר משהיא משקפת מהלך נחוש מאתוס חלוצי קולקטיביסטי לאתוס אזרחי אינדיווידואליסטי, היא משקפת התלבטות המאפיינת תקופת מעבר. בשנות השבעים, במופעה הבא של דירה להשכיר ועם התקבלותה המהירה כקלאסיקה, היא תהיה מוסכמת על הכלל.⁴⁴

גרסת 1970: קריאה משפחתית בקלאסיקה לפעוטות

לאה גולדברג נפטרה ב־15 בינואר 1970. ביום העצמאות באותה שנה הוענק לה פרס ישראל מסוג מיוחד 'פרס הוקרה וזיכרון'. לציון מותה הוציאה ספריית פועלים אסופה של שלושה סיפורים פרי עטה כיוצרת, מעבדת ומתרגמת: הסיפור האלגורי 'דירה להשכיר', הדו־שיח המשפחתי ההומוריסטי בין בת לאביה 'כך ולא כך' (על פי קורניי צ'וקובסקי), והמעשייה העממית 'מעשה בשלושה אגוזים'.⁴⁵ כל השלושה יצאו לאור בנפרד, כספרונים ב'ספרית חלון' כעשר שנים קודם לכן. עתה שווקו בכריכה קשה, כיצירות פרי עטה של קלאסיקונית לילדים. מלאכת האיור ניתנה למאייר, הקריקטוריסט והצייר שמואל כץ, חבר קיבוץ געתון וממייסדיו. כץ, שנולד בווינה (1926–2010), היה ניצול שואה שעשה דרכו ארצה באניית מעפילים ב־1946, הוגלה למחנה המעצר בקפריסין והגיע לארץ ב־1947. מ'1949 עד 1953 היה כץ מאייר הבית של משמר לילדים, במקום רות שלום שנסעה ללימודים בצרפת.⁴⁶ ב־1954 הצטרף לעל המשמר כעורך גרפי ומאייר הבית.

44 אורית רוזין מצביעה על פער הולך ומעמיק בין השיח הרשמי השלטוני, שדבק בסיפור הקולקטיבי והאידיאליסטי, ובין זה האזרחי, שדיבר במונחים של פרט ושל משפחה. ראו: אורית רוזין, **חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים**, אוניברסיטת תל אביב והוצאת עם עובד, תל אביב 2008. בשדה הספרות הגדיר עצמו בשנות החמישים דור ספרותי חדש, 'דור המדינה', שקרא להתחלות פואטיות חדשות עם הפיכתה של ישראל למדינה ריבונית. החבורה, שהתגודדה יחד כחבורת 'לקראת' על שם כתב העת שלה שפעל בשנים 1952–1954, פעלה לפירוק הקולקטיב והפאתוס הלאומי הן בתוכני השירים הן באופני הכתיבה. ראו: מנחם ברינקר, 'דור המדינה: מושג תרבותי או פוליטי?', בתוך: יוסי מילי (עורך), **מלחמות, מהפכות וזהות דורית**, מרכז יצחק רבין לחקר ישראל, עם עובד, תל אביב 2001, עמ' 143–157.

45 גולדברג (1970), **דירה להשכיר**.

46 במסגרת זו אייר גם את האיורים של חברי חסמב"ה ומעלליהם, שהחלו להתפרסם בעיתון בקיץ 1949.

ראינו שגרסת 1959 עם איוריה של הימן פנתה לקהל היעד מבוגר יותר: מילדי הגן לילדים העושים צעדים ראשונים בקריאה עצמאית. גרסת 1970 שבה פנתה לקהל יעד צעיר. ואולם, שלא כשתי הגרסאות הקודמות גם יחד, היא גם הנמיכה ציפיות בכל הקשור לפרשנות אלגורית מושכלת של היצירה. בסגנונו הקריקטוריסטי וההומוריסטי דחף כץ להנאה מהיצירה אגב החלשת פוטנציאל הפרשנות האלגורית 'החשובה' (הפוליטית) או האליטיסטית (האמנותית) שהתאפשר בשתי הגרסאות הקודמות בהתאמה. שפתו החזותית היתה קלילה ושווה לכל נפש.

'בית' של הבניין

ואולם עיקר ההבדל בין גרסתו של כץ לשתי הגרסאות הקודמות נעוץ בנוכחותו הבולטת של פנים הבית. הדירה, על קירותיה, רהיטיה ודייריה, אותה דירה שעל שמה נקרא הסיפור, נעשתה בגרסתו למרכז הסיפור. הבית של כץ נהיה למרחב מוחשי, חד-פעמי, המוצג מבפנים, מנקודת תצפית של 'בן בית'. שלא כשתי גרסאותיו הקודמות של הסיפור, שבהן אין כל התייחסות חזותית לפנים הבניין, בגרסתו של כץ הפנים חשוב כל כך עד שלמענו הוא יוצר שיבוש חזותי תמים לכאורה ולמעשה בעל חשיבות רבה מאוד: הוא מפרק את המגדל. אף שהכתב המילולי מספר על מגדל בן חמש קומות, דירה בכל קומה, אצל כץ זהו מבנה רחב בעל ארבע קומות בלבד המסתיים בגגות משולשים, הדומה לבית הרבה יותר מאשר לבניין רב-קומות.

לאה גולדברג, **דירה להשכיר**. איור: שמואל כץ. תל אביב, ספרית פועלים, 1970. כריכת הספר

בכך למעשה מתפרק המבנה המרחבי הסמלי של גולדברג ויוצא מהמשוואה האלגורית. במקומו מופיע פנים הבניין לפרטיו: חדרי מדרגות, הדירות, החדרים, רהיטים, מרפסות. יתר על כן, כך שותל בו מאפיינים ישראליים טיפוסיים – אריחי הרצפה, המעקות המפורזלים, אפילו מערכת צנרת טיפוסית – כל אלה מפריטים את הבניין הסמלי ושולחים אותו אל המופר והאישי. במילים אחרות, המגדל זכה לכיות נמרץ ונהיה לבית של ממש, שמעורר רגשות ביתיים חמים. לפיכך דייריו משולים למעין משפחה, שחבריה חיים בהרמוניה שלווה ובטחת ולאורך שנים.

ד"רות הבנייז כדמויות משפחתיות

ראינו שגרסת הצירה של הימן דחפה לחדשנות אמנותית, לאסתטיזציה ולאוניברסליות, אך גם לניכור אליטיסטי – לחוסר הזדהות עם הדמויות בהיותן סטאטיות, שטוחות, ובלתי מעוגגות במקומי ובמוכר. ואילו כץ דחף להתרפקות משפחתית ונוסטלגית על הדמויות, שכן כולן מאופיינות כנשים ביתיות מהסביבה הקרובה ביותר: שכנות, אימהות או סבתות מקומיות.

אפיונן המגדרי המובהק של הדמויות בגרסתו של כץ אינו מובן מאליו. ראינו שגולדברג עצמה טשטשה את ההיבט המגדרי בבחירה לסיים את הסיפור בלשון המכלילה, זכר רבים, כדי שלא להתחילש את דגם הפרשנות האוניברסלי וההומניסטי. גרסאות 1948 ו־1959 תמכו במגמה זאת, שכן המאיירות נמנעו מלשוות לדמויות פנים ומבטים ושפת גוף שיאפיינו

לאה גולדברג, **דירה להשכיר**. אייר: שמואל כץ. תל אביב, ספרית פועלים, 1970, עמ' 4-3

לאה גולדברג, **דירה להשכיר**. אייר: שמואל כץ. תל אביב, ספרית פועלים, 1970, עמ' 9-10

אותן כסובייקטים נשיים. הן גם נמנעו מלהלביש את הדמויות - מעשה שהיה גורר שיוך מגדרי וחברתי ואף אופי מיוחד. ואילו כץ בגרסתו מבליט את האישיות של כל דמות ואת תחושותיה באשר להתרחשויות, וגם את נשיותה: חלקן שמנמנות ובעלות חמוקיים, הן לבושות בבגדי נשים מובהקים, מטפחות ראש, תיקי יד, סינרים ותכשיטים. אפילו שפת הגוף נשית: פכירת אצבעות, עמידה על קצות האצבעות בתנוחה המדמה נעילת נעלי עקב וכדומה. לבוש עירוני טיפוסי זה מסמן כמובן את הגיבורות כנשים שאינן בנות קיבוץ בעליל.

כץ מדגיש למעשה את הנשיות ביתר שאת, שכן הוא מסמן אותה אפילו בדמויות שאינן בהכרח כאלה: הזמיר מוצג כאישה מגונדרת בעלת חזה שופע, נועלת נעלי עקב, ואפילו השמש, שאין לה כל תפקיד בסיפורה של גולדברג, זוכה אצלו להאנשה נשית. כץ אף מוסיף בכמה מהכפולות גבעות עגולות, טופוגרפיה שאינה מוכרת כלל בסיפור של גולדברג, כחלק מהשפה החזותית העגלגלה של הספר כולו. בכך הוא כמובן מגיש גם פרשנות פמיניסטית, המתמקדת בסטראוטיפים הנשיים ובהפרכתם בזה אחר זה, אך בעיקר הוא שולח את הסיפור הביתה, אל המרחב הפרטי, המיוצג במקרה זה בנשים עירוניות. הנוכחות הנשית החדשה בתוך העלילה מכוונת למשפחה (הלא-קיבוצית) כאפשרות פרשנית רווחת לסיפור, כלומר לקריאתו כסיפור הדן והמאשר את שלמות המשפחה ואת החיים ההרמוניים של חבריה.

פרשנות זו קיבלה חיזוק בעצם חוויית הקריאה. בהינתן שנשים נתפסו בשנים אלה כמתווכות הטבעיות של ספרות הפעוטות במרחב הפרטי, הרי שקולן של הדיירות נשים

הנשמע בסיפור כדיבור ישיר הוכפל בחוויית הקריאה עצמה. במילים אחרות, הקולות הפואטיים של הדמויות מוחשיים ביתר שאת במסגרת המשפחתית בעצם הקריאה האימהית באזני הפעוטות. באופן זה סימנה דירה להשכיר של גולדברג וכך את פנים הבית כמרכז הסיפור אך גם עיצבה אותו כזירה המתבקשת לקריאתו. זירה משפחתית כפולה ומכופלת זו היא שהכשירה את גרסתה השלישית של היצירה לקלאסיקה.

הסכמה רחבה וארוכת שנים על מופתיות היצירה

בתרבות המערב המודרנית נתפסת ה'קלאסיקה הספרותית לילדים' כמאגר מוסכם ויציב יחסית של יצירות ודגמים ספרותיים לילדים שיש עליהם הסכמה רחבה וארוכת שנים באשר למופתיותם וערכם התרבותי. שלא כקלאסיקה הספרותית למבוגרים, שלעתים רק מצויה על המדף, לקלאסיקה לילדים יש היבט טקסי. ההסכמה הרחבה וארוכת השנים באשר למופתיותה ולחשיבותה מיתרגמת בכל הקראה מחדש לטקס בין-דורי המתרחש במרחב הפרטי, שבו דור אחד מתווך את היצירה למשנהו, כדי שהקורא-ילד יכיר ויוקיר את נכסי צאן הברזל של תרבותו ויבסס מכנה תרבותי משותף עם כלל בני דורו, בני תרבותו. בטקס הקריאה המשפחתי הזה בקלאסיקה נוכחות בתודעת הקוראים (המבוגרים לפחות) עוד קריאות רבות: קריאות שונות ברגע נתון (בסינכרוניה), כלומר ההנחה שהטקסט המופתי נקרא עתה על ידי קוראים רבים, בני התרבות; ובעבר (בדיאכרוניה), כלומר ההנחה שלטקסט יש עבר, שרבים קראו אותו במרוצת השנים והסכימו גם הם באשר למופתיותו; ונוסף על כך, הקוראים מדמיינים גם קריאות עתיד שמזומנות ליצירה הקלאסית בחלוף הזמן ועם חילופי הדורות: יום יבוא, מניחה הקוראת המבוגרת, וגם הילד הקטן המאזין עתה לסיפור יקרא אותו באזני ילדתו.

דגם הקריאה הזה בקלאסיקה לפעוטות, אותו טקס בין-דורי המתקיים בתוך המסגרת המשפחתית, מדגים את חילופי הדורות התקינים בחברה ואת יציבות תרבותה. סיפור-העל הזה מתלווה לקריאת דירה להשכיר במתכונתה השלישית בלבד, עם תום התהליך הארוך והאטי של בניית האומה, שתחילתו בתקופת היישוב וסופו אי-שם בתום העשור הראשון למדינה. רק עתה בשלה השעה לייסד את מדף הקלאסיקה של ילדי ישראל, אשר במקום שינוי, חלוציות ותמורה חרת על דגלו יציבות ארוכת שנים.

סיפור אחד – שלושה דגמי פרשנות: סיכום

המעבר האטי וההדרגתי של חברה השותפה במפעל בינוי אומה לחברה אזרחית במדינה ריבונית היה כרוך בשינויים בתפיסת 'הילד' בחברה הישראלית. במחקר התרבותי-היסטורי שנעזר בספרות לילדים כתעודות מחקריות נבחנות בדרך כלל תמורות תרבותיות מסוג זה ברמת התוכן: בייצוגי הילדים ביצירות, בעלילות שהילדים שותפים בהן ובתפקידים הדוריים המשתמעים מהן. במאמר זה נבחנו הלבטים והתמורות בתפיסת הילד מהיבט

מוזנח יחסית במחקר: קהל הצרכנים הספרותיים ואופני הקריאה והפרשנות שיוחסו לו. בבחינת גלגוליה של יצירה אחת, ששום דבר לא השתנה בתכנים המילוליים שלה, ניתן היה להתרכז בכל מה שאינו המילים עצמן: באובייקט המו"לי (עיתון, חוברת, ספר) ובחוויות הקריאה המשתמעת ממנו, באיור ובגרפיקה המפרשים את היצירה פירוש חזותי. ואכן, שלוש הגרסאות של היצירה הקנונית לפעוטות דירה להשכיר מלמדות על התלבטות בתפיסת 'הילד הישראלי' ועל ניסיון חוזר ונשנה להתאימה לקהילת קוראים שהדיוקן התרבותי שלה שב והשתנה ובזמן קצר.

ב-1948, באחת התקופות הגורליות ביותר בתהליך בינוי האומה הישראלית, הוגשה היצירה על דפיו של שבועון פוליטי השקוע בהווה, באירועי השעה המרעישים ובפוליטיקה המקומית. בגרסתה זאת יועדה היצירה בראש ובראשונה לקבוצה מצומצמת של קוראים, ילדי הקיבוצים וההתיישבות העובדת, שהיו אמורים לזהותה כ'שלהם'. קוראים אלה נועדו להפעיל על היצירה קריאה פוליטית ואקטואלית, שהורגלו לה, שבוע אחר שבוע, כצרכני השבועון. ב-1959, בתום עשור למדינת ישראל, זכתה היצירה לאסתטיזציה ולאונברסליזציה שהתיישבו עם האתוס הממלכתי האינקלוסיבי והאפוליטי שקידם משרד החינוך. הקוראים שלה במתכונת זו נחשבו אפוליטיים מעצם היותם ילדים, ועם זאת היה להם תפקיד ציבורי ברור. באפוליטיות החדשה שיוחסה להם ייצגו את האינטרס המשותף של כלל אזרחי ישראל, את הרגש הממלכתי המעפיל אל מעבר למחלוקות הפוליטיות ואל מעבר להבדלים המעמדיים והעדתיים.

גרסת 1970 עשתה את הבידול שהחל להסתמן בין המרחב הציבורי (הפוליטי) ובין המרחב הפרטי – מרחבו של הילד הישראלי – לבידול סגור וחתום. גרסה זו יועדה לילד הפרטי, לסובייקט פגיע ואהוב והספון בדלת אמות הבית, בחסותם האחראית של הוריו. קורא-ילד זה, שלא כמו הקורא-ילד הממלכתי, אינו אזרח במובן שאין לו דבר וחצי דבר עם המרחב הציבורי. הקורא-ילד נושל אפוא מיכולותיו הפוליטיות ואף איבד את תפקידו הציבורי. הקוראים הצעירים של דירה להשכיר נהיו מ-1970 לבן או לבת הזקוקים למשפחתם הקרובה כסביבה תומכת ומזינה.

שינויים קיצוניים אלה בתפיסת קהל היעד, כפי שנראו בשלוש הגרסאות של דירה להשכיר, אופייניים מאוד לתקופת מעבר, המתלבטת בין אתוסים ישנים לחדשים. העובדה שגרסת 1970 התקבעה בתוך זמן קצר כקלאסיקה מלמדת על הכרעה בדימוי הילד הישראלי. יתר על כן, היא מעידה שהתעורר צורך תרבותי חדש בישראל בסוף העשור השני לקיומה, בביסוסו של מדף קלאסיקה לפעוטות, מדף מוסכם של יצירות מכוננות לפעוטות שבעצם קיומו מלמד על יציבות תרבותית ועל המהלך התקין בין הדורות.

פוליטיקה

יחס הקק"ל ומנהל (רשות) מקרקעי ישראל להחכרת קרקעות קק"ל ללא יהודים: הלכה ומעשה

יוסי כץ

בתחילת 2011 אושר בכנסת תיקון 3 לחוק מקרקעי ישראל, שעניינו הגבלת הקנייה והעברת זכויות במקרקעין לזרים. התיקון הוא חלק מהרפורמה ברשות מקרקעי ישראל משנת 2009, שְלוותה בשורה של צעדי חקיקה.¹ אף שהליכי חקיקה להגבלת זרים ברכישת זכויות במקרקעין החלו עוד בסוף שנות השבעים של המאה ה-20, הם לא הסתיימו בחקיקה.² כך אפוא התיקון מ-2011 הוא הראשון – והיחיד – בנושא. אדגיש כי 'זרים' בעיני המחוקק אינם אזרחי ישראל בפועל או מכוח חוק השבות, ואילו הקרקעות מושא ההגבלות הן 'מקרקעי ישראל', כלומר קרקעות המדינה, קרקעות רשות הפיתוח וקרקעות קרן קיימת לישראל (להלן: קק"ל).³

הגבלות על העברת זכויות במקרקעין לקבוצות אוכלוסייה שונות בארץ ישראל בעת החדשה מוכרות זה מכבר. כך למשל הגבילו הטורקים העברת זכויות במקרקעין ליהודים.⁴ גם השלטון הבריטי בארץ ישראל הגביל – מכוח חוק הקרקעות משנת 1940 – רכישות קרקע מצד יהודים ואחרים.⁵ אותו שלטון הגביל העברות במקרקעין בארץ ישראל גם על כלל נתיני גרמניה וגרורותיה – יהודים ולא יהודים – בימי מלחמת העולם השנייה מתוקף פקודת הסחר עם האויב משנת 1939.⁶ אלא שהגבלות בהעברת זכויות במקרקעין בתקופה שקדמה להקמת מדינת ישראל היו גם מצד יהודים על שאינם יהודים. ראשיתן של הגבלות

- 1 ראו בהרחבה: יוסי כץ, "ביקש לקלל ונמצא מברך": העצמת רעיון הקרקע הלאומית בעקבות הרפורמה ב"מקרקעי ישראל" בשנים 2009-2012, 'מקרקעין', יד, 4 (אוקטובר 2015), עמ' 49-71.
- 2 רשומות, הצעות חוק, הצעת חוק 1484, 12.10.1980, חוק המקרקעין (הקניית זכויות לזרים) 1981, עמ' 17-22.
- 3 חוק מקרקעי ישראל (תיקון 3), 2011 התקבל בכנסת ביום 29.3.2011.
- 4 ראו למשל: לאה דוכן-לנדוי, החברות הציוניות לרכישת קרקעות בארץ ישראל 1897-1914, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1979, עמ' 11-50.
- 5 יוסי כץ, בחזית הקרקע: קרן קיימת לישראל בטרם מדינה, מאגנס, ירושלים 2002, עמ' 138-146.
- 6 הנ"ל, רכוש שנשכח: לגורל רכושם של קורבנות השואה המצוי בישראל, יד ושם, ירושלים 2000, עמ' 15-21.

אלו במדיניות החברות והגופים הציוניים שפעלו בארץ ישראל מן התקופה העות'מאנית. בדרך כלל היה ברור לגופים הללו כי ממניעים ציוניים הם לא יעבירו זכויות במקרקעין ללא יהודים. משכך, בדרך כלל לא בהכרח נכתבו ההגבלות בתקנות החברות והגופים הללו. אלו היו דברים ברורים מאליהם. כך למשל, מקור משנת 1913 שמתייחס לראשיתה של תל אביב מציין: 'תושבי תל אביב ישתוממו בוודאי אם ישאלו אותם, למשל, האם ישכירו דירה בשכונתם ללא יהודי והאם יכניסו את בנו של לא יהודי לגימנסיה שלהם'.⁷ עם זאת, ועד חברת אחוזת בית, הגוף שהקים את שכונת אחוזת בית – לימים תל אביב, קבע במפורש בתקנותיו מ'1906 כי השכונה שתיבנה תהיה שכונה עברית 'בה יגורו עברים במאה אחוז'.⁸

כידוע, מכל הגופים שעסקו בתקופת היישוב ברכישת קרקעות בלטה קק"ל. עד הקמת המדינה היא רכשה כמיליון דונם. מיד לאחר מכן היא רכשה מהמדינה עוד 1.35 מיליון דונם.⁹ בשנת 1907 נרשמה קק"ל כחברה אנגלית. בתזכיר התאגדותה, שהוא למעשה חוקת הארגון, נקבע כי נאסר עליה למכור מקרקעותיה והיא רשאית להחכיר בלבד. עוד הודגשה בתזכיר ההתאגדות הגבלת ההחכרה ליהודים בלבד. כן נאסר על החוכר להחכיר בחכירת משנה או להוריש את זכויותיו למי שאנו יהודי.¹⁰ כנגזרת מהחוקה אסרו חוזי החכירה של קק"ל גם העסקת עובדים לא יהודים על קרקעות קק"ל.¹¹

במאמר זה שמתי לי למטרה לבחון שלוש סוגיות שנגזרות מהאיסור אשר הטילה על עצמה קק"ל בחוקתה שלא להחכיר קרקעות ללא יהודים: הסוגיה הראשונה – האם חוקתה זו של קק"ל נשמרה בתקופת היישוב או שמא שלא כתפיסה המקובלת, על רקע מציאויות חדשות שהיתה קק"ל חייבת להתמודד עמן באותה תקופה, נבקעו בקיעים בתקנות המגבילות העברת זכויות ללא יהודים; הסוגיה השנייה – לברר כיצד התמודדה קק"ל במעבר מיישוב למדינה עם אתגר איסור ההחכרה ללא יהודים כאשר אלו הם אזרחיה של מדינת ישראל, מדינה אשר במגילת עצמאותה הבטיחה שוויון לכלל אזרחיה; והסוגיה השלישית שאני מבקש לבחון במאמר זה היא שאלת שמירת חוקת קק"ל מרגע העברת ניהול קרקעותיה למנהל מקרקעי ישראל – וכיום רשות מקרקעי ישראל (להלן המנהל) – בשנת 1960 עד היום. לשון אחר, כיצד התמודד המנהל עם המחויבות הכפולה והסותרת: האחת לחוקת קק"ל, והאחרת – לעקרון השוויון של המדינה.

- 7 יחיאל צ'לנוב, 'חמש שנים לעבודתנו בארץ ישראל' (ברוסית), מוסקבה 1913, עמ' 55.
- 8 יוסי כץ, 'חברת אחוזת בית 1906-1909, הנחת היסודות להקמתה של תל אביב', קתדרה, 33 (אוקטובר 1984), עמ' 168.
- 9 הנ"ל, והארץ לא תימכר לצמיתות: מורשת קרן קימת לישראל והחלת עקרונית בחקיקה בישראל, הקתדרה ללימודי תולדות הקק"ל ומפעליה ומכון קק"ל לחקר הציונות וההתיישבות, ירושלים 2002, עמ' 20-21; ארנון גולן, 'תפיסת קרקע ערבית על ידי ישובים יהודים במלחמת העצמאות', קתדרה, 63 (אפריל 1992), עמ' 122-154.
- 10 כץ, והארץ לא תימכר לצמיתות, עמ' 97-114.
- 11 הנ"ל, מחזון לחווה: תולדותיו ומורשתו של חוזה החכירה של הקרן הקיימת לישראל עם ההתיישבות העובדת, 1901-1960, הספריה הציונית, ירושלים 2012, עמ' 116-117, 285-286, 316-317.

יחס הקק"ל ומנהל (רשות) מקרקעי ישראל להחכרת קרקעות קק"ל ללא יהודים

במאמרי אני מתבסס על מקורות שנמצאים בארכיונה של קק"ל, השמור בארכיון הציוני המרכזי, והוא נחלק לחמישה פרקים שמסודרים כרונולוגית. הראשון עוסק בשנות השלושים, שאז אותגרה חוקתה של קק"ל לראשונה; השני עוסק בתקופה שעד ראשית שנות החמישים, שאז נפרצו הפרצות הראשונות בחוקה; הפרק השלישי והפרק הרביעי עוסקים בתקופת המעבר מיישוב למדינה, שאז ניצבה חוקת קק"ל מול עקרון השוויוניות של המדינה; והפרק החמישי עוסק בתקופה משנות השישים עד היום, מהעברת קרקעות קק"ל לניהול המנהל המחויב הן לחוקת קק"ל והן לעקרון השוויון במדינה.

שנות השלושים והארבעים: הפרצה בהחכרות לחברות וההתמודדות עם אתגרים מחוץ לארץ

עוד בראשית שנות השלושים התעורר בוועד הפועל הציוני – בעת דיון על תקנון – החשש שמא תחכיר קק"ל קרקעות לחברות מניות יהודיות, שכן במצב של חילופי בעלי המניות בחברה יכלו קרקעות קק"ל להיות בבעלות של לא יהודים. על רקע זה היו שדרשו לאסור על קק"ל בתקנונה להחכיר קרקעות לחברות. אלא שעמדה זו לא התקבלה בוועד הפועל, ובמקומה הוחלט לאפשר לקק"ל להחכיר אך ורק לחברות שנמצאות בשליטת יהודים ושכפועלותיהן בארץ הן עוזרות להתיישבות יהודים. על רקע זה, בשנות השלושים עד אמצע שנות הארבעים היתה המדיניות בקק"ל להחכיר 'את אדמתה לאותן החברות אשר לפי דעתה נמצאות תחת קונטרול יהודי, אם כי חלק ממניותיהן יכול להיות שייך לבלתי יהודים או לחברות אחרות שאין עליהן קונטרול יהודי'.¹² בקק"ל ידעו כי מדיניות זו אינה מונעת את העברת השליטה בחברה לידיים לא יהודיות, אך התרופה שהם חשבו עליה למקרה תאורטי כזה היה לבטל את חוזה החכירה, שכן החברה החוכרת חדלה מלהיות גוף אשר קק"ל רשאית על פי תקנותיה להחכיר לה קרקע, 'ועל כן חוזה החכירה הוא בטל והחכירה נגמרה'. עם זאת, עורך דינה של קק"ל שמואל אוסישקין היה ספקן אשר ליישמו ולהצלתו של פתרון כזה.¹³ בפועל, עד אמצע שנות הארבעים לא נאלצה קק"ל להתמודד עם אתגרים כאלה.

בשנות הארבעים החכירה קק"ל קרקעות רבות לחברות תעשייתיות במפרץ חיפה. על רקע זה החל לנקר במוחם של אנשי קק"ל החשש שאמנם הקרקעות מוחכרות לחברות שהשליטה עליהן היא בידיים יהודיות וגם הנהלותיהן נמצאות בידיים יהודיות, אולם קיים סיכוי לא מבוטל שבעתיד, בעקבות העברת מניות החברות מיד ליד, תעבורנה החברות לשליטה של לא יהודים. או אז יהיו קרקעות קק"ל בידיים לא יהודיות. אמנם קק"ל ביקשה לסתום פרצה זו בדרך של התניית ההחכרה בחובת החברות לכלול בתקנותיהן

12 הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), תיק KKL5/15617, מכתב ש' אוסישקין אל קק"ל מיום 18.1.1946.

13 שם.

סעיף שמחייב אותן לכלול אך ורק בעלי מניות יהודים – וכך גם נעשה – אך ברור היה שמשני טעמים לפחות אין זה פתרון מספק. ראשית, בעלי המניות יכלו לשנות את תקנות החברות; ושנית, חוק האגודות הנוהג אסר על הקמת חברות שמתבססות על עקרונות של דת ואמונה. אשר על כן הוצע בק"ל לכלול בחוזה החכירה עם חברות סעיף שמבהיר כי הקרקע מוחכרת להן אך ורק כי הן בשליטת יהודים וכי אם תשתנה מציאות זו, שמורה לקק"ל האפשרות לבטל את החוזה.¹⁴ עורך הדין שמואל אוסישקין לא תמך בפתרון שהוצע. קודם כול לא היה אפשר ליישם אותו בחברות גדולות, שכן באלה היו מלכתחילה משקיעים לא יהודים. ועוד לדבריו, הדברים יזיקו לקק"ל 'לא מעט במובן הפוליטי', ומה גם שמבחינה זו שני הסעיפים הקיימים כבר מזיקים לה.¹⁵ לפיכך לא שונה חוזה החכירה התעשייתי.¹⁶

הפרצה בהחכרה לחברות נותרה, ובשנות השלושים, כפי שנראה להלן, הופעלו על קק"ל לחצים בעניין הגבלת לא יהודים לרכישת זכויות בקרקעותיה. זו היתה הפעם הראשונה שהיא אותגרה בסוגיה זו. הרקע לכך קשור בהלוואה מכובדת שהתאמצה קק"ל לקבל בלונדון; התברר לה שהסעיפים בתקנונה ובחוזה החכירה שלה המגבילים לא יהודים עומדים לה למכשול בדרך להשגת ההלוואה שהיתה נחוצה לה ביותר באותו הזמן. המלווים הפוטנציאליים התנו את מתן ההלוואה במחיקת הסעיפים המגבילים לא יהודים מחוזה החכירה. מתברר כי המלווים היו גורמים פרטיים – יהודים ולא יהודים כאחד – אך דווקא היהודים, ובהם ישראל זיו (לימים הלורד זיו), הביעו את אי-הנוחות, בלשון המעטה, מהסעיפים המגבילים לא יהודים שבתקנון קק"ל. לדברי אברהם גרנובסקי, מי שעמד באותו הזמן בראש המערך הכלכלי של קק"ל ולימים יעמוד בראש קק"ל, התנגדויות המלווים היהודים 'הם סימפטומטיים ומראים בעליל מהי הרוח שהתחילה מנשבת בחוגים יהודיים ידועים באנגליה'.

ככלל, דירקטוריון קק"ל שלל זאת מכול וכול. אכן, אברהם גרנובסקי, חבר בכיר בדירקטוריון שלימים יעמוד בראש קק"ל, הפתיע באמרו כי ייתכן שבדיעבד לא היה צריך כלל להכניס סעיפים אלו לתקנות קק"ל ולחוזה החכירה, אך הוא הדגיש: 'לעורר כיום על דבר מחיקת סעיפים כאלה – זה יעורר התמרמרות צודקת בהחלט מצד הציבור הציוני', ולכן 'עמדת הדירקטוריון להצעה [...] צריכה להיות בהחלט שלילית והתשובה על הצעה כזאת יכולה להיות רק אחת: לא, זה לא יתכן'.¹⁷

חבר הדירקטוריון הרב ברלין הטעים: 'במקרה של מחיקת הסעיפים האלה – לא תהיה קק"ל קרן קימת כי אם קרן קרקעית סתם, ולא לישראל כי אם לכל העולם כולו'. הרמן

14 אצ"מ, תיק KKL5/15617, מכתב א' יעלי אל קק"ל מיום 31.12.1945.

15 שם, מכתב ש' אוסישקין אל קק"ל מיום 18.1.1946.

16 ראו דוגמת חוזה חכירה תעשייתי משנות הארבעים: אצ"מ, תיק KKL5/13902. וכן ראו שם, תיק KKL5/15617, מכתב א' יעלי אל קק"ל מיום 2.1.1946; אצ"מ, תיק KKL5/15617, מכתב א' יעלי אל קק"ל מיום 31.12.1945.

17 אצ"מ, תיק KKL10, פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל מיום 6.7.1936.

שטרוק, מנציגי מפלגת המזרחי בדירקטוריון, מחה על עצם הדיון בנושא: 'על הצעה כזו אין אפילו לדון ולהתווכח, יש לדחות אותה בשתי ידיים'. עמיתו זלמן שוקן דחה על הסף את השינויים מכיוון נוסף: 'הקק"ל מאספת כספים בסיסמא של "קניית אדמה לקניין עולם לאומי לעם ישראל" ואילו רק מבחינה משפטית גרידא, ולא גם מבחינה עקרונית, אי אפשר ואסור לקק"ל להוציא מתקנותיה את הסעיפים היהודיים'.¹⁸ כך אפוא לא נותר ליושב ראש הדירקטוריון באותו זמן מנחם אוסישקין אלא לסכם ולקבוע: 'תשובת הקק"ל להצעה למחוק מספר התקנות את הסעיף שהקק"ל מחכירה את אדמתה רק ליהודי ומחווה החכירה של הקק"ל את הסעיף על דבר חובת החוכר לעבד את הנחלה בעבודה יהודית – התשובה על ההצעה הזאת היא שלילית בהחלט'.¹⁹

במעבר למדינה: הסרת ההגבלות מחווה החכירה להלכה, אך לא בהכרח למעשה

הקמת המדינה בחודש מאי 1948 הציבה לפני קק"ל שורה של אתגרים. אתיחס למרכזיים שבהם: ראשית, עזיבת הערבים במלחמת העצמאות ותום המנדט שהחזיק באדמות המדינה הותירו בידי המדינה שזה עתה קמה עתודה של מיליוני דונם שהיה אפשר ליישבם מיד הן לצורך הרחבת יישובים קיימים ששיוועו לקרקע והן לצורך הקמת יישובים חדשים. למעשה לא היה עוד צורך בקק"ל כגואלת קרקעות ארץ ישראל. קברניטי המדינה לא יכלו לקבל את מאווייה של קק"ל להוביל את כל עניין הקרקע במדינה כפי שעשתה לפני הקמת המדינה בשעה שרוב רובם של שטחי מדינת ישראל היו בידי המדינה. זאת ועוד, המשך קיומם של מוסדות הממשלה שבדרך, ובכלל זה קק"ל, עמד בסתירה לייסוד המדינה ועקרון הממלכתיות. צל כבד עמד אפוא על המשך קיומה של קק"ל. קק"ל – כחפצה חיים – היתה חייבת למצוא יעדים חדשים של פעילות אשר יצדיקו את קיומה ואת המשך הזרמת התרומות מיהדות העולם. יעד הפעילות העיקרי שעליו הכריזה קק"ל זמן לא רב לאחר הקמת המדינה, כתחליף לגאולת הקרקעות, היה הכשרת הקרקע במובן הרחב ביותר של יעד זה. קק"ל היתה אמורה להפוך אפוא מגואלת הקרקע ליוצרת הקרקע. לצד ההכרח להצדיק את קיומה וכהמשך לכך, על קק"ל היה להסדיר את מערכת קשריה עם המדינה, ואלה סוכמו בשנת 1960 באמנה בין הצדדים.²⁰ אתגר שני שהתמודדה עמו קק"ל היה הצורך להפוך את עצמה לגוף ישראלי, שכן היא נחשבה חברה אנגלית, על כל המשמעויות הקשורות בכך. כך נהגו גם מוסדות ציוניים אחרים שהיו רשומים כחברות בחוץ לארץ, כמו

18 שם.

19 שם.

20 וראו גם: אברהם גרנובסקי, 'על סף המדינה', קמה: ספר שנה של הקרן הקיימת לישראל לבעיות העם והארץ, מסדה, הרצליה תש"ח, עמ' 11-31; הנ"ל, 'התנועה והמדינה', קמה, ירושלים תש"י, עמ' 1-16.

בנק אפ"ק וחברת הכשרת היישוב. קק"ל החלה את 'גיורה' מיד עם הקמת המדינה וסיימה אותו עוד במחצית הראשונה של שנות החמישים.²¹

אתגר שלישי שעמו התמודדה קק"ל מרגע הקמת המדינה היה המשך 'יהדותה' במדינה, ושלא כמו האתגרים הקודמים, זה מלווה אותה למעשה עד היום. עם הקמת המדינה התחדדה מאוד סוגיית השארתם של הסעיפים המגבילים לא יהודים בתזכיר ההתאגדות של קק"ל ובחווה החכירה שלה. כזכור, סעיפים אלו התייחסו לאיסור ההחכרה ללא יהודים ולאיסור העסקתם של לא יהודים על אדמות קק"ל. זה היה על רקע שוויון הזכויות שניתן לכלל אזרחי המדינה – יהודים ולא יהודים כאחד – עם הקמתה והבעייתיות הקשורה בהותרתם של סעיפים המפלים לרעה לא יהודים על כנם. עם הקמת המדינה היה על קק"ל גם להתמודד עם חיבור תזכיר התאגדות חדש שהתבקש עם שינוי השלטון ועם הקמת חברת קק"ל האמורה להירשם בישראל. חברה זו ירשה במונחים רבים את קק"ל ההיסטורית, שהוקמה ב־1907 ושזכור היתה רשומה כחברה אנגלית.²²

מתברר כי הדעות בין מקבלי ההחלטות בקק"ל בסוגיית ההגבלות על שאינם יהודים היו חלוקות וההתנהלות בפועל לא היתה אחידה ועקיבה, אגב ניהול תורה שבכתב ותורה שבעל פה. בשורות הבאות אבחן את הסוגיה ואפרט בעניינה.

כעולה מפרוטוקולים של דירקטוריון קק"ל משנת 1950, עם הקמת המדינה סבר יושב ראש דירקטוריון קק"ל אברהם גרנות (גרנובסקי) כי יש לבטל את הסעיפים המגבילים לא יהודים לנוכח בעיית האפליה לרעה. מאוחר יותר הוא הצהיר כי שינה את דעתו וביקש להבחין בין הלכה למעשה. להלכה, עם הקמת המדינה ושוויון הזכויות שהוענק לערביי ישראל, וכן החשש שבמציאות החדשה 'האיסור בחווה יכול להעמיד אותנו במצב לא נעים כלפי חוץ' הוא סבר שיש למחוק את הסעיפים המגבילים לא יהודים מחווה החכירה. למעשה, הוא חשב שעל קק"ל להקפיד על החלת הסעיפים (שיימחוקו) המגבילים לא יהודים גם אם אינם כתובים. שני נימוקים היו לו לכך:

א. העם היהודי אוסף כסף מתרומות כדי לקנות אדמה בשביל יהודים. ב. גידול מספר הערבים בארץ שהוא כיום יותר מ־175,000 איש, על ידי הריבוי הטבעי ובהתחשב עם ריבוי המסתננים ועם אלה שיבואו באופן חוקי, יכול להוות מיעוט גדול ומסירת האדמה להם יכולה להיהפך לבעיה קשה שהממשלה לא תהיה די חזקה כדי לעמוד בפני בעיה זו. הדבר הוא רציני ואני רוצה לחזק את הקק"ל. נוכחתי לדעת שהשאלה לא ירדה לחלוטין מהפרק והיא יכולה להיהפך לפרובלמה כלכלית רצינית. מה יהיה אם הערבים יעבדו בשכר יותר קטן מאשר היהודים; אני מאמין להשוואה של השכר וייתכן שהערבים ירצו לעבוד בשכר מופחת כדי להתחרות ביהודים. לא הייתי רוצה בשום פנים שיכניסו בחווה את שאלת העבודה העברית

21 ראו בהרחבה: יוסי כץ, 'מאנגליה לישראל: הרישום המשפטי של קק"ל כחברה ישראלית בראשית שנות החמישים והשלכותיו', קתדרה, 155 (ניסן תשע"ה), עמ' 131-160.

22 שם.

ואני מאמין כי גם בלי סעיף כזה תוכל הקק"ל לעמוד על המשמר, האיסור בחוזה יכול להעמיד אותנו במצב לא נעים כלפי חוץ. כל הנימוקים האלה מביאים אותי להצעה לביטול רשמי בחוזה החכירה של הסעיף שלפניו אין הקק"ל יכולה להחכיר את אדמותיה אלא רק ליהודים. למעשה עלינו לשמור על הסייג ולא להחכיר אדמה לכולם אלא לפי בחירתנו אנו.²³

גרנות הוסיף טענה רשמית שזימנה לו מפלט מההיבט האידאולוגי, וכך אמר: 'בתקנות של הקק"ל אין זכר לתקנה על דבר חובת עבודה יהודית על אדמת הקק"ל. סעיף כזה נכנס לחוזי החכירה של הקק"ל כעבור עשרים שנה מסיבות שונות'.²⁴

דעתו של אהרן בן-שמש, אחד מיועציה של קק"ל לענייני משפט מאז שנות הארבעים, דמתה לדעתו של גרנות. מאז אמצע שנות הארבעים ניסה בן-שמש לחבר חוזה חכירה אחיד במגזר החקלאי, ובקשר להגבלת לא יהודים הוא קבע: 'ברור שאין לחשוב על סעיפים מפורשים בחוזה החכירה בעניין חכירה ללא יהודים, או בעניין עבודה עברית. אין לשכוח שהערבים הם אזרחים שווים זכויות במדינה ואם קבענו בתור תנאי שעל החוכר להיות אזרח [מדינת ישראל] הרי לא נוכל להפלות בין אזרח לאזרח'.²⁵

אחדים בדירקטוריון ביקשו להותיר על כנם את הסעיפים המגבילים לא יהודים. אף שהם היו מוכנים לשקול את מחיקת הסעיף האוסר על לא יהודי לעבד את קרקעות קק"ל, שכן ממילא הוא לא הוחל במקומות רבים, הם חששו שמא תפתח השמטת סעיף זה 'פתח להתיישובות ערבים על אדמת הקק"ל' ולהחכרת מגרשים ללא יהודים. לכך הם התנגדו נחרצות. לעומתם, מרבית חברי הדירקטוריון תמכו בעמדתו של גרנות בהקשר הרשמי, אם כי לא ברור אם גם תמכו בהמלצתו בעניין ההתנהגות בפועל.²⁶ כך, בחוזי החכירה העירוניים של קק"ל שנערכו בשנות החמישים ובחוזי החכירה החקלאיים מאותו זמן (החוזים התלת-שנתיים) לא נכללו הסעיפים המגבילים לא יהודים. צוין רק שהחוכר אינו רשאי להעביר את זכויותיו לאחר ללא הסכמת קק"ל. עם זאת, תקנונה של חברת קק"ל הישראלית הותיר את ההגבלה על לא יהודים מלחכור את קרקעותיה של קק"ל, אם כי הגבלה זו היתה מעורפלת ומרוככת. אוסיף כי חוזי החכירה של מנהל מקרקעי ישראל שהוקם בשנת 1960 ירשו את חותם חוזי החכירה של קק"ל משנות החמישים, ולא היו בהם הגבלות מוצהרות על לא יהודים.

כאמור, זמן קצר לאחר הקמת המדינה החלו בקק"ל לפעול למען רישומה של החברה כחברה ישראלית לצד הותרתה של החברה האנגלית. למעשה החברה החדשה היתה אמורה

23 אצ"מ, תיק A202/161, תמצית השיחה שהתקיימה ב-20.3.1952 בין גרנות לעורך הדין א' בן-שמש בנושא אישיותו של החוכר.

24 אצ"מ, תיק KKL10, פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל מיום 24.9.1950.

25 אצ"מ, תיק KKL10, פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל מיום 24.9.1950. וכן ראו: אצ"מ, תיק A202/150, מכתב א' בן-שמש אל קק"ל מיום 12.3.1952.

26 אצ"מ, תיק KKL10, פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל מיום 24.9.1950 וראו גם: כץ, מחוזן לחוזה, עמ' 215-216.

לרשת את רוב תפקידי החברה האנגלית.²⁷ בין שאר הסוגיות המשפטיות המורכבות שהיו כרוכות בהקמת החברה הישראלית עלתה לדיון סוגיית הגבלת ההחכרה על לא יהודים. כזכור, תזכיר ההתאגדות של קק"ל האנגלית מ-1907 הגביל את קק"ל להחכיר ליהודים בלבד. עורך דינה של קק"ל שמואל אוסישקין היה הראשון שהעלה את שאלת הבלעדיות של היהודים – בתזכיר שכתב שבועיים לאחר הקמת המדינה. הוא רמז כי עוד לפני הקמת המדינה היו שראו בסעיפים אשר הקנו ליהודים בלעדיות משגה מדיני 'יש לחשוב שטענות אלו תהיינה בעלות משקל עוד יותר גדול כשידובר על חברה חדשה שעליה לפעול במדינת ישראל'.²⁸

שמואל אוסישקין, נאמן לתפיסתו עוד משנות הארבעים, חשש אפוא מהותרת הבלעדיות של היהודים בתזכיר החברה החדשה. הקמתה של חברה אשר מבוססת על אפליה לרעה על בסיס לאומי היתה בעייתית ביותר במדינה החדשה, שכל העולם צופה בשבע עיניים בצעדיה הראשונים. גם אהרן רייט וסיוול כהן, עורכי הדין הבריטים של קק"ל, שעסקו עבודה בסוגיית הקמתה של חברת קק"ל הישראלית, ציינו בתזכיר שחיברו ביולי 1948 כי הגבלת לא יהודים בתזכיר החברה החדשה בעייתית, בלשון המעטה, משורה של נימוקים. ראשית, 'דבר זה ייחשב בעיני רבים לאפליה חמורה נגד האזרח הלא יהודי של המדינה'.²⁹ שנית, אם תהיה קק"ל שותפה לתכניות פיתוח שונות שיכללו הפקעות מבעלי קרקעות לא יהודים, 'במקרה כזה יהיה רצוי, ובמקרים רבים למעשה חובה, שקק"ל החדשה תחכיר חלקים מהאזורים האלה לבעלים הקודמים הלא יהודים, אלא שהדבר יהפוך בלתי אפשרי אם ההוראות הקיימות, האוסרים על החכרה ללא יהודים תשמרנה'.³⁰ שלישית, עוד בעבר, מדיניות ההחכרה ליהודים בלבד זכתה לביקורת מבית ומבחוץ. יתרה מכך, הוועדה האנגלו-אמריקנית שביקרה בארץ ב-1946 יצאה נגד הגבלות הבריטים על מכירת קרקעות ליהודים. היא עמדה על כך שהתקנות תוחלפנה בכאלה שמבוססות על חופש מכירה והחכרה ללא קשר לגזע, לקהילה ולדת. לשון אחר, הקהילה הבין-לאומית יצאה נגד חקיקה שמפלה לטובה יהודי או מפלה לרעה ערבי. אשר על כן לא זו בלבד שלא ייתכן כי מי שהופלה לרעה יפלה לרעה אלא שגם יש לתת את הדעת לעמדה הבין-לאומית בעניין.³¹

רביעית, 'יש לזכור גם שחלק מקרקעותיה של קק"ל נמצאות מחוץ לגבולות המדינה היהודית כפי שנקבע בהחלטות האו"ם מנובמבר 1947. חלק מקרקעות אלה נמצאות באזור שהוקצה למדינה הערבית לפי החלטה זו. רשויות המדינה הערבית עלולות לנקוט צעדים

27 כץ (לעיל הערה 21).

28 אצ"מ, תיק KKL5/15909, תזכיר אוסישקין מיום 30.5.1948, 'צורתה המשפטית של קק"ל במסיבות החדשות'.

29 ארכיון המדינה, תיק 3132/12, תזכיר א' רייט וא' סוויל כהן בעניין המעמד העתידי של קק"ל, 28.7.1948.

30 שם.

31 שם.

להעניש את קק"ל בטענה שהיא מפלה ערבים. אם האיסור האמור בתזכיר נגד החכרת קרקע ללא יהודים יפורש על ידי בתי המשפט באזור המדינה הערבית הזאת, הם עלולים לטעון שאיסור זה אינו מחייב כי הוא מנוגד למדיניות ציבורית. דעתנו היא שגמישות מוגברת בתזכיר נדרשת על מנת לאפשר לקק"ל להגיע להסדרים משביעי רצון עם רשויות המדינה הערבית (לכשתקום) בנוגע לקרקעות קק"ל באזור המדינה הערבית.³²

חמישית, הסעיפים המגבילים לא יהודים בתזכיר ההתאגדות של קק"ל משנת 1907 נחוצים פחות כיום, שכן הם נועדו להיות 'אמצעי ביטחון הכרחי' כדי להגן על מעמד היהודים בארץ ישראל בזמן הקמת קק"ל, לפני יותר מ-40 שנה. אך עם הקמת מדינת ישראל הסיבה לאמצעי הביטחון הזה איבדה הרבה מכוחה. לכן נראה רצוי שאיסור זה נגד החכרת קרקע ללא יהודים לא ייכלל בתקנון הקק"ל החדש.³³

עורכי הדין רייט וכהן לא יכלו להסתפק בהבעת תפיסת עולמם ואפילו לא במתן הסבר מקיף על אודות הקשיים המדיניים והמשפטיים הקשורים בהכללת הסעיפים הנוגעים ליהודים בתזכיר החברה החדשה. אשר על כן הם שפכו אור על בעיה משפטית שעלולה לצמוח אם יוחלט להשמיט את הסעיפים המגבילים לא יהודים. רייט וכהן הבהירו כי אם אכן כך ייעשה, ייווצר הבדל מהותי בין קק"ל הקיימת (הבריטית) לזו המוקמת (הישראלית); תפקידה המרכזי של קק"ל – רכישת קרקע כדי ליישב יהודים בדרך של החכרה ולסייע להם בדרכים אחרות (אלו מובאות בתזכיר ההתאגדות של החברה הקיימת כמה פעמים) – יינטל מהחברה החדשה. בשל כך לא תתאפשר העברת רכוש של קק"ל הקיימת לחדשה, שכן תזכיר החברה הקיימת מאפשר העברת הרכוש – במקרה של פירוק החברה – אך ורק לגוף או לגופים יהודיים שמטרותיהם דומות למטרות החברה הקיימת. ככל העולה מתזכירם של רייט וכהן עולה כי נטיית לבם היתה להמליץ על מחיקת הסעיפים המגבילים לא יהודים, אולם המציאות המשפטית לא אפשרה להם לעשות זאת. תזכירם בעניין הסעיפים המגבילים לא יהודים נותר ללא המלצה.³⁴

המבוי הסתום שהגיעו אליו רייט וכהן הוא כנראה הבסיס למסמך הצעת החלטה לדירקטוריון מינואר 1949, שחיבר ככל הנראה עורך הדין שמואל אוסישקין בניסיון לנגוס בעוגה ולהותירה שלמה. הוצע כי בתזכיר ההתאגדות של החברה הישראלית, 'חוץ לסעיף אחד האומר שמטרתה העיקרית של החברה היא לרכוש קרקעות למטרת התיישבות יהודים עליה, יבוטלו כל ההגבלות המגבילות את זכות פעולות החברה ליהודים וחברות יהודיות בלבד'.³⁵ ייתכן כי ההצעה הזאת קשורה גם לעובדה שבדיוק באותו זמן נחתם הסכם 'המיליון הראשון', שהמדינה מכרה בו לקק"ל מיליון דונם של קרקעות של ערבים שבעליהן עזבו

32 ש.ם.

33 ש.ם.

34 ש.ם.

35 אצ"מ, תיק KKL5/15909, הצעת החלטה של הדירקטוריון בעניין צורתה המשפטית של קק"ל מינואר 1949.

אותן. לסוגיה זו היבט מדיני מרכזי. ריכוך הגבלות קק"ל על קרקעותיה היה יכול אולי להכחות את ההתנגדות הבין-לאומית להעברת האדמות הנטושות מידי המדינה לקק"ל. כך או כך, אוסישקין, שהיה מופקד ישירות על הכנת תזכיר החברה החדשה, נותר עקיב בדעתו שיהיה זה בעייתי מאוד לשמור על הסעיפים המפלים לרעה לא יהודים במדינת ישראל. לכן בפנייתו ליועץ המשפטי לממשלה במארס 1949 הוא הציע – כמו מסמך הצעת ההחלטה לדירקטוריון, חודשיים קודם לכן – שלא לציין בתזכיר החדש את האזכורים המפלים לרעה לא יהודים, למעט זה הפותח את התזכיר והמציין שמטרת קק"ל לרכוש קרקעות למטרת התיישבות יהודים. היועץ המשפטי לממשלה חיוק מאוד את עמדתו של אוסישקין בהביעו 'את התנגדותה החריפה של הממשלה להכנסת סעיפים מגבילים מסוג זה בתקנות'.³⁶ במאי 1949 לא נותר לאוסישקין אלא להביע בבירור את עמדתו לפני חברי הדירקטוריון, להבדיל מההיסוס הקל שהפגין בחודשים הקודמים. הוא הבהיר:

תזכיר ההתאגדות [משנת 1907] של הקרן הקיימת מגביל באופן מפורש את פעולות החברה לסוג ידוע של אנשים והחברה רשאית להנחיל זכויות ידועות רק להם. סעיף 3 (1) מגדיר את מטרת החברה ברכישת קרקעות בשטח המותר לשם ישוב יהודי על קרקעות אלה. סעיף 3 (3) מרשה לחברה להחכיר מקרקעותיה רק ליהודי או לחברה שהיא חברה תחת פיקוח יהודי ומטרתה לעזור לישוב יהודי. סעיף 3 (5) מרשה לחברה לתת תרומות לאיזו מטרה המסייעת לענייני היהודים בשטח המותר. סעיף 3 (18) מרשה לחברה לתת הלוואות ליהודים בשטח המותר. גם בימים שקדמו [להקמת המדינה] נשמעה בקורת חריפה של סעיפים אלה בתקנות המדגישים הפליה בין סוגי אנשים שונים על סמך גזעם. גם באופן מעשי נתקלה קרן קימת בקשיים רבים בקשר עם איסור להחכיר מקרקעותיה לחברות ומוסדות בלתי יהודים. לפעמים הוכרחה לנקוט עמדה שנראתה לא לטובתו ולא לכבודו של הישוב; כך למשל היא לא הייתה רשאית להחכיר בחכירת משנה חלקה קטנה מאדמות האוניברסיטה לממשלת צרפת להקים עליה בניין מכון לתרבות הצרפתית של האוניברסיטה או כאשר קק"ל לא הייתה רשאית להסכים שברקליס בנק ישכור דירה לסניפו בהדר הכרמל בבית העומד על אדמת הקק"ל. אולם אם עד עכשיו הייתה הצדקה להגבלות מפורשות מסוג זה כאשר קק"ל פעלה בארץ תחת שלטון זר, אין לראות הצדקה כזאת במוסד שיווצר במדינת ישראל... אמנם אין להסכים שתקנות הקק"ל לא תכלולנה סעיף המדגיש שמטרתה היא עזרה להתיישבות יהודית, אולם נדמה שמספיק יהיה למטרה זו להשאיר את ההגבלה בסעיף 3 (1), אולי בשינוי מה בניסוח ולא לחדש את שאר ההגבלות הכלולות בסעיפים אחרים.³⁷

36 'אצ"מ, תיק KKL5/15909, תזכיר ש' אוסישקין – 'הצורה המשפטית של קרן קימת' – מיום 5.5.1949; שם, מכתב א' בן-שמש אל הלשכה הראשית של קק"ל מיום 6.5.1949 בעניין צורתה המשפטית של קק"ל בעתיד.

37 שם, תזכיר ש' אוסישקין, וכן מכתב א' בן-שמש.

בישיבת הדירקטוריון שהתקיימה כשנה לאחר מכן, בתחילת אפריל 1950, אמר אוסישקין דברים דומים. הוא חזר על נימוקיו בעבר (כמו הביקורת על הסעיפים בתקופת היישוב, מניעת אפליה לרעה במדינת ישראל, שכל אזרחיה יהיו שווי זכויות לפי החוק) וחזר וקבע שתזכיר החברה החדשה צריך לכלול בעניין היהודי סעיף אחד בלבד 'המדגיש שמטרתה היא עזרה להתיישבות יהודית'.³⁸ אוסישקין ביקש אפוא לבטל את מגבלת ההחכרה ליהודים בלבד, שהיתה עד אז יסוד מוסד בעקרונות קק"ל ועבודתה המעשית.³⁹ אציין כי לא מן הנמנע שמלבד הנימוקים המשפטיים ידע אוסישקין כי אם לא 'תתיישר' קק"ל עם נורמות אי-האפליה לרעה הקשורות בטבורה של המדינה, תשתמש המדינה לצרכיה הקרקעיים אך ורק במיליוני הדונם שנפלו לידיה עם עזיבת הערבים ותוותר על קרקעות קק"ל. דבר זה עמד בניגוד לאינטרסים של קק"ל, אשר ממילא נאבקה באותם ימים על המשך קיומה במדינה.

חברי הדירקטוריון שהשתתפו בדיון היו חלוקים בדעותיהם בנוגע לדברי אוסישקין. דניאל אוסטר סבר כי המטרה של החברה החדשה צריכה להישאר זהה לזו הקיימת – התיישבות יהודים על הקרקע, 'אולם צריך למצוא נוסחה שלפיה אפשר יהיה להחכיר מאדמת הקק"ל ללא יהודים במקרים מיוחדים'.⁴⁰

אברהם הרצפלד סירב לאפשר התיישבות של לא יהודים על קרקעות קק"ל, אך ככל הנראה ידע על כל הבעיות שהציגו עורכי הדין אוסישקין, רייט וכהן. לכן הוא הציע 'ש[אם] המדינה תחפוץ ליישב ערבים, היא תוכל לעשות זאת על ידי חילופי קרקע [עם קק"ל]'.⁴¹ לשון אחר, מאחר שתקנות קק"ל התירו לה בעיקרון לבצע חילופי קרקעות, אם יתעורר הצורך ליישב ערבים על קרקעות קק"ל, תקבל קק"ל בתמורה קרקעות מהמדינה.

ברל לוקר נותר ב'צריך עיון'. הוא עורר את השאלה 'איך אפשר יהיה להתאים את התקנה של הקק"ל שהיא מחכירה אדמה רק ליהודים, עם חוקת המדינה שלפיה יינתן שוויון זכויות לכל האזרחים מבלי הבדל דת או גזע', אך לא הציע כל פתרון.⁴²

עמדותיו של יושב ראש הדירקטוריון גרנות (גרנובסקי) בסוגיה כולה בשנותיה הראשונות של המדינה לא היו עקיבות, ועתה הוא ביקש לשמור על הסעיפים המגבילים לא יהודים ועל נאמנות לעקרונות היסוד של קק"ל ולמחויבותה לתורמים, משום שקק"ל 'מאספת כספים מכל שדרות העם היהודי בארץ ובתפוצות למטרה מסוימת: רכישת קרקעות בארץ ישראל להתיישבות יהודים על הקרקע. היא מצווה אפוא לקיים את המטרה שבשבילה נאספו הכספים'.⁴³ את בעיית האפליה לרעה ואת הבעיות האחרות הקשורות בסעיפים המפלים לטובה יהודים הוא הציע לפתור בדרך של הכנסת סעיף לתזכיר החברה

38 אצ"מ, תיק KKL10, פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל מיום 9.4.1950.

39 שם.

40 שם.

41 שם.

42 שם.

43 שם.

החדשה 'שייתן אפשרות חוקית לעשות יוצא מן הכלל במקרים מיוחדים'.⁴⁴ עמדתו של גרנות היתה המשך לדברים שאמר כחצי שנה קודם לכן בדירקטוריון, בעת שניתח את תפקידיה העתידיים של קק"ל במדינת ישראל לנוכח מלחמת העצמאות, הקמת המדינה, השתחררותן של קרקעות רבות שהיו בבעלות ערבית והטענה שרווחה באותם ימים כאילו תם תפקידו של הארגון. הוא טען כי המדינה מחויבת לשוויון מלא לכל אזרחיה ללא הבדל עדה, מעמד ולאום וכי לכן 'לא תוכל להוציא חוק שלפיו תהיה הבעלות על הקרקעות בארץ לקניין לאומי רק של בני עם ישראל, כן לא תוכל לקבוע תקנה שלפיה יהא חוכר האדמה מחויב להעסיק בעבודה שכירה רק פועלים יהודים, כגורם בעל חשיבות רבה לקליטת עולים חדשים'. משכך הדבר, קק"ל – ורק היא – תוכל להפלות לטובה יהודים ולהוציא מן הכוח לפועל את הגשמת הבעלות הלאומית על הקרקעות בארץ ישראל והפניית חלק ניכר מהעולים לעבודה חקלאית.⁴⁵

עם זאת, בסופו של הדיון התקבלה החלטה פה אחד: 'מחוץ לסעיף האומר שמטרתה העיקרית של החברה החדשה היא לרכוש קרקעות בכפר ובעיר למטרת התיישבות יהודים עליה; כל שאר ההגבלות המגבילות את זכות פעולות החברה ליהודים ולחברות יהודיות בלבד, תבוטלנה'.⁴⁶ זו היתה למעשה עמדתו משכבר הימים של היועץ המשפטי אוסישקין, והוא גם זה שניסח את הצעות ההחלטה.⁴⁷

אציין כי בשנת 1951 דחה שמואל אוסישקין (שנשאר איתן בעמדתו) את הרעיון לסתום את הפרצה המאפשרת ללא יהודים לרכוש זכויות חכירה באדמות קק"ל (בדרך של רכישת מניותיהן של החברות היהודיות הרוכשות זכויות חכירה בקרקעות קק"ל) על ידי חיוב החברות לנפק לקק"ל מניה מיוחדת אשר מקנה לה זכות סירוב להקצאת מניות רגילות או להעברתן.⁴⁸ הוא חשש שמא הטלת מגבלות שכאלה תרתיע חברות מלהקים מפעלים על אדמות קק"ל.⁴⁹ בקק"ל עוד היו מוטרדים שמא יגיעו קרקעות המוחכרות לחברות תעשייתיות לידים לא יהודיות, ולפיכך הוצע שוב, כעבור שנים מספר, להוסיף לחוזה החכירה עם חברות את הפסקה הזאת: 'במקרה שהחוכר הוא חברה, אגודה או שותפות [...] בכדי למנוע כל ספקות, על החוכר להשיג הסכמת הקרן לפני העברת כל מניה או מניות לאחר'.⁵⁰ ברם ההצעה להוסיף סעיף מגביל זה לחוזה החכירה לא יושמה.

44 שם.

45 אצ"מ, תיק KKL10, פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל מיום 27.9.1949.

46 שם, מיום 9.4.1950.

47 אצ"מ, תיק KKL5/17293, הצעת החלטה של הדירקטוריון, נוסח מוצע מאת ש' אוסישקין מיום 10.5.1950.

48 בדרך זו פעלה קק"ל בהתקשרויותיה עם חברות מניות שעסקו בבניית בתי מגורים על קרקעותיה, וכך יכלה לפקח על בחירת המשתכנים. על כך ראו: אצ"מ, תיק KKL5/18918, תזכיר ה' קאופמן בעניין החכרת מגרשים של קק"ל לחברות תעשייתיות ומסחריות מיום 26.7.1951.

49 שם.

50 אצ"מ, תיק KKL5/22269/1, מכתב א' יעלי אל מחלקת השיכון מיום 11.10.1954.

במחצית השנייה של שנת 1950 ובשנת 1951 עסקו בקק"ל בניסוח תזכיר ההתאגדות ופעלו לאשר את החברה החדשה על פי חוק מיוחד, הלא הוא חוק קק"ל, 1953. במחצית הראשונה של שנת 1952 אושרו סעיפי תזכיר ההתאגדות של החברה החדשה בדירקטוריון קק"ל, בהנהלה הציונית ובוועד הפועל הציוני. בהתייחס לוועד הפועל הציוני, נקבע אז כי הוא ישמש גם האספה הכללית של קק"ל.⁵¹ בעניין ההגבלות על לא יהודים הבהיר עורך הדין אוסישקין כאשר הוגש התזכיר לאישור הוועד הפועל הציוני לאחר שאושר בדירקטוריון בזה הלשון:

אם כי מטרת הקק"ל גם בעתיד תהיה לעזור להתיישבות היהודים בלבד, על ידי מסירת קרקעות להתיישבותם, הרי יכול להיות צורך לפעמים להחכיר חלקת אדמה לבלתי יהודים או לחברה בינלאומית, ואיסור מפורש זה יוצר רושם בלתי רצוי של הגבלות כביכול גזעית, אשר היהודים בכל העולם מתנגדים להן. על כן מוצע שבתקנות החדשות יישאר הסעיף הנוכחי שמטרת החברה היא לרכוש קרקעות לשם יישוב יהודים כמו שזה בתקנות הקיימות, אולם יתוקנו שאר הסעיפים על ידי ביטול הסעיף להחכיר ליהודים או להקדים כספים לבלתי יהודים. יש לחשוב שגם בלי איסורים מפורשים אלה ידע הדירקטוריון של הקק"ל לנהל את עבודת המוסד בהתאם למטרה המפורשת הכלולה באותו סעיף שנשאר ללא שינוי.⁵²

הבהרה זו נועדה להרגיע את חברי הוועד הפועל הציוני, שהיו כאמור חברי האספה הכללית של חברת קק"ל הישראלית, ולהבטיח כי מעשית לא חל שינוי בעקרון היסוד של קק"ל – החכרה ליהודים בלבד – הגם שברור היה כי מבחינה משפטית חל שינוי מן הקצה לקצה. מאז לא יכלה קק"ל להצהיר הצהרה משפטית כי תקנון התאגדותה מחייב אותה להחכיר קרקעות ליהודים בלבד, והעניין נותר לשיקול הדעת של הנהלתה. כזכור, בחוזי החכירה של קק"ל שחוברו בשנות החמישים, שלא כקודמיהם, כבר לא היה סעיף שחייב החכרה ליהודים בלבד. אכן, קרקעות הוחכרו לפעמים לערבים, אך הדבר נעשה בדרך כלל לתקופות קצרות ועקב צורכי השעה.⁵³ כך גם תמך גרנות בשנות החמישים בהחכרת משנה

51 כץ (לעיל הערה 21), עמ' 150.

52 אצ"מ, תיק KKL5/19028, תזכיר 'ארגונה של קק"ל כחברה ישראלית – תקנות החברה החדשה', 26.2.1952.

53 למעשה גם קודם להקמת המדינה החכירה קק"ל קרקעות לערבים, אם כי כאמור היה זה בדרך כלל לתקופות קצרות. ראו למשל: אצ"מ, תיק L18/1362, מכתב י' ויץ אל חברת הכשרת היישוב מיום 14.11.1928. מתברר כי ההתיישבות העובדת העסיקה ערבים על קרקעות קק"ל, וכי לאחר הקמת המדינה החכירה ההתיישבות העובדת קרקעות לערבים וכן היו שותפויות בין יישובים שהוקמו על אדמת קק"ל ובין ערבים. כך, למשל, בצער ובאכזבה גדולה כתב ביולי 1961 משה ארזי, מהוועדה לענייני חברה בתנועת מושבי העובדים, אל לוי אשכול, שר האוצר ויושב ראש מחלקת ההתיישבות, את הדברים האלה, שתוקפם נכון עד היום: 'רצוף בזה [...] מכתבנו [...] בעניין הפעלת החווה עם המתישבים, האוסר החכרת קרקעות (לרוב לערבים) [סוגריים במקור], לפיו תראה באיזה מידה מסתלף ומשתבש מפעל ההתיישבות המפואר שתחילתו כיבוש עבודה וכיבוש עצמנו לעבודה

של מקרקעין באוניברסיטה העברית (אלו היו בבעלות קק"ל) לממשלת צרפת. זו ביקשה להעניק סכומים ניכרים לאוניברסיטה לבניית 'בית לתרבות צרפתית' בתנאי שההחכרה תירשם על שמה. גרנות גם תמך בהחכרת משנה של מקרקעין של קק"ל לממשלת ארצות הברית. 'ממשלה שנותנת עזרה כה גדולה למדינה היהודית קשה לסרב לה להיות חוכרת משנה'.⁵⁴

כאמור, במחצית הראשונה של 1952 אישרו בקק"ל ובמוסדות ההסתדרות הציונית את תזכיר ההתאגדות של חברת קק"ל. באמצע 1954 אישר אותו שר המשפטים. התזכיר הותיר כלשונו את הסעיף הראשון מהתזכיר ב-1907, שלפיו מטרת קק"ל קניית קרקעות כדי ליישב עליהן יהודים, אך הסעיף שבתזכיר זה, אשר מנע מקק"ל החכרה ללא יהודים, בוטל.⁵⁵ במקומו נכתב בתזכיר החברה הישראלית 'להחכיר כל חלק ממקרקעיה של האגודה בתנאים ובדרכים שיראו בעיניה'.⁵⁶

1960 והלאה: הגבלת לא יהודים על קרקעות קק"ל מכוח האמנה עם המדינה

מראשית שנות השישים, עם הקמתו של מנהל מקרקעי ישראל, חדלה קק"ל לנהל את קרקעותיה, ובכלל זה לעסוק בהחכרתן. גוף מדינתי שהוקם בשנת 1960, הלוא הוא מנהל מקרקעי ישראל (וכיום רשות מקרקעי ישראל) הוא זה שנקבע לנהל את קרקעות המדינה, את קרקעות רשות הפיתוח (קרקעות הערבים שעזבו את הארץ במלחמת העצמאות) ואת קרקעות קק"ל.

העברתן של קרקעות קק"ל לניהולו של המנהל היתה קשורה בהסכם שהגיעו אליו המדינה וקק"ל לאחר שנים של דיונים. ההסכם קיבל את השם 'כתב האמנה בין מדינת ישראל לבין הקק"ל', 28.11.1961. הסעיפים הרלוונטיים באמנה לענייננו הם: העברת קרקעות קק"ל לניהול המנהל; קק"ל (כמו רשות הפיתוח והמדינה) נותרת כבעלים על קרקעותיה; 'אדמות הקק"ל ינוהלו [...] בכפיפות לתזכיר ולתקנות ההתאגדות של הקק"ל'; אם ראה המנהל, לעניין עסקה מסוימת, לחרוג בפרט זה או אחר מעיקרון מדיניות זה

וסופו – מושבות, הנקודה ממנה התחלנו. התחלפנו בתפקידים: הערבים כובשים את העבודה אצלנו וביתר הצלחה, ויש לחשוש שבעקבות כיבוש זה, גם הקרקעות והמשקים בחלקם, יעברו במשך הזמן – אליהם. אנו מאבדים זכותנו המוסרית על הקרקע ובסופו של דבר נאבדנה למעשה'. על כך ראו: אצ"מ, תיק S15/42933, מכתב מ' ארזי אל ל' אשכול מיום 18.7.1961. וכן ראו: כץ, מחזור לחווה, עמ' 216-217.

54 אצ"מ, תיק A202/161, תמצית השיחה שהתקיימה ב-20.3.1952 בין א' גרנות ובין א' בן-שמש בנושא אישיותו של החוכר.

55 כץ (לעיל הערה 21), עמ' 151-152.

56 'תזכיר ההתאגדות של חברת קק"ל הישראלית', ילקוט הפרסומים, 354 (10.6.1954), עמ' 1196-1199; קק"ל, תזכיר ותקנות התאגדות [חמו"ל], ירושלים 1954, עמ' 8, סעיף 3 (ה).

(או עקרונות אחרים שנקבעו באמנה) – 'לא תיעשה עסקה כאמור אלא באישור המועצה [מועצת מקרקעי ישראל] ולגבי מקרקעים הרשומים על שם הקק"ל – בהסכמת הקק"ל'. האמנה הגבילה אפוא את המנהל מלהחכיר את קרקעות קק"ל אלא רק בהתאם לתזכיר ההתאגדות של קק"ל.⁵⁷ סעיפי האמנה לא שונו מאז 1961 עד היום.

על רקע כל מה שתיארתי וניתחתי בפרק הקודם, על פי תזכיר ההתאגדות של חברת קק"ל הישראלית, לא היתה כל מניעה שהמנהל ישווק את קרקעות קק"ל גם ללא יהודים. מאליה עולה השאלה אם אין בכך סתירה לסעיף באמנה המחייב את המנהל להחכיר את קרקעות קק"ל בכפוף לתזכיר ההתאגדות של קק"ל. סעיף זה רומז בהכרח שלקק"ל אסור להחכיר ללא יהודים. ואם לא זאת הכוונה, למה נועד הסעיף הזה באמנה?

ראשית, דומה כי מתן מענה לשאלה זו מחייב מודעות להשתרשותו העצומה בתודעת מקבלי ההחלטות בקק"ל ובמנהל של הסעיף המגביל החכרה ללא יהודים בתזכיר ההתאגדות מ-1907, אף שבוטל. האתוס שזכה לחיזוק רשמי מסעיף מטרת קק"ל הישראלית (שלא שונה מתזכיר 1907) 'לקנות [...] קרקעות [...] לשם יישוב יהודים'⁵⁸ הוא שקבע.

שנית, אף שבשנת 1954 בוטל הסעיף המגביל את קק"ל מלהחכיר ללא יהודים, אין זה אומר כי הוא התיר לקק"ל ולמנהל שבא בנעליה החכרה גורפת ללא יהודים. מהדיונים בקק"ל בנושא זה, שתיארתי בהרחבה למעלה, אנו למדים שהשינוי נועד למנוע מתיחת ביקורת על אפליה לרעה או אבסורדים שנוצרו כאשר נשמר בקפידה הסעיף המגביל בתזכיר ההתאגדות משנת 1907.

שלישית, כמעט כל קרקעות קק"ל נרכשו בתקופה שמאז הקמת קק"ל עד שינוי תזכיר ההתאגדות בשנת 1954; הן נרכשו בעזרת תרומות העם היהודי בידיעה שיוחכרו ליהודים בלבד כפי שנקבע בתזכיר ההתאגדות מ-1907. חובת הנאמנות כלפי התורמים חלה על קק"ל הישראלית, אשר קיבלה עליה עם קרקעותיה של קק"ל האנגלית גם את חובותיה. דומה כי ההסברים האלה מבהירים את המורכבות הקשורה בהעברת זכויות ללא יהודים מאז אושר תזכיר ההתאגדות של חברת קק"ל הישראלית. מורכבות זו היא הסיבה שהאמנה עם המנהל מ-1960 מחייבת את המנהל לנהל את קרקעות קק"ל בכפיפות לתזכיר ולתקנות ההתאגדות של קק"ל. כאמור, אם לא היתה כל הגבלה על החכרה ללא יהודים בקק"ל הישראלית לא נדרשה הכפפת ניהול קרקעות קק"ל לתזכיר ההתאגדות, שהרי במה שונה מעמדם של קרקעות קק"ל מקרקעות המדינה ומקרקעות רשות הפיתוח שבנוגע אליהן הכול מסכימים כי אי-אפשר להגביל את החכרתם לשום אזור במדינה – יהודי או לא יהודי. הכנסת התניה באמנה מבהירה שההחכרה ללא יהודים בשום אופן אינה יכולה להיות גורפת. בשל כל אלו היה המנהל בעימות מובנה: מצד אחד, וכמתחייב מהאמנה עם קק"ל, הוא לא יכול להחכיר את קרקעות קק"ל לערבים. מצד אחר כגוף מדינתי שמחויב לשוויון מלא לכל אזרחי המדינה, הוא לא יכול להגביל את מכרזי שיווק הקרקעות, שבכללן קרקעות

57 כץ, והארץ לא תימכר לצמיתות, עמ' 139-145.

58 שם, עמ' 98.

קק"ל, ליהודים בלבד. הפתרון שנמצא במנהל דמה מאוד למה שהציע עוד בשנת 1950 חבר דירקטוריון קק"ל אברהם הרצפלד: ביצוע עסקת חליפין בין קרקעות קק"ל לקרקעות המדינה, תוך כדי שימוש בסעיף שבתקנון קק"ל המתיר לה להחליף מקרקעותיה עם קרקעות של גורמים אחרים, ובלבד שמדובר בגודלי קרקע שווים. לשון אחר, כל אימת שהתכוון המנהל לשווק קרקעות של קק"ל בוצעה עסקת חליפין במקרקעין אלו עם קרקעות המדינה; כך בסופו של דבר יכלו אזרחים שאינם יהודים לזכות אך ורק בקרקעות המדינה, ולא במקרקעי קק"ל. חלק מהתהליך היה חילופי קרקעות מדינה, שזכו בהן בעבר יהודים, בקרקעות קק"ל באופן שעל רוכשי זכויות חכירה של יהודים נרשמו קרקעות קק"ל אף ללא ידיעת בעלי הזכויות. את השיטה היטיב לתאר בשנת 2004 מנכ"ל המנהל אז יעקב אפרתי באמרו: 'הפתרון שניתן – חליפין – התרגום המעשי שלו הוא כלהלן: אדם שגר בבית משותף ויש לו קרקע מדינה, המנהל, ללא כל הודעה וללא קבלת הסכמת החוכר, משנה לו את הבעלות על הקרקע לקרקע קק"ל'.⁵⁹ אעיר כי הסכמתה של קק"ל לפתרון תמוהה, שכן מהבחינה האידאולוגית הציונית של קק"ל ובידיעת מטרותיה ההיסטוריות מה זה משנה אם קרקעות קק"ל מוכרות ללא יהודים ישירות או שאלה מוכרות ללא יהודים בעקיפין? בתחילת שנות האלפיים גברו הקולות בקרב ראשי המנהל נגד שיטת החליפין. ראש המנהל אז והיועצת המשפטית ראו בכך הליך לא תקין מכמה סיבות. ראשית, עצם העברת הבעלות בקרקעות ללא ידיעת החוכרים; שנית, העברה הגבילה את החוכר בכך שאינו יכול להעביר את זכויותיו ללא יהודים; ושלישית, בעת חידוש החכירה נאלץ החוכר, שקרקעותיו היו בעצם של קק"ל, לשלם דמי חכירה מסוימים, שלא היה עליו לשלםם אילו נותרו קרקעותיו כבתחילה על שם המדינה. כך תיארה את הבעייתיות היועצת של המשפטית אז של המנהל, עורכת הדין רחל זכאי:

זה היה יותר חילופי דירות או מגרשים ואני לא חשבתי שסביר שהמדינה תעשה מאחורי הקלעים עסקאות בנכסים שכבר מוכרים, באופן שהחוכרים של המדינה ייהפכו לחוכרים של הקק"ל, כי אז פתאום תחול עליהם המגבלה למכור או להשכיר ליהודים בלבד [...] זה פשוט לא מתקבל על הדעת. אם המגבלה רלבנטית שיתמודדו אתה במישרין. הדרך הזו של פתרון אד הוק שגורם למגבלות לחוכרים אחרים לא מקובלת בעיני.⁶⁰

על הרקע הזה הוחלט במנהל להקפיא את חילופי הקרקעות הפרטניים ולפעול כנדרש באמנה בין קק"ל ובין המדינה משנת 1961. לשון אחר, במכרזים שפרסם המנהל הוא הבהיר כי לא יוכל לשווק קרקעות של קק"ל למי שאיננו יהודי או לאשר העברת זכויות במקרקעין שרשומים על שם קק"ל מיהודי למי שאינו יהודי. נוהל חדש זה גרר ב-2004 הגשת עתירות לבג"ץ מטעם משפחות ערביות ומטעם ארגונים ערביים, והכול בטענת אפליה לרעה.⁶¹

59 הדס שפר, 'מכתב הרבנים – הגרסה של מנהל מקרקעי ישראל', בלכליטט, 3.1.2011.

60 שם.

61 שם.

בשנת 2007 הבהירה המדינה, באמצעות היועץ המשפטי לממשלה, כי הצדק עם העותרים, ואילו קק"ל ביקשה להמשיך לכבד את האמנה אגב המשך השימוש בפרקטיקת חילופי הקרקעות. על רקע זה ביקשה המדינה לדחות את הדיון וההכרעה בבג"ץ עד שתמצה את המשא ומתן עם קק"ל ותגיע לעמדה מוסכמת עמה. בג"ץ נענה לבקשת הדחייה, אך קיבל הכרעת ביניים אשר לפיה, עד שישוּב לדון בנושא יוכל המנהל להמשיך בשיטת חילופי הקרקעות הפרטניים בתנאי שהקרקעות שתקבל קק"ל יהיו באזורים אשר אינם מפותחים והקרקעות אינן ניתנות לשיווק. ברם פתרון זה לא נראה לעותרים בטענה שאין הוא מתייחס לעניין העקרוני של הפליית לא יהודים לרעה בכל הקשור לשיווק קרקעות קק"ל. כך או כך, עד למועד כתיבת המאמר לא קיבל בג"ץ הכרעה עקרונית בסוגיה, ובתוך כך הוא נענה לבקשות חוזרות ונשנות של המדינה לדחיות. מדיניות המנהל בכל השנים מאז 2007, שאז הציג היועץ המשפטי לממשלה את עמדתו, היא לפעול

בהתאם לעמדת היועץ המשפטי לממשלה כפי שהוצגה בבג"ץ 7452/04 אבו ריא נגד המנהל [...] לפיה מנהל מקרקעי ישראל חייב לקיים את עקרון השוויון ואסור לו להפלות על רקע של השתייכות לאומית גם בפעילותו כמנהל אדמות שבבעלות קק"ל ולפיכך פעילות המנהל ושיווק הקרקעות המנוהלות על ידו, לרבות אדמות קק"ל, נעשות ללא כל הגבלה באשר לזהות הרוכש. המנהל ממשיך בהסדר הביניים של חילופי קרקעות בין המנהל לקק"ל המאפשר שיווק והעברות זכויות לאזרחים שאינם יהודים בקרקעות קק"ל וזאת עד לגיבוש ואישור הסדר סופי בין הצדדים [קק"ל והמדינה].⁶²

אוסף כי בקיץ 2015 נמנע בג"ץ מלקבל החלטה בעתירה דומה שהגישו גורמים ערביים. הפעם – נגד חברה יהודית שעוסקת בפיתוח קרקעות שבמקורן הן קרקעות קק"ל. בג"ץ פנה לצדדים לפתור הסוגיה מחוץ לכותלי בית המשפט.⁶³

סיכום

מטעמים לאומיים-ציוניים תזכיר ההתאגדות של קק"ל משנת 1907 הבהיר כי קק"ל מנועה מלהחכיר את קרקעותיה ללא יהודים. לא היתה זו ההגבלה היחידה שהטילה קק"ל מטעמים לאומיים על שאינם יהודים. כך, חוזה החכרה שלה לא אפשר העסקת לא יהודים על אדמותיה. שנים רבות יכלה קק"ל לקיים את הסעיף בתזכירה האוסר על החכרה ללא יהודים. ברם ככל שבתקופת המנדט הלכו והתרחבו מפעלי קק"ל, כן התבררו המורכבות והבעייתיות הקשורות בשמירה מלאה על סעיף זה, הן במובן הפוליטי והן במובן הכלכלי. עם זאת,

62 שם.

63 ערך 7, 7.7.2015.

כל תקופת המנדט לא חשבו בק"ל שיש לגרוע סעיף זה מהתקנון, שכן בלעדיו מהות קק"ל כגוף שמיועד לעם היהודי בלבד לא היתה יכולה להמשיך להתקיים, ושלא לדבר על המחויבות לתורמים. אלו העלו את תרומתם לקק"ל בידעה שזו מחויבת לתוכן תקנונה. מנגד, קק"ל בחרה שלא לחשק את סעיף ההחכרה ליהודים בלבד, ובפועל היא התעלמה במודע ממציאויות מורכבות שלנוכח התרחבות מפעליה – ונכון יותר התרחבות המפעלים המתפתחים על קרקעותיה – ייתכנו זכויות ללא יהודים על קרקעותיה.

הקמת המדינה והמציאות שנוצרה, שלפיה קק"ל היא גוף שמפלה לרעה לא יהודים, אתגרו מאוד את קק"ל. לא פלא שהקונסנזוס בדירקטוריון בסוגיית הסעיפים המפלים לרעה לא יהודים – קונסנזוס זה נשמר בעידן שקדם להקמת המדינה – לא נשמר לאחר הקמת המדינה; זאת ועוד, אין זה פלא שההתפתחויות בדיוני הדירקטוריון אשר דן בסוגיה היו לעניין שבשגרה, ובכלל זה השמעת עמדות לא עקיבות. כך נוכחנו שיושב ראש הדירקטוריון גרנות הציע תחילה לבטל את הסעיפים המגבילים לא יהודים אך להגביל בפועל, ואילו כעבור זמן סבר שיש להותיר על כנם את הסעיפים המגבילים לא יהודים בנימוק שיש להשאיר את קק"ל כגוף המפלה לטובה יהודים, שכן המדינה לא תוכל להפלות לרעה לא יהודים, בענייני הקרקעות. לא מן הנמנע שהשינוי בעמדותיו של גרנות קשור לסוגיית המשך קיומה של קק"ל; סוגיה זו הטרידה את ראשיה לאחר הקמת המדינה כשנראה היה כי תם תפקידה בגאולת הארץ.

כך או כך, בפועל, השינויים שהתבטאו בסעיפים הרלוונטיים בתזכיר ההתאגדות של חברת קק"ל הישראלית ב־1954 (לעומת אלו מ־1907) הם שהיו אמורים לבטא את חוקתה החדשה בנוגע להעברת זכויות ללא יהודים. ככל שמשווים ומנתחים את ההבדלים בין שני תזכירי ההתאגדות – ההיסטורי לעומת החדש והעומד מאחורי ההבדלים – למדים עד כמה חיפשה קק"ל פתרון יצירתי שיאפשר לה לא להפלות לרעה, אך לא לפעול כך באופן גורף (כלומר להמשיך בפועל בעקרון האפליה לרעה) תוך כדי קריצה לדירקטוריון לכלכל את צעדיו באופן שהאפליה לרעה תישמר בעיקרון ('יש לחשוב שגם בלי איסורים מפורשים אלה ידע הדירקטוריון של קק"ל לנהל את עבודת המוסד בהתאם למטרה המפורשת הכלולה באותו סעיף שנשארה ללא שינוי'⁶⁴) ואגב התנהלות לא מפלה לרעה במקרים יוצאים מהכלל. עם קק"ל זו, כלומר קק"ל השומרת על עקרון ההחכרה ליהודים בלבד (אף שאיננו קיים בחוקתה החדשה) והמאפשרת החכרות ללא יהודים במקרים יוצאים מהכלל – עם קק"ל זו חתמה המדינה אמנה ב־1961. שני הצדדים היו ערים הן לתורה שבכתב, המצויה בחוקתה של קק"ל ומתירה החכרה ללא יהודים, והן לתורה שבעל פה, שאינה מתירה החכרה ללא יהודים ושואבת פרשנות זו מהסעיף בתזכיר הקובע כי מטרת קק"ל 'לקנות [...] קרקעות לשם ישוב יהודים על אותם קרקעות'. אלא שהמדינה, אשר עז היה רצונה לנהל את קרקעות קק"ל, לא יכלה לאזכר באמנה, שהיא צד לה, כי היא חוברת לגוף מפלה

64 אצ"מ, תיק KKL5/19028, תזכיר 'ארגונה של קק"ל כחברה ישראלית – תקנות החברה החדשה', 26.2.1952.

לרעה ומנהלת את קרקעותיו. מנגד, קק"ל לא היתה מוכנה לוותר על התורה שבעל פה. הפתרון בניסוח שנמצא הוא המשפט באמנה המחייב את המדינה לנהל את קרקעות קק"ל 'בכפפות לתזכיר ולתקנות ההתאגדות של הקק"ל'.⁶⁵

כאמור, המנהל – כגוף מדינתי – לא היה יכול לנהל את קרקעות קק"ל בדרך המפלה לרעה לא יהודים ומונעת מהם רכישת זכויות על קרקעות קק"ל. זה היה הרקע למדיניות חילופי המקרקעין כל אימת ששיווק המנהל קרקעות שבבעלות קק"ל. פתרון זה נמשך עד שהחליט המנהל לחדול ממנו. דומה כי החלטת המנהל לחדול מפתרון החילופין, אף שהיתה זו פרקטיקה נוחה לכל הנוגעים בדבר ויעילותה הוכחה שנים רבות, לא יכולה להיות מובנת ללא מודעות להוויית התקופה שהתקבלה בה ההחלטה – תקופה שזכויות הפרט והשקיפות מוצגות בה לפחות כעומדות מעל הכול והביקורות שנמתחו על המנהל בסוגיות אלו, ולא רק, היו מעשה של יום-יום. בהווה תקופתית כזו סברו במנהל שאי אפשר להסתיר את משמעות החילופין הן מבחינה זו של שינוי בעלות קרקעות ללא ידיעתו של המחזיק בהן, אגב פגיעה בזכויותיו, והן מהבחינה שאיך שלא יציגו הדברים, בפועל לא יהודים מופלים לרעה בעניין קרקעות קק"ל. לכן העדיף המנהל 'לשחק בקלפים גלויים', כלומר להעדיף את זכויות הפרט והשקיפות בידעו שכך בוודאות תתגלגל הסוגיה לפתחו של בג"ץ, וזה יהיה חייב לומר את דברו בשאלה העקרונית בדבר זכויות הלא יהודים בקרקעות קק"ל המנוהלות על ידי המנהל. יש להניח כי מסיבות פוליטיות וכן משום שהמנהל משמש בעצם נאמן על קרקעות קק"ל, וגם בשל הרכבה של מועצת מקרקעי ישראל, שקרוב ל-50 אחוזים בה היו נציגי קק"ל – מכל הסיבות הללו לא שש המנהל להכריע בעצמו בעניין, והעדיף שבג"ץ יכריע. ואכן, כפועל יוצא מהשינוי במדיניות המנהל והחלטתו לחדול מפתרון החליפין אלא להיצמד לתזכיר ההתאגדות כל אימת שהוא משווק את קרקעות קק"ל – אותגרה מדיניותו החדשה של המנהל בבג"ץ בשנת 2004. אמנם כפתרון ביניים התיר בג"ץ את שיטת חילופי הקרקעות בין המדינה לקק"ל, אך הסדר עקרוני ממתין להכרעת בג"ץ.

בסיומם של דברים אציין כי בשנים האחרונות נשקלה בקק"ל ומחוצה לה האפשרות להביא את האמנה לסיום ולהיפרד מהמנהל. המציעים חשבו כי בדרך זו תוכל קק"ל לשמור על קרקעותיה בידיים יהודיות וכן תפתור בעיות אחרות (שלא כאן המקום לפרט) אשר קשורות במערכות הקשרים שבין קק"ל ובין המנהל. ואכן, נעשו בקק"ל צעדים ממשיים לקידום הוצאתו של הרעיון מן הכוח לפועל. אלא שמתברר כי הקשיים האופרטיביים והמשפטיים, ובהם תיקוני החקיקה הנדרשים בדרך ההיפרדות, אינם קלים. דומה כי בקק"ל גם התעלמו מהשאלה אם גם בהיפרדות מהמנהל לא יתבע ממנה בג"ץ הסבר כיצד בהיותה גוף ישראלי ציבורי הקשור רבות במדינה ואף הוגדר לאחרונה חברה לתועלת הציבור – כיצד גוף כזה יכול לפעול בעידן הנוכחי בדרך המפלה לרעה לא יהודים. האם יהיו לקק"ל תשובות שיניחו את דעת הבג"ץ?

ישראל אלדד ופרשת רצח קסטנר

יצחק פס

מבוא

בתאריך לא ידוע באפריל 2015, ללא פרסום פומבי כלשהו, הונצח לראשונה בישראל ד"ר ישראל קסטנר, אחת הדמויות השנויות ביותר במחלוקת בציבוריות הישראלית. עיריית חיפה מימשה החלטה שהתקבלה בשנת 1998 לקרוא לאחת הגינות הציבוריות בעיר על שם ניצולי קסטנר. זו היתה החלטת פשרה לנוכח ההתנגדות הציבורית להנצחת קסטנר. מחד גיסא, לא רחוב הוא שיישא את שמו אלא רק גינה, ומאידך גיסא, קסטנר יונצח לא ישירות אלא דרך ניצוליו.¹

תחילתה של פרשת קסטנר בשנת 1952 בעלון שפרסם מלכיאל גרינוולד, יהודי הונגרי, ובו האשים את קסטנר בשיתוף פעולה עם הנאצים, וסופה בפסיקה של בית המשפט העליון בינואר 1958, שטיהרה את קסטנר מאשמה זו.

מאמר זה יתמקד באחד מגיבורי הפרשה, ד"ר ישראל אלדד (שייב), מראשי לח"י לשעבר ודוברו הבולט של הימין הרדיקלי בישראל בשנות החמישים,² שהפיץ את משנתו הלאומית-רדיקלית בכתב העת **סלם למחשבת מלכות ישראל**.³ שתי שאלות יעמדו במוקד המאמר: ראשית, כיצד שיקפה תגובתו ומעורבותו של אלדד בפרשה את תפיסתו את מדינת ישראל,

* המאמר מבוסס על פרק מעבודת גמר לתואר שני, 'ישראל אלדד נושא דגל חזון "ארץ ישראל השלימה": 1948-1967', בהנחיית פרופ' יהודית באומל-שוורץ, המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, 2013.

1 <http://news.walla.co.il/item/2850451> (נצפה ב-3.5.2015). בשנת 2011 הציבה העירייה שלט המודיע על כוונתה להקים גן לזכר ניצולי קסטנר. הצבת השלט הובילה לגל מחאה של ניצולי שואה ואחרים.

2 להגדרת המושג 'ימין רדיקלי' והתאמת המודל הישראלי להגדרות אלו: Ehud Sprinzak, *The Ascendancy of Israel's Radical Right*, Oxford University Press, New York 1991, pp. 9-21; Ami Pedahzur, *The Triumph of Israel's Radical Right*, Oxford University Press, Oxford 2012, pp. 5-12.

3 כתב העת ראה אור בשם **סלם למחשבת מלכות ישראל** ובשלב מסוים שונה שמו והוא התפרסם בשם **מחשבת מלכות ישראל**.

את מפא"י ואת שלטון החוק בכלל. שנית, מה היה יחסו של הממסד הפוליטי והביטחוני לאלדד לנוכח עברו הרדיקלי והאידאולוגיה שהטיף לה ושאלף לממשה. פרשת רצח קסטנר היתה שיאו של הטרור היהודי במדינת ישראל, ולמעשה גם סופו, בעשור הראשון למדינה. מעשה טרור זה חתם את פעילותה של קבוצה מיוצאי לח"י שהיו קשורים לכתב העם **סלם** בתגובה למציאות שלהשקפתם היתה מעוותת ומסוכנת. אחד מרוצחיו של קסטנר היה מקורב לאלדד ואילו האחר היה סוכן של שירותי הביטחון שנשתל בקבוצה וסופו שהחליף צד וביצע את ההתנקשות. בשנותיה הראשונות של המדינה ניסו גורמים שונים להשפיע על עיצוב המרחב הציבורי והפוליטי שלה, אם באמצעות מתיחת ביקורת על מערכות השלטון ואם תוך כדי עימות עמן. היו בהם שראו בהשתתפות בזירה הפרלמנטרית את הדרך המשפיעה ביותר על עיצוב החברה והמדינה, כמו מנחם בגין ו'חרות' או נתן (פרידמן) ילין-מור, שותפו של אלדד להנהגת לח"י. לעומתם היו שפעלו להשפיע בזירה החוץ-פרלמנטרית, המשוחררת מכללי המשחק המחייבים של הפוליטיקה. תפיסה זו היתה משותפת לכמה גורמים רדיקליים.⁴ היו שפעלו בדרכים חוקיות, כמו אורי אבנרי **בהעולם הזה**, או הכנענים, ואילו אחרים פעלו בדרכים לא חוקיות: גורמים חרדיים קיצוניים, כמו מחתרת 'ברית הקנאים' ו'המחנה', שחתרו לשוות למדינה צביון דתי ולא בחלו במעשי אלימות;⁵ פעילים לשעבר במחתרות שהגיבו על תופעות שלא היו לרוחם, כמו דב שילנסקי, שניסה להטמין פצצה במשרד החוץ במחאה על הסכם השילומים, עמוס קינן ושאלתיאל בן יאיר, שהטמינו פצצה בביתו של שר התחבורה דוד צבי פנקס במחאה על התקנה שאסרה נסיעת מכוניות בשבת;⁶ 'מחתרת צריפין' שאעסוק בה בהמשך, ואף נער בן 17 ששלח מכתבי איום לגורמים הקשורים לרוסיה וכינה עצמו 'המגף השחור'.⁷

אלדד בחר, תחילה כטקטיקה ואחר כך מטעמים עקרוניים, לפעול בזירה החוץ-פרלמנטרית. הוא ייסד את כתב העת **סלם** ועם הזמן גם הקים תנועת נוער כדי לממש את האידאולוגיה שהטיף לה. ביקורתו החרیפה נגד המדינה ומוסדותיה ויחסו לשלטון החוק הובילו אותו לא פעם לעימות עם השלטון ועם שירותי הביטחון, שראו בו איום. מסיבה

4 החוקר מארק סדגוויק הצביע על הבעייתיות בשימוש במונח 'רדיקליזם' כמונח מוחלט, מאחר שהוא מתייחס להקשרים ואג'נדות מסוימות אשר שונות מהותית זו מזו. לפיכך קבע שההתייחסות למונח זה צריכה להיות מתוך הבנה שמדובר במונח יחסי ושיש רצף התנהגויות רחב המוגדר כ'רדיקליות'. Mark Sedgwick, 'The Concept of Radicalization as a Source of Confusion', *Terrorism and Political Violence*, 22 (September 2010), pp. 479-494

5 על המחתרות בראשית המדינה ראו: Ehud Sprinzak, *Brother Against Brother*, The Free Press, New York 1999, pp. 61-66; אברהם דסקל, 'התנהגות אפוזיציונית חוץ פרלמנטרית בראשית המדינה: "ברית קנאים" ו"מלכות ישראל"', עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ן.

6 על הפרשה: נורית גרץ, **על דעת עצמו: ארבעה פרקי חיים של עמוס קינן**, עם עובד, תל אביב תש"ע, עמ' 215-343.

7 'הורשע הנאשם בארגון המגף השחור', **הארץ**, 18.5.1953, עמ' 4.

זו התנגד בן-גוריון, כשר הביטחון, להעסקת אלדד כמורה בטענה שהוא מטיף להשתמש בנשק נגד צה"ל והממשלה.⁸ פרשת קסטנר היתה שיאו של העימות בין אלדד למדינה. ספרות רבה נכתבה על פרשת קסטנר ועל הרצח, הן ספרות מחקרית והן ספרות אוטוביוגרפית של המעורבים בה.⁹ בשנת 2014 פרסם רוצחו של קסטנר, זאב אקשטיין, את זיכרונותיו.¹⁰ בספר הציג אקשטיין את גרסתו לרצח, גרסה שאינה נותנת מענה הולם לשאלות שעלו באשר לרצח. בעקבות הוצאת הספר חודש העיסוק בפרשת הרצח ונחשף מסמך שהיה חסוי עד אז – פרוטוקול ישיבת הממשלה שהתקיימה לאחר ההתנקשות. חשיבותו של המסמך בכך שהוא חושף את המידע ואת הערכות שירותי הביטחון באשר לרוצחי קסטנר, לאלדד ולגורמים נוספים שהיו מעורבים בטרור היהודי באותן שנים בכלל ובפרשה זו בפרט. על מעורבותו של אלדד בפרשה מסופר בביוגרפיה שנכתבה עליו – סמבטיון,¹¹ שלוקה בחוסר ביקורתיות ואינה עוסקת בכל ההיבטים הרלוונטיים.

מקורותי העיקריים למאמר זה הם גיליונות סלם למחשבת חרות ישראל, כתב העת של אלדד וכלי הביטוי העיקרי שלו באותן שנים; יומנו של אלדד החושף את עולמו הפנימי, את מחשבותיו, את חלומותיו ואת לבטיו,¹² ומכתבים שלו מאותה תקופה. מקור נוסף, ראוי

8 אלדד ערער על החלטה זו לבג"ץ וזכה בערעור. פסק הדין הזה נלמד עד היום כפקולטות למשפטים והוא אחד מפסקי הדין העקרוניים בסוגיית חופש העיסוק.

9 הספר המקיף ביותר שסוקר את הפרשה הוא ספרו של יחיעם ויץ, **האיש שנרצח פעמיים**, כתר, ירושלים תשנ"ה. חוקרים רבים בחנו את ההיבטים הפוליטיים, המשפטיים, ההיסטוריים והתקשורתיים של הפרשה. לדוגמה: יחיעם ויץ, 'תנועת החרות ומשפט קסטנר', **יהדות זמננו**, 8 (תשנ"ג), עמ' 234-265; רוני שטאובר, 'הוויכוח הפוליטי על משפט קסטנר על פי העיתונות המפלגתית', **הציונות**, יג (תשמ"ח), עמ' 219-246; Asher Maoz, 'Kastner – Trial and Assassination', *Studies in Jewish Civilization*, 6 (1995), pp. 279-289; Yehiam Weits, 'Mapai and the Kastner Trail', in: S. Ilan Troen and Noah Lucas (eds.), *Israel – The First Decade of Independence*, State University of New York, Albany, 1995, pp. 195-210. ספרות אוטוביוגרפית: שמואל תמיר, **בן הארץ הזאת**, זמורה ביתן, לוד תשס"ב; אורי אבנרי, **אופטימי**, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תל אביב תשע"ד; יעקב חרותי, **אמת אחת ולא שתיים**, יאיר, תל אביב תשס"ח. פרשת הרצח נדונה במקומות שונים: Nachman Ben Yehuda, *Political Assassinations by Jews*, State University of New York Press, New York 1993, pp. 70-77; Sprinzak, *Brother Against Brother*, pp. 278-284; איסר הראל, **האמת על רצח קסטנר**, ידיעות אחרונות ועידנים, ירושלים תשמ"ו. ראו גם: ניר קידר, 'הממלכתיות הרפובליקנית של שופטי בג"ץ ושל בן-גוריון – חזרה לבג"ץ 144/50 שייב נגד שר הביטחון', **עיונים בתקומת ישראל**, 14 (2004), עמ' 131-151.

10 זאב אקשטיין, **שמירת מלאים**, כרמל, ירושלים תשע"ד.

11 עדה אמיכל-יבין, **סמבטיון**, ספריית בית אל, בית אל תשנ"ה.

12 למעשה מדובר במחברת שבה כתב אלדד מדי פעם ללא סדר ושיטה. היומן נמצא אצל בנו אריה אלדד, ואני מודה לו על הרשות לעיין בו. חלקים ממנו מצוטטים גם בסמבטיון (להלן: יומן ישראל אלדד).

לציון, הוא מכתבים שהחלפתי עם זאב אקשטיין, רוצח קסטנר, ובהם מידע רב־ערך על אנשים ועל גורמים שונים שנקשרו לפרשה. התכתבות זו, שהחלה בעקבות הוצאת ספרו, נשאה אופי מסוים מבחינתו והופסקה לבקשתו.

לח"י, סלם ומחתרת 'מלכות ישראל'

בעקבות האירועים שהתרחשו בתקופה שבין החלטת האו"ם ב־1947 להקמת המדינה ב־1948, התחולל משבר רעיוני חריף בלח"י. המחתרת, שנלחמה בבריטים ושמטרתה לא מומשה במלואה עם החלטת החלוקה, נאלצה להתמודד עם המציאות החדשה שנכפתה עליה. לח"י הצהירה שבתחומי מדינת ישראל היא תפעל כמפלגה לגלית ותכיר בסמכות הממשלה,¹³ אך בירושלים, שהיתה אמורה להיות בשלטון בין־לאומי, היא תמשיך לפעול עצמאית. בפועל פסחו מנהיגי הלח"י על שתי הסעיפים: מחד גיסא שלחו את חברי המחתרת להתגייס לצבא והחלו בהכנות להקמת מפלגה פוליטית, ומאידך גיסא סתרו בהתבטאויותיהם את הצהרת הנאמנות למדינה וניסו לשמר את האופי המחתרתי של לח"י. השיא היה ברצח משקיף האו"ם פולקה ברנדוט בספטמבר 1948.¹⁴

רצח ברנדוט עורר תגובה חריפה מצד רשויות המדינה: הוחלט לפרק את המחתרת, מאות מחבריה נאסרו, מחנותיה פורקו וחוקקה 'הפקודה למניעת טרור', שהגדירה אותה ארגון טרור. ראשי לח"י, שירדו בעוד מועד למחתרת, היו למבוקשים. לאחר מצוד ממושך נתפסו נתן ילין־מור ומתתיהו שמואלביץ', ממנהיגי לח"י, והועמדו למשפט. לנוכח תגובת הרשויות, תגובה שהחזירה את לח"י למחתרת, התפתח בתוכה דיון מחודש באשר לעתידה. על הפרק עמדו ארבע אפשרויות: פירוק, פעילות פוליטית במסגרת החוק, ירידה למחתרת או פעילות כפולה – בגלוי כמפלגה ובסתר כמחתרת. בסופו של דבר, לאחר דיון ארוך בהשתתפותם של בכירי התנועה, ובהם אלדד, הוחלט לא לחזור לערוץ הפעולה המחתרתי ותחתיו לפעול בדרך חוקית פוליטית, כמפלגה.¹⁵ בעקבות ההחלטה הקימה לח"י את 'רשימת הלוחמים' והעמידה בראשה את ילין־מור ואת שמואלביץ', שהיו בעיצומו של המשפט נגדם, מתוך כוונה לגרום לשחרורם. אלדד הוצב ברשימה במקום העשירי והלא ראלי. המפלגה זכתה בבחירות במנדט אחד, וילין־מור, שנדון בינתיים לשמונה שנות מאסר, נחון (כמו גם שמואלביץ' שנדון לחמש שנות מאסר) והיה לחבר כנסת.

13 לוחמי חרות ישראל כתבים חלק ב', הוצאת הוועד להוצאת כתבי לח"י, תל אביב תש"כ, עמ' 817-818.

14 ילין־מור היה שותף לתפיסה דואלית זו כפי שהוכיחה התביעה במשפט ברנדוט, שבו הורשע (תיק עו"ד מקס זליגמן, תיק ח 13-3/48, 7, ארכיון מכון ז'בוטינסקי [להלן: מזב"י]).

15 יוסף הלר, לח"י, 1940-1949, כתר ומרכז שזר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 467-473; ריאיון של אורי מילשטיין עם פנחס גינוסר, 'הלח"י השמאלית', מוניטין (נובמבר 1987), עמ' 24-28; דוד שומרון,

מחתרת מאוונס, יאיר, תל אביב תשנ"א, עמ' 171-173.

עם שחרורם של השניים החלו דיונים על אופי המפלגה החדשה. חברי לח"י לא היו בעלי תפיסה אידאולוגית אחידה, אולם כל עוד נלחמו בבריטים, התפיסות השונות וחילוקי הדעות בין חבריה לא באו לידי ביטוי. לאחר החלטת האו"ם, וביתר שאת עם הקמת המדינה, התברר כי חברי לח"י אוחזים בשתי תפיסות עולם שונות. בראש קבוצה אחת עמד נתן ילין-מור, מנהיגה הפוליטי של לח"י, שתמך בהקמת מפלגת פועלים בעלת גוון לאומי-סוציאליסטי; בראש הקבוצה האחרת עמד אלדד, שתמך בהקמת תנועה חינוכית-לאומית שתפעל למימוש חזון מלכות ישראל. בסוף מארס 1949 נערך כינוס שנועד לקבוע את הקו הרשמי של המפלגה לנוכח המשבר. בתום הדיון הועמדו להצבעה הצעותיהם של אלדד ושל ילין-מור. בעזרת תמיכתו של יצחק שמיר, שותפם של השניים להנהגה, זכתה הצעת ילין-מור לרוב הקולות.¹⁶ ולשתי הקבוצות היה ברור שפעילותן תהיה במסגרת החוק. עקב הפסדו בהצבעה הודיע אלדד כי יימנע מפעילות במוסדות המוציאים לפועל של התנועה, אך הדגיש שיוסיף להילחם על שלמות התנועה במסגרת המועצה. למרות זאת, כחודש לאחר הוועידה, בסוף חודש ניסן תש"ט (28 באפריל 1949), החל אלדד להוציא את כתב העת **סלם למחשבת חרות ישראל** ובו ביקר בחריפות את חבריו. הדבר הביא להעמדתם של אלדד ותומכיו למשפט המפלגה. משלא התייצבו למשפט, הוצאו מהמפלגה והחלו לפעול עצמאית להפצת משנתם.

לדידו של אלדד נבע המשבר מהיעדר חינוך אידאולוגי ברור ועקיב, שהוביל לחדירת השקפות זרות לתורת לח"י ויצר מבוכה רעיונית. הוא סבר שכדי להקים תנועת שחרור מהפכנית אין די באופי מהפכני וברצון לפעולה אלא יש ליצור תורה מהפכנית חדשה – 'להעמיק שורשים' כלשונו.¹⁷ אלדד ראה עצמו אוונגרד רעיוני ושאל ליצור תנועה פוליטית בעלת גוון חינוכי-תרבותי שתתבסס על כתבי אורי צבי גרינברג ואברהם שטרן ('יאיר'), מוריו הרוחניים. על תנועה זו להניח תשתית רעיונית למהפכה העברית שתממש את חזון מלכות ישראל, שהוא היעד המקורי שאליו חתר הימין הרדיקלי וטרם התממש אף שהוקמה המדינה.¹⁸ למטרה זאת נוסדה סלם.

16 על הוועידה ראו: פנחס גינזסר, **בצאת לח"י מהמחתרת: פרוטוקול הוועידה הארצית הראשונה של לוחמי חירות ישראל**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ה; הדר, לח"י, עמ' 487-500.

17 ישראל אלדד, **מעשר ראשון**, יאיר, תל אביב תשנ"ט, עמ' שעו.

18 יש הגדרות שונות למושג זה שהיה אחד הרווחים והפרוגרמטיים בטרמינולוגיה המקובלת בימין הרדיקלי למן שנות השלושים של המאה ה-20. אולם מקורו של מושג זה אינו בחוגי הימין, ואפשר לראות שגם אנשי תנועת העבודה כמו לוי אשכול ואפילו בן-גוריון לא נמנעו מהשימוש בו. בפשטות אפשר להגדירו אימפריה יהודית המשתרעת בתחומי גבולות ההבטחה, שבה ירוכו העם היהודי ובה יחדש את תרבותו. המשנה 'הסלמית', שינקה מאצ"ג ומשטרן ובה לידי ביטוי בכתביו המוקדמים של אלדד בלח"י ובייחוד בסדרת המאמרים 'אבני יסוד' (סדרת מאמרים בעיתון לח"י החזית שבה פרס אלדד את השקפתה האידאולוגית של לח"י), ראתה במושג זה מושג 'איכות' מול המדינה שהיא מושג 'כמות' שמטרתו לפתור את בעיית היהודים.

מעל דפי סלם, שהיה בעל אופי פובליציסטי-ספרותי, ביטא אלדד קו אידאולוגי בלתי מתפשר, 'מנותק לחלוטין מהמציאות ההיסטורית של מדינת ישראל החדשה'.¹⁹ קו זה התאפיין בשניות: מצד אחד בהגדרת הייעוד והדרכים למימוש, בעיקר בקריאה חוזרת ונשנית להרחבת גבולות המדינה – מהפרת ועד לגילוס, ומן הצד האחר בתסכול גדול מכך שהמדינה אינה פועלת בדרך זו. לדידו היתה הבקרה חורבן או מלכות²⁰ – אין דרך ביניים. לכן הוא שלל את צורת המשטר הדמוקרטי והטיף למשטר דיקטטורי,²¹ ביקר בחריפות את המפלגות השונות משמאל ומימין, ולא היסס להתריס ולהתסיס נגד חוקי המדינה. בשלטון מפא"י הוא ראה אם כל חטאת וכמעט בכל גיליון שפך עליו אש וגופרית, לדוגמה:

מדינה זו נולדה על ברכיים טמאות. [...] האם אשר מרחמה יצאה אותה ברייה לעולם אינה אלא נושאת הזנות הלאומית, הסוציאלית, הדתית, זה עשרות בשנים. זהו דור מדבר, דור גלות, דור כוזב, דור סיר הבשר ודור עגל הזהב. דור מרגלים [...] כי אם המדינה הזו מכוערת ואבסורדית היא, הרי זה מפני שמכוער ואבסורד הוא שמדינה זו מקימים אותה ושולטים בה כל היסודות האנטי ממלכתיים משלשום. משתפי פעולה עם הבולשת מאתמול [...] זה בניגוד לכל הגיון שמדינה המוקמת ע"י משתפי פעולה, מלשינים ותליינים בעקיפין ובמישרין תהיה איתנה מבחינה מוסרית [ההדגשה במקור].²²

סלם לא היה היחיד שהובעה בו ביקורת למדיניות הממשלה. גורמים שונים, משמאל ומימין, בכנסת ומחוצה לה, היו שותפים לביקורת זו, 'ביקורת פסימית', שנבעה, לפי יעקב שביט, מתפיסות משיחיות ואוטופיות.²³ אלדד היה ייחודי בתרבות הפוליטית בשנים הראשונות למדינה בתפיסתו החד-ממדית ובדמוגוגיה המתסיסה והממרידה שנקט. אף שאלדד שאף לכוון את מלכות ישראל, הוא ראה במדינה 'ראש גשר למלכות ישראל',²⁴ כלומר כלי שנועד לקדם את החזון ולסייע למימושו. יחסו למדינה נמדד על פי תפקודה בפועל: האם היא ממלאת את ייעודה הנזכר אם לאו. בהקמת המדינה ראה אלדד הזדמנות גדולה להשגת עצמאות אמיתית ולקידום חזון מלכות ישראל. אולם ככל שחלף הזמן ורשויות המדינה לא

19 Sprinzak, *The Ascendancy of Israel's Radical Right*, p. 34

20 'למדינת הברירה: לחורבן או למלכות', סלם, לז (אייר תשי"ב), עמ' 1 (שער החוברת).

21 'אלדד, 'איזו דיקטטורה דרושה לנו', סלם, לב (חשוון תשי"ב), עמ' 5-8. כוונתו של אלדד לא היתה לשלטון מונרכי או רודני אלא לשלטון המורכב מחבר אנשים בעלי חזון, החפים ממניעים אישיים ומפלגתיים ופועלים למען האינטרסים הלאומיים הכלליים, לעתים אף בניגוד לעמדות ולתפיסות המקובלות ובהתנגשות עמן.

22 ישראל שייב, 'אשכול גנבים או מדוע המדינה מכוערת כל כך?', סלם, ל-לא (אלול תשי"א-תשרי תשי"ב), עמ' 12-17. הציטוטים מעמ' 14, 16.

23 יעקב שביט, 'משיחיות, אוטופיה ופסימיות בשנות החמישים – עיון בביקורת על "המדינה הבן-גוריונית"', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 56-78.

24 ישראל אלדד, מדינת ישראל ראש גשר למלכות ישראל, הוצאת 'סולם', ירושלים תשי"ח.

פעלו כמצופה אליבא דאלדד, אלא להפך, היו אכזבתו ותסכולו קשים עד כדי כך שהשתמש במונח 'אבלות' בהקשר ליום העצמאות. אמנם לא אבלות על עצם הקמת המדינה אלא 'אבלות פטריוטית' על ש'אין כאן לא חג של אמת ולא עצמאות של אמת (הדגשה במקור) ועל ההזדמנות הגדולה שהוחמצה.²⁵ תפיסה זו היא שהשפיעה על יחסו למדינה ולמוסדותיה.

מחתרת מלכות ישראל – התרסה או הסתה?

בשנת 1953 נעצרו כמה מיוצאי לח"י, ביניהם מחברי סלם, בחשד לפעילות מחתרתית. המעשה הכולט שבו נחשדו היה הטמנת פצצה בשגרירות רוסיה בתל אביב בפברואר 1953. הם הועמדו לדין ונגזרו עליהם עונשי מאסר כבדים. בין ראשי המחתרת, שנקראה 'מחתרת מלכות ישראל' (או מחתרת 'צריפין' על שם המקום שבו נשפטו), היו יעקב חרותי ויוסף מנקס.²⁶ מדמויות המפתח בפרשת רצח קסטנר. מנקס ישב במעצר מנהלי מחוסר ראיות נגדו ולבסוף שוחרר.

לדברי היועץ המשפטי לממשלה חיים כהן, מטרת ההתארגנות המחתרתית היתה 'הפלת המשטר הקיים בכוח' והקמת מלכות ישראל עד נהר הפרת.²⁷ אין ספק שהיעד האוטופי של המחתרת ושל קבוצת סלם ממנה יצאו היה הקמת 'מלכות ישראל', אולם קשה לראות כיצד התכוונו חבריה להפיל את המשטר בפעולות אקראיות ועם קבוצת נערים בני עשרה. אפשר לראות בפעולותיהם המשך להתנהגות המחתרתית שאפיינה את לח"י בעבר כל אימת שעמדו חבריה מול אירועים ותופעות שלא היו לרוחם.²⁸ לימים טען חרותי שהם שאפו להיות הזרז שביא לשינוי התפיסה במדינה.²⁹ שאיפה זו לא היתה נחלתם של יוצאי לח"י הימניים בלבד. גם עמוס קינן, מהאסכולה השמאלית בלח"י, וחברו למחתרת שאלתיאל בן יאיר פעלו ברוח זו כשניסו להטמין מטען חבלה בדירתו של שר התחבורה.³⁰

25 'על מה אנחנו אבלים ביום חג העצמאות', סלם, לז (אייר תשי"ב), עמ' 2-3 (מאמר העורך).
26 מנקס נולד בשנת 1917 והיה בית"רי מנעוריו. עם פרוץ מלמת העולם השנייה, התגייס לצבא הבריטי, ולאחר המלחמה השתתף בפעולות נקם בנאצים ובהצלת יהודים ששרדו את השואה. הצטרף ללח"י והיה מפורצי הדרך לירושלים בתש"ח. לאחר קום המדינה עבד בעבודות מזדמנות אך נשאר בקשרים עם אלדד ו'סלם'.

27 דבר, 12.7.1953, עמ' 2; הראל, האמת על רצח קסטנר, עמ' 60; דסקל, 'התנהגות אופוזיציונית חוץ פרלמנטרית בראשית המדינה', עמ' 65-77. ראוי להדגיש שדסקל אינו מפריד בין האידאולוגיה של סלם לאידאולוגיה של המחתרת וכורך אותן יחדיו.

28 Sprinzak, *Brother Against Brother*, p. 69

29 חרותי, אמת אחת ולא שתיים, עמ' 214-215.

30 את חומר הנפץ קיבל קינן מחרותי, ידידו הטוב דאז, לאחר שהטעה אותו לחשוב שהוא מתכוון לפוצץ חנות שמכרה מוצרים מגרמניה (גרץ, על דעת עצמו, עמ' 328-329). לדברי בן יאיר כוונתם לא היתה לפגוע באיש אלא 'פשוט רצינו לשנות את הכיוון שראינו שהולכים אליו' (שם, עמ' 343).

מעל דפי סלם הרבה אלדד לתמוך בחברי המחתרת ובמעשיהם, ונתן להם במה נרחבת להפצת השקפתם.³¹ קשה לקבוע אם תמיכתו בחברי המחתרת היא ראייה לחציית הגבול שבין התרסה להסתה, בין דמוגוגיה לקריאה לפעולה. אף שחברי המחתרת היו תלמידיו של אלדד ושאומו ממנו השראה, הם לא התייעצו אתו לפני שיצאו לפעולה, ותמיכתו בהם היתה תמיכה שבדיעבד. יתרה מזו, כוונתו המוצהרת בסלם היתה הפצת משנה חינוכית רעיונית ולא קריאה לפעילות מעשית. כך או כך, במשפט שניהלה המדינה נגד חברי המחתרת בראשית 1953 לא עלה שמו של אלדד; המשפט נשא אופי פלילי בלבד, שלא כמו בפרשת רצח קסטנר.

קסטנר וקסטנריזם – אלדד ומשפט קסטנר

כאמור לעיל, ראשיתה של הפרשה בעלון שהפיץ מלכיאל גרינוולד באוגוסט 1952 ובו האשים את ישראל קסטנר בהאשמות שנגעו לפעולותיו בזמן השואה ולאחריה. חיים כהן, היועץ המשפטי לממשלה, הגיש כתב אישום נגד גרינוולד בעוון הוצאת דיבה של עובד ציבור שכן קסטנר היה דובר משרד המסחר והתעשייה.

במהלך המשפט הצליח שמואל תמיר, עורך דינו של גרינוולד, להפוך את היוצרות – קסטנר הפך לנאשם. נקודת המפנה היתה חקירתו הנגדית של קסטנר, במהלכה נחשפו פרשות שהטילו צל כבד על פעולותיו בזמן השואה ואחריה. כך, לדוגמה, חשף תמיר שקסטנר הציל את בכיר הס"ס קורט בכר ממשפט בבית הדין בנירנברג³² ושכנע את הצנחנים הארץ-ישראלים יואל פלגי ופרץ גולדשטיין להסגיר עצמם לידי הגסטפו.³³ ממשפט דיבה שגרתי הפך המשפט לאירוע היסטורי שמיקד את תשומת הלב הציבורית, התקשורתית והפוליטית בישראל. השפעה ניכרת לפרסום המשפט היתה לשבועון העולם הזה בעריכת אורי אבנרי, שכתב נרחבות על מהלך המשפט ועל הפרטים שנחשפו בו.

אולם לא רק קסטנר לבדו הוצב על ספסל הנאשמים. ככל שהתקדם המשפט חשף תמיר פרשיות שהטילו צל גם על המנהיגות הציונית בתקופת השואה ובייחוד על ראש הממשלה משה שרת, אז ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. כך הוא חשף את הפרשה הידועה בשם 'סחורות תמורת דם'³⁴ והאשים את שרת ואנשיו באחריות לסיכול שליחותו של יואל ברנד להצלת מאות אלפים מיהודי הונגריה.

31 כך לדוגמה הוא הקדיש את כל גיליון סא (אייר תשי"ד) לחברי המחתרת, ובין השאר פרסם בו מאמר בשם 'משקלם המדיני והחינוכי של אסירי מלכות ישראל' (עמ' 5-7).

32 ויץ, **האיש שנרצח פעמיים**, עמ' 128-130; תמיר, **בן הארץ**, עמ' 320-326.

33 תמיר, שם, עמ' 348-353.

34 עסקת סחורות תמורת דם – לקראת סוף המלחמה ולנוכח מפלות של הצבא הגרמני הציע אייכמן ליואל ברנד, עוזרו של קסטנר בוועד ההצלה, להציל את יהודי הונגריה בתמורה לסחורות שיעבירו בעלות הברית לנאצים. ברנד נשלח לדון עם ראשי הסוכנות היהודית אך נעצר בסוריה

סלם היה כתב עת 'פובליציסטי-פורמטיבי' שנועד לעצב דעות ורעיונות ולייצר תודעה אלטרנטיבית.³⁵ אלדד חיפש את שורשי האירועים ואת ההקשרים הסמויים מן העין שעמדו בבסיסם – את הרובד הנסתר של המציאות. כך הוא גם הגיב למשפט. בשורה של מאמרים שכתב במהלך המשפט החריג אלדד את המשפט ממסגרתו הפלילית והעלה אותו לדרגת משפט עקרוני מבחינה לאומית ומוסרית, שההכרעה בו צריכה להינתן לידי העם ולא לידי בית משפט פורמלי. חשיבותו, בעיני אלדד, אינה בשיפוט היסטורי על מעשי העבר אלא דווקא בהפקת לקחים ערכיים לעתיד. מעשיו של קסטנר הם שהעסיקו את אלדד, ולא קסטנר עצמו. מעשיו היו, לדעתו, סימן לתופעה רחבה יותר של שיתוף פעולה עם האויב – 'קסטנריות'³⁶ – מושג שטבע והיה למרכזי בשיח האנטי-קסטנרי.³⁷ אלדד מתח במאמריו קו ישר בין מעשי קסטנר למעשי מפא"י בימי המאבק בבריטים: כשם שקסטנר שיתף פעולה עם הנאצים כך מנהיגי מפא"י מנעו אפשרות להציל יהודים, השתיקו את הידיעות על השמדת היהודים ושיתפו פעולה עם הבריטים נגד המחתרות הלוחמות.³⁸

האשמות חריפות אלו של אלדד נגד קסטנר ומפא"י בסוגיית שיתוף הפעולה עם האויב עמדו בסתירה לניסיונו של אברהם שטרן, מורו ורבו של אלדד, להגיע להסכם עם הנאצים – לכאורה מעשה קוויזלינגי מובהק. על טענה זו ענה במסה הארוכה 'מי ומה היו יאיר ולח"י', שבה הצדיק את מעשיו של שטרן וערך בה הבחנה בין הסוגים השונים של שיתוף הפעולה: לשיטתו, פעולתו של שטרן נבעה ממניעים לאומיים ומדיניים שהתבססו על מצב עניינים מסוים ובעיקר על חילוקי הדעות בקרב הנאצים באשר לבעיה היהודית, וממילא היא הגיונית ומוסרית לנוכח הסכנה ליהודי העולם ולנוכח עמדתם העוינת של הבריטים. מנגד, ה'קסטנריות' סייע לנאצים להשמיד את יהודי הונגריה תמורת שחרור של קבוצת נבחרים קטנה – מעשה אנטי-לאומי. לפיכך, לפי אלדד, המקרים אינם בני-השוואה.³⁹

בידי הבריטים והוחזק במעצר חודשים רבים. יהודה באואר, יהודים למכירה? משא ומתן בין יהודים לנאצים 1933-1945, יד ושם, ירושלים תשס"ב, עמ' 213-250; ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 145-151. עדותו של ברנד על הפרשה מצוטטת אצל תמיר, בן הארץ, עמ' 391-403.

35 ישראל אלדד, 'כמהלך בין הכיסאות', ספר השנה של העיתונאים, תשמ"ג, אגודת העיתונאים, תל אביב תשמ"ג, עמ' 75.

36 כעבור שנים, בתשובה לשאלת המנחה בפולמוס שהתחולל לאחר שידור סדרת טלוויזיה העוסקת במשפט קסטנר, פירש אלדד מושג זה והגדירו 'פרגמטיזם ציוני נוסח ויצמן הנוטה לשיתוף פעולה עם אויבי האומה', מצוטט בתוך: עוזיאל ליכטנברג, 'משפט קסטנר וקסטנריות', משואה, כג (תשנ"ה), עמ' 225.

37 כך, לדוגמה, התקיים סימפוזיון של צעירי 'חרות' בנושא הקסטנריות ב-28.1.1958.
38 לעומת גורמים אחרים שהשתמשו במשפט כדי לנגח את מפא"י אך נאלצו בגלל הסוביידיזם לנקוט טקטיקות שונות, כגון הבלטת כותרות בעיתונים וכדומה, כבר בשלבי המשפט הראשונים הצביע אלדד מפורשות על הקשר בין קסטנר למפא"י והחל במסע של דמוניזציה כנגדה.

39 אלדד, 'מי ומה היו יאיר ולח"י', סלם, קמה-קמו (טבת-שבט תשכ"ב), עמ' 19. גם לאחר שנים ארוכות, בשנות השמונים של המאה ה-20, ובהקשר אחר לגמרי המשיך אלדד להצדיק לחלוטין את עמדת שטרן והבחין בין ניסיונותיו לחרות ברית עם הנאצים ובין מפגשים שקיימו אורי אבנרי וחבריו עם יאסר ערפאת (אלדד, 'על מגע עם השטן', דגש חזק, שוקן, ירושלים תשמ"ט, עמ' 299-302).

כאמור, מבחינת אלדד הבלטת הקשר בין קסטנר למפא"י והפקת הלקחים הערכיים היו היעדים המרכזיים של המשפט. מסיבה זו הוא לא נמנע מלתקוף גם גורמים בחוגים האנטי־קסטנרים שלדעתו לא הבליתו קשר זה די הצורך. כך, לדוגמה, הוא תקף את בגין על סירובו להתייחס לקסטנר בגלל עקרון הסובידיציה, וכלל אותו בקבוצה רחבה של גורמים שחברו להציל את קסטנר.⁴⁰ כמו כן הוא לא היה מרוצה מהדרך שבה ניהל תמיר את המשפט, וכתב ביומנו:

סוף סוף לא הבלגתי יותר וצלצלתי לתמיר. אמרתי לו שהוא כבר הפסיד את המשפט ואין לזה כל חשיבות אם קסטנר יזוכה או לא. אתה נתת את ההכשר למוסדות, אתה בודדת את קסטנר. חיים כהן הגיש לך את הקשר, את האחריות המשולבת של קסטנר והמוסדות ואתה מטעמים תכסיסיים דחית זאת [...] השיחה הייתה כמובן חריפה מאוד [ההדגשה במקור].⁴¹

למרות זאת הוא לא נתן פומבי לתחושות אלו כדי שלא לפגוע במאבק העיקרי. זאת ועוד, אלדד סבר שבשל מערכת היחסים הרעועה עם תמיר, 'הוועד הציבורי לגילוי האמת על השמדת יהודי אירופה', גוף שהוקם לסייע במימון המשפט, ביקש ממנו, מאלדד, לנסוע לחוץ לארץ לגייס כספים, אף שכלל לא היה מוכשר בתחום זה וככל הנראה מתוך רצון להרחיקו מהארץ.⁴²

בסיום המשפט, שתוצאותיו ידועות,⁴³ הגיש שמואל תמיר תביעה נגד קסטנר בטענה שהאחרון העיד עדות שקר במשפט. בעוד התביעה מתבררת בבית משפט השלום בירושלים, פרסם זאב אקשטיין כרוז שבו נכתב כי שר החוץ משה שרת כפה על השופט משה פרץ לזכות את קסטנר מאשמת עדות השקר. הכרוז הסתיים במילים: 'אזרחים! גם בית המשפט בישראל נרתם להגנה על פושעי מלחמה. יחי שרת! יחי קרומי! – יחי קסטנר! יחי הימלר! – יחי בכר! יחי הס.ס.!'.⁴⁴

40 'משתפי פעולה עם כל הצוררים – התאחדו!', סלם, עה (תמוז תשט"ו), עמ' 1 (מאמר מערכת). 'יחיעם ויץ, גרס שתגובת סלם מקבילה לתגובתם של הקומוניסטים ועיקרה ביקורת קשה וזיהוי מוחלט של התנועה הצינית לגווניה עם קסטנר, שלא כ'חרות' שקשרה אליו את שלטון מפא"י בלבד. לדבריו, סלם הכניס לאותה סירה של שיתוף פעולה את השמאל ואת הימין, כולם ללא הבחנה (יחיעם ויץ, 'בהקשר פוליטי – הממד הפוליטי של זכרון השואה בשנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל, 6 [תשנ"ו], עמ' 271-287). לדעתי יש לראות את הביקורת נגד 'חרות' כחלק ממערכה ארוכה שאלדד ניהל נגדה ונגד העומד בראשה. הוא לא טען ש'חרות' עצמה משתפת פעולה עם האויב, אלא שהיא גורמת בעקיפין להצלת קסטנר. מבחינת אלדד הבעיה הגדולה בהשקפתו של בגין הייתה 'תסביך היורידיות (חוקיות)', כלומר, השתעבדותו של בגין לערכי החוק וההעמדתם בראש סולם הערכים שלו, ומסיבה זו התקיף אותו רבות על כך.

41 יומן ישראל אלדד, כ"ז בשבט תשי"ז.

42 אמיכל ייבין, סמבטיון, עמ' 199-200.

43 ראו הערה 8.

44 הראל, האמת על רצח קסטנר, עמ' 106.

אלדד ורצח קסטנר

בלילה שבין שבת לראשון, 3 ו-4 במאָרס 1957, דקות ספורות לאחר חצות, נורה קסטנר בפתח ביתו שבצפון תל אביב ומת מפצעיו ב-15 במאָרס.⁴⁵ לאיסר הראל, הממונה על שירותי הביטחון באותה עת, לא היה ספק שההתנקשות בוצעה בידי קבוצה לאומנית-קיצונית הקשורה לִסְלָם.⁴⁶ נעצרו כמה חשודים: זאב אקשטיין, אף שלא היו בידי שירותי הביטחון הוכחות למעורבותו במעשה; יוסף מנקס, מעצורי מחתרת צריפין לשעבר; דן שמר – ידיד של אקשטיין; וכן יעקב חרותי, מנהיג מחתרת צריפין, ממקורבי אלדד. יומיים לאחר ההתנקשות פורסם בדבר ש'מרבית העצורים הם חברי לח"י לשעבר הפעילים כיום בחוג "סולם".⁴⁷ כשבוע לאחר ההתנקשות היו בידי המשטרה הודאותיהם המפורטות של שמר ואקשטיין. אקשטיין הודה שלחץ על ההדק ושמר הודה ששימש נהג בהתנקשות. השניים הועמדו לדין עם מנקס, שהואשם בשידול אקשטיין למעשה.

ביומנו באותו היום הביע אלדד צער על מותו של קסטנר, מפני שלדעתו מפא"י היא הנשכרת מהשתקתו. הוא סבר שאת הרצח יזמו בכירים במפלגה שמעשיהם בתקופת השואה נחשפו במהלך המשפט. בין האנשים שהזכיר היו טדי קולק, אהוד אבריאלי ויואל פלגי. הוא אף ציין שהוא מעלה את הדברים על הכתב מחשש שאותה קבוצה תנסה להשתיקו או להעלימו.⁴⁸ הוא טען שלמעוניינים בהפלת השלטון היה עניין בהשאת קסטנר בחיים כדי לסבך את מפא"י המגנה על משתף הפעולה. לדעתו, גם עיתוי הרצח – הנסיגה מעזה לאחר מבצע קדש – מצביע על הגורמים שיש להם עניין בהסתת תשומת הלב הציבורית ומניעה של מחאות שעלולות היו להתפתח בעקבות הנסיגה.⁴⁹ בריאיון לעיתון רימון, עיתון שהוציא הש"ב כדי להילחם בפופולריות של העולם הזה, טען אלדד שרצח קסטנר בוצע בידי מחלקה מיוחדת של שירותי הביטחון.⁵⁰ לדעה זו של אלדד היו שותפים אנשים נוספים, בהם אורי אבנרי. הלה האשים במעשה את 'מנגנון החושך', כך כינה את שירותי הביטחון החשאיים.⁵¹

45 פרשת הרצח נדונה במחקרים שונים: Ben Yehuda, *Political Assassinations by Jews*, pp. 278-284; Sprinzak, *Brother Against Brother*, pp. 70-77.

46 הראל, האמת על רצח קסטנר, עמ' 110-111.

47 נאשמי משפט המחתרת בין העצורים בחקירת ההתנקשות בד"ר י. קסטנר, דבר, 6.3.1957, עמ' 4.

48 יומן אלדד, י"ב באדר ב' תשי"ז. לימים העיד אורי אבנרי שקסטנר התחיל לכתוב את גרסתו לאירועים אך הפסיק לאחר שחבריו שכנעו אותו לחדול מכך. ראו: אבנרי, אופטימי, עמ' 400-401.

49 'אלדד', הניסוגים מעזה, הרוצחים את קסטנר, סלם, צו (ניסן תשי"ז), עמ' 7-12. השגרירות הבריטית בדיווחיה מיד לאחר ההתנקשות בקסטנר שללה את התאוריה הקושרת את 'חרות' למעשה וניתחה את הגורמים שיש להם עניין במות קסטנר. אמנם, מסקנתה היתה שונה לחלוטין ממסקנתו של אלדד אך הניתוח היה דומה. ראו: ויץ, 'תנועת החרות ומשפט קסטנר' (לעיל הערה 9), עמ' 260, הערה 38.

50 'אני, טרור ומהפכה', רימון, 3.4.1957, עמ' 8.

51 לדוגמה: אורי אבנרי, 'אור על מנגנון החושך - ש.ב.', העולם הזה, 1021, 8.5.1957, עמ' 8-9, 13; הנ"ל, 'הרוצח: שכיר הש.ב.', שם, 1020, 30.4.1957, עמ' 5.

גם שמואל תמיר ומנחם בגין העלו את האפשרות שידן של רשויות המדינה ברצח.⁵² דעתם התחזקה במהלך המשפט של רוצחי קסטנר, בעקבות הגילוי שזאב אקשטיין היה מודיע של הש"ב בתוך סלם והעביר מידע על המתרחש בקבוצה.

אלדד האמין בכוחו של טרור לשנות מציאות. יתר על כן, היתה לו השפעה על גורמים שהיו עשויים לפעול בדרכים אלו, בהם יוצאי לח"י וצעירים נלהבים. כלומר, לדבריו היה פוטנציאל של ממש להוביל למעשי אלימות וטרור. לעומת זאת, גם בהתנהלות של מפא"י היו גילויים לא דמוקרטיים, כשהשתמשה בש"ב ככלי פוליטי ולא ממלכתי.⁵³ לכן אפשר לראות בדברי אלדד הקצנה של מציאות קיימת וביקורת חריפה, שעמדה בשולי הגבול של חופש הביטוי אך עדיין אינה בתחום ההסתה. קשה להכריע בסוגיה זו שכן הקו העובר בין ביקורת להסתה הוא דק, ואלדד מעולם לא הצביע במפורש על דרך פעולה כלשהי.

כחודש לאחר הרצח האשים נתן אלתרמן את סלם ואת אלדד כמי ששלחו את הרוצחים.⁵⁴ בשבוע שלאחר מכן, לנוכח ההאשמות שהעלה אלדד בדבר תאוריית הקשר, פרסם אלתרמן טור בוטה נגד 'קבוצת [ה]דגנרטים [ה]סלמית', וכתב שאסור לשאת אפילו לרגע את המחשבה שהשלטון אכן יכול היה להתנהג 'כמנגנון דמים אפל העושה מלאכתו בידי סכינאים'. לדעת אלתרמן, חובה עלינו להתגונן בכל האמצעים מפני אלו המוציאים את דיבת השלטון רעה.⁵⁵ אלדד פרסם בתגובה שיר משלו, אף שחריג הוא השימוש בשירה למטרות פוליטיות בכתיבתו באותן שנים.⁵⁶ בשיר, שהוא סיכום השקפתו של אלדד על הפרשה, הוא בא חשבון עם אלתרמן, כללית ואידאולוגית. הוא מיקם אותו בין רחוב דיונוגוף לבית הקפה 'כסית', מקום המפגש של הבוהמה התל-אביבית, כביטוי להשקפת עולם רדודה ונעדרת חזון. את שירו סיים כך: 'כי יש אלף בי"ת עברי העולה בסלם הא-מית אך יש מתלבט ומפחד לעלות בו, כזה שאין לו רגלים [...] בשבילו נוצר אלף בי"ת מגומש, קצת מפה קצת מפה: א"ת ב"ש. ועליו בנחת מתנדנד נתן א. המשורר של ת.א.ו.ש.ב. [שירותי הביטחון]'.⁵⁷

52 ויץ, 'תנועת החרות ומשפט קסטנר' (לעיל הערה 9), עמ' 259-260. עוד על תאוריית הקונספירציה: הנ"ל, **האיש שנרצח פעמיים**, עמ' 335-336; תמיר, **בן הארץ**, עמ' 955-978. בספרו מספר תמיר את גרסתו לאירועים ועל הניסיונות לקשרו לרצח, אולם בסיכום הוא טוען שמסקנתו בדבר הקונספירציה איננה הגרסה היחידה הבאה בחשבון.

53 כך לדוגמה, גם ראש הממשלה שרת וגם ראש הש"ב התערבו באופן גס במשפט. כך כתב שרת ביומנו ביום 8.4.1954: 'התייעצות יסודית על מהלכו של משפט קסטנר. [...] [נכחו] חיים כהן, אהוד [אבריל], טדי [קולק], עמוס [מנור - ראש הש"ב] [...]'. משה שרת, **יומן אישי**, מעריב, תל אביב 1954, עמ' 443. הש"ב ריגל אחרי גורמי אופוזיציה וכאמור לעיל הוציא עיתון אלטרנטיבי **להעולם הזה**. ראו גם: ויץ, **האיש שנרצח פעמיים**, עמ' 151-154, 334.

54 וכך כתב: 'כי את שלוחיו של האקדח ושולחיהם המנונים, הנרקבים בדקלומם ובסחרחורת סלמם, ידענו. לא אליו בלבד הייתה כונתם [...] [ההדגשה שלי]'. נ' אלתרמן, 'שלושים לרצח קסטנר', **דבר**, 1957.26.4, עמ' 2.

55 נ' אלתרמן, 'עם רחש הדיבה', **דבר**, 3.5.1957, עמ' 2.

56 שיר זה הוא השיר הפוליטי היחיד של אלדד מבין שלושה בלבד שהתפרסמו בסלם.

57 אלדד, 'נתן אלתרמן משורר האתב"ש', **סלם**, צח (אייר תשי"ז), עמ' 20-21. לפני פרסום השיר נערך

בכתיבתו הפובליציסטית שלאחר הקמת המדינה השתמש אלדד בדפוסים דומים לאלה שהשתמש בהם בתקופת המחתרת. אלתרמן, מהמשפיעים ביותר ביישוב ולמעשה 'דברו הראשי'⁵⁸, היה נקודת בוחן להשקפת לח"י. כמשקל נגד ל'טור השביעי' חיברו אלדד ומרדכי שָלו, מבקר הספרות, את 'טור מול טור', טור מחורז על ענייני השעה בסגנון דומה לזה של 'המשורר הלאומי', ופירסמו אותו בביטאון הלח"י **המעש**⁵⁹. גם כאן, כמו בעבר, החליט אלדד לפעול נגד המשורר בנשקו שלו.

שירותי הביטחון מול ישראל אלדד

הש"ב התמודד עם תאוריית הקונספירציה בשתי דרכים: הראשונה, התנערות מזאב אקשטיין בטענה שהוא 'החליף צד' זמן רב לפני ההתנקשות בקסטנר. יתרה מזו, איסר הראל פיתח תאוריית קונספירציה משלו וטען כי משנחשף אקשטיין כמפיץ הכרוז נגד השופט פרץ, הוא עצמו המליץ להעמידו לדין. אולם לנוכח איומיו של אקשטיין לחשוף את היותו סוכן של שירותי הביטחון ואת העובדה כי פעל בפקודתו, החליט שר המשפטים פנחס רוזן שלא להעמידו לדין. לטענת הראל, תוצאתה של החלטה זו היתה ההתנקשות בידי אקשטיין.⁶⁰ הדרך השנייה היתה באמצעות פרסום כתבות בעיתון **רימון** הנזכר לעיל, כדי להשחיר את פניהם של המעורבים העיקריים בפרשת קסטנר. כך נחשף הציבור למידע שהושג, בחלקו באמצעים לא חוקיים, על גרינוולד, רומק גרינברג (יוצא לח"י שדאג למימון ההגנה במשפט קסטנר), אבנרי, תמיר ואלדד,⁶¹ וכן לעדויות ולממצאים מהמשפט, בעיקר כאלה שהעצימו את דבר קיומה של המחתרת. למשל, פורסמה עדותו של אחד הסוכנים שנשתלו ב**סלם** ובה טען ש'שייב ורומק הם חברי המחתרת' וסיפר על תכניתיה.⁶²

דיון על פרסומו. מרים ייבין, אשתו של יהושע ייבין ומהכותבות **בסלם** סברה שלא כדאי להגיב על דברי אלתרמן. אלדד האשימה בתלישות ובהפקרת הזירה הציבורית למחנה הנגדי (יומן אלדד, ב' באייר תשי"ז). לימים שיתפו אלדד ואלתרמן פעולה ב'תנועה למען א"י השלימה'. גם אורי אבנרי התבטא בנוסח דומה כלפי אלתרמן, 'משורר חצר' כלשונו, והאשים אותו באיבוד חירותו האינטלקטואלית ובשעבוד לשירות ה'מנגנון' ובן-גוריון (דן לאור, **אלתרמן**, עם עובד, תל אביב תשע"ג, עמ' 534-535).

58 עוזי שביט, הקדמה ל'**טור השביעי**', א, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תש"ע, עמ' 5-10.

59 על יחסי אלתרמן והפורשים, ובעיקר לח"י, ראו: לאור, **אלתרמן**, עמ' 324-332, 378-379.

60 הראל, **האמת**, עמ' 107-108. דברים מעין אלו אמרה התובעת בן-פורת בנאום הסיכום שלה במשפט רוצחי קסטנר ('תובעת להרשיע את מנכס'), **הארץ**, 9.12.1957, עמ' 2. לימים טען אקשטיין כי נשלח ל**סלם** כדי לעקוב אחר הנעשה שם, אך נשבה אט-אט בדעות הקיצוניות שרחשו שם ולבסוף היה לסוכן כפול (אקשטיין, **שמיכת טלאים**, עמ' 90).

61 לדוגמה: 'פרשת שייב-אבנרי עוזרת להרמת מסך השקרים', **רימון**, 10.4.1957, עמ' 3, 6-7. 'האיש שמסר את חברי - פרשת רומק גרינברג', שם, 8.5.1957, עמ' 3, 6-7 ובגיליון שלאחר מכן המשך עלילות רומק.

62 'עדותו של דניאל זרניצקי: שייב ורומק חברי המחתרת', **רימון**, 23.7.1957, עמ' 15.

בישיבת ממשלה סודית שהתקיימה כשבוע לאחר ההתנקשות בקסטנר סקר איסר הראל, הממונה על שירותי הביטחון, את פרטי החקירה ופרס לפני חברי הממשלה את מפת הטרור היהודי במדינת ישראל.⁶³ לדבריו, המתנקשים לא פעלו על דעת עצמם אלא בשליחותו של ארגון מחתרתי שבראשו עומד יוסף מנקס, יוצא לח"י שלא עזב את דרך הטרור גם לאחר קום המדינה. הראל הוסיף שפעיל מרכזי נוסף הוא יעקב חרותי, ראש מחתרת צריפין, והדגיש ששני אלה קשורים במישרין לאלדד ולסלם ונתונים להשפעתו. כמו כן כלולים בקבוצה מלכיאל גרינוולד ורומק גרינברג. לדבריו, אקשטיין היה חבר בהתארגנות משנת 1954 אך בשלב מסוים פנה מיזמתו לש"ב בבקשה להיות לסוכן בקרב חברי המחתרת, ונענה בחיוב. בדיעבד, המשיך הראל, התברר שהוא היה מעורב בהפצת הכרוז נגד השופט פרץ והושתל בידי המחתרת בתוך שירותי הביטחון. הראל גם פירט על תכניות פעולה של המחתרת שלא יצאו אל הפועל.⁶⁴ באשר לאלדד, טען הראל שאמנם הוא לא פוקד מפורשות על פעולות טרור, אך כאשר הוא מחליט שפעולה כלשהי חייבת להיעשות הוא מחדיר את הרעיון דרך סלם או דרך מקורביו. כך גם בהתנקשות בקסטנר: 'אין זה רעיונו של מנקס. הוא אינו יודע מה זה ומי זה קסטנר, אלא משהו החליט שצריכים לחסל אותו'.⁶⁵ בן-גוריון אמר באותה ישיבה שהוא קורא כל חוברת של סלם ואינו מבין כיצד מופיע עיתון כזה המסית לטרור בגלוי ובמפורש. לשאלתו אם אין חוק במדינה נגד הסתה לטרור ענה שר המשפטים רוזן בחיוב, אולם דווקא הראל הוא שהמליץ שלא לנקוט אמצעים נגד אלדד. בסיום הישיבה התקבלה ההחלטה לייפות את כוחו של שר המשפטים להכריז על קבוצת האנשים הכוללת את אקשטיין, שמר, מנקס, חרותי ומקסים גילן⁶⁶ ארגון טרור. גם בישיבת הכנסת שהתקיימה ב-19 ביוני 1957, שבה נחשף לראשונה דבר קיומם של שירותי הביטחון, התייחס בן-גוריון לאלדד וטען ש'יש הסתה מתמדת של אנשים שבעצמם

63 פרוטוקול ישיבת הממשלה מ-11.3.1957, שהיה חסוי עשרות שנים, נחשף לראשונה לעין הציבור בעיתון הארץ, 1.11.2015, כחלק מהעניין שעורר פרסום ספרו של אקשטיין.

64 בין אלו מנה הראל פגיעה בקצינים בכירים בצבא, פגיעה בנציג האמריקני אריק ג'ונסטון שתיווך בין ישראל למדינות ערב, פגיעה באניות גרמניות ובמומחים גרמנים שיבואו ארצה, ועוד.

65 עמ' 15 של פרוטוקול ישיבת הממשלה. קביעה זו התבססה, ככל הנראה, על התבטאויות של אלדד לאחר פסק הדין במשפט קסטנר, ובהן כינה את קסטנר 'פושע מלחמה שדינו מוות'. ראו: 'אלדד, 'יצאה הקרן מן השק הרקוב', סלם, עו (מנחם אב תשט"ו), עמ' 14.

66 מקסים גילן (1931-2005) היה משורר ואיש שמאל רדיקלי. בסוף שנות הארבעים ובשנות החמישים, היה גילן קשור להתארגנויות מחתרתיות ימניות שונות והיה מקורב לחרותי ולאקשטיין. לפי איסר הראל גילן הוא איש לח"י שמאז קום המדינה לא חדל מקשריו עם מחתרות. לעומת זאת, אקשטיין כינה אותו 'מהפכן סלון' וטען ששירותי הביטחון מעולם לא התייחסו אליו ברצינות (התכתבות המחבר עם זאב אקשטיין, 16.1.2015). חרותי עצמו הודה שהיו לו קשרים כלשהם עם גילן, אך לא פרט יותר (ריאיון טלפוני עם יעקב חרותי, 19.11.2013). גילן הקדיש לאקשטיין שיר בשם 'צו מעצר' (מקסים גילן, מיפיו, תג, בת ים תשנ"ד, עמ' 33). בארכיון מקסים גילן נמצאים ראשי פרקים לאוטוביוגרפיה בשם 'Against' ('נגד') שתכנן לכתוב. אחד הפרקים היה אמור להיכתב על הפרשה (מס' 715, תיק כ-2, מכון גנוים). בספרו *How Israel Lost its Soul* (Penguin, 1974), פרס גילן את השקפת עולמו.

לא עשו כמדומני אף פעם שום פעולה טרוריסטית גם בימי המרי [...] זה יכול להיות גם איש אחד שהוא מוג לב שאינו מסוגל למעשים כאלה'. לאיש מהנוכחים לא היה ספק על מי נאמרו הדברים.⁶⁷

האווירה של ההסתה מתמדת שיצר אלדד הביאה את שירותי הביטחון להכיר בסכנה שנשקפת ממנו. קיומה של מחתרת במדינת ישראל, ובה צעירים חסרי תפיסת עולם מגובשת שיצאו לבצע את ההתנקשות בהשפעת ההסתה, היתה לדעתם חמורה יותר ממעשה הרצח עצמו.

תגובתו הראשונית של אלדד להאשמות כלפיו היתה להתנער מאקשטיין בטענה שזה גורש מהתנועה בחדש שהוא מסית בשליחות הש"ב. כמו כן הסביר את הקו הפוליטי והאידאולוגי המנחה אותו: מהפכה ולא הפיכה. קרי, תהליך ממושך וגלוי שבסופו יוחלף השלטון בידי האזרחים, להבדיל מ'פוטש' – מעשה קצר ואלים המבוצע בידי מחתרת חשאית.⁶⁸ כהצהרה, היה בכך רמז על שינוי מהותי בהשקפתו של אלדד ועל נסיגה מתפיסותיו הישנות בסוגיית הטרור האיש. עם זאת הוא נקט גם בגישה התקפית, האשים את שירותי הביטחון ברצח וטען שההאשמות כלפיו הן עלילת דם מודרנית.⁶⁹

פרשת רצח קסטנר הובילה לשני משפטים שהיו 'שני חלקים של תמונה אחת', כדברי התובעת מרים בן-פורת:⁷⁰ משפטם של שלושת הנאשמים ברצח קסטנר, ומשפטו של יעקב חרותי שהואשם בחברות בארגון טרור ובאחריות להפצת הכרוז נגד השופט פרץ.⁷¹ שני המשפטים התקיימו בו בזמן וסוקרו בהרחבה בעיתונות, סיפקו עניין רב לציבור והולידו חשיפות ודרמות בסוגיית הטרור היהודי והניסיונות לסכלו. החשיפה הדרמטית מכולן היתה כאמור העובדה שרוצח קסטנר שימש מודיע של הש"ב.

לטענת התביעה, הפלג הימני בלח"י המשיך בפעילות הטרור המחתרנית גם לאחר קום המדינה ולאמתו של דבר לא התפרקה לח"י אלא המשיכה לפעול בכמה שלבים:

67 'בן-גוריון מסביר תפקידי שרות הביטחון', דבר, 20.6.1957, עמ' 1. מי שנחלץ להגנתו של אלדד היה אורי אבנרי, שטען שאותו 'מוג לב' בהיותו מפקד לח"י היה צפוי בכל רגע למאסר או למוות, שלא כבן-גוריון שמעולם לא סיכן עצמו (אורי אבנרי, 'מכתב אישי לראש ממשלת ישראל מאת העורך הראשי של "העולם הזה" – הנדון ש.ב.', העולם הזה, 1028, 26.6.1957, עמ' 3-6).

68 'אני, טרור ומהפכה', רימון, 3.4.1957, עמ' 8-9; 'היש מחתרת בישראל', הארץ, 29.3.1957, עמ' 3.

69 'מעוללות עלילת הדם', סלם, צו (ניסן תשי"ז), עמ' 1; 'עלילת דם', שם, עמ' 2.

70 'במשפט חרותי: התביעה לא הספיקה להגיש משפט נגד שייב', דבר, 17.7.1957, עמ' 4.

71 עד היום מעורבותו של חרותי ברצח קסטנר לוטה בערפל. בספרו טען אקשטיין שאדם בשם 'נחום' שלח אותו לרצוח את קסטנר וכי הלה היה יושב בכלא אילו דיבר עליו אקשטיין בחקירה. 'נחום' גם יזם, לדברי אקשטיין, את הפצת הכרוז נגד השופט פרץ ולפניו התוודה אקשטיין על היותו סוכן ש"ב (אקשטיין, 'שמיכת טלאים', עמ' 91-95). בעקבות הצלבה עם הכתוב בספרו של חרותי, אפשר לשער כי נחום הוא חרותי (חרותי, 'אמת אחת ולא שתיים', עמ' 247-249). כך גם עולה מדברי תום שגב ('חיי עם רוצח קסטנר', הארץ, ספרים, 5.12.2014, עמ' 7-6). חרותי עצמו הכחיש את מעורבותו ברצח קסטנר (ריאיון טלפוני עם יעקב חרותי, 17.11.2014). לדברי צבי אהרוני, מחוקרי אקשטיין, טען זה בחקירתו כי לא התייעץ עם חרותי וכי ידע שהוא לא יתמוך במעשה ('חקירה מוקלטת של מנקס שודרה בבית המשפט', הארץ, 29.10.1957, עמ' 4).

רצח ברנדוט, מחתרת צריפין, 'חזית הנוער הלאומי' ו'חוג קוראי סלם' שמהם באו רוצחי קסטנר.⁷² בין חברי המחתרת ציינה בן-פורת את אלדד, גרינברג, יהושע השל-ייבין וחרותי. לדבריה, הארגון יצר 'הסתה מתמדת נגד השלטון וראשי, הכין תכניות להקמת פדאיון נגד יהודים ועודד צעירים לנסות ולכפות דברם ודעתם על הממשלה והשלטון [...] קבוצה זו אף פיתחה שנאה עזה כלפי ד"ר י. קסטנר והמציאה את המונח "קסטנרזים" [...]'.⁷³ החוט המקשר בין ההתארגנויות האלה היו אלדד, עיתונו והאידאולוגיה שהטיף לה: הקמת מלכות ישראל. להוכחת טענותיה ציטטה בן-פורת מאמרים מסלם ובהם דברי הסתה וקריאה להפלת המשטר, וטענה שתפיסתם האידאולוגית האחידה של חברי המחתרות השונות מוכיחה כי מדובר במחתרת אחת שפעלה שנים ארוכות.⁷⁴

במהלך המשפט העידו כמה מאנשי סלם על המתרחש לכאורה בתנועה: אריאל אלישווילי טען שלפי מנקס, מטרת המחתרת הן לבצע הפיכה במדינה, לתלות את ראשי השלטון ולתקוע כדור בראש הבוגדים.⁷⁵ אחר סיפר שלפי חרותי מטרת ההפיכה היא לחסל את ראשי השלטון. הוא סיפר על אספה סודית שהשתתפו בה אלדד, מנקס, חרותי, גאולה כהן ואחרים, ובה דנו בפעילות טרוריסטית.⁷⁶ שלישי סיפר שהקים כמה מחתרות ותכנן פעולות טרור, כגון התנקשות במשה שרת, ועוד. במהלך חקירות העדים התבררה התמונה לאשורה: רבים מאותם עדים היו אנשים מפוקפקים ושימשו מודיעים של הש"ב במעקבו אחרי אלדד וקבוצתו, שבהם ראה, כאמור, סכנה לביטחון המדינה.⁷⁷ למעשה התברר שמקורן של רוב ההתארגנויות המחתרתיות היה בסוכנים אלו; לא זו בלבד שהקימו את אותן מחתרות אלא אף דיווחו איש על רעהו. בית המשפט פקפק בעדויות אלה לאחר שהתבררו מקורות המודיעין של הש"ב וחוסר אמינותם.⁷⁸

72 בתחילת שנת 1955 הקימה קבוצת סלם את 'חזית הנוער הלאומי' שמועדונה שכן בצריף בחצר ביתו של יוסף מנקס בתל אביב. עם שחרורו מהכלא הצטרף אליה גם חרותי אך היא פורקה לאחר זמן מה.

73 'הועלו האשמות נגד לח"י ומרחיבים משפטו של חרותי', **מעריב**, 28.6.1957, עמ' 2. לנוכח האשמות התביעה שלחו נתן ילין-מור ויצחק שמיר, ממנהיגי לח"י בעבר, מכתב לתובעת בן-פורת ומחו על דבריה בטענה שלח"י חדל להתקיים עם הקמת המדינה ('ראשי לח"י לשעבר: הארגון חדל להתקיים', **הארץ**, 25.7.1957, עמ' 4).

74 מרים בן-פורת, **מבעד לגלימה**, כתר, ירושלים תש"ע, עמ' 75-88.

75 'הסתננות למחתרת מטעם הש"ב', **מעריב**, 15.4.1957, עמ' 2.

76 'זרניצקי בשם חרותי: מטרת ההפיכה לחסל את ראשי השלטון', **דבר**, 1.7.1957, עמ' 4.

77 לדברי בנו, אריה אלדד, הותקנו אמצעי ציתות בביתם ובמכשיר הטלפון שלהם, והמכתבים ששלח ושקיבל אביו נפתחו ונבדקו (ריאיון המחבר עם אריה אלדד, 6.11.2013).

78 בשני הדיונים שנערכו בבית המשפט העליון, בערעור חרותי ובערעור מנקס ושותפיו, קבעו השופטים שעדויות עדי התביעה ששימשו סוכנים אינן מהימנות. ראו: **פד"ע** (פסקי דין עליון), יב (תשי"ח-תשי"ט), עמ' 1567-1568, 1924. לדברי אקשטיין, סוכני הש"ב במחתרת ('המצחיקה והעלובה' לדבריו) היו אנשים כושלים שאיש לא סמך עליהם, אפילו לא שולחיהם (התכתבות המחבר עם זאב אקשטיין, 22.1.2015).

תופעה חוזרת זו של 'סוכן מדיח' (Agent Provocateur), מגלה את הבעייתיות בעבודתם של שירותי הביטחון בסיכול הטרור ואת האיוון הדק, שמופר לא אחת, בהפעלת סוכנים.⁷⁹ משטרים טוטליטריים, דוגמת רוסיה שלפני המהפכה הבולשביקית ואחריה, חייבו פרובוקציה כדרך פעולה מתבקשת בהתמודדות עם הטרור.⁸⁰ לעומת זאת, במדינות דמוקרטיות נפסלה שיטה זו מטעמים מוסריים וחוקתיים: מצד אחד, טענת 'ההדחה' יכולה לשמש טיעון משפטי לפסילת ראיות. מצד אחר, בכוחה לפגוע באמון הציבור בשלטון.⁸¹ גם מבחינה מבצעית השימוש ב'סוכן מדיח' הוא מסוכן ויכול להפוך לחרב פיפיות, כפי שהיה ברצח קסטנר.⁸²

אחת מתוצאות הלוואי של המשפטים, ואולי החשובה שבהן מבחינה ציבורית, היתה חשיפת קיומו של הש"ב. היו על כך השערות ורמזים עוד קודם לכן, אך קיומו הוכחש בידי רשויות המדינה. פרטים ראשונים על אודות הארגון החלו להתפרסם בעיתונות במהלכים הראשונים של המשפט, שבהם העידו סוכנים שתולים.⁸³ את דבר קיומו של הש"ב חשף בפעם הראשונה בן-גוריון, על בימת הכנסת ב-19 ביוני 1957, ושם גם הסביר את מטרות הארגון. לדבריו, 95 אחוזים מפעולת הארגון מוקדשים למלחמה בריגול אך הוא פועל גם נגד רסיסי מחתרות טרוריסטיות ונגד 'ג'יס חמישי' בתוך ישראל.⁸⁴ בהמשך מסרו אמצעי התקשורת, בצעד חסר תקדים, פרטים על התנהלות הממונה על שירותי הביטחון (בלי לחשוף את זהותו) בתוך בית המשפט ומחוצה לו.⁸⁵

79 על 'הסוכן המדיח', מקורותיו, מניעי הסוכנים, תפקידם בקבוצות רדיקליות, ההשלכות האפשריות ועוד: Gary T. Marx, 'Thoughts on a Neglected Category of Social Movement Participant: The Agent Provocateur and the Informant', *American Journal of Sociology*, 80, 2 (September 1974), pp. 402-442.

80 הבולשת הצארית ולאחריה הנקו"ד והקג"ב, שיכללו לדרגת אומנות את השימוש בפרובוקציה כמו במקרה של יונה אוף. ראו למשל: Richard E. Rubenstein, *Comrade Valentine: The True Story of Azef the Spy – The Most Dangerous Man in Russia at the Time of the Last Czars*, Harcourt Brace and Company, New York 1994; Anna Geifman, *Entangled in Terror: The Azef Affair and the Russian Revolution*, Scholarly Resources, Wilmington, DE 2000.

81 גדי אשד, 'החקירה המשטרית והמודיעין האנושי', **משפט וצבא**, 18 (תשס"ו), עמ' 223-286. כך, לדוגמה, בארצות הברית משמש טיעון 'ההדחה' עילה לזיכוי. לעומת זאת, בבריטניה וגם בישראל טענת 'ההדחה' אינה טענת זיכוי אוטומטית אך היא בעלת משקל בפסילת ראיות ובטיעונים לעונש.

82 השימוש שעשה הש"ב ב'סוכן מדיח' חזר בפרשת אבישי רביב ורצח רבין, גם כאן יצר הדבר 'תאוריות קונספירציה' כפי שקרה ברצח קסטנר.

83 ש.ב., דבר, 3.5.1957, עמ' 3; 'האמת על הש.ב.', **מעריב**, 10.5.1957, עמ' 8.

84 בן-גוריון מסביר תפקידי שרות הביטחון, דבר, 20.6.1957, עמ' 1-2.

85 לדוגמה: 'הממונה על הש.ב. מעיד במשפט חרות', דבר, 5.8.1957, עמ' 2-1; 'הנחקר הפעם: הממונה על ש.ב.', **מעריב**, 5.8.1957, עמ' 3; 'עדותו המלאה של הממונה על הש.ב.: מדוע יושב חרות', שער גיליון העולם הזה, 14.8.1957, עמ' 6-9; 'הממונה על שרות הביטחון נגד שחרורו של עו"ד חרות בערבות', **הארץ**, 5.8.1957, עמ' 1.

כתב אישום נגד אלדד

בעוד משפטיהם של רוצחי קסטנר ושל חרותי מתנהלים, החליט היועץ המשפטי לממשלה להגיש כתב אישום נגד אלדד ורומק (מתוקף היותו המו"ל של סלם) באשמת הסתה למרד נגד המדינה והממשלה. ההאשמה התבססה על מאמרים שכתב אלדד בסלם ובעיקר על טענתו כי קסטנר נרצח בשליחות ראשי השלטון.⁸⁶

ביומנו ובמכתביו הביע אלדד שביעות רצון מהעמדתו למשפט, וציפה שיהיה גולת הכותרת של פעולתו למען 'מלכות ישראל'.⁸⁷ הוא טען שהעמדתו למשפט היא ניסיון של השלטון להסיח את דעת הציבור ממצבה המדיני הקשה של ישראל, שהוא תוצאה של מדיניות מפא"י.

לפני ואחרי קום המדינה היה המשפט הפוליטי לדידו של אלדד זירה חינוכית ותעמולתית חשובה ביותר. הוא חיבר רבים מהנאומים שנשאו חברי לח"י בבית המשפט נגד השלטון. בעבר, בפרשת רצח ברנדוט, ביקר אלדד את יליון-מור על שהכיר בסמכותו של בית המשפט, לא תקף את השלטון ולא השכיל להפוך זאת למשפט פוליטי.⁸⁸ טענות מרומזות מעין אלו הוא השמיע גם כלפי התנהלותם הדומה של חרותי ועורך דינו במשפט הכרוז. כעת, בניגוד לחבריו, החליט אלדד להפוך מנאשם למאשים⁸⁹ והצהיר שמטרתו היא משפט פוליטי שיידונו בו בעיות היסוד של ישראל וייחשף קלונו של המשטר.⁹⁰ תקוותו שייערך משפט פוליטי מתוקשר לא התממשה שכן כתב האישום נגדו בוטל לבסוף, בעקבות תוצאות משפט רצח קסטנר ומשפט חרותי.⁹¹

שלושת רוצחי קסטנר נדונו למאסר עולם, וחרותי זוכה מאשמת חברות בארגון הטרור אך נדון למאסר בן שנה וחצי על חלקו בהפצת הכרוז. התביעה, שלא הצליחה להוכיח את קיום המחתרת, ערערה על הכרעת הדין לבית המשפט העליון. ההרכב בראשותו של השופט אגרנט חזר ואישר את הכרעת הדין. השופטים סיכמו ש'הטענה כי ד"ר שייב

86 דר. שייב נתבע לדין באשמת הסתה למרד, מעריב, 29.9.1957, עמ' 1. כותרת ראשית בעיתון. קדמה לכך הכרוזתה של התובעת במשפט חרותי שבו טענה כי הממשלה דנה בנושא העמדתו לדין של אלדד, אך מפאת הרצון להעמיד לדין בהקדם האפשרי את רוצחי קסטנר החליטה לדחות זאת למועד מאוחר יותר (דבר, 17.7.1957, עמ' 4; הארץ, 17.7.1957, עמ' 6).

87 'השנה החדשה נפתחה בכי טוב בהגשת התביעה נגדי. [...] יום גדול. עלול להגיע גלגלים וברוכים [...] יש הגיון פנימי בהתרחשויות. מעכו התחמקתי [לאחר רצח ברנדוט], מוכרח הייתי לבוא לידי התנגשות זאת עם צמרת המדינה גם ללא פרשת קסטנר' (יומן אלדד, ה' בתשרי תשי"ח). דברים דומים כתב גם לרב אריה לוי (מכתב מיום ח' בתשרי תשי"ח) ולידידתו רבקה אהרונסון (ללא תאריך. המכתבים מצוטטים ביומנו).

88 גינוסר, בצאת לח"י מהמחתרת, עמ' 107-108.

89 יומן אלדד, ג' בטבת תשי"ח.

90 'על המשפט, סלם, קג (תשרי תשי"ח), עמ' 2; 'שייב' - זה יהיה משפט פוליטי', הארץ, 30.9.1957, עמ' 4.

91 'שייב ורומק לא יועמדו לדין', מעריב, 2.3.1959, עמ' 1.

שימש חוליה מקשרת בין הארגון הטרוריסטי הישן ובין הקבוצה החדשה, אין לה על מה שתסמוך,⁹² אך הסכימו שלפחות מאמר אחד של אלדד הוא בגדר הטפה למרד נגד השלטון וקריאה לפעולות אלימות.⁹³ דעת המיעוט בהרכב היתה שאכן מדובר במחתרת אחת רצופה שחבריה הושפעו מהמאמרים ב**סלם**, מאמרים מסיתים אשר כוונתם ללבות יצרים למעשי אלימות ולמרד במדינה.⁹⁴ הדעות החלוקות שבאו לידי ביטוי בבית המשפט העליון מצביעות על הבעייתיות של הסוגיה. אלדד היה ער לזה והשתדל תמיד שלא לחצות את הסף בדברי הסתה מפורשים. פעמים רבות היו דבריו כפולי משמעות ונתונים לפרשנויות שונות.

אפילוג

בינואר 1958, כעשרה חודשים לאחר הרצח, בא אל סופו המשפט שהסעיר מדינה שלמה. בית המשפט העליון קיבל ברוב קולות את ערעור היועץ המשפטי וטוהר את קסטנר מאשמת שיתוף פעולה עם הנאצים. מבחינת אלדד לא תמה הפרשה כל עוד מקורבו יוסף מנקס אסור בכלא. אלדד הוסיף לטעון לחפותו של מנקס ב**סלם** ובהבקר⁹⁵ שבו החל לכתוב, ולקרוא לשחרורו. מנקס, שהיה אסיר בעייתי ונחשב מסוכן, מעולם לא הודה בחלקו ברצח. הוא פנה לח"כים, לעיתונאים ולאנשי ציבור בבקשת עזרה ועל מכתביו חתם 'יוסף מנקס, חף מכל פשע'. במכתביו סיפר באריכות את קורות חייו יוצאי הדופן, האשים את השלטון ואת שלוחיו ברצח קסטנר ולא הסתיר את שנאתו העזה למפא"י ולשמאל.⁹⁶ גם כאן, כמו במשפט קסטנר, חברו לעזרתו גורמים שהתנגדו לשלטון מפא"י – מאלדד, דרך 'חרות'⁹⁷ וכלה באורי אבנרי שפרסם את מכתביו בהעולם הזה.

לאחר שכשלו המאמצים להביא למשפט חוזר בעניינו, הוקם באוגוסט 1961 'הוועד הציבורי לשחרור מנקס' שבו היו חברים אלדד ואחדים מהחברים לשעבר ב'ועד הציבורי לגילוי האמת על השמדת יהדות אירופה'. כמו כן נרתמו לשחרורו הרב אריה לויין, רב האסירים, שפנה לנשיא שזר בבקשת חנינה⁹⁸ ויהושע כהן, חבר לח"י ומקורבו של בן-

92 פד"ע, יב, עמ' 1566.

93 שם, עמ' 1565.

94 שם, עמ' 1574.

95 'חנינה למנקס', הבקר, 7.9.1962, עמ' 3.

96 מכתבי מנקס לאלדד, ארכיון לח"י בתוך ארכיון צה"ל, מס' משלוח 1128/2003 תיק 464, ומכתבי מנקס לעיתון חרות, מזב"י, תיק ל-31/4.

97 בייחוד אב"א אחימאיר, שישב בכלא לאחר רצח ארלוזורוב ולכן הודה עם מנקס ואף פרסם מאמרי תמיכה בו. לדוגמה: א. שמאי [אב"א אחימאיר], 'המתקת דינו של רוצח', חרות, 20.6.1961, עמ' 2.

98 באתר המכירות הפומביות 'ירושלים של זהב' הוצע למכירה מכתב הבקשה של הרב לויין לנשיא המדינה לחון את מנקס. המכתב נמכר בסכום של 1,300 דולר. מהמכתב שנכתב לרגל תחילת כהונתו של זלמן שזר כנשיא המדינה עולה שהרב לויין פקפק באשמתו של מנקס. המכתב מופיע

גוריון, בנימוק של דאגה לשפיותו של מנקס ולמשפחתו שסבלה רבות. מי שזירז את תהליך השחרור היה איסר הראל, ששכנע את בן-גוריון לפעול לחנינת הרוצחים וביחוד לחנינת מנקס.⁹⁹

במהלך פרשת קסטנר דבק הראל בעמדתו שהאישים המרכזיים בפרשה שותפים להסתה כדי להילחם בשלטון ולהכפישו, ותוצאתה היתה הרצח. לאחר שהסתיימה הפרשה התיידד הראל עם יעקב חרותי ונוצרה ביניהם מערכת יחסים קרובה שהתבססה על אמון הדדי.¹⁰⁰ ייתכן שהדבר הביא לשינוי דעתו והוא החל לראות בפרשת הרצח פרשה יחידה, נקודתית, שאין לה קשר עם מזימות להפלת השלטון. הראל אף שאף להחזיר למוטב את האנשים שאחריהם רדף כדי שינטשו את פעילותם הטרוריסטית. כך גייס יוצאי לח"י למוסד, המליץ לשחרר את נאשמי מחתרת צריפין ועוד. הוא דאג שמנקס יקבל רישיון למונית לאחר שחרורו בתקווה שיזנח את עיסוקיו המחתרתיים, וכך אכן קרה.¹⁰¹ לאחר שעונשם של רוצחי קסטנר הופחת,¹⁰² ולאחר שריצו פחות משבע שנות מאסר, שוחררו. מנקס היה האחרון ששוחרר, לאחר שאלדד וח"כ יוחנן בדר ממפלגת חרות התחייבו לערוב לו, ובשחרורו חתם למעשה את הפרשה ואתה את פרשת הטרור היהודי בישראל בשנות החמישים.

סיכום

בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל החלו להתגבש ולהתפתח הנורמות השלטוניות, המדיניות והתרבותיות. קבוצות שונות בחברה ניסו להשפיע על תהליכים אלו על פי

- בקישור: <https://il.bidspirit.com/portal/?lang-he#!/lotPage/source/catalog/auction/548d4f9ae4b057edd0377479/lot/550bfcc1e4b0943ee7429402> (נצפה ב-26.11.2015).
- 99 'המתקת דינם של רוצחי ד"ר ישראל קסטנר (מתוך יומן דוד בן-גוריון 1963)' (מביאה שולמית עמיר-זרמי), **עיונים בתקומת ישראל**, 6 (2006), עמ' 627-630. בספרו טען הראל שאלדד היה זה שלחץ זמן רב על הענקת החנינה למנקס (הראל, **האמת על רצח קסטנר**, עמ' 262-263). הראל השמיט בספרו את חלקו הוא בהענקת החנינה. למעורבים בפרשת קסטנר שיווה הראל בספר אופי דמוני, ובעיקר אלדד ולמנקס אך גם לשמואל תמיר, לאורי אבנרי ולאחרים. כתיבה זאת עמדה בסתירה לפעילותו הדומיננטית בתהליך החנינה, סתירה המערערת את אמינות הנרטיב שהציג בספר. עוד על פרשת החנינה: ויץ, **האיש שנרצח פעמיים**, עמ' 337-339; ראובן ירון, 'חנינה שכזאת (על פרשת חנינת נאשמי רצח קסטנר)', **האומה**, 129 (סתיו תשנ"ח), עמ' 43-37.
- 100 חרותי, **אמת אחת ולא שתיים**, עמ' 279-282.
- 101 מיכאל בר-זוהר, **הממונה**, וינפלד וניקולסון, ירושלים תשל"א, עמ' 49, 139-143; מרדכי בר-און, 'על ספרו של איסר הראל, ביטחון ודמוקרטיה', עידנים, תל אביב 1989, **עיונים בתקומת ישראל**, 1 (1991), עמ' 557-562.
- 102 כבר ביומו הראשון כנשיא המדינה הפחית הנשיא זלמן שזר את עונשם של רוצחי קסטנר (הנשיא הפחית עונשי המאסר, **מעריב**, 23.5.1963, עמ' 2).

השקפותיהן. המצב החדש שנוצר עם הקמת המדינה חייב בחינה מחדש והגדרה מחודשת של הגופים שפעלו בה בימי המנדט. בעיקר בלט הדבר באצ"ל ובלח"י, שסירבו לקבל את מרות המוסדות הרשמיים של היישוב בימי המדינה שבדרך. בעוד האצ"ל ורוב חברי לח"י בחרו לקבל את כללי המשחק החדשים והשתלבו במערכת הפוליטית הרשמית, סירב אלדד לעשות כן מתוך התפיסה ש'מלכות ישראל' ולא מדינת ישראל היא המטרה שאליה יש לשאוף. הוא לא קיבל את הפורמליזם הטבוע בתורת המדינה ובתורת המשפט המודרניות מעצם הגדרתן,¹⁰³ אלא פעל במערכת ערכים אלטרנטיבית. מעורבותו בפרשת קסטנר ובעיקר בפרשת רצח קסטנר היתה השיא של היחסים המתוחים בינו ובין הממסד הפוליטי והביטחוני בישראל, יחסים שהוחרפו בהדרגה בעשור הראשון.

השאלה שנדונה במאמר היתה האם העימות של אלדד עם השלטון נשא אופי רטורי ותעמולתי בלבד, או שמא גם פן מעשי. באשר לאחדים מתנועתו, דוגמת יעקב חרותי ומנקס, התשובה ברורה, שכן הם פעלו בדרכים בלתי חוקיות. באשר לאלדד – התשובה מורכבת יותר: מצד אחד בכתיבתו הפובליציסטית הקיצונית, בעזרת רטוריקה מתלהמת ותעמולתית, הוא התכוון להשפיע. כתיבתו היתה רבת־פנים ורבדים והשתמעה לשני פנים ואף ליותר. מצד אחר, הוא מעולם לא התווה קווים מעשיים למימוש האידאולוגיה שהטיף לה ואף הסתייג מפעילות מעשית. דווקא מאפיין פרדוקסלי זה אצל אלדד, שימש זרז להקמת מחתרות ולביצוע מעשי טרור. הנוער האקטיביסטי שהושפע מנאומיו וראה בו מנהיג, התאכזב ממנו ופנה לאפיק הפעולה הקיצוני ביותר.¹⁰⁴

אולם, אף שמדובר בקו דק מאוד שאלדד השתדל שלא לחצות אותו, הוא התעמת ישירות עם השלטון וערער על הלגיטימציה שלו. אלדד, שהשקפתו האידאולוגית והפוליטית הושפעה בעיקר מהמשורר אצ"ג, שבו ראה נביא, ומאברהם שטרן מייסד לח"י, היה קנאי בלתי מתפשר ומרד במוסכמות. הדבר בא לידי ביטוי באי־קבלה של מרות ושל סמכות, בניתוק עקרוני, סמי־מקיאוליסטי של הפוליטיקה מהמוסר ובאמונה בכוחו של הפרקסיס המהפכני לשנות מציאות. אלה התוו את דרכו עוד כחבר בית"ר בפולין ובתקופת היותו בהנהגת לח"י.¹⁰⁵ מאפיינים אלו הם שעמדו בשרש יחסיו עם השלטון בישראל ויחסו לסוגיית הטרור.

בכל שנות פעולתו בלח"י אלדד כמעט ולא שותף בהחלטות המעשיות; דרכו בה התייחדה בעיקר בכישרון הביטוי שלו. העט היה חרבו והוא השתמש בו בלהט. לכן, לטענה שלא היה קיצוני ביחסו לשלטון מכיוון שלא פעל הלכה למעשה או לא התווה תכנית

103 קידר (לעיל הערה 9), עמ' 148.

104 בין אלו ניתן למנות חברים מארגון המחתרת הדתי 'ברית קנאים' שחיפשו דמות שתנהיג אותם (מעריב, 5.7.1957, עמ' 10), וכן חלק מרוצחי קסטנר שהיו פעילים ב'חזית הנוער' (דבר, 26.11.1957, עמ' 4). Sprinzak, *Brother Against Brother*, p. 62.

105 בספרו האוטוביוגרפי הרחיב אלדד על השפעתם של אצ"ג, שהקנה לו את האידאולוגיה הלאומית־משיחית, ושל שטרן, שיצק אידאולוגיה זו בכלים פוליטיים, על דרך חייו (לדוגמה, אלדד, מעשר ראשון, עמ' טז-יז, סט-עה, שכט-שלא); הלר, לח"י, עמ' 60, 137-139, 519-523.

מעשית – אין לה על מה לסמוך. כתיבתו המתסיסה והמתריסה הסיתה כפי הנראה אנשים למעשי אלימות והציבה אותו בדרגה גבוהה של סכנה לדמוקרטיה הישראלית. הוא לא יצר בפועל עימות ולא קבע דרכי פעולה כלשהן אך בתוך גדרותיה חולל אווירה נגד השלטון, חוקיו ומדיניותו – אווירה שכאמור הכשירה מעשי טרור ופעולות לא לגיטימיות.¹⁰⁶ לא כל תלמידיו תמכו בדעתו והיו כאלה שהתרחקו מאלדד עקב כתיבתו הפרובוקטיבית וקשריו עם פעילי מחתרת.¹⁰⁷

ואולם את תמיכתו במעשי אלימות אין לראות כניסיון להפלת השלטון. הוא היה מציאותי וידע שאין בכוח קומץ אנשים לבצע זאת. אלדד שהושפע מאוד מאצ"ג, מניטשה ומברדיצ'בסקי ובתגובה למציאות אנומלית לדידו, מצא ביטוי ברעיונות פילוסופיים כמו 'שינוי ערכין' ו'רצון לעצמה'. במילים אחרות, ביטוי ליסוד הטבעי החיוני העומד בבסיס קיומו של האדם ומניע את התפתחותו, וביטוי לאינסטינקטים הקמאיים המתפרצים מתוך השאיפה לחירות ודוחפים את האדם למרוד במציאות המנוונת.¹⁰⁸ במורדים אלו, שלא השלימו עם תכתיבי המציאות ולא קיבלו את מוסכמותיה, ראה אלדד את מבשריה של המהפכה שייחל לה וביטוי לתקווה שהיא אכן תתגשם.

לימים שינה אלדד את דעתו שינוי קיצוני. לאחר מלחמת סיני, שתוצאותיה סתרו את נבואות הזעם שלו,¹⁰⁹ ובעיקר לנוכח משפט אייכמן, שגרם לשינוי מהותי בתפיסתו את המהלך ההיסטורי של עם ישראל מראשיתו ואת מקומה של מדינת ישראל במהלך זה,¹¹⁰ הוא החל לראות את המדינה כגוף קדוש. הוא קרא לעשות את יום העצמאות ל'יום מקרא קודש' מחייב שיכלול סימני פולחן דתיים כגון הדלקת נרות, קידוש, קריאת התורה ואמירת 'הלל' בשם ומלכות.¹¹¹ עם זאת, את שאיפתו ל'מלכות ישראל' לא זנח והוסיף לדבוק בה כל חייו.

106 בריאיון לנעמי לויצקי הודה אלדד כי ייתכן שכתבתו גרמה למעשי רצח, אולם בהיתממות טען שהוא לא רואה עצמו אחראי לכך ('רצח קסטנר – למי הרצח השתלם', **כותרת ראשית**, 26.6.1985, עמ' 30). תופעה זו עוררה את לעגו של אורי אבנרי שכתב: 'וקיים הד"ר שייב. העט הנובע שלו נוטף אלימות. אולם כאשר קורה משהו, הד"ר שייב הוא הראשון הנחפז להבטיח שאין זו אשמתו' (**העולם הזה**, 18.6.1953, מצוטט בתוך: הראל, **האמת על רצח קסטנר**, עמ' 76).

107 ריאיון המחבר עם גאולה כהן, 5.9.2011, והתכתבות איתה, 21.12.2014.

108 אלדד תרגם את כתבי ניטשה והושפע מאוד מהגותו (ראו: דוד אוחנה, 'ניטשה מימין לשמאל: אקזיסטנציאליזם לאומי אצל ישראל אלדד', בתוך: יעקב גולומב (עורך), **ניטשה בתרבות העברית**, מאגנס, ירושלים תשמ"ד, עמ' 251-277).

109 לימים, הודה אלדד שטעה בתפיסתו זו. ישראל אלדד, **הגיונות ישראל**, יאיר, תל אביב תשמ"ח, עמ' 8.

110 הנ"ל, 'אייכמן וההשמדה מאחורי ארבעה מסכים', שם, עמ' 112.

111 הנ"ל, 'חג עצמאות שני של גלויות', **הבקר**, 17.4.1964, עמ' 3.

ביטחון

הגפרור שהצית את מלחמת ששת הימים: תקרית 7 באפריל 1967

אביחי כהן

בלילה שבין 14 ל-15 במאי 1967 החלו להגיע לישראל ידיעות על כוחות מצריים שצלחו את תעלת סואץ ונפרסו בסיני. מהלך זה של המצרים גרר את המזרח התיכון למשבר. המשבר כונה לימים 'תקופת ההמתנה',¹ שבסופה תקפה ישראל ב-5 ביוני 1967. הרמטכ"ל לשעבר חבר הכנסת משה דיין התרעם באותם ימים על הממשלה ועל צמרת צה"ל: 'אינני חושב שאנחנו צריכים להתפלא מדוע המצרים עשו את הצעד הזה [...] הגענו עד דמשק, הפלנו שם מטוסים. האם חשבתם שמדבר כזה הם [הסורים והמצרים] לא ייבחרו ויתלו תלים?'²

רבים בדרג המדיני הרגישו כי דבר־מה השתבש במדיניות הביטחון השוטף, עד שזו כשלה בהשגת היעדים שהוגדרו: חיזוק ההרתעה של ישראל, שימור הסטטוס קוו ומניעת הסלמה. רבים אף סברו שמדיניות זו תרמה להידרדרות היציבות באזור.³ לא בכדי נשא הרמטכ"ל יצחק רבין אשם כבד בדבר אחריותו למצב הביטחוני, ובשעות הלילה של 23 במאי הוא התמוטט פיזית.⁴ ההתמוטטות נמשכה כ-36 שעות, ובהן ביקש מעזר ויצמן להחליפו: 'אני סיבכתי את מדינת ישראל בגלל סדרת טעויות שעשיתי [...] האם תקבל עליך את תפקיד הרמטכ"ל?'⁵

1 15.5.1967-5.6.1967.

2 דיין בוועדת חוץ וביטחון, 17.5.1967, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), א' -8161.

3 רבין תיאר בזיכרונותיו את הדברים הקשים ששמע ב-21-23 במאי מפי דוד בן-גוריון, משה דיין וחיים משה שפירא בדבר אחריותו למצב הקשה שאליו נקלעה ישראל. יצחק רבין, פנקס שירות, ספרית מעריב, תל אביב 1979, עמ' 148-151.

4 רבין היה שרוי במתח רב לא רק בשל רגשות האשם שהיו לו אלא גם בשל הרגשת האחריות שלו. לכך יש להוסיף שתיית איין-ספור כוסות קפה, עישון כבד ושעות רבות ללא שינה. יוסי גולדשטיין, רבין: ביוגרפיה, שוקן, תל אביב 2006, עמ' 154.

5 עזר ויצמן, לך שמים לך ארץ, ספרית מעריב, תל אביב 1975, עמ' 259; איתן הבר, היום תפרוץ מלחמה: זכרונותיו של תת־אלוף ישראל ליאור, המזכיר הצבאי של ראשי הממשלה לוי אשכול וגולדה מאיר, עידנים, תל אביב 1987, עמ' 174. אין חולק על התמוטטותו של רבין ערב מלחמת ששת הימים ועל כך שבאותו ערב גורלי ב-23 במאי הוא שוחח בביתו עם עזר ויצמן. תוכן שיחתם של השניים

האומנם ניהל רבין מדיניות ביטחון לא שקולה? ומה היה חלקו של ראש הממשלה ושר הביטחון לוי אשכול במדיניות זו?

במאמר זה אני בוחן את הטענות האלה מנקודת המבט הצרה של תקרית הגבול האחרונה שיזם צה"ל ב-7 באפריל 1967, שלאחריה התרחש רצף של תהליכים שבסופם פרצה מלחמה כוללת, בניגוד גמור לכוונות אנשי הדרג המדיני והצבאי של מדינת ישראל. במאמר זה אני גורס שתקרית 7 באפריל היתה לא 'ההתנגשות החזיתית' שאליה שאף הדרג הצבאי בגבול הצפון, אלא תקרית קרקעית מוגבלת בנושא זניח יחסית: האזורים המפורזים (הנושא הבווער באותה עת היה חדירות של חוליות שהשתייכו לארגונים פלסטיניים). התקרית הידרדרה לפעולת תגמול חסרת פרופורציות והציבה בפני מחולליה תרחישים שאיש לא חזה.

כמו כן, אין בכוונתי לכתוב היסטוריה חדשה לעשור השני, אלא להאיר זווית ייחודית של מדיניות התגמול ולהבין את הקשר בינה ובין המשבר שהוביל למלחמה. המאמר עוסק באופן שבו השתלשלו האירועים בצד הישראלי, ואין בכוונתי להעמיק בשאלות דומות שנוגעות לצד שמנגד. באמור לעיל אין כוונתי להתעלם מהשחקנים האחרים בזירה; אלה יוזכרו, והשפעתם תימדד ככל שיידרש לשם בחינת מניעיה של ישראל.

יחסי ישראל-סוריה במשך השנים

אין ספק שיחסי ישראל וסוריה אופיינו באיבה ובעקשנות, בעיקר מ-1954.⁶ צבא סוריה היה היחיד מצבאות ערב שבשך הקרבות ב-1949 אחז בשטחים שנועדו למדינת היהודים על פי תכנית החלוקה מ-29 בנובמבר 1947.⁷ עובדה זו היתה הבסיס להערכה בישראל שלפיה תעוזת הסורים נובעת מכך שצבאם לא חווה את טעם התבוסה מישראל. תעוזה זו התבטאה במהלכיה של סוריה בכל הנוגע לישראל, הן בזירה הבין-לאומית והן במאבקים שהיו לימים לפעולות איבה הדדיות, תחילה במאבק על האזורים המפורזים, ומאוחר יותר על מפעל הטיית המים. לימים סמכה סוריה את ידיה על פת"ח וסייעה לו בפעולותיו. המאבק בין סוריה לישראל תבע קרבות בנפש משני הצדדים. הסורים לא נרתעו מלהפגין

מצוי אך ורק בזיכרונותיו של עזר ויצמן. חשוב להזכיר כי רבין אינו מכחיש את הדברים שציין ויצמן, ראו: רבין, פנקס שירות, עמ' 159.

6 ראו: אריה שלו, **שיתוף פעולה בצל עימות**, מערכות, תל אביב 1989, עמ' 254-256.

7 הסכם שביתת הנשק בין ישראל לסוריה נחתם ב-20.7.1949, ובו נקבע כי מקומות שכו שביתת הנשק אינו חופף בהם לקו הגבול הבין-לאומי ייחשבו מפורזים ובעתיד יוחלט מה ייעשה בהם. ההסכם היה קרקע פוריה לחילוקי דעות, ואלה הידרדרו בסופו של דבר למאבק אלים. במפה שצורפה להסכם נקבעו שלושה אזורים מפורזים, ששטחם הכולל 65,435 דונם: השטח הצפוני - בין בניאס לדן (4,423 דונם); השטח המרכזי - ממשמר הירדן דרומה עד שפך הירדן (27,439 דונם); והשטח הדרומי - מאזור צמח עד עין גב (33,573 דונם). הסכם שביתת הנשק ישראל-סוריה מובא באתר הכנסת: www.knesset.gov.il/process/docs/armistice_agreements.htm (אוחזר ב-6.11.2016).

יישובים ישראליים תוך כדי ניצול יתרון הטופוגרפי, ואיבתה של סוריה לישראל הובלטה גם ביחסה לחיילי צה"ל ששבתה. יחס זה הומחש בהתאבדותו של אורי אילן (1955) ובתלייתו של אלי כהן (1965).

זכי שלום מציין השלכה נרחבת של המדיניות המתריסה של סוריה כלפי ישראל: איום מתמיד על הסטטוס קוו שנוצר במזרח התיכון לאחר מבצע קדש (אוקטובר-נובמבר 1956), שהעניק לישראל נכסים רבי-משמעות. שלום קובע שאת מדיניות התגובה של ישראל יש לבחון לא רק בממד הצר של הביטחון השוטף, אלא גם על רקע איומה האסטרטגי של מדיניותה של סוריה על הסטטוס קוו, שישראל ראתה בשימורו ערך עליון.⁸

על רקע יחסי העוינות בין ישראל לסוריה והאתגר האסטרטגי שהציבה סוריה התגבשה בקרב אנשי הדרג הצבאי הדעה שהמענה לאתגר חייב להיות 'התנגשות חזיתית', כלומר לא עוד תגמול מקומי בנוסח שנות החמישים, אלא תגובה מסיבית וקצרה שתפגע במשטר הסורי ותציב בפניו בְּרָה: לנטוש את הפעילות האלימה או ליפול.⁹ לציון האיבה הייחודית שרחשו ראשי צה"ל לסוריה טבע ישראל ליאור את הצירוף 'התסמונת הסורית'.¹⁰

מנגד ניצב משטר הבעת', שחרט על דגלו מלחמה בלתי מתפשרת בישראל, בעיקר באמצעות חוליות טרור פלסטיניות. מלחמה זו שימשה כלי הישרדות בידי המשטר, על רקע התמיכה המועטה מבית והסכסוכים הבלתי פוסקים עם מצרים ועם ירדן.¹¹ אייל זיסר טוען שהתפיסה האנטי־ישראלית נבעה גם מהמחויבות האוטנטית של משטר הבעת' לתפיסת עולם אשר שללה – מטעמי אידאולוגיה, היסטוריה ופוליטיקה – את זכותה של ישראל להתקיים.¹² אבנר יניב מדגיש בעניין זה את חאפז אל-אסד, שב־1966-1967 היה מספר שתיים במפלגת הבעת', שר ההגנה ומפקד חיל האוויר, והתחייב אישית לא להניח את שמי האזור לשליטתה הבלעדית של ישראל. אכן, בשתי תקריות הגבול – מבצע רוח ותקרית הנמ"כ – הזניקו הסורים מטוסים לעבר כוחות ישראל.¹³ סוריה איבדה שלושה

8 זכי שלום, דיפלומטיה בצל מלחמה, משרד הביטחון, תל אביב 2007, עמ' 33-59.

9 ראו את דברי רבין בוועדת השרים לענייני ביטחון, 14.7.1966, בתוך: אבי כהן, ההגנה על מקורות המים, משרד הביטחון, תל אביב 1992, עמ' 140; דוד אלעזר, דיון מטכ"ל, 23.1.1967, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), משלוח: 120, תיק: 3, שנה: 2009; שמעון פרס בוועדת חוץ וביטחון, 19.7.1966, א"מ, א'-8161/1, ועוד.

10 הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 96-97.

11 אבנר יניב ומשה מעוז, 'ברסן הדוק: סוריה ואש"ף', בתוך: אבנר יניב, משה מעוז ואבי קובר (עורכים), סוריה וביטחון ישראל, מערכות, תל אביב 1991, עמ' 230-231.

12 אייל זיסר, 'בין ישראל לסוריה – מלחמת ששת הימים ולאחריה', עיונים בתקומת ישראל, 8 (1988), עמ' 212-215.

13 מבצע רוח (14.7.1966): פעולת תגמול של ישראל באזור המפרוז המרכזי, ובכללה הפעלה מתוכננת של כוחות אוויריים. בפעולה הופל לראשונה מיג 21 סורי. תקרית הנמ"כ (15.8.1966-26.8.1966): תקרית אלימה בין ישראל לסוריה בעקבות היתקעותה של ספינת משמר ישראלית בחלק הצפון-מזרחי של הכינרת, במרחק 50 מטר בערך מהחוף שעליו חלשו הסורים.

מטוסים בשתי התקריות, אך לא הצליחה להפיל ולו מטוס ישראלי אחד.¹⁴ מלבד זאת, עוד מראשית 1965 החלו הסורים לחשוש מפני התקפה רחבת היקף מצד ישראל.¹⁵ החשש של הסורים נסמך על פעולות שביצעה ישראל בשטחם, כגון ההתקפה על מפעל ההטיה של הערבים עד כדי חיסולו, וכן התבטאויות שונות של אישים ישראלים ומאמרי פרשנות אשר ביטאו רצון 'לפרוע את החוב עם סוריה'. כך התבטא רבין בריאיון לעיתון **הארץ** ב־15 ביולי 1966, בעקבות מבצע רוח: 'לא היה מנוס מלומר לסורים, בשפה היחידה המובנת כנראה עליהם'.¹⁶ ב־13 באוגוסט 1966 שוב צוטט רבין באותו עיתון: 'נראה עתה בסוריה כאחראית [...] וכאילו לא חדרו דרך מדינות אחרות'.¹⁷ העיתונים הציגו את הדברים כאילו סוריה היא האחראית הבלעדית למתרחש בגבול הצפון. כן הם הרבו 'לאיים' על הסורים, לא פעם בשם חוגים מדיניים או צבאיים.¹⁸

התבטאויות אלה הגיעו לשיאן בריאיון שהעניק הרמטכ"ל לעיתון **במחנה** לרגל ראש השנה תשכ"ז (ספטמבר 1966):

נשאלת השאלה מה מרתיע מדינות ערביות [...] את המשטרים עצמם אין הרי צורך לשכנע, הם החליטו והצהירו נגד הפת"ח [...] שיטת פעולה זו טובה נגד המדינות שאינן תומכות ומסייעות לחבלנים, אך היא אינה מתאימה נגד סוריה. התגובה על פעולת סוריה [...] צריכה להיות נגד מבצעי החבלות ונגד השלטון התומך בחבלות אלו [...] הבעיה אפוא עם סוריה היא במהותה התנגשות עם השלטון.¹⁹

לכאורה יכול היה רבין להתפרש כמי שמבדיל בין מדיניותו של ירדן ושל לבנון, המתנגדות לפעילות פת"ח, ובין זו של סוריה, התומכת בה. לפיכך במדינות כמו ירדן ולבנון בחרה ישראל לפגוע במטרות אזרחיות, ואילו פעולות התגמול נגד הסורים נועדו לפגוע בשלטון הסורי (תשתיות מדינה, בסיסי צבא וכולי). אולם בשל נימת דבריו של רבין – שהועצמה במידה רבה על ידי שלל ציטוטים (לא תמיד מדויקים) בעיתונות המקומית, ובעיקר הביטוי 'התנגשות עם השלטון' – היו דבריו לאיום מפורש על השלטון הסורי. בדרג המדיני ראו בדבריו של הרמטכ"ל הצהרה מתלהמת ומיותרת, העוסקת בעניינים שמחוץ לתחום אחריותו, וכל זאת בפומבי ובעיתון הרשמי של צה"ל.²⁰

מבחינת הסורים תאמה הצהרתו של רבין את חששותיהם שמא ישראל זוממת להפיל את המשטר המהפכני בסוריה – חששות אלה הועצמו במידע מברית המועצות, שזרם

14 אבנר יניב, **פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל**, ספרית פועלים, תל אביב 1994, עמ' 192.

15 ראו: משה שמש, **מהנכבה לנכסה**, מכון בן-גוריון, קריית שדה בוקר 2004, עמ' 556-558.

16 **הארץ**, 15.7.1966.

17 שם, 13.8.1966.

18 ראו: תום שגב, **1967: והארץ שינתה את פניה**, כתר, ירושלים 2005, עמ' 213.

19 **במחנה**, גיליון ראש השנה תשכ"ז (12.9.1966).

20 ראו את הודעת שר הביטחון וראש הממשלה בישיבת הממשלה, 18.9.1966, א"מ, ג'-16715/8. ראו גם את דבריו של יעקב חזן בוועדת חוץ וביטחון, 12.9.1966, א"מ, א'-8161/3.

בצינורות הדיפלומטיים, בדבר ריכוזי כוחות ישראליים בגבול הצפון. בתחילת אוקטובר 1966, על רקע פרסום הריאיון, החלה סדרה של חילופי שדרים בין ברית המועצות לישראל. בו בזמן גברה העוינות כלפי ישראל בכלי התקשורת הסובייטיים. כך נכתב במאמר 'הגנרל רבין מצחצח חרבות', שפורסם בפרבדה: 'ההכנות התוקפניות של ישראל נערכות על רקע החשש הגובר שמפעילות על סוריה המעצמות האימפריאליסטיות והריאקציה הערבית'.²¹ בסכסוך הסורי-ישראלי היה לברית המועצות תפקיד כפול ובעייתי: מצד אחד היא ניסתה להרגיע את הגבול, ומצד אחר היא הציגה את עצמה כבעלת בריתה היחידה של סוריה מול האימפריאליזם האמריקני.²² קביעתו של רבין שהסכסוך עם סוריה הוא במהותו 'התנגשות עם השלטון' שימשה אישור לחשדות הסובייטים שישראל שואפת להפיל את המשטר הסורי הפרו-סובייטי. ברית המועצות יצאה להגנה על בעלת בריתה,²³ ואף על פי שקיימה קשרים דיפלומטיים עם ישראל, לא היססה לאיים עליה בעקיפין לבל תפגע בסוריה.²⁴

הסכם בצל קונספציה

ב-4 בנובמבר 1966 נחתם הסכם הגנה בין מצרים לסוריה. ההסכם נחתם בעת שיחות שנערכו בקהיר בין נשיא מצרים גאמל עבד אל-נאצר לראש ממשלת סוריה יוסוף זוועיין ובעקבותיהן חודשו היחסים הדיפלומטיים בין שתי המדינות.²⁵ בהסכם הצליחו הסורים

21 פרבדה, 3.10.1966, בתוך: יוסף גוברין, יחסי ישראל-בריה"מ, מאגנס, ירושלים 1990, עמ' 297.

22 כיום אפשר להסיק כמעט בוודאות שמעורבותה של ברית המועצות שחקה את ממד ההרתעה של ישראל.

23 לאחר תפיסת השלטון על ידי הנאו-בעת'. בפברואר 1966 נטשה סוריה את מדיניות אי-ההזדהות ואימצה הזדהות מוחלטת עם הגוש הסובייטי. הדבר בא לידי ביטוי בפיתוח יחסים הדוקים עם ברית המועצות, אשר פרסה את חסותה על המשטר החדש כדי להבטיח את ביסוסו. הברית החדשה ענתה על צורכי שני הצדדים. סוריה, שהשלטון החדש בה היה מבודד בזירה העולמית ובזירה הערבית וזכה לתמיכה צרה מבית, חיפשה משענת בזירה הבין-לאומית שתאפשר לבעת' לבסס את מעמדו ולהמשיך לנהל מדיניות אקטיבית בדמות מלחמה עממית. ברית המועצות ראתה בסוריה בסיס לחיזוק אחיזתה במזרח התיכון. מלבד הסיוע בזירה הבין-לאומית זכו הסורים לסיוע נדיב בכסף וביועצים (428 מיליון דולר רק ב-1966!), ואלה הופנו לחידוש התשתיות ההרוסות ולבנייתו של סכר על נהר הפרת. ראו: מיכאל אורן, שישה ימים של מלחמה, דביר, אור יהודה 2004, עמ' 49-51.

24 במפגש בין ראש הממשלה אשכול לשגריר ברית המועצות בישראל דימיטרי צ'ובכן שמע אשכול שישראל מוכנת כוחות בצפון כדי להפיל את המשטר בסוריה. אשכול ביקש שהשגריר יתלווה אליו לסירור לאורך גבול הצפון כדי להשתכנע בעצמו מהמראה, אולם זה סירב. ב-14 באוקטובר הגיש שגריר רוסיה איגרת לאשכול, שנכתב בה בין השאר: 'אפשר כבר להבחין בריכוז של צבא ישראלי לאורך הגבול הסורי'. את האיגרת בשלמותה ראו בתוך: משה גלבוץ, שש שנים, ששה ימים, עם עובד, תל אביב 1968, עמ' 61-62.

25 מאז פירוק קע"ם – קהילה ערבית מאוחדת, איחוד בין מצרים לסוריה שהתקיים בשנים 1958-1961 – לא התקיימו יחסים כאלה.

לסחוט מהמצרים מחויבות לסיוע צבאי במקרה של פעולה נרחבת מצד ישראל נגד סוריה. מצרים הכניסה סעיפים מרסנים להתחייבות זו: לפי ההסכם, מדיניות הביטחון של שתי המדינות תיקבע אגב התייעצות ביניהן, והוא הדין בתגובה הצבאית למתקפת פתע קצרה, לרבות פעולה אווירית, נגד אחת המדינות. המילים 'מלחמה בישראל' לא הוזכרו.²⁶

במטכ"ל הישראלי התחבטו רבות בדבר מהות ההסכם, שלא עלה בקנה אחד עם הקונספציה ששלטה בכיפה, אשר לפיה כל עוד אין מצרים ערוכה צבאית, היא לא תיכנס למלחמה בשל תקריות גבול. לפיכך העריכו גורמי מודיעין ישראליים שההסכם לא ישנה דבר, ולכל היותר מדובר בניסיון של נשיא מצרים להצר את צעדי הסורים בטרם יגררו את האזור למלחמה כוללת. גם לגורמים ישראליים שלא סמכו על ההתבטאויות של המצרים בדבר אי-נכונות לצאת למלחמה, שימשה תגובתה של מצרים לחיסול מפעל ההטיה של הסורים הוכחה חותכת שאין בכוונתה לצאת למלחמה נגד ישראל בטרם יבשילו התנאים לניצחון.²⁷ הערכת מודיעין זו עלתה שוב בכמה ובכמה הזדמנויות.²⁸ כך לדוגמה נכתב בטיזת עבודה של צה"ל מ-8 בינואר 1967: 'סיכוייה של מלחמה יזומה כוללת של מדינות ערב נגד ישראל אינה סבירה השנה'.²⁹

בנוגע להסכם קבע ראש אמ"ן האלוף אהרן יריב ב-12 בדצמבר 1966 שמצרים לוקחת בו 'סיכון מחושב', אולם אינה מעוניינת בעימות.³⁰

ברקע דבריו של יריב עמד מסר סודי שהעביר בעקיפין המרשל עבד אל-חכים עאמר, מפקד מפע"ם,³¹ לראש המוסד מאיר עמית, ובו הזמנה למצרים לסבב שיחות בניסיון ללבן מגוון נושאים ביחסי ישראל-מצרים. ההצעה היתה פרי לעמלו של עמית, שעם כניסתו לתפקיד ראש המוסד פתח במבצע חשאי חובק עולם כדי למצוא נתיבים ללבו של נאצר. המבצע – בשם הקוד 'איקרוס' – נחל הצלחה לא מבוטלת. ממשלת ישראל גילתה זהירות (יש שיאמרו זהירות יתר) בנוגע ליזומה ובלמה את ההצלחה הזאת. עמית פנה לא פעם לראש הממשלה ולבכירים בהנהגה הישראלית בנושא ואף הגדיל לעשות ויזם בסלון ביתו ב-27 בנובמבר 1966 פגישה של אישים פוליטיים, אנשי צבא לשעבר, מומחי אקדמיה ושורה של

26 את ההסכם בשלמותו ראו בתוך: ארכיון יד טבנקין, חטיבה 15 – גלילי, מכל: 57, תיק: 3, תעודה: 7; וכן, שלום, דיפלומטיה בצל מלחמה, עמ' 151-153; שמש, מהנכבה לנכסה, עמ' 570-572.

27 על האסטרטגיה של מצרים בסכסוך הישראלי-ערבי לאחר מלחמת סיני ראו: שמש, שם, עמ' 9-16.

28 ראו את דברי האלוף אהרן יריב בדיון מטכ"ל, 6.11.1966, בתוך: עמי גלוסקא, אשכול, תן פקודה!, מערכות, תל אביב 2004, עמ' 156-158; וכן ראו את דבריו בדיון מטכ"ל, 16.1.1967, א"צ, משלוח: 120, תיק: 3, שנה: 2009.

29 טיוטת עבודה של צה"ל לשנים 1967-1968, פורסמה ב-8.1.1967, א"צ, משלוח: 117, תיק: 117, שנה: 1970.

30 יריב בדיון מטכ"ל, 12.12.1966, א"צ, משלוח: 120, תיק: 3, שנה: 2009.

31 מפע"ם – מפקדה ערבית מאוחדת. מפקדה זו נוצרה בוועידת הפסגה ה-I, בינואר 1964 היו בה צבאות מדינות ערב, פרט לתוניסיה. תפקיד המפקדה היה לתאם את התכנון להגנה על עבודות הטיית מי הירדן ולפקח על התעצמות צבאות ערב לקראת המלחמה.

אישי מוסד כדי לקדם את רעיונו, אך ללא הועיל. בסופו של דבר טרפדה ממשלת ישראל את השיחות, ונסיעתו של עמית למצרים ירדה מהפרק.³² לענייננו חשובה פרשנותם של בכירי הדרג הצבאי, אשר ראו בגישושיה של מצרים אחרי דיאלוג נכונות לשמר את הסטטוס קוו שנוצר לאחר מבצע קדש, אשר עליו איימו הסורים. עוד העריכו גורמים צבאיים כי במציאות שנוצרה עלול חוסר תגובה מישראל דווקא לסחוף את הגורמים האחראיים יותר בליגה הערבית, שכן אלה לא יעמדו בלחצים מצד הרחוב הערבי או מצד ההנהגה הסורית, שידחפו אותם להחריף את המתיחות לאורך הגבול.³³ הבעיה בהנחת הדרג הצבאי, שהונחלה בהדרגה גם לדרג המדיני, היתה בהערכה שגויה של השינויים שהתחוללו במצרים ובהתמקדות אך ורק בנתונים אשר תאמו את הקונספציה, כגון קריאותיו של נאצר כי העת למלחמה טרם הגיעה, סעיפי הסכם ההגנה הגדושים סייגים, תגובת המצרים (או ליתר דיוק אי־תגובתם) לחיסול מפעל המים וגישושים מצד המצרים לדיאלוג עם ישראל. אולם לצד סימנים אלה אפשר לראות תזוזה מתמדת במדיניותה של מצרים ונטישת עמדותיה המסורתיות, עד כדי יישור קו עם מדיניותה של סוריה. הרקע לדברים היה מצבה הקשה של מצרים: אוכלוסייה של יותר מ־30 מיליון נפש וקצב גידול טבעי של שלושה אחוזים וחצי בשנה. אינפלציה שנתית של כ־40 אחוז והכנסה ממוצעת לנפש של 140 דולר לשנה, בעוד צבא מצרים מכלה את משאביה של המדינה במלחמה בתימן.³⁴ דברים אלה שימשו מצד נוח להתעוררות גורמים אופוזיציוניים, בעיקר האחים המוסלמים, והתבטאו גם במדיניות החוץ, שם הרגיש נאצר שהוא מאבד בהדרגה את אחיזתו בעולם הערבי, המפולג במלחמות בתוכו.³⁵ הקשיים הרבים שינו את אופן קבלת ההחלטות במצרים בשני אופנים: ראשית, הם הכניסו ממד לא רציונלי ולא צפוי בהחלטות שקיבל נאצר, וכך תיאר זאת מיכאל אורן: 'רגזן, פרנואידי [...]' שרק גאוותו שבתהליך הפוך לנתיב הצלחתו התנפחה לממדים אדירים. המרכיב הלא רציונלי, שמעולם לא נעדר מהחלטותיו, השתלט עליו עתה כליל'.³⁶

32 טענות שונות הועלו לסיכול נסיעתו של עמית, והן התמקדו בעיקר בהשגות בנוגע למניעי האמת של המצרים. בראש המתנגדים לנסיעה עמד איסר הראל (ראש המוסד בעבר ויועץ ראש הממשלה לענייני מודיעין בתקופה הנדונה). כיום נראה שאולי הוחמזה הזדמנות להסדר מדיני מוגבל כלשהו בין ישראל למצרים (מאיר עמית ראה בסיכול נסיעתו לקהיר החמזה היסטורית), אך ודאי לא להסכם שלום. על ניסיונות בוסר אלה ראו: שלום, דיפלומטיה בצל מלחמה, עמ' 147-150. ראו גם: רונן ברגמן, 'שלום? תנסה אחרי המלחמה', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 3.6.2005.

33 ראו את דברי רבין בדיון מטכ"ל, 12.12.1966, א"צ, משלוח: 120, תיק: 3, שנה: 2009.

34 ב־26.9.1962 פרצה מלחמת אזרחים בתימן בין הכוחות המלוכניים בראשות מוחמד אל-בדר, שנתמך בירדן ובערב הסעודית, ובין הכוחות הרפובליקניים המהפכניים שנתמכו במצרים. חיילי מצרים נכחו בתימן משלהי 1962, ובשיא היו שם 50,000 איש – כשליש מצבא מצרים אז! בעקבות תבוסת המצרים במלחמת ששת הימים החל פינוי הדרגתי של החיילים המצרים מתימן. האחרון יצא משם ב־5.12.1967. ראו: יוגב אלבו, 'אויב אויבי הוא ידידי', בתוך: היה הֵיה: במה צעירה להיסטוריה, 10 (תשע"ד), האוניברסיטה העברית, ירושלים 2014, עמ' 71-93.

35 ראו: אורן, שישה ימים של מלחמה, עמ' 42.

36 שם, עמ' 63.

שנית, מתחילת 1966 השתנה נאצר ממנהיג מוביל שמעצב תפיסות פוליטיות למנהיג מוביל שמקבל למעשה את סיסמת הסורים 'מפגש המהפכות', ובכלל זה תכנים רדיקליים, מהפכניים ופרו-סובייטיים מבית מדרשו של משטר הנאו-בעת' בסוריה.³⁷

את הסימן הראשון לשינוי בעמדותיו של נאצר אפשר לראות בפרברואר 1966, שאז הוא יצא בקריאה פומבית נגד הראקציה הערבית וקרא להפלתה. ביוני 1966 ערכו שר החוץ של מצרים ושר החוץ של סוריה ביקורים הדדיים. התקרבות זו הגיעה כאמור לשיאה בנובמבר, עם חידוש היחסים הדיפלומטיים בין המדינות והחתימה על הסכם ההגנה. ב-23 ביולי, 'יום המהפכה המצרית', נאם נאצר באלכסנדריה וקרא בפומבי לליכוד החלק המהפכני הערבי לשם מלחמה בראקציה הערבית בד בבד עם המלחמה בישראל. באותו נאום הודיע שמצרים מבטלת את השתתפותה בוועידת הפסגה הערבית ה-IV, שתוכננה לספטמבר 1966 באלג'יריה. צעד זה מוטט סופית את 'אוירת הפסגה'³⁸ ונתן את האות למלחמה קרה גלויה בין שני המחנות בעולם הערבי (המחנה הפרוגרסיבי והמחנה הראקציוני).³⁹

צעד אחר של המצרים נגע לשינוי בעמדתה של מצרים בנוגע לפעולות החבלה שביצע פת"ח. השינוי החל בהדרגה באמצע שנת 1966 והיה אטי: מה שהחל כהבעת תמיכה בכלי התקשורת השתנה בתחילת 1967 לתמיכה פומבית ועקרונית בביצוע פעולות חבלה הן מטעם פת"ח והן מטעם גורמים בארגונו של אחמד שוקיירי.⁴⁰ לימים כתב אהוד יערי: 'השינוי ביחסה של מצרים לפעילות החבלנית היה ענן המלחמה הכבד ביותר שהופיע בשמי המזרח התיכון'.⁴¹ אולם ראש אמ"ן אהרן יריב העריך שכל עוד המצרים אינם מאפשרים פעולות חבלה משטחים, אין פניהם למלחמה;⁴² ואכן, למרות תמיכתם ההצהרתית של המצרים בפעולות החבלה בתוככי ישראל, הם לא אפשרו חדירות מתחומם או מרצועת עזה מאז סיומו של מבצע קדש.⁴³

נושא אחרון שהתחולל בו שינוי במדיניות המצרים הוא יחסה לכוח החירום של האו"ם בגבול ישראל-מצרים, שנתפס כאחד מתוצאותיה של מבצע קדש. נוכחותם של אנשי האו"ם פגעה ביקורתו של המשטר הנאצריסטי ושירתה היטב את התעמולה של סוריה ושל

37 על השינויים בתפיסותיו הפוליטיות של נאצר ראו: אלברט סודאי, 'מ'אחדות השורה' ל"מפגש המהפכות", בתוך: שמעון שמיר (עורך), **יידת הנאצריזם 1965-1970**, מרכז שילוח לחקר המזרח התיכון, אוניברסיטת תל אביב 1978, עמ' 266-268.

38 פסגה ערבית - כינוס של ראשי 13 המדינות החברות בליגה הערבית. ועידת הפסגה ה-II התכנסה בקהיר בין 13.1.1964 ל-18.1.1964. 'אוירת הפסגה' נוצרה בתקופה שבין ועידת הפסגה ה-I (ינואר 1964) ובין ועידת הפסגה ה-II (ספטמבר 1964) והתבטאה בהפוגה - הן במדיניות והן בתעמולה - במלחמה הקרה הפנים-ערבית. באותה תקופה התקבצו יריביו של נאצר (כמו חוסיין) כדי לקבל הכשר לאומי ממנהיג המחנה הערבי. ראו: סודאי (לעיל הערה 37), עמ' 260-262.

39 תוכן נאומו של נאצר 23.7.1966, מובא בתוך: גלבוש, **שש שנים, ששה ימים**, עמ' 59-60.

40 יושב הראש הראשון של אש"ף ומחבר האמנה הפלסטינית.

41 אהוד יערי, **"פתח"**, א. לויין-אפשטיין, תל אביב 1970, עמ' 63.

42 יריב בדין מטכ"ל, 12.12.1966, א"צ, משלוח: 120, תיק: 3, שנה: 2009.

43 על השינוי ביחס המצרים לפעולות פת"ח, ראו: שמש, **מהנכבה לנכסה**, עמ' 293-297.

ירדן, אשר הסיתה דרך קבע נגד משטר זה בטענה שכוחות האו"ם הם תירוץ נוח למצרים להימנע מכל פעולה נגד ישראל. אפשר להיווכח בהשפעת הביקורת על מצרים, שכן עוד במחצית השנייה של 1965 החל לצבור תאוצה רעיון סילוקם של כוחות האו"ם. עבד אל-חכים עאמר גיבש תכנית בעניין באותה השנה, בזמן שהוחלפו החיילים המצרים בתימן לשם רענון. כעבור שנה, בעקבות פעולת ישראל בסמוע ('מבצע מגרסה', 13 בנובמבר 1966), גברה מאוד הביקורת הפומבית שמתחה ירדן על המצרים והתמקדה בנוכחות כוח האו"ם בסיני, שנאצר הצליח להסתיר אותה במשך שנים מהרוב המכריע של בני עמו, ועתה נאלץ להתפתל בשל עובדות שפגעו ביוקרתו ובגאווותו.

בעקבות ההתקפות פנה עאמר בעת ביקורו בפקיסטן ב-4 בדצמבר 1966 בשנית לנאצר והציע הכנסת כוח צבאי לסיני, פינוי כוח האו"ם והשבתו של הסגר על מצרי טיראן. עאמר לא דיבר על תקיפת ישראל, שכן על פי התרחיש שלו, ישראל היא זו שתתקוף, אולם התקפתה תיעצר בתוך שלושה עד חמישה ימים בהוראת האו"ם או המעצמות. היא תוקע בשל תוקפנותה, וכוחותיה יאלצו לסגת. במצב זה, העריך עאמר, יחזור הסטטוס קוו בעיקרו לקדמותו, אך כוחות האו"ם לא יהיו עוד בסיני; והישג זה יירשם לזכותה של מצרים. אך נאצר דחה באותה עת הצעות אלה.⁴⁴

השינויים בעמדותיה של מצרים שהוצגו לעיל לא שינו דבר בקונספציה של ישראל, שלפיה מצרים לא תסתבך בעימות כולל עם ישראל כל עוד אין היא ערוכה לכך.

הפוגה לקראת הסלמה

המציאות בגבול הצפון בשלהי 1966 נעשתה בלתי נסבלת מבחינתה של ישראל והתאפיינה בסדרה של התנגשויות בין צה"ל לצבא סוריה ובעלייה תלולה במספרן ובאיכותן של פעולות החבלה שבוצעו בתמיכת סוריה,⁴⁵ ואשר להבדיל משנת 1965 יצאו כמה מהן היישר מגבול סוריה.⁴⁶ תחילה ניסתה ישראל להתמודד עם הפעולות באמצעים מדיניים, אך כשהטילה עליהם ברית המועצות וטו, היא בחרה להגיב בשטח ירדן דווקא. אולם פעולת סמוע, תוצאותיה והדיה השליליים שמו קץ לאופציית התגמול בירדן והותירו לישראל כר פעולה אחד: סוריה, האחראית הישירה לפעולות החבלה בשטחי ישראל.

הדרג הצבאי החל ללחוץ על הדרג המדיני להשתחרר מהסכם הפסקת האש הזמני שהתקיים זה חצי שנה בגבול הצפון,⁴⁷ בטענה כי הוא משרת את סוריה בלבד, וזו מנהלת

44 על יחסו של נאצר לכוח האו"ם בסיני ראו: אורן, *שישה ימים של מלחמה*, עמ' 62-65.

45 תקריט 13.2.1966, מבצע רוח 14.7.1966, תקריט הנמ"כ 15.8.1966.

46 ב' 29.7.1966 נפגעה אישה קשה מפגיעת רימון ממולכד במטולה. בלילה שבין 8 ל-9 ביולי 1966 נפגע ג'יפ של מג"ב בשער הגולן, ראו: 'יצחק רבין סיכום תקופת שירותי כרמטכ"ל' (1.1.1964-31.12.1967), א"צ, משלוח: 83, תיק: 48, שנה: 1968.

47 הפסקת האש היתה למעשה הסכם פשרה שטווה אוד בול ביוני 1966, שלפיו הסכימה ישראל להימנע מעיבודים בשטחי המחלוקת ומאש חיץ נגד חדירת פלאחים סורים.

מדיניות של חדירת רועים וחקלאים סורים, ובה בעת תומכת במלחמה העממית בישראל. בדצמבר 1966, על רקע התחדשות פעולות החבלה והתפוגגות רישומיה של פעולת סמוע, התיר הדרג המדיני (שנואש מהאפשרות להסדר עם הסורים) לדרג הצבאי להשיב את המצב ששרר לפני יוני 1966: להתיר לצה"ל להשתמש באש חיץ לגירוש פלסטינים סורים ולהיערך להמשך העיבודים באזורים המפורזים.⁴⁸ כך נימק ראש הממשלה ושר הביטחון לפני ועדת החוץ והביטחון את החלטתו להפר חד-צדדית את הפסקת האש: 'הוא [אוד בול, ראש מטה המשקיפים] ביקש חודש, אחר כך עוד שבועיים ועוד שבועיים [...] ובינתיים הערבים יעשו מהצד השני מה שהם רוצים לעשות'.⁴⁹

אישור הדרג המדיני לחידוש אש החיץ והעיבודים לווה בחששות מצד שרי הממשלה מפני הצפוי. ואכן, הסורים לא אכזבו, ומ־30 בדצמבר 1966 הגיבו למהלך של ישראל בירי מסיבי לכל אורך הגבול תוך שימוש בטנקים ובמרגמות כבדות. בד בבד הם העצימו את המלחמה העממית בישראל בהחדרת חוליות מחבלים היישר מגבול סוריה. שרי הממשלה המודאגים ניסו להנמיך את גובה הלהבות בכך שיגבילו את התגובה מצדה של ישראל. מגמה זו באה לידי ביטוי בהחלטות ועדת השרים לענייני ביטחון שהתכנסה ב־3 בינואר 1967 ולא התירה לצה"ל להגיב באש טנקים לעבר הסורים גם כאשר אלה ירו בטנקים לעבר כוחות צה"ל או לעבר מעבדים ישראלים. ב־6 בינואר 1967 ירו הסורים אש טנקים לעבר מעבדים באזור האון ותל קציר. צה"ל נמנע אז מלהגיב ונצמד להנחיות הדרג המדיני. רבין מחה נמרצות בוועדת השרים לענייני ביטחון שהתכנסה ב־7 בינואר על כך שהמדיניות שנכפתה על צה"ל כובלת את ידיו ויוצרת תקדים מסוכן, 'שלהם מותר להמשיך בטנקים ולנו אסור לענות'.⁵⁰ הוא אף הסביר שהסורים רואים במדיניות הנוכחית חולשה של ישראל ודרש לאפשר לצה"ל חופש תגובה. בראש המחנה היוני שהתנגד להצעתו של רבין ניצב שר הפנים חיים משה שפירא; זה מחה על הרעיון של חידוש העיבודים, שלדעתו עלול לגרור את האזור להסלמה. אשכול לא נקט עמדה נחרצת בעניין הצעתו של רבין, אולם מדבריו בישיבה עולה שהיה קרוב לרמטכ"ל יותר מאשר לחברי המפד"ל: 'מדובר על אדמות ישראל ריבוניות, כמו תל אביב'.⁵¹ אשכול ציין שהעמדה הפשרנית שישראל נוקטת זה זמן רב לא הביאה לריכוך בעמדת הסורים, אלא רק לחדירות איכרים ורועים ולאיבוד של כ־800 דונם קרקע. עם זאת, בעקבות איומיהם של השרים ברזילי ושפירא ליצור משבר קואליציה החליט אשכול לדחות את הצעתו של הרמטכ"ל (בתמיכת שר העבודה יגאל אלון) להפעיל את חיל האוויר. עוד סיכמה הוועדה כי ישראל תמשיך לעבד רק את האדמות שאין עליהן מחלוקת: תל קציר, נוטרה והשטח הריבוני הלא

48 אש חיץ: ירי בנשק קל לעבר רועי צאן. כך נרתעו חקלאים סורים מלחדור לאדמות שנויות במחלוקת באזורים המפורזים. אש חיץ שימשה לראשונה בשנת 1963.

49 אשכול בוועדת חוץ וביטחון, 17.1.1967, א"מ, א' 8161/4.

50 רבין בוועדת השרים לענייני ביטחון, 7.1.1967, בתוך: כהן, **ההגנה על מקורות המים**, עמ' 157-159.

51 אשכול בוועדת השרים לענייני ביטחון, 12.1.1967, שם.

מפורז באזור כורזים. במקרה של ירי מסוריה יהיה צה"ל חופשי להפעיל אש טנקים וארטילריה. שימוש במטוסים ייעשה על פי פקודת הקבע, כלומר אם תופנה אש הסורים ישירות ליישובים. למעשה ההחלטה הפכה את החלטת ראש הממשלה ושר הביטחון מדצמבר, והיתה שצה"ל יפסיק את כל העיבודים השנניים במחלוקת. כך הסביר אשכול את הדברים: 'אינני בטוח שמחר או בעוד שבוע לא נצטרך שוב לעלות על חלקות אלה [...] מה שקוראים עיבוד פוליטי'.⁵² אשכול הוסיף שההחלטה להפסיק עיבודים אלה ולא לאשר לצה"ל לפעול בעזרת חיל האוויר לשיתוק האש נובעת מרצונה של ישראל להרגיע את המצב בגבול הצפון: 'איננו רוצים באסקלציה'.⁵³ עוד מסר אשכול לחברי ועדת חוץ וביטחון כי ממשלת ישראל החליטה לוותר כרגע על האופציה הצבאית ולהיעתר לבקשתו של אוד בול, ראש מטה המשקיפים של האו"ם, לפתוח במשא ומתן עם הסורים כדי לפתור את סוגיית העיבודים המפורזים.⁵⁴

לאחר היענותה של ישראל יידע אשכול את האמריקנים על 'החלטה קשה' שקיבל, 'לא לאשר פעולה צבאית'.⁵⁵ הממשל האמריקני כתב בתגובה שהוא מעריך את יכולת האיפוק של ממשלת ישראל, אולם הדגיש: 'אין לצפות משום ממשלה לאמץ קו פסיבי אל מול אירועים המסכנים את החיים, הרכוש והאזרחים'.⁵⁶ נדמה כי אשכול קלט את המסר של האמריקנים, שלפיו הממשל 'לא יזיל דמעה' אם ישראל תבחר להכות בסורים, אולם העדיף לדחות את הפעולה מתוך הבנה שקיום שיחות כעת יעצים את התמיכה של ארצות הברית בפעילות של ישראל בעתיד.

שתי פגישות נערכו בחסות ועדת שביתת הנשק, ב-25 בינואר וב-29 בינואר, ואלה הובילו למבוי סתום. פגישה שלישית כונסה ב-2 בפברואר בצד הסורי, ובה הפציר אוד בול בסורים להתמקד בנושאים שעל סדר היום, אך הסורים נשארו בשלהם ודבקו בתנאיהם המוקדמים. השיחות עמדו על סף פיצוץ, וברור היה שהאשמה תוטל על הסורים; ואכן, השיחות לא חודשו.⁵⁷

חשיבותם ההיסטורית של דיונים אלה נעוצה בהשפעתם על הצד הישראלי: בעקבותיהם החל הדרג המדיני לנטוש את עמדתו המתונה ולקבל את דעתו של הדרג הצבאי, שלפיה אין בצד הסורי שותף לפתרון דיפלומטי, ולפיכך אין מנוס מהפעלת כוח כדי לכפות את רצונו על

52 אשכול בוועדת חוץ וביטחון, 17.1.1967, א"מ, א'-8161/4.

53 שם.

54 שם.

55 מברק מאת דין ראסק לנשיא ג'ונסון, בתוך: Harriet Dashiell Schwar (ed.), *Foreign Relations of the United States, 1964-1968*, Vol. XVIII, Arab-Israeli Dispute, 1964-1967, United States Government Printing Office, Washington DC 2000, Doc. 380.

56 שם. ראו: שלום, *דיפלומטיה בצל מלחמה*, עמ' 158-160.

57 על ישיבות ועדת שביתת הנשק ראו מסמך שהוציא אג"ם מבצעים בצה"ל מיום 25.1.1967, א"צ, משלוח: 117, תיק 85, שנה: 1970; דיון מטכ"ל, 30.1.1967, א"צ, משלוח: 117, תיק: 209, שנה: 1970; גלוסקא, *אשכול, תן פקודה*, עמ' 184-185.

סוריה. בדיון המטכ"ל שהוזכר לעיל (30 בינואר 1967) התייחס רבין אל ההתנגשות עם סוריה כעניין צפוי, ואפשר בהחלט לומר שהוא נשמע כמי שמייחל לכישלון השיחות כדי שתהיה עילה להתנגשות חזיתית: 'לדעתי, אם העסק מתפוצץ זו הזדמנות טובה לפתח משהו'.⁵⁸

בחורף של שנת 1967 הרגיש אשכול חסר אונים מול לחצי הדרג הצבאי, שהלכו וגברו. כן כשלה הדיפלומטיה, הפגיעות מצד פת"ח נמשכו, ודעת הקהל ביקשה להיפרע מסוריה. ולמכלול הלחצים שהופעלו על ראש הממשלה נוסף גורם: מסרים מרומזים ממדינות המערב, ובראשן ארצות הברית, שפעולה צבאית של ישראל נגד הסורים תתקבל בהבנה, ואולי אף בשביעות רצון. ב-13 בפברואר 1967 דיווח ראש אמ"ן על סיור בחו"ל, שנועד בין השאר לבדוק איך יגיב העולם על פעילות נגד סוריה: 'להערכתך, דפיקה שלנו לסורים, אם הוא נעשית יפה, עם רקע מתאים, כמובן שלא נקבל קומפלימנט, אבל לא תהיה התרגשות'.⁵⁹ יריב הוסיף שהעולם הערבי מפוצל בין שתי תפיסות בנוגע לישראל: מצד אחד התפיסה שהסורים מקדמים, שיש לקיים תמיד פעולות חבלה נגד ישראל; ומצד אחר תפיסת המצרים, שאין לקיים פעולות חבלה אלא להיערך לקראת מלחמה כוללת. אולם יריב הסביר שדווקא היעדר תגובה מצד ישראל מחליש את עמדת המצרים ומסיט אותה למסלול של הסורים.⁶⁰ לדבריו, אף שנאצר החל לשנות את גישתו המסורתית והחל לתמוך בפעילות פת"ח, הוא עוד תומך בה תמיכה מסויגת ומאפשר אותה רק משטח ירדן, ולא משטחו.

מדינות המערב ראו במעשי הסורים ביטויים של מדיניות מתריסה המעודדת פגיעות חבלה בשטחי ישראל, חתירה נגד השלטון בירדן, הכשלה של ניסיונות התיווך של האו"ם ומחלוקת עם בריטניה על תמלוגי הנפט.⁶¹ במפתיע נשמעה סוגיית יעד התקיפה (מדוע ירדן ולא סוריה) גם מפי אנשי האו"ם. כאן ראוי להזכיר את פגישתו של אבא אבן עם או ת'אנאט וסגנו ראלף באנץ'. בפגישה הפתיע סגן מזכיר האו"ם את שר החוץ של ישראל בשאלה מדוע לא תקפה ישראל את סוריה בתגובה לפגיעות החבלה שביצע הארגון פת"ח, ואבן התקשה להסתיר את פליאתו למשמע שאלה כזו, שבאה מאדם אשר ממלא תפקיד בכיר באו"ם: 'מה מתרחש פה? אני יושב כאן בהיכל השלום, בלשכתו של הכוהן הגדול בכבודו ובעצמו, וסגנו של הכוהן הגדול כאילו מסית אותי להתקיף מדינה אשר לא תקפה אותנו'.⁶²

האמריקנים ניהלו מדיניות של מסרים כפולים. בכל הקשור לסוריה הנאו-בעת'יסטית התגבשה מדיניותם בשלבים: התהליך החל ברצון בפיוס ואף בהשלמה עם המשטר החדש, מתוך תקווה שמדיניות כזאת תביא למיתון עמדותיו כלפי המערב. אולם התקוות של האמריקנים נכזבו אל מול מדיניות מתריסה של סוריה, שהתבטאה בנטייה פרו-סובייטית

58 רבין בדיון מטכ"ל, 30.1.1967, א"צ, משלוח: 117, תיק: 209, שנה: 1970.

59 יריב בדיון מטכ"ל, 13.2.1967, א"צ, משלוח: 117, תיק: 205, שנה: 1970.

60 שם.

61 ראו דיווח משקיפים מערביים בדמשק, 27.1.1967, ודיווח משגרירות בריטניה בדמשק, 23.5.1967.

מובא בתוך: אורן, *שישה ימים של מלחמה*, עמ' 70.

62 אבן בוועדת חוץ וביטחון, 20.11.1966, א"מ, א'-8161/4.

מובהקת ובתמיכה פומבית במלחמה העממית.⁶³ כל אלה הביאו לשינוי הדרגתי ביחסה של ארצות הברית לסוריה. אחד הביטויים לשינוי היה נטישת ההתנגדות המסורתית לפעולות תגמול של ישראל. רשמית המשיכו האמריקנים לדבוק בעמדה שאסטרטגיית התגמול שגויה ביסודה ואינה תורמת ליציבות ומחזקת ומאחדת גורמים קיצוניים בעולם הערבי. עוד אמרו שמדיניות התגמול נתפסת כתוקפנות של ישראל ופוגעת בדימויה בעולם, אולם בד בבד האשימו בשיחות סגורות את סוריה במצב בכללותו, וכך העבירו מסר שפעולה צבאית בסוריה תתקבל בהבנה ואף בברכה – בתנאי שהמכה תהיה קצרת מועד וההרתעה בה תהיה חד-משמעית וללא כיבוש שטח (שכן מלחמה ארוכה היתה עלולה לגרור את ברית המועצות לקלחת). מגמה זו התחזקה על רקע פעולת סמוע, שחדירות בתמיכת סוריה הביאו בה להתנגשות בין שתי מדינות פרו-אמריקניות – ישראל וירדן.⁶⁴

לעובדה זו היו שתי השלכות מנוגדות: מצד אחד היה הדבר נכס אסטרטגי למדינת ישראל ואפשר לה חופש פעולה נגד סוריה תוך כדי נטרול החשש מפני התערבות של ברית המועצות לסיכול המהלך; מצד אחר אין ספק כי האיתותים שקיבלה ישראל החלישו את עמדת הממשלה, שבלמה עד אז את דרישת הצבא להיפרע מהסורים. אין ספק שבגלל מעצמות המערב, ובעיקר בגלל הממשל האמריקני, נחלשה עמדת הממשלה מול עמדת הדרג הצבאי והממשלה יישרה בהדרגה קו עם הדרג הצבאי וקיבלה עליה את הנוסחה שהציע הצבא עוד באוקטובר 1966: הנחתת מכה ניצחת על הסורים. גם מהעם לא שבע אשכול נחת. ראש הממשלה נאלץ להתמודד עם משבר כלכלי קשה שהתבטא במיתון כבד והשפיע רבות על דעת הקהל.⁶⁵

במציאות זו ניצב אשכול מותש וחבוט ובידיו מוצא ממשי אחד: אימוץ דרכו של הצבא, שהבטיח כי בידיו הנוסחה לבלימת המלחמה העממית, אשר סיכויי הצלחתה גבוהים וסיכויי ההסתבכות בה קלושים (משום שהמצרים לא יתערבו).⁶⁶

63 מלחמת שחרור עממית: שיטת לחימה שאימצו הסורים במלחמתם בישראל, שהיא אנטיזוה למדיניותו של נאצר: לא עוד היערכות להתגוששות צבאית בהיקף מלא אלא מלחמה עממית לאלתר, גרילה מתמדת בשיתוף ההמונים (בהשראת תנועת השחרור פל"ג באלג'יריה והוויטקונג בווייטנאם) שתביא להכרעתה של ישראל. במאס 1966 הועלתה מדיניות זו בוועידת החירום של מפלגת הבעת', ובסיומה היתה לחלק מהמדיניות הרשמית של סוריה. ראו: שמש, **מהנכבה לנכסה**, עמ' 309-311.

64 ראו שיחה בין ג'וזף סיקסו לאברהם הרמן, *Foreign*: 15.11.1966, Dashiell Schwar (ed.), *Relations of the United States, 1964-1968*, Vol. XVIII, Doc. 335; וכן מברק משלמה ארגוב לאברהם הרמן, 19.3.1967, א"מ, חצ' 3977/21; ראו: שלום, **דיפלומטיה בצל מלחמה**, עמ' 153-163.

65 לנתונים ולמספרים על אודות המיתון ראו בהרחבה אתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: www.cbs.gov.il, 'המשק הישראלי בשנים 1950-2006', מאס 2008; אבי הלפרין, 'המיתון והתאוששות המשק', **הידיעון לכלכלה**, יד (תשכ"ח), חוברת 56; ארנון למפרום וחגי צורף (עורכים), **לוי אשכול: ראש הממשלה השלישי – מבחר תעודות מפרקי חייו (1895-1969)**, ארכיון המדינה, ירושלים תשס"ב, עמ' 498-500.

66 ראו הערכה דומה בתוך: גלוסקא, **אשכול, תן פקודה**, עמ' 186; שגב, 1967: **והארץ שינתה את פניה**, עמ' 227.

תקרית 7 באפריל

בפברואר-מארס 1967 רבו פעולות פת"ח בהיקפן ובאיכותן.⁶⁷ המשך הפיגועים הביא להתקרבות בעמדות בין ראש הממשלה ושר הביטחון לרמטכ"ל, וב-1 באפריל סיכמו השניים על חידוש ירי החיץ והעיבודים באזור המפורז הדרומי.⁶⁸

יום שלישי 4 באפריל 1967 נקבע להתחלת העיבוד, ובצה"ל נתנו את הדעת לאפשרות שהאירוע יסלים עד כדי הפעלת חיל האוויר: במברק מאג"ם מבצעים הודגש שהתנאי לתחילת עבודה הוא מזג אוויר שיאפשר הפעלת מטוסים.⁶⁹ בסופו של דבר נדחו העבודות ל-7 באפריל עקב תנאי ראות לקויים. עדות נוספת לכך אנו מוצאים בעיתוני הבוקר של 4 באפריל, אשר מלאו כותרות לוחמניות שהדגישו את תקריות הגבול עם סוריה ואת הנזקים שהסבו לאורך הגבול, והיה בהם מסר ברור: לכל הפרעה לעיבוד תהיה תגובה. שר החוץ אבן ראה את הכותרות, הבין מה השלכותיהן הצפויות ומיהר לשלוח מכתב לאשכול, ובו העיר כי מן הכתבות שעסקו בקיבוץ האון הוא מסיק שמישהו מוסר 'מלמעלה' מידע המסדר נימה לוחמנית של ערב תגובה.⁷⁰

מהמכתב נראה ששר החוץ לא ידע עד כמה היה ראש הממשלה ושר הביטחון מתואם עם הרמטכ"ל בנוגע לעיבודים. עדות לכך אנו מוצאים בשיחה שקיימו השניים ב-5 באפריל. רבין הציג לפני אשכול את התוצאות הצפויות מחידוש העיבוד 'ונתן לו להבין שזה יכול להגיע להפעלת חיל האוויר'.⁷¹ תשובתו של אשכול היתה בוטחת, ונראה שהבין את מלוא המשמעות של חידוש העיבוד. כעת היו שר הביטחון והרמטכ"ל מאוחדים בדעותיהם שהגיעה השעה להנחית על הסורים מכה שתזעזע את המשטר ותציב בפניו שתי אפשרויות: לחדול ממעשי הפרובוקטיביים או ליפול. הסייגים היחידים שהציב שר הביטחון היו הימנעות מפגיעה באזרחים סורים ואי-הסתבכות בלחימה על רכס הגולן.

ב-7 באפריל 1967 החלו העבודות. צה"ל ריכז בגזרה כוחות שריון וארטילריה. הוקם חדר פיקוד בפורייה, ובו ישבו הרמטכ"ל יצחק רבין, אלוף פיקוד הצפון דוד אלעזר (דדו) ומפקד גייסות השריון ישראל טל (טליק). חיל האוויר הועמד בכוננות בשם הקוד 'סחף'. הצפי היה הפגזת עמדות סוריות בעקבות ירי על יישובים. איש לא תכנן קרבות אוויר בשמי דמשק וירדן. בשעה 9:31 הוכנס טרקטור לחלקה 52. ב-9:46 נורתה אש על הטרקטור מהמוצב הסורי עמרת עזאל דין. הטרקטור ה'אזרחי' הוצא והוחלף בטרקטור משוריין. הסורים

67 'יצחק רבין סיכום תקופת שירותי כרמטכ"ל' (לעיל הערה 46).

68 כהן, ההגנה על מקורות המים, עמ' 163; על פי עדות של ישראל ליאור, בתוך: הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 141.

69 תוכן המברק מובא בתוך: כהן, שם.

70 מכתב ששלח שר החוץ לראש הממשלה, 4.4.1967, א"מ, ג'-6301/15.

71 הציטוט מתוך: הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 144; ראו: גלוסקא, אשכול, תן פקודה!, עמ' 189-191; כהן, ההגנה על מקורות המים, עמ' 163-164; שלום, דיפלומטיה בצל מלחמה, עמ' 163-166.

הגיבו באש טנקים שעמדו במוצב ת'רבת בטין, וטנקים של צה"ל שהוכנו מראש ירו לעבר מקורות הירי והשמידו טנק סורי. קרב צליפות שריון וארטילריה התפתח לכל אורך האזור המפורז הדרומי. פגזים סוריים תועים נחתו בקיבוץ תל קציר, וב-11:30 נכנסה לתוקפה הפסקת אש בתיווך האו"ם, אולם זו הופרה כעבור דקות אחדות בירי הדדי. הסורים נהנו מיתרון טופוגרפי, וכיסו באש יעילה את שטחי העיבוד ואת מקורות הירי הישראליים. מהר מאוד הבין רבין שהתקרית היזומה נוטה לטובת הסורים ויש לעשות דבר-מה כדי לשנות את המצב. לימים יספר נציג חיל האוויר בחפ"ק בפורייה סגן אלוף שבתאי גלבוע שתחילה קיוו מפקדי השדה (דדו וטליק) להכריע את האירוע בטנקים ובארטילריה בלבד. גלבוע הוסיף שהערתו 'רק לחיל האוויר יש יכולת לגמור עם כל זה' עצבנה את דדו ואת טליק, שהיו אנשי שריון מובהקים.⁷²

לקראת השעה 13:00, לנוכח היתרון הטופוגרפי של הסורים, פנה הרמטכ"ל לשר הביטחון והציג לפניו את האפשרויות העומדות על הפרק. מרוח הדברים נראה שרבין קיווה לקבל אישור להפעיל את חיל האוויר. הוא לא הזכיר בפניו יישובים מכיוון שהסורים כמעט לא ירו אז על יישובים. אשכול לא היסס וענה: 'לא להפסיק את העבודה, ואם אין ברירה אחרת חיל האוויר'.⁷³

ב-13:30 החלו ארבעה מטוסי ווטור ישראליים להפציץ את מוצב עמרת עזאל דין. הסורים החדירו ארבעה מטוסים לאזור המפורז, והיה חשש שמא אלה יפציצו יישובים, אולם הם נסוגו כששולחו לעברם שני מטוסי מיראז'. כן החלו הסורים להפגיז את עין גב. בתגובה הכניס צה"ל מבנים של מטוסי תקיפה, ואלה העמיקו חדר ופגעו בעמדות בעומק השטח הסורי (המוצבים בסקופיה ובפיק). כמה מההפצצות פגעו באזורים מיושבים. במוצב בסקופיה לדוגמה נהרגו 14 אזרחים. בזמן התקיפה הופיעו באזור ארבעה מטוסי מיג-21. מטוסי התקיפה הישראליים הוסגו, ומטוסי יירוט מדגם מיראז' הוכנסו לשטח ההתרחשות. ב-13:58, לאחר קרב אווירי שהחל בשמי קוניטרה והסתיים בשמי דמשק עם הפלתם של שני מטוסי מיג סוריים, הוטס ראש הממשלה מירושלים למוצב שליטה חיל האוויר בשדה דב. התקיפה והיירוט המוצלחים עשו את שלהם, ושקט שרר לכל אורך הגזרה. כעת היה נראה בצה"ל שהסורים הוכו ואפשר לסיים את האירוע. האו"ם הצליח להשיג מן הסורים הסכמה לסיום התקרית, בתנאי שישראל תחדל מכל העבודות בשטחים המפורזים.⁷⁴

בשל התוצאות ועקב בקשת האו"ם הציע רבין לאשכול להפסיק את העבודות, אולם אשכול סירב במפתיע ודרש מרבין להמשיך בעיבוד עד החשכה.⁷⁵ בעקבות החלטתו של אשכול חודשה האש, וזו התרכזה בגדות וזרעה הרס רב. ידו של חיל האוויר קצרה מלהושיע

72 אהוד יונאי, עליונות אווירית, כתר, ירושלים 1995, עמ' 176.

73 כך תיאר את הדברים ישראל ליאור, שנכח באותה עת במשל"ט חיל האוויר בשדה דב. מתוך: הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 143; ראו גם: כהן, ההגנה על מקורות המים, עמ' 164-165.

74 ראו את דברי רבין בוועדת חוץ וביטחון, 11.4.1967, א"מ, א' 8161/6.

75 שם; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 143.

מכיוון שראשיו העריכו כי התקרית הסתיימה והנחיתו את כל המטוסים.⁷⁶ רק בשעה 15:25 המריא גל נוסף של מטוסי ווטור ושיתק את מקורות הירי. ב-15:52 התפתח קרב אווירי נוסף. הקרב החל מעל קיבוץ שמיר והסתיים בהפלתו של אחד המיגים מעל דרבשייה. המטוס השני כנראה נפגע; הוא הצליח לסגת ונחת בשלום בנמל התעופה בדמיר. למרות אבדותיהם של הסורים, הם המשיכו לשגר מטוסים, ובשעה 16:16 נשלחו ארבעה מיגים נוספים לשטח ישראל. אלה נתקלו במיראז'ים ישראלים שנהנו מעדיפות מספרית ומתנאי ראות הנוטים לטובתם, ושלושה מטוסי מיג-21 הופלו מעל שמי ירדן, כל הטייסים הסורים הצליחו לצנוח בשלום. יום הקרב הסתיים, ומקורות הירי הסוריים שותקו. חיל האוויר של סוריה שילם מחיר כבד: שישה מטוסי קו ראשון נפגעו.

השתלשלות האירועים

התקרית התרחשה בתקופה ביטחונית סוערת, אך לא נגעה ישירות לפעולת חבלה, אלא לאזורים המפורזים. הרמטכ"ל הסביר בישיבת הממשלה יומיים לאחר התקרית כי זו פרצה עקב הפרעה של הסורים לעיבודים הישראליים בשטחים שלמעשה לא היו במחלוקת (חלקות 51, 52 ו-53 המצויות ממערב לקו השחור) ושבתחילת השנה עובדו ללא כל הפרעה.⁷⁷ אולם עקב החלטת ישראל שלא לעבד שטחים אלה כל עוד השיחות עם הסורים נמשכות, נוצר תקדים מסוכן: הסורים בחרו להרחיב את תחומי השטחים המצויים במחלוקת.⁷⁸ קולונל ג'וזף ג'ונסון, ראש מטה המשקיפים בפועל, מחליפו של אוד בול, שהיה באותה עת באוסלו, 'ישר קו' עם הסורים, ושבווע ימים לפני התקרית ביקש מישראל להימנע מעיבוד השטחים מחשש מפני חידוש פעולות האיבה.⁷⁹ הדרג המדיני שוכנע כי הסטטוס קוו שנוצר בתחילת השנה מזיק לישראל ויש לפעול לשינויו בעיבודים ובירי חיץ. הן לדרג המדיני והן לדרג הצבאי היה ברור שעיבוד שטחים אלה יגרור תגובה מן הסורים, וצה"ל נערך לכך. אולם העלייה לחלקות 51, 52, 53 תוכננה כתקרית גבול שתסלים עד כדי מטוסים רק במקרה של הפגזת יישובים. איש לא חשב שזו תהיה 'ההתנגשות החזיתית' שאליה שאף הדרג הצבאי. בפועל הידרדרה תקרית הגבול לפעולה הגדולה ביותר שביצע חיל האוויר עד אז (לדברי משה דיין, גדולה מפעילותו במבצע קדש),⁸⁰ בלי שהובא הדבר לאישורן של הממשלה או של ועדת השרים לענייני ביטחון.

76 כך סיפר מפקד חיל האוויר מוטי הוד בתחקיר מפקדת חיל האוויר על תקרית 7 באפריל 1967, 12.4.1967, מובא בתוך: כהן, ההגנה על מקורות המים, עמ' 167.

77 רבין בישיבת ממשלה, 9.4.1967, א"מ, א'-8164/1.

78 שם.

79 שר החוץ אבן באותו דיון, שם.

80 ראו את דברי דיין בוועדת חוץ וביטחון, 17.5.1967, א"מ, א'-8161. נראה כי דיין הגזים בדבריו ('זו הפעולה הכי רצינית שהיתה לחיל אוויר מאז מבצע קדש'), כפי שהעיד ראש מחלקת אוויר אלוף

השלב הראשון בתקרית החל בבוקר 7 באפריל כתקרית גבול קרקעית יזומה ומתוכננת. צה"ל הציב בחפ"ק הקדמי בפורייה מפקדי שדה מובהקים: הרמטכ"ל רבין והאלופים דדו וטליק. חיל האוויר בחר שלא לאייש את עמדת החפ"ק הקדמית בהר כנען. נציגו הבכיר ביותר של החיל שם היה קצין בדרגת סגן אלוף, ומפקד החיל ישב בשדה דב. בפועל, האירוע התרחש לא כפי שצפו בצה"ל. רבין חשש שמא ניצחון של הסורים יביא למתיחת ביקורת על ראשי הצבא, אם תסתיים התקרית כשידם על התחתונה. לכן הוא פנה לאופציה האווירית, אף שבפועל כמעט לא נורתה אש ישירה על יישובים,⁸¹ אך לא היה ביכולתו של הצבא לסיים בניצחון את התקרית שהצית בלי להפעיל את חיל האוויר. בהמלצת רבין ובאישורו של אשכול החלו מטוסי חיל האוויר להפגז (בשעה 13:30) מטרות; אלה שיתקו את אש הסורים, ושקט יחסי חזר לאזור.

השלב השני החל בשעה 14:30 בערך, עם חבירת אשכול למפקד החיל אלוף משנה מרדכי הוד בעמדת הפיקוד בשדה דב, ועמד בסימן ההחלטה להמשיך בעיבוד עד הערב. זו גררה את חידוש הירי של הסורים, ובעקבותיו – הפעלה נוספת של חיל האוויר. אז איבד רבין את השליטה על הנעשה לטובת מפקד חיל האוויר, וזה ניצל עד תום את נוכחותו של ראש הממשלה וסחט ממנו אישורים להפעיל מטוסים בגזרה ולעקוף את הרמטכ"ל.

בלהט התקרית נענה אשכול לכל בקשותיו של הוד וזנח כל שיקול פוליטי, מדיני ואסטרטגי. כך תיאר הוד את תהליך קבלת ההחלטות במשל"ט: 'אשכול נענע ראש ללא שיקולים אחרים, פרט לשיקולים הטקטיים שהכתיבו את הבקשה באותו זמן'.⁸²

התקרית שהחלה כפעולה קרקעית הסתיימה כפעולת תגמול אווירית. את ההחלטה להפעיל את חיל האוויר קיבל הרמטכ"ל רבין בעצה אחת עם שר הביטחון אשכול, אולם מי שניהל את הפעולה מבחינה מבצעית היה מפקד חיל האוויר מרדכי הוד; שליטתו על המתרחש בפעולה התחזקה מרגע שחבר אליו ראש הממשלה ושר הביטחון. הוד קבע את היקף המבצע, את מספר המטוסים ואת משימותיהם, ואשכול נענה לכל בקשותיו.⁸³

את התנהגותו של ראש הממשלה אשכול בתקרית אפשר לפרש בשתי דרכים: אפשרות אחת, המקובלת עליו יותר, היא כי הוא ראה בפעולה הזדמנות להיחלץ ממצבו הקשה. עקב מעמדו המעורער, שנבע מביקורת פוליטית בתחום הביטחון וממשבר כלכלי, הוא ביקש להציג מפגן של כוח.

משנה מנחם בר בתחקיר מפקדת חיל האוויר על תקרית 7 באפריל, מובא בתוך: כהן, ההגנה על מקורות המים, עמ' 175.

81 רבין בישיבת ממשלה, 9.4.1967, א"מ, א' 8164/1.

82 הציטוט מובא בתוך: כהן, שם, עמ' 166, רעיון דומה מוצג בתוך: גלוסקא, אשכול, תן פקודה!, עמ' 192.

83 עמי גלוסקא סקר תקרית זו, ומסקנתו היתה שהיא הובילה כמעט במישרין למשבר במאי 1967, וספציפית הוא הפנה אצבע מאשימה לאלוף משנה מוטי הוד: 'לא תהא זו הגזמה פרועה לקבוע שמוטי הוד הוא במידה רבה האיש שגרר ב-7 באפריל את מדינת ישראל מבלי משים למלחמה'. גלוסקא, אשכול, תן פקודה!, עמ' 190-194.

אפשרות אחרת, שאין לבטלה, היא כי ראש הממשלה, הנעדר ניסיון בתחום הביטחון, נסחף בלהט האירועים בלי להבין עד תום את מהלכיו.⁸⁴ פעמיים הציע רבין לאשכול לסיים את התקרית: בשעה 13:30 (אז קיווה רבין שאשכול יאשר הפעלת מטוסים) ובשעה 15:00 (אז הוא קיווה שאשכול יורה על סיום האירוע). בשתי הפעמים סירב אשכול, והגזרה ניצתה מחדש. התוצאה היתה פעולה חסרת פרופורציה ביחס למה שתוכנן. מבחינה צבאית היה זה ניצחון גדול של צה"ל בכלל ושל חיל האוויר בפרט, אשר הפגין עליונות ברורה על חיל האוויר של סוריה בלי שמימש את מלוא עצמתו.⁸⁵

אולם מבחינה מדינית היתה זו תקרית חמורה; צה"ל הפעיל 130 מטוסים, אלה ביצעו 171 גיחות והטילו 65 טונות של פצצות, וטיסי חיל האוויר הפילו שישה מטוסי מיג סוריים ואף ביצעו לאחר ניצחונם הקפת ניצחון בשמי דמשק. הטיסים ביצעו בשוכם יעף הצדעה לרמטכ"ל מעל פורייה. רבין הניף באוויר את סגן אלוף גלבע וצעק: 'איזה חיל אוויר!' ⁸⁶ פרץ שמחה זה סיים תקרית שאת השלכותיה איש עוד לא צפה אז.

השלכות ותגובות לתקרית 7 באפריל

אנשי האו"ם, ובראשם ראש מטה המשקיפים בפועל קולונל ג'וזף ג'ונסון, תלו את האשמה בהפרת השקט בהחלטתה של ישראל לעבד שוב שטחים אשר מבחינתם היו שנויים במחלוקת. על פי גרסת האו"ם התחייבה ישראל לפני אוד בול לקראת השיחות בינואר 1967 שלא לעבד שטחים אלה.⁸⁷ בוועדת חוץ וביטחון הסביר אשכול כי ישראל פעלה על פי עקרון הקו השחור, שלפיו ישראל רשאית לעבד כל חלקה ממערב לקו זה. אשכול הסביר שהסורים הם שהפרו את הסטטוס קוו, וג'ונסון הלך בעקבותיהם.⁸⁸ ארבעה ימים לאחר התקרית שיגר ג'ונסון איגרת למשה ששון, הממונה על שביתת הנשק מטעם ישראל, ובה ביקש ממשלת ישראל לחדול מעיבודים אלה.⁸⁹ ג'ונסון ציין באיגרת כי מיד עם תחילת העיבודים ב-2 באפריל ביקש ממשלת ישראל לחדול מהם 'לטובת אינטרס השלום'.⁹⁰ אולם ישראל לא חדלה, אלא אף תגברה את המערך הצבאי שלה לאורך הגזרה. בשיחה בין הרמטכ"ל רבין לראש מטה המשקיפים אוד בול, ששב בינתיים ארצה, הבהיר רבין שישראל לא תסבול שום ניסיון של הסורים לקבוע עובדות בשטח ורואה את עצמה רשאית

84 דעה כזו משמיע החוקר עמי גלוסקא. שם, עמ' 192.

85 רבין בוועדת חוץ וביטחון, 11.4.1967, א"מ, א' 8161/6.

86 יונאי, 'עלינויות אוויריות', עמ' 177. הנתונים והמספרים מתוך: כהן, ההגנה על מקורות המים, עמ' 173.

87 מיכאל פרגא, 'סיכום התקריות בגבולות ישראל 1967-9.4-16.4', א"מ, א' 7936/6.

88 דברי אשכול בוועדת חוץ וביטחון, 11.4.1967, א"מ, א' 8161/6.

89 מכתב מראש מטה המשקיפים בפועל קולונל ג'ונסון למר משה ששון, 11.4.1967, א"מ, א' 7933/8.

90 תיאור קולונל ג'ונסון את המקרה, כפי שניתחה המחלקה המזרחית הבריטית עבור משרד החוץ של בריטניה, TNA. Fco 17/473 : 11.4.1967.

לעבד את כל השטחים ממערב לקו השחור, אך לא תזלוג לשטחים ממזרח לו. רבין אף הוסיף שאם לא ישתפו הסורים פעולה, הם ילמדו זאת בדרך הקשה, כמו ב־7 באפריל.⁹¹ סוריה הגישה למועצת הביטחון שתי איגרות תלונה נגד ישראל, אך נמנעה לדרוש בהן את כינוסה של מועצת הביטחון.⁹² אבא אבן העריך שהסורים 'חוסמים את הדרך לדיון בין־לאומי, שוודאי יחשוף את החד־צדדיות של האבדות', והוסיף שישראל פעלה ביעילות והגישה לפני סוריה איגרת תלונה למועצת הביטחון, ובה ציינה שהסורים הם שפתחו באש, וגם הזכירה את החדירות לישראל שנעשו בחסות סוריה. בסוף האיגרת הבהירה ישראל שתיאות לדון עם הסורים בכל מחלוקת במשא ומתן ישיר בוועדת שביתת הנשק, ובכך רמזה לאחריותה של סוריה לכישלון השיחות מינואר 1967.⁹³

תגובתה של ארצות הברית לתקרית היתה מלאה ניגודים, עקב חשש שמא תמיכה ללא סייג בישראל תפגע בדימויה של ארצות הברית כגורם ניטרלי שיכול לתווך בהגנות בין הצדדים או גרוע מכך – תביא לעליית מפלס המתח באזור עד כדי מלחמה שבגללה ייפגעו אינטרסים חיוניים של ארצות הברית.

בנייר עמדה שחיבר ב־7 באפריל ניקולאס קאצנבך, סגן מזכיר המדינה של ארצות הברית, הוא כתב שארצות הברית מאמצת את טענות המשקיפים ושוללת את טענת ישראל שהיא מעבדת את האזור זה שנים.⁹⁴ ארבעה ימים לאחר מכן, כנראה לאחר שהבינו האמריקנים את עצמת האירוע, ניסח קאצנבך מברק נוסף שיועד לשגרירות ישראל,⁹⁵ וממנו כבר משתמע כי יש עלייה במפלס החרדה של האמריקנים. במברק ביקש קאצנבך מישראל להימנע מדרדור המצב מכיוון שהדברים עלולים לגרום קשיים רציניים למלך חוסיין. לפיכך הפציר קאצנבך שישראל תִּשָּׂה את העיבודים באזורים המפורזים בלי שחיוה דעה על סוגיית העיבוד ובלי שביטא סלחנות כלשהי כלפי הירי מסוריה. ב־24 באפריל דיווח ניסים יעיש, איש שגרירות ישראל בווישניגטון, למשרד החוץ של ישראל על שיחה שניהל עם סידני סובר, המנהל של המשרד לעניינים אזוריים. בשיחה אמר סובר שהממשל האמריקני לא הופתע כלל מחוסר הסולידריות של הערבים כלפי סוריה והעריך שאם יישנו אירועים בנוסח תקרית 7 באפריל, שוב יעדיפו מדינות ערב 'להסתכל בכיוון אחר'. סובר הזהיר שדווקא על רקע זה עלול צעד דומה של ישראל לדחוק את הסורים לפינה ולגרום להם להגיב בחריפות גם במחיר תבוסה קשה.⁹⁶

91 השיחה בין רבין לאוד בול נערכה ב־24.4.1967 ומתועדת במברק נכנס למחמ"ד מ־27.4.1967: USNA, Subject Numeric Files 67-69, NND 959000, RG 59, Box 2230.

92 פרגאי (לעיל הערה 87).

93 דברי שר החוץ אבא אבן בישיבת הממשלה, 9.4.1967, א"מ, א'-8164/1.

94 מברק ממחלקת המדינה, 7.4.1967, 21:15, ניסח סגן מזכיר המדינה של ארצות הברית ניקולאס קאצנבך: Dashiell Schwar (ed.), *Foreign Relations of the United States, 1964-1968*, Vol. XVIII, Doc. 402.

95 מברק ממחלקת המדינה לשגרירות ישראל, 11.4.1967, ניסח סגן מזכיר המדינה של ארצות הברית ניקולאס קאצנבך, שם, Doc. 403.

96 דיווח של ניסים יעיש למשרד החוץ של ישראל ב־24.4.1967, א"מ, חצ'-3977/15.

אפשר לומר שתגובתה של ארצות הברית לתקרית היתה מינורית: ניסוחים מפותלים שעיקר תכליתם שימור האינטרסים של ארצות הברית באזור. האמריקנים ביקשו מישראל לחדול מהעיבודים הפרובוקטיביים; התבטאויותיהם היו מתונות, ולא היו בהן גילויי כעס, אכזבה או איומים (להבדיל מתגובותיהם לאחר תקרית סמוע). תגובה זו נטעה ביטחון בקרב מקבלי ההחלטות בישראל, והם יכלו להעריך במידה רבה של סבירות כי הממשל ימשיך להעניק לישראל חופש פעולה צבאי נגד סוריה.⁹⁷ נראה שבשראל לקחו זאת צעד אחד קדימה, ועל כך מעיד ריאיון שנתן ראש הממשלה ב־17 באפריל לעיתון אמריקני, ובו אמר שבעת מלחמה ישראל מצפה לקבל סיוע מהצי השישי של ארצות הברית.⁹⁸ הריאיון הרגיש כמובן את מדינות ערב, והן הגיבו בגל התבטאויות אנטי-מערביות. נשיא סוריה נור א־דין אל־אתאסי כינה את הצי השישי 'בסיס אימפריאליסטי צף בים'.⁹⁹ מצרים ולבנון ביטלו ביקורים של ספינות אמריקניות בנמל אלכסנדריה ובנמל בירות.¹⁰⁰ בתגובה מיהרו האמריקנים להתנער מהדברים ולהודיע שמדיניותם בנוגע למזרח התיכון לא השתנתה, כלומר אין לארצות הברית מחויבות כזאת כלפי ישראל.

בברית המועצות אופיינו הימים הראשונים שלאחר התקרית בהתעלמות מצד גורמים מדיניים, ואמצעי התקשורת הסובייטיים דיווחו על סדר ההתרחשויות דיווח ענייני למדי. תקרית 7 באפריל הכתה במבוכה את ברית המועצות, ולו בשל החולשה שהפגין המיג־21 אל מול המיראז'.

מצב זה השתנה כעבור כשבועיים. ב־21 באפריל העביר סגן שר החוץ של ברית המועצות יעקב מאליק מסר בעל פה לשגריר ישראל בברית המועצות כתריאל כ"ץ, ובו הזהירה ברית המועצות את ישראל מפני מדיניותה התוקפנית כלפי שכנותיה. ברית המועצות הטילה את האחריות לאירועים על ישראל, המונעת על ידי כוחות אימפריאליסטיים חיצוניים, ולסיום הוסיפה אזהרה ברורה לישראל 'לבל תיגרר אחר חוגים [...] המוכנים להפוך את ישראל לכלי משחק'.¹⁰¹ הסובייטים דאגו להפיץ את תוכן המסר באמצעות סוכנות הטלגרף הרוסית (טא"ס) והעיתון **איווסטיה**, בשינויי נוסח שהפכו את המסר להודעת גינוי מטעם משרד החוץ של ברית המועצות. ב־25 באפריל 1967 הועבר מסר נוסף לישראל באמצעות השגריר כ"ץ. מסר זה היה מתון מקודמו, אך נוספה בו טענה בדבר ריכוזי כוחות של צה"ל לאורך הגבול.¹⁰²

97 אבא אבן בשיבת ממשלה, 16.4.1967, א"מ, א' 8164/2.

98 U.S. News and World Report 62, no. 16, 17.4.1967

99 אורן, **שישה ימים של מלחמה**, עמ' 77.

100 על המתיחות בין סוריה ללבנון על רקע כוונת ספינות הצי השישי לבקר בנמל בירות ועל המתח שהיה שרוי בו נשיא לבנון שארל חילו ראו שיחה בין נשיא לבנון חילו ובין שגריר ארצות הברית בלבנון שנערכה ב־18.4.1967. המסמך מ־20.4.1967, Dashiell Schwar (ed.), *Foreign Relations of the United States, 1964-1968*, Vol. XVIII, Doc. 408.

101 הציטוטים מתוך **איווסטיה** כפי שהובאו בעיתון **דבר**, 27.4.1967.

102 גוברין, **יחסי ישראל-בריה"מ**, עמ' 253.

הודעות מברית המועצות על אודות ריכוזי כוחות ישראליים בגבול עם סוריה הופצו כבר כמה פעמים מאז יוני 1966 והוזכרו בפרסומים שונים בברית המועצות ובשיחות רשמיות. הפעם האחרונה שעלה עניין זה לפני מלחמת ששת הימים היתה ב-12 במאי 1967, שאז נפגש שגריר ברית המועצות בישראל דימיטרי צ'ובצ'ין עם אריה לבבי, מנכ"ל משרד החוץ, והאשים את ישראל כי אינה מוכנה להטות אוזן לאזהרות הסובייטים, 'שנמסרו ברוח ידידותית'.¹⁰³ צ'ובצ'ין האשים גם חוגים צבאיים בישראל ביצירת פרובוקציות ואמר שהאחריות לתקרית היא על ישראל בלבד. לבבי העיר שישראל אינה חותרת תחת השלטון הסורי והציע לצ'ובצ'ין לצאת עמו לסיור לאורך הגבול.

לאחר מכן דיווח צ'ובצ'ין לברית המועצות שישראל מתכננת מהלך התקפי נגד סוריה, וברית המועצות העבירה לסורים מידע קונקרטי על כך שישראל ריכזה לאורך גבולה הצפוני 10-12 חטיבות, ואלה מוכנות לחצות אותו מיד עם תום חגיגות יום העצמאות של ישראל, בין 16 ל-22 במאי.

ברית המועצות לא הסתפקה בכך והעבירה את המידע בכמה ערוצים בו בזמן: שגריר ברית המועצות במצרים דימיטרי פוז'ידאייב העביר אותו למשרד החוץ של מצרים; סוכן מקומי של הקג"ב העביר אותו לראש המודיעין של מצרים צלאח נאצר; אנואר סאדאת, ממקורביו של נאצר, שמע זאת מכמה מבכירי הממשל הסובייטי. מדוע בחרו הסובייטים לחרוג ממנהגם ולשגר אזהרה קונקרטית על אודות ריכוזי כוחות ישראליים (בפועל היה המידע מופרז עד גיחוך) ועוד להטיל את המצרים לקלחת? הסיבה לכך לוטה עד היום בערפל, ורבות התאוריות המנסות להסביר מדוע חוללה ברית המועצות את המשבר שהוביל למלחמה. מכלל התאוריות ראוי לציין את אלה:

בסוף 1966 היה מצבה הבין-לאומי של ברית המועצות קשה. ידידיה האנטי-מערביים – אחמד בן בלה באלג'יריה, קוומה אנקרומה בגאנה ואחמד סוקארנו באינדונזיה – הודחו. על רקע זה בלטה הצלחתה של ברית המועצות לחדור למזרח התיכון ולבסס את אחיזתה בו דרך משטר הבעת' בסוריה. דווקא משום כך גבר חששם של הסובייטים מפני התערבות של ישראל בסוריה, חששות אלה גברו על רקע סדרת התרחשויות בחודש אפריל 1967:

- הצהרות מתלהמות של בכירי ממשל וצבא בישראל, אשר המסר המשותף להן היה איום מפורש שאם לא תחדל סוריה ממעשיה, לא תהסס ישראל לנקוט צעדים חריפים לא פחות מאלה שננקטו ב-7 באפריל.
- הריאיון שהעניק ראש הממשלה אשכול ב-17 באפריל לעיתון האמריקני, ובו טען שהוא מצפה לסיוע אמריקני מהצי השישי במקרה של התקפה על ישראל.
- ההפיכה ביוון ב-21 באפריל, שהובילה לעלייה לשלטון של קבוצת קצינים בעלי אוריינטציה מערבית ימנית שדיכאו גורמים קומוניסטיים.

¹⁰³ ראו את השיחה בין אריה לבבי לשגריר צ'ובצ'ין במזכר שהוציא משרד החוץ ב-12.5.1967, א"מ, תיק יחסי חוץ, כרך ג, חצ' - 3977/22.

- הסתבכות משטר הבעת' במאבק תרבותי-דתי עם ארגוני אופוזיציה אסלאמיים, שהעלה את מפלס החשש בברית המועצות ליציבותו.¹⁰⁴

אפשר בהחלט להסיק שמהלכיה של ברית המועצות נבעו מחשש אמתי למעמדו וליציבותו של משטר הבעת' בסוריה. איש בברית המועצות לא היה מעוניין לדרדר את האזור למלחמה שאינטרסים של ברית המועצות אשר הושגו בעמל רב היו עלולים להיפגע בה, מה גם שהמודיעין של ברית המועצות הכיר היטב את סדר הכוחות במזרח התיכון, הנוטה במובהק לטובתה של ישראל. לכל היותר ניסו בברית המועצות ליזום משבר מוגבל שיגרור את מצרים להגן על סוריה. בכך ביקשה ברית המועצות לשמר את מעמדה גם במחיר הסלמתו של הסכסוך, אך לא במחיר של מלחמה. היא שאפה להניע את המצרים לבצע מהלך צבאי בעל אופי תעמולתי והרתעתי גרידא: הכנסת כוחות בהיקף סמלי לסיני כדי להרתיע את ישראל מתקיפה בסוריה. ברור שבהזדמנות זו קיוו מקבלי ההחלטות הסובייטים לגרוף הון פוליטי ולהציג את ברית המועצות כמעצמה היחידה אשר דואגת לשלומן של מדינות ערב. הבעיה היתה אמונתם המוגזמת של הסובייטים ביכולתם לפקח על גובה הלהבות במזרח התיכון, החל בתגובה הנחרצת של הסורים וכלה בנאצר, שהחליט החלטות הרות גורל על דעת עצמו בלי להיוועץ בברית המועצות, כגון הוצאת חיל המשלוח של האו"ם מסיני ומרצועת עזה (17 במאי 1967) וסגירת מצרי טיראן (23 במאי 1967). משהתעשתו הסובייטים והבינו עד תום את הסכנות הכרוכות במהלכיהם ניסו בשיתוף האמריקנים לחולל כמה מהלכים כדי להפחית את המתרחבות, אך לשווא.¹⁰⁵

התגובה בישראל

השמחה שהפגין הרמטכ"ל רבין בתום התקרית נפוצה במהירות והיתה למנת חלקם של כל תושבי הארץ. במציאות הכלכלית-ביטחונית המורכבת הביא הניצחון המרשים להפוגה קלה מקשיי השעה. הרגשת איפוריה של נקמה מתוקה ומוצדקת התפשטה ברחוב הישראלי, והתקשורת דאגה להעצימה בכך שייחודה עמודים רבים לפעולה - תיאורי קרב

104 הסיבות שהוצגו לעיל לקוחות מתוך: דיווח מאת איש משרד החוץ שלמה ארגוב בנושא חדירת הסובייטים למזרח התיכון מ' 2.2.1967, א"מ, תיק יחסי ישראל-ארצות הברית, כרך ב, חצ' 3977/21; גוברין, יחסי ישראל-בריה"מ, עמ' 249-252; יוסי גולדשטיין, אשכול: ביוגרפיה, כתר, ירושלים 2003, עמ' 537-539.

105 במאי 1967 מסר המודיעין של ברית המועצות לנאצר תמונה שונה בתכלית. בן צור תלה זאת בחשש הטבוע באנשי המודיעין הסובייטי בחר"ל מלדווח על עובדות לא נעימות לשולחיהם. כך אפשר להסביר את סירובו של צ'ובצ'ין לסייר בגבול הצפון ב' 12 במאי כדי להיווכח שאין שם הערכות של ישראל ובמקום זאת העדיף השגריר לדווח למוסקבה שישראל נערכת למתקפה. אברהם בן צור, גורמים סובייטיים ומלחמת ששת הימים, ספרית פועלים, תל אביב 1975, עמ' 214-215.

מפורטים, ראינו עם הטייסיס, ניתוחים צבאיים מרשימים; מכולם עלו לא רק צהלה, אלא גם הרגשת עליונות כלפי הסורים וזלזול בהם: 'שישה במכה אחת', הריעה הכותרת בידיעות אחרונות,¹⁰⁶ בעיתון מעריב הוכרז: 'התקרית חוללה דיכאון בצמרת הצבא הסורי',¹⁰⁷ והובאו רשמיו של הטייס (סרן) יפתח ספקטור, שהגיע במטוסו עד שמי דמשק: 'כן, ראיתי את דמשק [...] עיר הנראית כמו כפר ערבי שגדל מאוד'. הטייס סיפר שכושר הלחימה של הטייסיס הסורים בזמן התקרית היה ירוד: 'הם לא נלחמו כמו שאנחנו מכירים את המושג "קרב"'.¹⁰⁸ נימת הזלזול בעיתון לא פסחה גם על מצרים: 'המטריה האווירית שהבטיחו המצרים לסוריה – ללא כיסוי'.¹⁰⁹

העיתון במחנה ייחד לאירוע כתבה של שישה עמודים בכותרת: 'שש מכות על סוריה'.¹¹⁰ הפרשן הצבאי של הארץ זאב שיף כינה את הטייסיס הסורים 'נהגי מטוסים, שאף אחד מהם לא ניסה אפילו להתמודד עם המטוסים הישראליים'.¹¹¹

דבר ייחד כתבה למפקד חיל האוויר מוטי הוד, שכותרתה: 'מפקד חיל האוויר עושה חיל'.¹¹² בכתבה תואר פועלו של האיש שבפיקודו הטרי ניצח צה"ל את חילות האוויר הערביים 0:11, כלומר הפיל 11 מטוסים בלי שהופל מטוס ישראלי אחד. העיתון זקף לזכות הוד את הפיכתו של חיל האוויר לחוד החנית בביטחון השוטף של ישראל, ותיאר את טקס הענקת דרגת האלוף להוד ב-10 באפריל 1967.

רוב העיתונות הציגה תמימות דעים בצדקת הפעולה ובנחיצותה: ישראל בחרה לעבד את אדמותיה, וסוריה בחרה להפריע לעיבוד לאחר חודשים של פרובוקציות שישראל הבליגה עליהן.¹¹³ כמעט בלתי אפשרי למצוא ביקורת על היקף הפעולה בימים הראשונים שלאחריה, פרט לביקורת מרוככת בכתב העת חותם. שם תהו כיצד ישראל, הזועקת חדשים לבקרים מעל כל במה בין-לאומית על חדירות פת"ח, יוזמת תקרית בהיקף כזה באזורים המפורזים, ואף ציין שמיד לאחר הניצחון התחדשו חדירות המחבלים מסוריה.¹¹⁴ כתבה קצרה, ובעמודים הפנימיים, מאת אריה צימקי, פורסמה כעבור שבוע ימים, ובה סופר על חוסר הנוחות שהרגישו גורמים בקרב חברי הממשלה בשל הדיווחים על התקרית, וכך נכתב: 'נבצר מהם [מהשרים ששמום אינו מוזכר] להבין מדוע שידר הרדיו פעמיים את הערת

106 דיווח של עמנואל אלנקוה, איתן הבר ויחזקאל המאירי, ידיעות אחרונות, 9.4.1967.

107 שמואל שגב, מעריב, 10.4.1967; ציטוט של חברי הקיבוצים, שם, 9.4.1967.

108 שם, 9.4.1967.

109 שם, 13.4.1967.

110 'שש מכות על סוריה', במחנה, 11.4.1967.

111 דיווח של זאב שיף, הארץ, 9.4.1967.

112 שמעון עופר, דבר, 11.4.1967.

113 אלי לנדאו, מעריב, 10.4.1967; ללא ציון שם הכותב, 'ניתוח מדיני צבאי', דבר, 11.4.1967; ללא ציון שם הכותב, 'ניתוח האירועים', חותם, 4, שנה ד, 19.4.1967; ללא ציון שם הכותב, 'שש מכות על סוריה', במחנה, 11.4.1967.

114 כתבה של א' בן אשר, חותם, שם.

הטייס אשר תיאר את דמשק ככפר ערבי, שהאמת היא שדמשק גדולה מתל אביב ונחשבת לאחת הערים היפות במזרח, מה הטעם איפוא להשמיע דיברי לגלוג על בירת סוריה?¹¹⁵ הניצחון הצבאי המוחץ ואווירת האופוריה בארץ לא פסחו גם על בכירי המטכ"ל, ואלה הפגינו ביטחון בתוצאותיו. ב־10 באפריל 1967 התכנס המטכ"ל לדיון סיכום תקרית 7 באפריל. הדיון החל בסקירה טכנית של השתלשלות האירועים מפי האלופים דוד אלעזר ומרדכי הוד. אחריהם דיבר ראש אמ"ן האלוף אהרן יריב. יריב צפה בביטחון כי המצרים לא יעשו דבר; הוא פתח את דבריו בדיווח על שתי משלחות מצריות שיצאו לסוריה – אחת צבאית בראשות מפקד חיל האוויר פריק אָנול (גנרל) מוחמד צדקי מחמוד, שתגיע לסוריה בו ביום, ואחת מדינית, בראשות ראש ממשלת מצרים צדקי סולימאן, שתבקר בסוריה ב־18 באפריל. יריב לא ייחס חשיבות רבה לביקורים אלה, וודאי לא קישר אותם ליישום הסכם ההגנה שנחתם בין שתי המדינות בנובמבר 1966, אלא סמך על הפרסומים הפומביים במצרים, ששמו דגש על גבורת צבא סוריה.

את הדיון סיכם רבין. הרמטכ"ל הסביר שתקרית 7 באפריל חיזקה את ההרתעה של ישראל והבהירה היטב שיחסי הכוחות נוטים במובהק לטובת צה"ל: 'דמשק כולה [...] ראתה שעולים ויורדים מטוסים ללא הפרעה ואין על מי לסמוך בצבא הסורי'.¹¹⁶ רבין הסביר שדעת הקהל בעולם לא היתה עוינת מכיוון שישראל העבירה את המסר כי הפעלת חיל האוויר באה בתגובה לירי על יישובים. אולם בסוריה יודעים את האמת: חיל האוויר הופעל בלא שנורתה אש ממשית לעבר יישובים, ועובדה זו הבהירה לסורים כי ישראל שינתה את כללי המשחק שהיו נהוגים בזירה עד כה. ישראל לא תאפשר עוד לסורים 'לשחק באמצע' ולהכתיב את היקף התקריות ואת עצמתן, מתוך ידיעה שישראל לא תפעיל מטוסים עד שתפתח אש על יישובים.¹¹⁷ מסר זה לא נשמר בחדרי חדרים, אלא הופץ בעיתונות הישראלית בבחינת איום על סוריה.¹¹⁸

עוד ציין רבין כהישג הגדול ביותר של התקרית את העובדה שהמצרים, למרות הסכם ההגנה עם סוריה, בחרו שלא להתערב: 'אירועי ה־7 באפריל מחזקים את מה שהצבא הטיף לו כל הזמן [...] שמהלך נגד הסורים ולו עד כדי מלחמה עשוי להסתיים ללא מעורבות מצרית'.¹¹⁹ ב־24 באפריל, בישיבה של חברי המטכ"ל, נדרש אגף המודיעין להעריך את המשמעויות של שיגור שתי המשלחות ממצרים לסוריה לאחר התקרית. בישיבה ייצג את אמ"ן אלוף משנה דוד כרמון, סגן ראש אמ"ן. הוא סיפר שישראל יודעת על קיום המפגשים ואף מכירה את תוכנם ואת המסרים שהועברו בהם. כרמון דיווח כי שתי המשלחות המצריות הבהירו

115 אריה צימוקי, **מעריב**, 14.4.1967.

116 רבין בדיון מטכ"ל, 10.4.1967, בתוך: כהן, **ההגנה על מקורות המים**, עמ' 173 (בארכיון צה"ל לא ניתנה לי גישה לתיק המקורי).

117 שם, עמ' 170-177.

118 ראו את דבריו של רבין בעיתון **במחנה**, 11.4.1967.

119 רבין בדיון מטכ"ל, 10.4.1967, בתוך: כהן, **ההגנה על מקורות המים**, עמ' 76 (בארכיון צה"ל לא ניתנה לי גישה לתיק המקורי).

לסורים חד־משמעית שמצרים תתערב רק במקרה של התקפה טוטלית של ישראל על סוריה; או בלשונו: 'המפגש לא נתן שום דבר. ייתכן שהבהיר לסורים שאין לצפות היום ממצרים'.¹²⁰ בנוגע להיערכות צבא סוריה דיווח כרמון כי אכן, החשש של הסורים מפני התקפה הביא לתגבור כוחותיהם לאורך הגבול בארטיילריה ובנ"מ ובשתי חטיבות מילואים. הוא סבר שהמהלכים של הסורים נועדו לליכוד פנימי ולא בהכרח למהלך התקפי כלשהו. כרמון לא שלל תגובה מסוריה, אך טען שזו תהיה תקרית מקומית נוסח תקרית הנמ"כ באוגוסט 1966.

אחרון הדוברים היה הרמטכ"ל, ודבריו בישיבה העידו כי שגה בהערכת המשמעות האמתית של התקרית. לדברי רבין, הפעולה השלימה את כל מטרות המתכננים שלה וחיוקה את ההרתעה של ישראל, ולראיה הביא את הירידה במספר אירועי הפעילות החבלנית העוינת מתחילתה של אותה השנה.¹²¹ עם זאת חשש רבין מפעולת תגמול מקומית. בעיקר הדאיגה אותו האפשרות שהעלו אלוף משנה רחבעם זאבי והאלוף מוטי הוד: הפלת מטוס אזרחי בשמי הצפון. בסיום הדברים, ולמרות האמירות על ירידת היקף הפח"ע, חזר רבין לתזה שלו על אודות 'ההתנגשות החזיתית' שיש לכפות על הסורים כדי לאלץ את המשטר הבעתיסטי לשנות את דרכיו, בעיקר בכל הנוגע למלחמה העממית: 'ההתנגשות שלנו עם השלטון הסורי היא התנגשות של אול־אאוט בעיניי. בעיתונאות אסור לכתוב זאת, אבל או שהמשטר ישתנה או שהוא ייפול'.¹²²

עוד לדברי רבין, למרות התגובה המדינית המתונה, היה מעדיף שהתקרית הבאה תהיה קרקעית, ולכן קבע שהיא צריכה להיערך באזור ח'רבת קרעא, ששם כזכור לשריון ולארטיילריה הישראליים יש יתרון טופוגרפי על הסורים.¹²³

רצונו של רבין ליזום תקרית קרקעית באזור ח'רבת קרעא דווקא הוא למעשה הודאה בכישלון בחירת אזור העימות ב־7 באפריל, ששם כזכור כשל צה"ל בניסיונו להכריע את הסורים בפעולת תגמול קרקעית יזומה בשל יתרונם הטופוגרפי. ייתכן שהיתה זו הטלת הספק הראשונה של הרמטכ"ל בהיקף ובעצמה שהופעל חיל האוויר בתקרית ההיא. לסיום סיפר רבין שלעת עתה הוסכם בעל פה בינו ובין שר הביטחון שלא לחמם את הגבול, כלומר 'אתנחתה' שישראל לא תעבד בה שטחים עד אחרי חג הפסח.¹²⁴

ב־9 באפריל התכנסה ישיבת ממשלה לדון בתקרית. הרמטכ"ל התארח בה ודיווח לשרים פרטים טכניים. הוא הדגיש שהתקרית נסבה על ניסיון הסורים לפגוע בריבונות ישראל בשטחים שלאיש אין ספק בזכותה לעבדן. רבין סיפר כי כמה פגזים פגעו בתל

120 כרמון בישיבת מטכ"ל, 24.4.1967, א"צ, משלוח: 120, תיק: 3, שנה: 2009.

121 רבין בדיון מטכ"ל, שם.

122 ציטוט רבין, שם.

123 שם.

124 ראו סיכום מהישיבה השבועית שהתקיימה בלשכת ראש הממשלה בירושלים, 21.4.1967 (בישיבה נכחו ראש הממשלה אשכול, הרמטכ"ל רבין, מנכ"ל משרד הביטחון משה קשת, ראש אג"ם עוז ויצמן והמוזכר הצבאי ליאור), א"צ, משלוח: 117, תיק: 118, שנה: 1970.

קציר, ובעקבות זאת הוחלט להפעיל את חיל האוויר לשיתוק העמדות של הסורים. לסיכום העריך שהסורים הוכו וייסוגו.¹²⁵

אחריו דיבר שר החוץ אבא אבן; הוא תיאר את הפעילות הדיפלומטית של משרדו שבזכותה 'רוב מדינות המערב דבקו בעמדה הישראלית, לפיה זה הכול אחרי שהסורים פגעו בעיבודים בתחום ישראל ולא בתחום המפורז'.¹²⁶ ראש הממשלה דיבר אחרון והסביר כי הפעולה בוצעה לאחר שהסורים פגעו במעבדים וביושבים באזור המעובד זה שנים. את דבריו חתם אשכול במסר מאיים: 'ראוי להם, לשליטי סוריה, להבין כי טענתם לגבי שיעור סבלנותנו מסוכנת להם מאוד'.¹²⁷

בינתיים המשיכו כאמור הסורים לשגר חוליות פת"ח לתוך שטח ישראל, משטחם וגם משטח ירדן.¹²⁸ ישראל המשיכה לעבד שטחים באזור תל קציר, וב-11 באפריל הגיבו הסורים בירי לעבר המעבדים. בו ביום כונסה ועדת השרים לענייני ביטחון. הרמטכ"ל פרס הצעה שאפתנית: לנצל את התנופה שיצרה תקרית 7 באפריל ולעבד את השטח הדרומי באזור ה'רבת קרעא - שטח שלא עובד זה שנים. באותו היום העבירה ועדת השרים את ההצעה למליאת הממשלה, וזו החליטה שלפי שעה לא יחודשו העבודות באזור. כעבור חמישה ימים התכנסה הממשלה שוב. הישיבה נפתחה בהערכה אופטימית של אשכול, שנשען על הערכות מודיעין אשר לפיהן לא היתה שום סכנה בשיגור המשלחת המצרית לסוריה בראשותו של מפקד חיל האוויר של מצרים,¹²⁹ ובכך הוא קיבל עליו ללא עוררין את עמדת הצבא. אשכול דיווח שהושג אפקט הרתעתי חשוב נגד הסורים: 'הסיכון שקיבלנו על עצמנו הוכיח את עצמו לחיוב'.¹³⁰ בשתי ישיבות הממשלה לא ביקר איש מהמשתתפים את גודל האירוע ואת היקפו, ואיש לא תהה מדוע לא הובא אירוע בסדר גודל כזה לדיון בשום פורום. בוועדת חוץ וביטחון, שגם היא התכנסה ב-11 באפריל, נשמעו קולות שונים מעט. הוועדה נפתחה בתיאור פרטי הקרב שמסר רבין. הרמטכ"ל סיפר כי בתקרית הופעלו 84 מטוסים, ובכל זאת לא הופעל חיל האוויר במלוא עצמתו. עוד הוסיף כי חיל האוויר הוגבל לחיסול קני הארטילריה הסוריים, והמטוסים הופלו בגלל התערבות חיל האוויר של סוריה.¹³¹

אחריו עלה לדבר חבר הכנסת משה דיין; ואפשר לציין כאדם הראשון אשר זיהה את הבעייתיות באופן הפעלת חיל האוויר (להבדיל מרבים אחרים שהחלו למתוח ביקורת רק מ-15 במאי). דיין תמך בשימוש בחיל האוויר ולא מתח ביקורת על היקף הפעולה (יסוד זה יופיע לאחר 15 במאי). ביקורתו של דיין התמקדה בשלב זה בחדירות המטוסים הישראליים אל מעל לשמי דמשק. דבר זה עמד לדעתו בניגוד לאינטרסים שלשמן פעלה ישראל כשהפעילה

125 רבין בישיבת הממשלה, 9.4.1967, א"מ, א'-8164/1.

126 אבן, שם.

127 אשכול, שם.

128 לפירוט האירועים ראו: 'צחק רבין סיכום תקופת שירותי כרמטכ"ל' (לעיל הערה 46).

129 אשכול בישיבת הממשלה, 16.4.1967, א"מ, א'-8164/2.

130 שם.

131 רבין בוועדת חוץ וביטחון, 11.4.1967, א"מ, א'-8161/6.

את מדיניות התגמול. דיין הסביר כי הפגיעה בדמשק לא זו בלבד שלא הרתיעה אלא להפך, היא עשתה את הסורים נואשים ומסוכנים יותר מכיוון שדמשק היא אינטרס שעליו הם לא יתפשרו. דיין הסביר אפוא כי תכלית התגמול היא הרתעה, ולכן היה צריך להתמקד רק במטרות שאפשר להרתיע באמצעותן את הסורים, ולא להכות בדמשק. דיין ניבא היטב: 'זה זעזוע שלא יכלו לעבור עליו לסדר היום [...] הם יפנו למצרים ולברית המועצות'.¹³²

את הישיבה סיכם אשכול. הוא הצדיק את הפעולה בטענה כי התקדים שנוצר סביב העיבודים היה מסוכן, ולכן הפעולה וגם הפעלת חיל האוויר היו מוצדקות בהחלט. אשכול הסתייג מדבר אחד: 'לעניין דמשק גם אני הייתי מאושר אילו דמשק הייתה רחוקה יותר [...] על כל פנים לא זו הייתה המטרה'.¹³³ אשכול הבהיר בסוף דבריו שישראל תמשיך לעבד את כל השטחים ממערב לקו השחור, אך בפועל החליטה הממשלה ההפך, כלומר לא להתחיל בעיבודים חדשים בחלקות הבעייתיות, וכל העיבודים בשטחים המפורזים נדחו לאחר חג הפסח.

תגובתו של בן-גוריון, ראש רפ"י, הסתכמה במברק ברכה לאלוף משנה הוד, מפקד חיל האוויר: 'ערכתם יום חג גדול לישראל בגלותכם מעל אדמת סוריה. מלוא כישורנו, חריצותו וגבורתו של חיל האוויר הישראלי בהפילו שישה מיגים'.¹³⁴ ממברק זה עולה שגם בן-גוריון לא מתח ביקורת על הדרג הצבאי או המדיני ולא צפה את הסיכונים הטמונים בפעולה. בכלל מפלגת רפ"י – מיום היווסדה עד תקופת ההמתנה – אימצה קו לוחמני מובהק, שלפיו יש להגביר את הלחץ הצבאי על הסורים עד שיחדלו מהתגרירותיהם. עמדות אלה ניכרו היטב במאמרי מערכת רבים שפורסמו בביטאון המפלגה **מבט חדש**.¹³⁵ עמדות רפ"י השתנו באחת עם פרוץ המשבר בחזית הדרום, ופינו את מקומן לביקורת על 'מדיניות היד הקשה' – מדיניות שהם עצמם הטיפו לה שנים רבות ושהובילה את ישראל לידי משבר ולבסוף למלחמה. אידייליה חוצה מפלגות זו התנפצה לנוכח ההתרחשויות בגבול הדרום החל מ-15 במאי, אז הפנו רבים את גבם למדיניות שהטיפו לה.¹³⁶

מצדו האחר של הגבול המשיכו הסורים בהתגרירותיהם, למרות המכה שספגו, ואף ביתר שאת. מ-9 באפריל עד 9 במאי בוצעו מגבולה של סוריה 15 פעולות איבה נגד ישראל.¹³⁷

132 דיין, שם. רוב האישים משמאל ומימין הביעו תמיכה גורפת בהפעלת חיל האוויר (ראו לדוגמה את דברי חבר הכנסת שמעון פרס בנאום בבית ספר בר-אילן, 9.4.1967. בתוך: ארכיון תנועת העבודה, סימול תיק: 7-1966-008-5; התמיכה בהפעלת חיל האוויר בתקריט 7 באפריל היתה כוזב גם נחלתם של מפלגות ושל אישים שניצבו שמאלה ממפא"י. ראו לדוגמה את דברי יושב ראש מפ"ם יעקב חזן בישיבת הוועדה המדינית של מפ"ם, 12.4.1967 (מחברת 27), ארכיון השומר הצעיר, סימול תיק: 90.122.4).

133 אשכול, שם.

134 ארכיון בן-גוריון, תיק התכתבויות, 8.4.1967.

135 שלושה מאמרים ברוח זו לדוגמה: מאמר מערכת ללא שם מחבר בכותרת 'דעתה של מערכת', בביטאון רפ"י – **מבט חדש**, 54 (20.7.1966); עוד מאמר מערכת ללא ציון שם המחבר, **מבט חדש**, 65 (30.11.1966); ומאמר בשם 'מי יפטר את צ'מברליין הישראלי?', **מבט חדש**, 70 (4.1.1967) ועוד.

136 לקריאה נוספת ראו: זכי שלום, **כאש בעצמותיו**, מכון בן-גוריון, קריית שדה בוקר 2004, עמ' 138-150.

137 על אירועי החבלה בחודש מאי 1967, ראו: דיווח של ויצמן, ישיבת ממשלה, 7.5.1967, א"מ, 8164/3-א.

השיא הגיע בשני אירועים שהתרחשו בו בזמן. האירוע הראשון: ב־5 במאי פתחה חוליית חבלה באש מרגמות לעבר קיבוץ מנרה. האירוע נחשב מסוכן מבחינת התעוזה שהפגינו המחבלים, אף שבפועל היה הנזק זניח.¹³⁸ לאירוע השני ייחסה ישראל חומרה יתרה: מסתנן סורי שתואר כבלונדיני, אינטליגנט, דובר עברית רהוטה ונושא דרכון אנגלי נלכד. בידי היתה כמות נכבדה של חומרי נפץ ונפצים, ועל פי הודאתו הוא בא להתנקש בחיי מנהיגים ישראלים.¹³⁹ בפרשת המתנקש רב הנסתר מן הגלוי, והתנהלותה של ישראל מעלה תמיהות לנוכח ההחלטה להצניע את האירוע, אף שפרסומו היה מעמיד את סוריה במבוכה וחושף את כוונותיה לפגוע במשטר בישראל.

בתגובה להמשך החדירות פעלה ממשלת ישראל בשני מישורים סותרים: מצד אחד פעלה להרגעת הגבול הצפוני על ידי ביטול העיבודים המתוכננים וכן פנתה לאפיקים דיפלומטיים. מצד אחר היא שידרה לכיוונה של סוריה שורה של איומים שהמסר בהם אחיד: המשך התקריות יגרור תגובה קשה של ישראל, אולם בפועל לא חודשו העיבודים, אף שהם יכלו לשמש בנקל עילה להתנגשות החזיתית שלה ייחל המטכ"ל זה חודשים.

באוגוסט זכתה הפעם ישראל להישג של ממש: ב־9 במאי היא שיגרה למזכיר האו"ם ולמועצת הביטחון איגרת המסכמת את כל תקריות הגבול עם סוריה מ־24 באפריל עד 8 במאי, בצירוף מסר שלפיו על האו"ם לרסן את הסורים, וְלֹא – מדינת ישראל רשאית להגן על עצמה. מזכ"ל האו"ם השתכנע בדבר רצינות כוונותיה של ישראל. הוא כינס מסיבת עיתונאים כעבור יומיים, ובה הוקיע בגלוי את פעילות פת"ח ודרש מכל הממשלות לנקוט אמצעים כדי לשים קץ למצב.¹⁴⁰ למגינת לבה של ישראל, לא זו בלבד שההישג הדיפלומטי היה קצר ימים אלא שבטווח הארוך הוא הביא נזק יותר מתועלת. תגובת הנזעמת של ברית המועצות ושל סוריה הרתיעה את מזכ"ל האו"ם מלהגיש הצעת גינוי למועצת הביטחון ולהימנע מכל יזמה נוספת בנושא. מלבד זה, סוריה וברית המועצות ראו במתקפה הדיפלומטית של ישראל הכנה להנחתת מכה צבאית כואבת.

באותם ימים התגבש בישראל דפוס תגובה נוסף: פיזור הצהרות מצד בכירי הצבא וראשי המדינה. הדוברים הדגישו את כוחו של צה"ל, את חולשת חיל האוויר של סוריה ואת אזלת ידה של מפע"ם, בצד איומים כלפי סוריה. מפלס האיומים עלה לקראת יום העצמאות ה־19 (שחל ב־15 במאי), ואלו החלו להישמע בפומבי, כחלק מראיונות החג ברדיו ובעיתונים. ב־11 במאי פורסם בעיתון **במחנה** ריאיון חג עם הרמטכ"ל. הוא אמר בו בין השאר: 'דרך התגובה שנקטה נגד ירדן ולבנון מתאימה רק נגד מדינות שאינן מעוניינות בפעולות החבלה המתבצעות משטחן ולמרות רצונן. בסוריה הבעיה שונה משום שהשלטון מפעיל את החבלנים. לכן תכלית הפעולה בסוריה שונה מהפעולה בירדן ובלבנון'.¹⁴¹

138 דיווח של ראש הממשלה לוי אשכול בישיבת ממשלה מיום 7.5.1967, א"מ, א' - 8164/3.

139 דיווח של הרמטכ"ל רבין על אודות המתנקש לוועדת חוץ וביטחון, 9.5.1967, א"מ, א' - 8161/6.

140 על הבליצ' הבין-לאומי ותוצאותיו ראו: סקירה ביטחונית של ראש הממשלה לוי אשכול לממשלה, 16.5.1967, א"מ, א' - 8164/4; ראו גם: אריה צימוקי, **מעריב**, 12.5.1967; וכן: גדעון רפאל, **בסוד לאומים: שלושים שנות מדיניות חוץ - מבט מבפנים**, ידיעות אחרונות, ירושלים 1981, עמ' 127-128.

141 **במחנה**, 11.5.1967.

דבריו של רבין חוללו סערה. ראש הממשלה החליט לנזוף ברמטכ"ל וביקש שלא יתראיין ללא אישורו. אולם אשכול לא צינן את האווירה אלא יצא בהצהרה מאיימת בכינוס של מפא"י: 'נוכח 14 התקריות בחודש האחרון בלבד, יכול להיות שנאלץ לנקוט אמצעים לא פחות רציניים מאשר ב-7 באפריל'.¹⁴² שלושה ימים לאחר מכן, בריאיון חגיגי לכתב קול ישראל לקראת יום העצמאות, הכריז: 'לא תהיה חסינות למדינות המעודדות פעילות חבלה'.¹⁴³ את האיום המפורש ביותר השמיע ראש אמ"ן, שבשיחת תדריך שלא לייחוס עם עיתונאים זרים ב-11 במאי ציטטו את דבריו: 'מקור בכיר אמר היום שאם סוריה תמשיך במערכת החבלות בישראל, לא ניתן יהיה למנוע פעולה צבאית שתכליתה מיטוט המשטר בדמשק'.¹⁴⁴

בכותרת הראשית **בידיעות אחרונות** נכתב: 'חרדה בסוריה נוכח אזהרת ישראל'.¹⁴⁵ בעיתון אף הגדילו לעשות ותיארו כיצד תיראה הפעולה העתידית: 'פעולה רבת עוצמה ורבת רושם, כך שהמנהיגים הסורים לא יצליחו לשכנע את אזרחי מדינתם כי מדובר בניצחון סורי [...] פעולה ללא תפיסת שטחים שהם הרחק מעבר לגבול הסורי, פעולה מהירה שתסתיים לפני שיהיה ספק בידי מעצמה כלשהי להתערב'.¹⁴⁶ עוד העריכו בעיתון שהמצרים לא יתערבו. בעיתון הארץ הובאו בכותרת הראשית דברי גורמים ביטחוניים: 'כנראה שלא יהיה מנוס בעתיד מהתנגשות חזיתית עם סוריה'.¹⁴⁷

מתגובת ישראל אפשר להסיק בהחלט כי הדרג הצבאי טעה בהערכתו ובפרשנותו בנוגע להשלכותיה הצפויות של תקרית 7 באפריל ואף הצליח להנחיל את הערכותיו המוטעות לדרג המדיני. אוסף ההערכות המטעות וכן הניצחון הצבאי המוחץ הולידו פרץ של עודף ביטחון, וזה בא לידי ביטוי בשלל הצהרות לוחמניות ומאיימות כלפי הסורים, בצד פעילות להרגעת המתרחש באמצעות ויתורים, כגון הפסקת העיבודים בשטחים המפורזים, צמצום מצעד יום העצמאות ומהלכים דיפלומטיים. 'אילו השתיקה הייתה מרובה קצת יותר, מסתבר שלא היה נגרע דבר מאוצר החוכמה האנושית',¹⁴⁸ אמר לימים אבא אבן. תמצית ההערכה בישראל בנוגע להשלכות תקרית 7 באפריל, שמרבית חברי הדרג הצבאי והמדיני היו שותפים לה, פורסמה בעיתון **במחנה**: 'התקרית תביא להרגעת סוריה ותשקיט את האזור לתקופה ארוכה'.¹⁴⁹

142 אשכול בהרצאה בכינוס מטעם מפא"י בתל אביב, 11.5.1967, הארץ, 12.5.1967.

143 הנ"ל בריאיון לכתב קול ישראל, 13.5.1967, שם, 14.5.1967.

144 אהרן יריב, כפי שצוטט בעילום שם על ידי אליאב סימון בסוכנות UPI ב-12.5.1967. הציטוט הובא בכמה מקורות, ובהם הגיו יורק טיימס, 15.5.1967. המפגש שערך יריב באותו יום היה תדריך שגרתי בתפקידו – כתמיד בשם 'קצין ישראלי בכיר'. הנוסח המדויק של כל דבריו, ובכלל זה תשובותיו על השאלות, אינו בנמצא. כל סוכנות מסרה גרסה משלה לדברים. ראו: עמוס גלבוע, **מר מודיעין**, ידיעות אחרונות, תל אביב 2013, עמ' 230-231.

145 כותרת, **ידיעות אחרונות**, 14.5.1967.

146 אראל גינאי, 'מתי נגיי וכיצד', **ידיעות אחרונות**, 12.5.1967.

147 הארץ, 10.5.1967.

148 אבא אבן, **פרקי חיים**, ב, ספרית מעריב, תל אביב 1978, עמ' 378.

149 הפרשן הזדהה כ'אלוף משנה מזרחן', **במחנה**, 11.4.1967.

לידיעה זו חברה הערכת המודיעין האופטימית כי תקרית 7 באפריל מוכיחה שהמצרים (כבעבר) לא יתערבו כל עוד לא תעלה ישראל על דמשק. כלומר יש 'אור ירוק' לפעול במידת הצורך נגד הסורים, גם במטוסים, בלי שיופעל הסכם ההגנה בין מצרים לסוריה. אך פרשנות לחוד ומציאות לחוד. תגובת הסורים והמצרים לתקרית היתה שונה לאין ערוך משציפו לה בישראל.

תגובת הסורים

הסורים הופתעו לא מעצם התקרית ב־7 באפריל, אלא מעצמתה. כמנהגם בתקריות האחרונות הם הקפידו לשמור על 'כללי המשחק': לא לירות לעבר יישובים ישראלים, אף שצה"ל תקף מהאוויר מוצבים סוריים שלא ירו במכוון לעבר יישובים. בעקבות מעורבות חיל האוויר פתחו הסורים באש יעילה לעבר עין גב וגדות וכן שיגרו מטוסי קרב לעבר מטוסי ההפצה הישראליים. כמו בהתנגשויות הגבול הקודמות (מבצע רוח, ותקרית הנמ"כ), גם הפעם הובס חיל האוויר של סוריה. בפעילות הפגין חיל האוויר של ישראל עצמה ותעוזה והתנהל בשמי סוריה כשלו, בעוד שדות התעופה האזרחיים והמסחריים בסוריה נסגרו לכמה שעות.¹⁵⁰ לשווא ניסתה התקשורת בסוריה להציג תמונה אופטימית. בדיווח הראשון על התקרית אמר דובר צבא סוריה שהיא החלה לאחר שישראל החדירה טרקטורים לאזור המפורז ומשלא שעתה לאזהרות צבא סוריה 'השיבו כוחותינו בשפה אותה הם מבינים'. הדובר הסורי סיפר שבהתנגשויות האוויריות 'השיגו טייסינו את הניצחון המכובד על האויב'.¹⁵¹ הדובר הודה שבקרבות האוויר איבדה סוריה ארבעה מטוסים וחמישה אנשים, אך מנגד הסבה נזק לאויב: אבדן חמישה מטוסים וכ־70 הרוגים.

מי שטרח לקלקל את דיווחי הניצחון היו הירדנים, ששלושה מהמטוסים הסוריים נפלו בשטחם. הירדנים פרסמו, אגב הבעת צער, פרטים על כל מטוס שהתרסק.¹⁵² מלך ירדן ערך ביקור פומבי בבית החולים ששהו בו הטייסים הסורים, ושיבתם הביתה דווחה בירדן בהרחבה.¹⁵³ מטרתם של הירדנים היתה כפולה: להביך את צבא סוריה כדי שלא יחמוק מדיווח אמת; ולהדגיש את היעדר הסיוע ממצרים. גם הסורים הפנו אצבע מאשימה כלפי המצרים וטענו שלא ייתכן כי לא ידעו דבר על המתרחש מכיוון שבחדשות היום דווח על האירוע והקרבות נמשכו עד שעות הערב.¹⁵⁴

150 רדיו דמשק, 7.4.1967, בתוך: תמצית שידורים (76), אפריל 1967, מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב; וכן, עיתון **אל חیات**, 8.4.1967, בתוך: לקט יומי (98), אפריל 1967, שם.

151 דובר צבא סוריה, 7.4.1967, כפי שדווח בעיתון **אל נהאר**, 8.4.1967, שם.

152 אבן בישיבת ממשלה, 9.4.1967, מתוך ישיבות הממשלה, א"מ, א'-8164/1.

153 ראו על כך במברק משגרירות ירדן למחלקת המדינה, 8.4.1967, USNA, Subject Numeric Files: 8.4.1967, NND 959000, RG 59, Box 2230, 67-69.

154 **אל חیات**, 11.4.1967, לקט יומי (98), אפריל 1967, מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב.

בפן המעשי פעלו הסורים בשתי דרכים: דיפלומטית וצבאית. במישור הדיפלומטי הם הגישו איגרת תלונה למועצת הביטחון. באיגרת, מ' 10 באפריל 1967, הם האשימו את ישראל בפשעים נגד האנושות, ובכללם ירי פצצות תבערה שהביאו למותם של אזרחים.¹⁵⁵ כאמור, באיגרת לא היתה בקשה לגינוי או לכינוס מועצת הביטחון מחשש שמא ייחשף היקף התבוסה של הסורים ושמא תגונה גם סוריה עקב המשך חדירות ארגוני החבלה לישראל. במישור הצבאי נראה שהתקרית לא הרתיעה את הסורים; אלה המשיכו לתמוך ביתר שאת בארגוני החבלה הפלסטיניים, ובראשם פת"ח. רשמית חזרו הסורים על הודעותיהם שאין זה מתפקידה של סוריה לשמור על ביטחונה של ישראל. הסיוע של הסורים לארגונים גבר, וכוחות קומנדו חברו ליחידות הפושטות. מבחינת הסורים היו פעולות חבלה אלה תגובה לתקרית 7 באפריל, ועובדה היא שמ' 9 באפריל עד 9 במאי חלה עלייה ניכרת במספר החדירות.¹⁵⁶

פעולת 7 באפריל חיוקה מאוד את הערכת הסורים, שהתגבשה משנת 1965, שלפיה ישראל זוממת מהלך התקפי רחב היקף שתכליתו הפלת משטר הבעת'. במהלך זה תכבוש ישראל שטחים (ההערכות נעו מכיבוש השטחים המפורזים עד כיבוש רמת הגולן וקוניטרה). הסורים העריכו כי לצד ישראל ניצבו כוחות מערביים (אימפריאליסטיים) וכוחות ערביים פרו-מערביים (ראקציה ערבית) אשר חברו אלה לאלה כדי למוטט את המשטר הפרו-סובייטי במזרח התיכון.¹⁵⁷ הערכה זו חוזקה בנקודות האלה:

1. תקרית 7 באפריל ותוצאותיה חידדו והעצימו את הרגשות ההשפלה וחוסר האונים של משטר הבעת', שנכשל בהתמודדותו עם האתגר שהציבה לו ישראל. בתקרית הוכח כי בבסיס האסטרטגיה ההתקפית של הסורים, המלווה במלל רב, אין יכולת צבאית ממשית שמסוגלת להתמודד עם עצמתה של ישראל.¹⁵⁸
2. את האיומים שהושמעו בישראל (ראו לעיל) – וגם את איגרות האיום שנשלחו מישראל למעצמות ולמזכ"ל האו"ם (שעל פיהן תראה ישראל את עצמה חופשית לפעול נגד סוריה לשם הגנה עצמית) – תרגמו הסורים כהכנה של דעת הקהל בישראל ובעולם לפעולה נרחבת של ישראל נגד סוריה.¹⁵⁹
3. כמה ימים לאחר התקרית איתרו הסורים תגבור של כוחות ישראליים בגבול הצפון. ואכן, האלוף עזר ויצמן דיווח בדיון מטכ"ל ב' 24 באפריל כי צה"ל תגבר את כוחותיו שם בשתי פלוגות שריון וכי אלה אמורות לשהות בגבול עד אחרי הפסח.¹⁶⁰

155 תרגום של האגרת הופיע בתוך תמצית שידורים מס' 76 (בנספחים), אפריל 1967, שם.

156 בתקופה זו בוצעו 15 פעולות איבה נגד ישראל (חבלה, מיקוש ואף הפגזה משטח לבנון), מרביתן מגבול הצפון. לא היו נפגעים בנפש בישראל. ראו: 'יצחק רבין סיכום תקופת שירותי כרמטכ"ל' (לעיל הערה 46).

157 שמש, מהנכבה לנכסה, עמ' 556-578.

158 שם.

159 בפגישה בין דניס אלן, איש משרד החוץ של בריטניה, לשר החוץ של סוריה הבהיר אלן מפורשות שאם יימשכו פעולות החבלה, 'אין מנוס שהדבר ידרוש תגובה ישראלית'. ראו דיווח של דניס אלן למשרד החוץ של בריטניה, 16.5.1967, ER 2/5, FCO, T.N.A.,

160 ויצמן בדיון מטכ"ל, 24.4.1967, א"צ, משלוח: 120, תיק: 3, שנה: 2009. ראו גם דיווח של המחלקה

4. המהלכים והאיזמים של ישראל תפסו את המשטר הסורי בנקודת חולשה פנימית, שעה שזה היה נתון בסכסוך פנימי דתי. כזכור, משטר הבעת' העלאווי נשען על בסיס צר. הוא אפילו לא זכה לתמיכת כל מפלגת הבעת' ההיסטורית, והלגיטימיות שלו בתוך סוריה לא היתה מובנת מאליה. רובו הגדול של הציבור הסורי היה מוסלמי סוני. תנועת האחים המוסלמים החזקה ייצגה חלק ניכר מציבור זה וכן את מעמד הביניים בערים הגדולות, ובכלל זה סוחרים ואנשי עסקים שנפגעו מצעדיו הסוציאליסטיים של משטר הבעת'. הרקע המידי למשבר הפנימי שהתחולל באפריל-מאי 1967 היה מאמר אתאיסטי חריף בעיתון הצבא (ג'יש אל-שעב). בעקבות המאמר עוררו האחים המוסלמים מהומות. המשטר הצליח לדכא את המהומות אגב התנערותו מהמאמר, אולם פריצתם חשפה שוב את חוסר התמיכה של האזרחים בשלטון קציני הבעת'.¹⁶¹

מציאות זו פילסה את הדרך לבהלת הסורים מ־12 במאי בדבר 10-12 חטיבות של צה"ל הפרוסות לאורך הגבול ('מידע' שהיה לכל היותר מופרז עד גיחוך ובנקל אפשר היה לבחון את אמתותו).¹⁶² מבחינתם של הסורים הגיעה שעתה של ההתקפה שהם חיכו לה זה שנתיים ימים. הסורים, בצר להם, פנו למצרים (ב־13 במאי) כדי שאלה יפרעו את שטר הסכם קהיר מנובמבר 1966. כששוכנעו המצרים כי אכן, התקפה מצד ישראל בפתח (בעזרת דיווחי שווא מן הסובייטיים), קיימו את הבטחתם והכניסו כוחות מסיביים לסיני מ־14 במאי 1967. בעקבות צעד זה הועתקה בבת אחת המתרחש מגבול הצפון לגבולה הדרומי של מדינת ישראל.

תגובת המצרים

תקרית 7 באפריל, למרות תוצאותיה, לא הניבה תגובה אימפולסיבית מן המצרים. להפך, התגובות של מצרים בימים הראשונים שלאחר התקרית היו מדודות ושקולות. אולם עצמת התקרית ותוצאותיה הפנו את עיני העולם הערבי אל עבר מנהיגו נאצר, וזה הבין שעליו לחולל אי־אלו מהלכי תגובה לאירועים כדי להוכיח את נכונותו לסייע לסורים להתמודד עם ישראל.¹⁶³

המזרחית של משרד החוץ של בריטניה מ־10.4.1967, שישאל תגברה את כוחותיה ב־35 טנקים (פאטונים וצנטוריונים). בדיווח נמסר כי רוב הכוחות שוהים ליד ראש פינה. T.N.A., FCO, 17/473.

161 זיסר (לעיל הערה 12), עמ' 216-224.

162 מידע זה אכן נבחן, וב־14 במאי יצא לסוריה רמטכ"ל צבא מצרים גנרל מוחמד פאוזי במטרה לבחון את המידע על אודות ריכוזי הכוחות הישראליים. פאוזי סייר לאורך הגבול וערך תצפיות, אולם לא גילה דבר. ב־15 במאי שב פאוזי למצרים ודיווח שלא הוכח קיומם של ריכוזים ישראליים, אולם הדיווח הגיע מאוחר, לאחר שהחלו גלגלי המלחמה לנוע. ראו: גלוסקא, אשכול, תן פקודה!; עמ' 214; וכן: שמש, מהנכבה לנכסה, עמ' 584-585.

163 אל חיא, 11.4.1967, בתוך: לקט יומי, 98, אפריל 1967, מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב; ראו ביקורת על מצרים בעיתון אל-ירא אל-ייום (כווית), 9.4.1967, בתוך: לקט יומי, שם.

מהלכיו של נאצר – שנועדו אז בעיקר למתן את הביקורת שנמתחה עליו ולרסן כל תגובה לא רציונלית אפשרית מסוריה, אשר עלולה לגרור את האזור למלחמה – היו שיגור של שתי משלחות מצריות, אחת צבאית ואחת מדינית, שתכליתן דיון ביחסים בין שתי המדינות ותיאום עמדות וציפיות בנוגע לישראל. המשלחת הראשונה, הצבאית, הגיעה לדמשק ב־10 באפריל ובראשה עמד מפקד חיל האוויר של מצרים פריק אָנול מוחמד צדקי מחמוד. המשלחת השנייה, המדינית, שהתה בדמשק מ־18 עד 22 באפריל, ובראשה עמד מוחמד צדקי סולימאן, ראש ממשלת מצרים.

על תוכנן של השיחות דיווח סגן ראש אמ"ן אלוף משנה דוד כרמון בישיבת מטכ"ל שנערכה ב־24 באפריל. בדיווח מסר כרמון בין השאר שבשיחות הזהירו הסורים את המצרים שפעולת צה"ל מ־7 באפריל היא הקדמה למתקפה רחבה שתכלול את כיבוש קוניטרה. המצרים הציעו עזרה מידית – הצבת שתי טייסות קרב מצריות על אדמת סוריה, בתנאי שאלה יישארו בפיקודם. הסורים סירבו. בד בבד הבטיחו המצרים שאם תתקוף ישראל ותכבוש שטח סורי, הם יצטרפו ללחימה לצד הסורים. עם זאת, הוסיפו, כמו בעבר, שעל סוריה לתאם את מהלכיה עם מצרים ולשקול בכובד ראש כל מהלך נגד ישראל כדי למנוע הסתבכות מיותרת. מצרים הבהירה שלא תתערב במקרה של אירוע גבול נוסח 7 באפריל, וחזרה על עמדתה מן השנה שלפני כן – שטרם הגיעה העת לצאת למלחמה נגד ישראל. יש לציין שהערכה זו היתה הפרשנות בישראל לדברי ראש ממשלת מצרים לצמרת הסורית; שמצרים תתערב לטובת סוריה רק במקרה של 'התקפה טוטאלית של ישראל'. אבל מה זה 'טוטאלית' – לכך לא היתה תשובה, ולכן הועלו השערות, כגון תקיפה אווירית מסיבית מצד ישראל או כיבוש רמת הגולן.¹⁶⁴

לכאורה אפשר לראות בצמד הביקורים מהלך סרק של מצרים, שלא נועד אלא לרסן את הסורים ולמתן את הביקורת בעולם הערבי, אולם בפועל הצליחו הסורים בשני הביקורים לחזק את מחויבות המצרים כלפיהם. הדבר בא לידי ביטוי בהתחייבותו של ראש ממשלת מצרים לסייע לסוריה אם ישראל תתקוף ותכבוש שטח. החוקר משה שמש הסביר שצמד הביקורים היה נקודת המוצא להבנת מהלכיה של מצרים מ־14 במאי.¹⁶⁵ ואכן, שלושה שבועות לאחר מכן – ללא שום שינוי מהותי בסדר הכוחות של ישראל וללא תקרית גבול חריגה – החלו המצרים להניע את כוחותיהם לתוך סיני.

את הסיבות למעשה ציין נאצר בנאום שנשא לאומה ב־9 ביולי 1967 – היום שהודיע על התפטרותו עקב התבוסה במלחמת ששת הימים.¹⁶⁶ לדבריו, שני גורמים הניעו אותו לקבל כמה וכמה החלטות; ובדיעבד התברר כי הן שימנו את גלגלי המלחמה אשר בסופה הובסה מצרים. הגורם הראשון: מידע שהעבירו הסורים ב־12 במאי, ולפיו ישראל מרכזת

164 כרמון בדיון מטכ"ל, 24.4.1967, א"צ, משלוח: 120, תיק: 3, שנה: 2009.

165 שמש, *מהנכבה לנכסה*, עמ' 581.

166 נאצר בנאום ראשון לאומה אחרי התבוסה ב־9.7.1967, ראו: בן-צור, *גורמים סובייטיים ומלחמת ששת הימים*, עמ' 199–200.

כוחות לקראת פעילות התקפית נרחבת בין 16 במאי ל־22 במאי 1967. בטענות האלה תמכו ידיעות מודיעיניות בעלות תוכן דומה ממקורות סובייטיים רבים ומגוונים, ובראשן המידע שהביא עמו איש אמונו אנואר סאדאת היישר מהקרמלין. הגורם השני: הערכה מודעת ומושכלת – לאחר בחינת הסיכונים לעימות צבאי עם ישראל והבנת ההסתכנות (יתר, בדיעבד) – כי צבא מצרים הגיע לדרגה גבוהה של ציוד ואימון וכעת ביכולתו להתמודד עם ישראל אגב הסתמכות פזיזה על דיווחי מפקד צבאו וידידו המושיר (פילדמרשל) עאמר.¹⁶⁷ לשני הגורמים המידיים יש להוסיף את מצבה הכלכלי הקשה של מצרים בהנהגת נאצר, את הביקורת שמתחה ירדן על נוכחות משקיפי האו"ם בסיני ואת חוסר יכולתו של נשיא מצרים לכפות את דעתו על העולם הערבי, וכן את ההצהרות הלוחמניות שהושמעו בישראל אשר פורשו במצרים ובסוריה כאיום ברור וגלוי לפלוש לסוריה, וכדברי נאצר: 'לא השאירו ספק בנוגע למהימנות המידע [ולא היה מקום] לחכות או להסס'.¹⁶⁸ כאמור, נאצר ליבה את המשבר בידועים, ומרגע שנהייתה ההערכה בנוגע לכוונותיה ההתקפיות של ישראל ודאית מבחינתו הוכנס צבא מצרים לשטחי סיני ונפרס על פי תכנית ההגנה 'קאהר', בליווי מסע פרסום רחב וראוותני.¹⁶⁹ אין תקופת ההמתנה או מהלכי המלחמה נוגעים למאמר זה, אולם ראוי להדגיש שנאצר לא חשב בשום שלב על מלחמה שתסתיים בכיבוש תל אביב (המודיעין של ברית המועצות מסר לו שארצות הברית לא תאפשר מהלך כזה). נראה שמטרותיו היו צנועות יותר: לאיים איום אמין ומוחשי על ישראל בגבולה הדרומי, וכך למנוע התקפה של ישראל על סוריה. מהלך כזה, קיווה נאצר, יעלה את המשבר על פסים מדיניים, ואלה יקבעו סטטוס קוו חדש שיבטל את הסטטוס קוו שהתקבע לאחר מבצע קדש.¹⁷⁰ מלבד הישג מדיני זה הוא קיווה לבצר את מעמדו כמנהיגו וכמגנו של העולם הערבי. אך נאצר, במידה רבה כמו עמיתיו בברית המועצות ובסוריה, לא העריך נכונה את רגישותה של ישראל, ואפשר לומר שתגובתה המאוחרת של מצרים הניעה מהלכים שהביאו את המשבר – 59 ימים לאחר תקרית 7 באפריל – לידי מלחמה שאיש לא צפה אותה או רצה בה.

167 ראו: שמש, **מהנכבה לנכסה**, עמ' 579-585, 655-658; Richard B. Parker, *The Six-Day War A Retrospective*, University Press of Florida, Gainesville, FL 1996, p. 49.

168 ציטוט של נאצר ברדיו קהיר, 23.5.1967, מתוך שידורי בי-בי-סי, Summary of World Broadcasts, Part 4, The Middle East and Africa, May 1967, The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies; ראו גם: שמש, **מהנכבה לנכסה**, עמ' 582.

169 להבדיל מאירועי 'רותם' (פברואר 1960), ששם פעל נאצר בחשאי ומסוימת. ראו: יגאל שפי, **התרעה במבחן: פרשת רותם ותפיסת הביטחון של ישראל 1957-1960**, מערכות, תל אביב 2008.

170 נאצר הדגיש שאחת ממטרותיו היתה חיסול התוקפנות מ־1956, כלומר ביטול הפירוז למעשה בסיני, פינוי כוח האו"ם וביטול חופש השיט הישראלי במצרי טיראן, מהלכיו של נאצר נחשבו חיסול תוצאות התוקפנות של 1956, ועל כך היתה גאוותו. ראו: שמש, **מהנכבה לנכסה**, עמ' 652-654.

תקריט 7 באפריל – סיכום ומסקנות

ב־7 באפריל 1967 אירעה תקריט הגבול האחרונה שיזמה ישראל בעשור שבין מבצע קדש למלחמת ששת הימים. הפעולה חתמה שורה של פעולות אשר ראשיתה בתחילת שנות השישים, שאז הסתערו כוחות חי"ר של צה"ל בחסות החשכה על המוצב הסורי תאופיק. פעולת 7 באפריל היתה מעין חותם הצלחה למהפכה בתפיסה שהתחוללה בצה"ל בעשור השני לקיומה של מדינת ישראל. באותן שנים נהיה צה"ל צבא מתקדם, שמתבסס בעיקר על כוחות אוויר ושריון. אולם מבחינה מדינית-אסטרטגית, מדובר בטעות בשיקול הדעת שהביאה את ישראל בניגוד לרצונה לסף מלחמה. מדיניות ההרתעה שממנה נבעו פעולות התגמול – אשר כה שקדה ישראל לטפח מאז מבצע קדש והתבטאה בהצבת קווים אדומים – עמדה כעת להתערער, ופעולה שנועדה להרחיק את המלחמה תרמה בעצם רבות להתרחשותה.

מהדברים שהוצגו במאמר זה עולה שתקריט 7 באפריל לא תוכננה, בשום רגע ובשום תרחיש, להיות ההתנגשות החזיתית אשר לה הטיף הדרג הצבאי בחודשים שקדמו לה. לכל היותר תוכננה פעולה קרקעית מקומית שתכליתה חיזוק ריבונותה של ישראל בשטחים שממערב לקו השחור. אולם רצף של כישלונות רב-מערכתיים בדרג הצבאי ובדרג המדיני, שהשתתפו בו אנשים בכל הדרגים – החל בטייסים (שביצעו צליפות ללא אישור, ערכו מפגן אווירי בשמי דמשק ומיהרו להתראיין על כך), עבור ברמטכ"ל (שתכנן מבצע במקום שלצה"ל לא היה יתרון טופוגרפי) ובמפקד חיל האוויר (שעקף את הרמטכ"ל והורה על פעולות שלא נדונו בשום פורום צבאי או מדיני) וכלה בראש הממשלה ושר הביטחון (שישב במשל"ט בשדה דב והנהן לבקשותיו של מפקד חיל האוויר אגב התעלמות מההשלכות האפשריות של הדברים). כך הידרדרה בחטף תקריט גבול בנושא זניח יחסית (הנושא הבער בעת ההיא היה חדירות של אנשי הארגונים הפלסטיניים לישראל, ולא האזורים המפורזים) לפעולת תגמול אווירית חסרת פרופורציות. אלוף משנה מרדכי הוד, מפקד חיל האוויר, פעל אז ללא שום פיקוח או סייגים מוצהרים – לא ממפקדו הרמטכ"ל יצחק רבין ולא מהדרג המדיני. מרגע שהגיע אשכול לשדה דב עברה לידי הוד השליטה המוחלטת על האירוע, והוא החליט לבדו על היקף המבצע, על מספר המטוסים, על חימושם ועל משימותיהם.

הדרג המדיני נכשל בהצבת בקרה יעילה לא רק בזמן הפעולה אלא גם לאחר מכן. עדות לכך אנו מוצאים בדברים שאמר הרמטכ"ל לחברי הממשלה יומיים לאחר התקריט: 'ההוראה שלנו למטוסים הייתה כי ברגע שהמטוסים הסורים מנסים לחדור – לתקוף אותם; ואם הם נכנסים לקרב – לא להירתע מלהתקרב גם עד דמשק'.¹⁷¹ רבין השתמש בביטוי 'ההוראה שלנו', ואיש מחברי הממשלה לא תהה מה פירוש 'שלנו'. למעשה שום שר לא אישר הפעלה של חיל האוויר ובכללה קרבות אוויר ומפגן ניצחון בשמי דמשק.

171 רבין בישיבת הממשלה, 9.4.1967, א"מ, א'-8164/1.

לכל היותר פקודת קבע שנתקבלה ב־20 במאָרס 1962 הסמיכה את שר הביטחון לאשר את הפעלת החיל במקרה של הפגזת יישובים. נראה שחברי הממשלה היו המומים מעט והרגישו איפוריה מעצמת ההתרחשויות. רק כעבור יומיים מתח שר הבריאות ברזילי ביקורת מסוימת בוועדת השרים לענייני ביטחון – לאחר שלמרבה ההפתעה אישרה הוועדה את הצעת רבין לחדש את העיבודים בח'רבת קרעא – אף על פי שהצבעת מליאת הממשלה המורחבת מיהרה להפוך את ההחלטה.

למרבה האירוניה, דווקא הימצאותם של ראש הממשלה ושר הביטחון במרכז השליטה שבשדה דב העצימה את היקף הפעולה במקום למתנה. אשכול ראה בפעולה הזדמנות טובה להכות בסורים ולהפגין מיליטנטיות רבה, וכראיה לכך אפשר להזכיר שהוא דחה את שתי ההצעות להפסקת אש שהעלה רבין. אולם ברור כי אשכול לא הבין לאשורה את משמעות אישורו למפקד חיל האוויר; זה ניצל את בורותו של שר הביטחון עד תום והרחיב את היקף הפעולה במידה כזאת שהביאה אותו להודות לאחר המבצע: 'היו הרבה פעמים שהייתה לי הרגשה שצריך סדר בין כוחותינו'.¹⁷² כישלון נוסף אפשר לזקוף לאמ"ן ולחוסר יכולתו להעריך נכונה את הסיכונים הטמונים בתקרית. אמ"ן לא קלט את חומרת התקרית ואת השלכותיה הצפויות, והמשיך לדבוק בקונספציה הקבועה שלו, אשר לפיה דבר לא יקרה והמצרים והסובייטים ינהגו כבעבר ולא יתערבו מבחינה צבאית. הערכה זו חלחלה לממשלה ולרמטכ"ל.

האופטימיות המופרזת הביאה לכך שקציני צבא בכירים, ובראשם הרמטכ"ל יצחק רבין, נתנו דרור ללשונם ופצחו ברצף של התבטאויות מאיימות כלפי הסורים; ואשכול, במקום לרסן את הרמטכ"ל, נסחף אחריו והחל לשגר איומים משלו כלפי המשטר הסורי. בסוריה ראו בהצהרות האלה הכנה למהלך התקפי נרחב של ישראל בגבול הצפון כדי למוטט את משטר הבעת'. כאן חשוב להזכיר שבפועל, ובניגוד גמור לאיומים המילוליים, ישראל דווקא מיתנה את מהלכיה לאחר 7 באפריל.

במבט לאחור היתה תקרית 7 באפריל הזרז (לא היחיד ולא האחרון) למלחמת ששת הימים שפרצה חודשיים לאחר מכן, בניגוד גמור לתכנוניה או לרצונה של מדינת ישראל.

172 אלוף משנה הוד בתחקיר מפקדת חיל האוויר על תקרית 7 באפריל, 12.4.1967, בתוך: כהן, ההגנה על מקורות המים, עמ' 176.

פעולת קיביה בזיכרון הציבורי הישראלי, 1953-1985

אפרת זקבן

המאמר מוקדש לזכרה של אמי מורתי האהובה,
ד"ר עפרה קליסקי, שנפטרה טרם פרסומו.

מבוא

אור ל-13 באוקטובר 1953 הטילו מסתננים מירדן רימון אל בית משפחת קניאס ביהוד. כתוצאה מהפיצוץ נהרגו אם המשפחה ושניים מילדיה, בנימין בן שנה וחצי ושושנה בת ארבע. זו לא היתה הפעם הראשונה שאזרחים ישראלים נרצחו בביתם, אבל הפעם, אולי בשל מותם של שני ילדים קטנים, הוגדשה הסאה. ככל הידוע למחרת נפגש ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון, ששהה אז בחופשה בטבריה, עם ממלא מקום שר הביטחון פנחס לבון, עם הרמטכ"ל מרדכי מקלף ועם ראש אגף מטה (אג"ם) האלוף משה דיין. משה שרת – שר החוץ וממלא מקום ראש הממשלה (שכיהן כראש ממשלה בפועל) – לא הוזמן.¹ בפגישה הוחלט להגיב בחריפות נגד ירדן והוצע שהיעד העיקרי לתקיפה יהיה

1 בני מוריס, **מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956**, עם עובד, תל אביב 1996, עמ' 274-275. ביולי 1953 יצא בן-גוריון לחופשה ממושכת שלאחריה, בדצמבר אותה שנה, פרש לשדה בוקר. שרת התמנה בינתיים לראש הממשלה, ולבון לשר הביטחון. כמה חודשים מאוחר יותר, ב-26.1.1954, הושבע שרת לראש ממשלה, אבל אף שהיה אחראי לנעשה במדינה, לא תמיד היה מודע למעשיהם של הכפופים לו: יחיעם ויץ, 'משה שרת, יומנו והמאבק על נורמות מוסריות בעשור הראשון למדינה', גשר, 139 (1999), עמ' 55. היחסים בין שרת לדיין לוו בחשדנות מתמדת. דיין סבר שמדיניותו המתונה של שרת שגויה וכי 'הוא איננו מחונן בעצמה, בתקיפות ובכושר המנהיגות הדרושים לישראל': משה דיין, **אבני דרך**, עידנים ודביר, תל אביב 1976, עמ' 137; ואילו שרת חשש שדיין יסלים את המצב בגבולות: 'כושר המזימה המופלג של הרמטכ"ל החדש', כתב ביומנו, 'יהיה שורש פורה סיבוכים': משה שרת, **יומן אישי**, א, ספרית מעריב, תל אביב 1978, עמ' 29, תרשומת ליום 12.10.1953. מערכת היחסים בין שרת ללבון היתה מורכבת ורצופה מחלוקות אף יותר: לבון לא קיבל את מרותו של שרת כראש ממשלה, הדיר אותו מענייני ביטחון והעלים ממנו מידע: דיין, **אבני דרך**, עמ' 139. בסוף פברואר 1955, בשל 'העסק הביש', נאלץ לבון להתפטר, בן-גוריון חזר למשרד הביטחון וב-2 בנובמבר חזר גם למשרד ראש הממשלה.

הכפר קיביה, שנמצא כ-30 קילומטרים מצפון-מערב לרמאללה וכ-6 קילומטרים מצפון למודיעין עילית. כפר זה צוין בדוחות המודיעין של צה"ל כאחד מבסיסי ההסתננות. יעדי המשנה, כך הוחלט, יהיו הכפרים נעלין ושוקבא. כפרים אלה נבחרו אף שלא היה ידוע על קשר ישיר בינם ובין הרצח ביהוד. הפיקוד על הפעולה נמסר לרס"ן אריאל שרון, מפקד יחידה 101, שהוקמה כחודשיים וחצי לפני כן. בלילה שבין 14 ל-15 באוקטובר פשטו כוחות צה"ל מגדוד 890 של הצנחנים ומיחידה 101 (שזו היתה להם הפעולה הצבאית רחבת ההיקף הראשונה) על שלושת הכפרים. בפעולה נהרגו 69 חיילים ואזרחים ירדנים, והיא עוררה סערה בארץ ובעולם בשל היבטיה המוסריים, המבצעיים והמדיניים.

מאמר זה יעסוק בדרך שבה הוצגה פעולה זו בשיח הציבורי בישראל מיד לאחר ביצועה, ויתמקד בעיקר בשאלה כיצד נחרטה הפעולה בזיכרון הציבורי הישראלי (היהודי) במהלך 30 שנים שחלפו מאז ביצועה – עד אמצע שנות השמונים של המאה ה-20, אז התקבע דימויה של הפעולה בזיכרון הציבורי הישראלי. במאמר אבחן כיצד קרה שפעולה שזכתה להסכמה ציבורית רחבה יחסית בעת ביצועה זמן קצר לאחר מכן, לכל הפחות בשיח הציבורי, נהפכה ברבות הימים למושא לגינאי ולביקורת.

דרך הצגתה של הפעולה באמצעי התקשורת העיקריים מאמצע שנות החמישים ועד אמצע שנות השמונים יש בה כדי לשפוך אור על רוח התקופה המשתנה, על השימוש הבררני והמניפולטיבי שנעשה בעבר ההיסטורי לצורכי חברת ההווה ועל המאבק הפוליטי בין קבוצות בחברה שנאבקו להשליט את הזיכרון הרצוי בעיניהן.² זאת ועוד, העיסוק בפעולת קיביה הוא נדבך בדיון רחב יותר על עיצוב השיח הציבורי ביחס לפעולות התגמול של שנות החמישים ועל התמורות שחלו בחברה הישראלית ובערכיה. יתרה מזאת, פעולת קיביה היא מעין זכוכית מגדלת לדילמות שבאמצעותן בחנה החברה הישראלית, ועודנה בוחנת, את זהותה: המתח בין השימוש בכוח צבאי ובין ערכי המוסר בחברה שביקשה לראות בעצמה חברת מופת מוסרית; מתן הכשר לפעולות צבאיות ולתוצאותיהן גם כשאין הכרחיות או מוצדקות; והשאיפה לטפח חברה של 'עברים חדשים', חסונים בגופם ובנפשם, אל מול השלמה לא תמיד מודעת עם בעיות מוסריות.

במחקר שמבקש לבחון את השיח הציבורי עולה השאלה המתודולוגית האם השיח המוצג באמצעי התקשורת אמנם מייצג את 'השיח הציבורי', והאם שיח זה מבטא את הזיכרון הציבורי? אף שקיים קושי של ממש להעריך את תפוצתם של אמצעי התקשורת ואת דפוסי הצריכה שלהם בציבור הישראלי, נבחר השיח התקשורתי כמייצגו של הזיכרון

2 בהמשך לגישותיהם של מוריס הלבווקס (סוציולוג צרפתי שטען כי הזיכרון הציבורי הוא שימוש בררני ומניפולטיבי בעבר ההיסטורי לצורכי חברת ההווה) ומישל פוקו (פילוסוף צרפתי שסבר כי הזיכרון הציבורי הוא ביטוי למאבק פוליטי בין קבוצות ואינטרסים שונים על השלטת הזיכרון): Moris Halbwachs, *On Collective Memory*, University of Chicago, Chicago and London 1992, pp. 24-25; Paul Hutton, *History as an Art of Memory*, University Press of New England, Hanover 1993, p. 76; Michel Foucault, *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*, Pantheon Books, New York 1972, pp. 3-17

הציבורי משתי סיבות עיקריות: האחת – כמעט שאין אפשרות לבחון בהווה את הלכי הרוח העיקריים של העבר שלא באמצעות אמצעי התקשורת, שהם אחד המקורות העיקריים והנגישים ביותר לתקופה הנדונה; והאחרת – על פי אחת הגישות במחקר, הזיכרון הציבורי הוא תוצר של תחרות בין כמה סוגים של שיח ציבורי על העבר שמתקיימים בו־זמנית ומתחרים ביניהם בכל זמן נתון על עיצוב השיח הדומיננטי.³ מכיוון שכך, השיח שזכה לביטוי הנרחב ביותר בתקופה הנדונה – במקרה זה השיח התקשורתי – הוא שעיצב את הזיכרון הציבורי על פעולת קיביה.

הרקע לפעולה – מדיניות הגמול בראשיתה

על פי אומדנים כ־750,000 מערביי ארץ ישראל נהפכו במהלך מלחמת העצמאות לפליטים בארצות ערב השכנות, בין היתר בגדה המערבית, אז בשליטת ירדן.⁴ תופעת ההסתננות של הפליטים ושל כנופיות מקרב תושבי הכפרים בגדה המערבית וברצועת עזה אל תוך שטח מדינת ישראל כבר החלה בימי ההפוגה הראשונה במלחמת העצמאות, בקיץ 1948. ההסתננות הביאה לידי פגיעות ברכוש ובנפש ובמעמד של כוחות הביטחון הישראליים, ערערה על ריבונותה של המדינה ויצרה תחושות של חוסר ביטחון בקרב תושביהם של יישובי הספר, שהתלוננו 'שסיוט רודף אותם'.⁵ בשנים 1949-1956 חצו עשרות אלפי מסתננים את הגבול לישראל, מהם למטרות התיישבות, אחרים למטרות גנבה או חבלה. מדיניות הגמול היתה מעוגנת בתפיסת הביטחון של היישוב כבר בשנות השלושים והארבעים של המאה ה־20, ובבסיסה עמדו שלושה עקרונות: ענישת המבצעים, נקמה בהם והרתעה ישירה שלהם ושל סביבתם מביצוע מעשים דומים בעתיד.⁶ במענה על בעיית ההסתננות נערכו כבר בשלהי 1948 פעולות התגמול הראשונות, שהתאפיינו בפשיטה של יחידות קטנות מעבר לגבול ובירי לעבר מטרות או מיקושן. לרוב בוצעו הפעולות נגד מסתננים שנודע כי הם אלה שגנבו וחיבלו בשטח ישראל. עד מהרה התברר כי במקרים רבים אי־אפשר לאתר את המבצעים עצמם, וזה"ל החל לתקוף, בכוחות גדולים יותר, כפרים או מאהלי בדואים, בעיקר ברצועת עזה ובגדה המערבית, שמתוכם או מקרבם יצאו המסתננים. משנת 1951 הוחלט למסד את פעולות התגמול ולהרחיב את היקפן: המודיעין הישראלי מיפה בהדרגה את הכפרים שהיו מעורבים בהסתננות, והורכבה רשימת יעדים בגדה המערבית וברצועת עזה.⁷

3 הסבר על גישה זו ראו: Jeffrey K. Olick, 'Collective Memory: The Two Cultures', *Sociological Theory*, 17, 3 (1999), pp. 336, 346.

4 מוריס, *מלחמות הגבול*, עמ' 19-20.

5 דברי י' לנדאו, ראש המועצה האזורית השרון התיכון, פרוטוקול ישיבת ועדת חוץ וביטחון, 23.6.1953, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), א-7653/12; מוריס, שם, עמ' 44-50.

6 מוריס, שם, עמ' 199.

7 מרדכי בר־און, 'פעולות הגמול כמערכת של הרתעה', בתוך: מוטי גולני (עורך), 'חץ שחור': פעולת

דא עקא, עד שלהי 1953 לא היו פעולות התגמול יעילות ולא השיגו את מטרתן – הרתעה של הערבים מהמשך ההסתננות והשבת הביטחון האישי לתושבי הספר. יתרה מזאת, במקרים רבים גילה הצבא אזלת יד ונכשל בביצוע משימות התגמול והביטחון השוטף שהוטלו עליו. כישלונן של יחידות צה"ל במשימות אלה הביא לידי הקמתה של יחידה 101 באוגוסט 1953, בפיקודו של אריאל שרון, לשם ביצוע פעולות תגמול והרתעה מעבר לגבול. בינואר 1954, חודשיים וחצי לאחר פעולת קיביה, מוזגה היחידה בגדוד הצנחנים 890, ומפקד היחידה, שרון, התמנה למפקד הגדוד, שנעשה הזרוע הביצועית העיקרית של מדיניות הגמול הישראלית.⁸

בכל תקופת פעולות התגמול התנהל ויכוח על המדיניות שעמדה בבסיסן, והוא גבר ככל שתכפו פעולות התגמול וגדלו ממדיהן. ויכוח זה – שהתנהל בדרך כלל בין קובעי המדיניות אך היו לו הדים מעל דפי העיתונות – היה חלק מפולמוס רחב יותר על מדיניות החוץ והביטחון של ישראל בין האקטיביסטים, ובראשם דוד בן-גוריון (ראש הממשלה עד יולי 1953 ומנובמבר 1955 ושר הביטחון עד יולי 1953 ומפברואר 1955), פנחס לבון (שר הביטחון מיולי 1953 עד פברואר 1955) ומשה דיין (הרמטכ"ל מ'6 בדצמבר 1953), ובין המתונים, שהמובחן שבהם היה משה שרת (ראש הממשלה מיולי 1953 עד נובמבר 1955 ושר החוץ עד יוני 1956). שרת אמנם היה השר הבולט מקרב מבקרי מדיניות הגמול, אבל הוא לא היה היחיד, וקבוצתו כללה את שרי מפא"י – זלמן ארן, קדיש לוז ופנחס ספיר; את שרי מפ"ם – ישראל ברזילי ומרדכי בנטוב; את שרי המפד"ל – משה שפירא ויוסף בורג; ואת שר המשפטים חבר המפלגה הפרוגרסיבית – פנחס רוזן.⁹

האקטיביסטים טענו שעל מדינת ישראל להוכיח את כוחה כדי לשרוד. השלום, לפי גישה זו, אינו בר השגה, והסכסוך הוא על עצם קיומה של המדינה. משום כך 'סיבוב שני' של מלחמה הוא בלתי נמנע, ועל כן דרושה מתקפת מנע ישראלית ורצוי אף התוויה של הגבולות מחדש, בייחוד לאורך הגבול עם ירדן. האסכולה המתונה, אף שחשה במצוקה הביטחונית ולא התכחשה לצורך בצבא חזק לשם המשך קיומה של המדינה, דגלה ב'מיתון הסכסוך' על ידי יצירת איזונים בין מדיניות הביטחון למדיניות החוץ, מאמץ דיפלומטי ומאבק על דעת הקהל הבין-לאומית, בד בבד עם ריסון צבאי ושאיפה לשלום ומתוך מתן תשומת לב לתודעה הלאומית של העולם הערבי.¹⁰

עזה ומדיניות הגמול של ישראל בשנות ה-50, מערכות, תל אביב 1994, עמ' 102; מוריס, שם, עמ' 220-221.

8 דיין, אבני דרך, עמ' 114; אורי מילשטיין, ההסטוריה של הצנחנים, א, שלגי, תל אביב 1985, עמ' 218, 249-246; Ariel Sharon, *Warrior*, Simon & Schuster, New York 1989, pp. 74-75.

9 גבי שפר, 'פתרון כולל מול מיתון הסכסוך הישראלי-ערבי; בחינה מחודשת של ההתנגשות בין משה שרת ודוד בן גוריון', בתוך: יצחק בן-משה (עורך), הציונות והשאלה הערבית, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1979, עמ' 150.

10 אורי ביאלר, 'דוד בן-גוריון ומשה שרת – התגבשות שתי אוריינטציות מדיניות ביטחונית בחברה הישראלית', מדינה וממשל, א, 2 (תשל"ב), עמ' 71-84; שפר (לעיל הערה 9), עמ' 142-143; זכי

אנשי משרד החוץ, שעמדו ראשונים בפני חצי הביקורת הבין-לאומית, נשאו אף הם את קולם פעם אחר פעם נגד מגוון היבטים של מדיניות הביטחון של ישראל ונגד עקרון הגמול. כך למשל בראשית 1953 טען מנכ"ל משרד החוץ וולטר איתן כי מדיניות הגמול איננה יעילה לאורך זמן בצמצום ההסתננות, והוסיף ואמר: 'אני כופר בעיקר. אני רואה שום טעם בפעולות הצבא. אינני מקבל את טיעון הצבא, שרק לשון של כוח מבינים הערבים'.¹¹ ראוי לציין כי הן קולות הביקורת והן קולות התמיכה של קובעי המדיניות הושמעו על פי רוב בפורומים סגורים וככל הנראה לא הגיעו לידיעת הציבור הרחב. ההבדלים בתפיסת מדיניות הגמול בין האקטיביסטים למתונים ניכרו גם בפעולת קיביה.

פעולת קיביה

למחרת הרצח ביהוד הוציא רס"ן שמואל מלר, בשמו של אל"מ מאיר עמית, אז ראש מחלקת מבצעים באגף מטה במטכ"ל, את פקודת 'מבצע שושנה', על שם הילדה שושנה קניאס שנרצחה ביהוד. הפקודה הורתה על 'ביצוע פעולות חדירה לכפרים נעלין ושקבא במגמת פיצוץ וחבלה במספר בתים ופגיעה ביושביהם', וכן תקיפת קיביה 'במגמת כיבוש זמני, פיצוץ בתים, ופגיעה בתושבים והברחתם מן הכפר'.¹² אבל פקודת המבצע שיצאה מפיקוד המרכז והגיעה לכוחות המבצעים היתה שונה והורתה כך:

תקיפת הכפר קיביה, כיבושו הזמני וביצוע הרס ופגיעה מקסימלית בנפש. במגמת הברחת תושבי הכפר מבתיהם [...] פשיטה לכפרים שקבא [ו]נעלין במגמת חבלה במספר בתים והרג תושבים וחיילים בכפר.¹³

עוד נאמר כי יש למנוע השארת עקבות ולמנוע זיהוי של היחידות הפועלות.¹⁴ לא ברור מי בדיוק שינה את פקודת המבצע המקורית – האם קצין המבצעים של פיקוד המרכז סא"ל דוד אלעזר, ראש ענף המבצעים במטכ"ל סא"ל רחבעם זאבי או שמא קצין אחר. כך או כך, לימים תשמש פקודת מבצע זו עדות לפגיעה בכוונה תחילה בחפים מפשע. אריאל שרון, שקיבל את הנוסח הפיקודי, הורה לאנשיו על 'תקיפת הכפר קיביה, כיבושו ופגיעה מקסימלית בנפש וברכוש'.¹⁵ לאחר שנים יכתוב שרון בספרו האוטוביוגרפי כי היה עליו

שלום, 'מדיניות הביטחון השוטף 1948-1956: דילמות מרכזיות', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 149-150.

11 'פרטיכל ישיבה שהתקיימה במשרד שר החוץ ביום 2/2/53, א"מ, מ"ח-15/4373.

12 מאת רס"ן שמואל מלר, אג"ם/מבצעים אל מפקד יחידה 101, 'פקודת מבצע שושנה', 13.10.1953, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 207-644/1956.

13 מאת רס"ן אלכס שרון, פיקוד מרכז/אג"ם, 'פקודת מבצע שושנה', 13.10.1953, א"צ, 207-644/1956. ההדגשה שלי.

14 מאת אלוף מאיר עמית, ראש מחלקת מבצעים, 'לוח זמנים', א"צ, 4-294/2010.

15 מרס"ן אריאל שרון אל מ"פ צנחנים, 'פקודת מבצע שושנה', 14.10.1953, א"צ, 207-644/1956.

לפגוע בכמה שיותר מאנשי המשמר הלאומי ולא באזרחים,¹⁶ אבל גרסה רטרופקטיבית זו אינה עולה בקנה אחד עם פקודות המבצע.

משנודע למשה שרת, ממלא מקום ראש הממשלה, על הפעולה המתוכננת בלא ידיעתו, הוא ביקש למונעה. ב־14 באוקטובר, שעות מספר לפני תחילתה, אישר לבון באוזני שרת כי אכן מתוכננת פעולת תגמול בתגובה לרצח ביהוד. שרת טען שהפעולה היא משגה חמור והסביר כי לא הוכח 'שמעשי תגובה יעילים במאזן'. לבון עמד על שלו והוסיף כי גם בן־גוריון מצדד בפעולה, ושרת, אף שהתנגד נחרצות, שוכנע כי הוא בדעת מיעוט.¹⁷

בליל 15 באוקטובר 1953 פשטו כ־130 חיילי צה"ל, כשליש מהם מיחידה 101 והיתר מהצנחנים, על הכפרים קיביה, נעלין ושוקבא.¹⁸ בשעה שיצאו לפעולה, כך על פי עדותו של שרון, לא היה הפיקוד הבכיר משוכנע שהמשימה אפשרית, והוא קיבל הנחיה אישית מדיין, אז עדיין ראש אגף מטה, 'שנסתפק במשהו קטן, אם זה לא ילך'.¹⁹ הלוחמים נחלקו לחמישה כוחות עיקריים: הכוח הראשון, בפיקודו של סרן שלמה באום, מילא את המשימה העיקרית – כיבוש קיביה ופיצוץ הבתים; הכוח השני, בפיקודו של סרן אהרון דויד, כבש את המוצב הירדני שחלש על הכפר ולאחר מכן סייע בפעולה בתוך הכפר עצמו; הכוח השלישי, בפיקודו של סגן אלי גוזני, חסם את הדרך לתגבורת ירדנית מכיוון הכפר בודרוס לקיביה; הכוח הרביעי, בפיקודו של סמל מאיר הר־ציון, שזו היתה הפעולה העצמאית הראשונה שלו, פעל בכפר שוקבא במטרה למנוע הגעת תגבורת ולהטעיה; והכוח החמישי, בפיקודו של סמל ראשון אריק שליין, פעל בנעלין לאותה מטרה. כוחות צנחנים נוספים נשאו חומרי נפץ שנועדו לפיצוץ הבתים, ובסמוך לגבול מוקמו סוללות של מרגמות כבדות וכוחות עתודה.²⁰

שני הכוחות שפעלו בנעלין ובשוקבא לא הצליחו למלא את משימתם בשלמות. בנעלין התנהלו חילופי אש בין כוח צה"ל לאנשי המשמר הלאומי. ובדרך לשוקבא נתקלה החוליה בשני שומרים של מטע זיתים וירתה בהם. לאחר מכן הגיעו הלוחמים אל הכפר עצמו, הטרידו אותו באש ופוצצו עמדה של המשמר הלאומי. ככל הנראה נפצע במקום סמל משטרה. בשני המקרים לא הצליחו הכוחות להיכנס אל תוך הכפרים ולפוצץ בתים כפי שנדרשו בפקודת המבצע, אבל הם הצליחו למנוע הגעה של תגבורת אל היעד המרכזי – קיביה.²¹ במקביל נורו כ־50 פגזים על הכפר בודרוס במטרה להסיח את תשומת לבם של

16 Sharon, *Warrior*, p. 88. גרסה זו חוזרת בביוגרפיה שכתב בנו: גלעד שרון, שרון: חייו של מנהיג, מטר, תל אביב 2011, עמ' 91. המשמר הלאומי הירדני היה כוח צבאי שמבוסס על אזרחים, שמטרתו להגן על קו שביתת הנשק ועל הכפרים הסמוכים לו.

17 בן־גוריון ולבון מכאן ושרת מכאן: שרת, *יומן אישי*, א, עמ' 35-37, תרשומת ליום 14.10.1953.

18 מוריס, *מלחמות הגבול*, עמ' 276.

19 כנס קציני חטיבה 202, 25.4.1957, א"צ, 3-79/2007.

20 מאיר הר־ציון, פרקי יומן, עידנים ודביר, תל אביב 1969, עמ' 164.

21 מאת רס"ן אריאל שרון אל אג"ם מבצעים, 'דוח מבצע שושנה ליל 14/10-15', 16.10.1953, א"צ, 207-644/1956; הר־ציון, שם, עמ' 164-169; מוריס, *מלחמות הגבול*, עמ' 276-277.

הירדנים מהנעשה בקיביה, וכמה בתים ניזוקו. באותה עת פרצו כוחות צה"ל לקיביה ביישום תרגולת לוחמה בשטח בנוי והשתלטו גם על מוצב המשמר הלאומי. רבים מתושבי הכפר נסו מזרחה, וכוחות צה"ל, שנשאו אתם כ-700 ק"ג חומר נפץ, החלו לפוצץ את בתי הכפר. במשך כשלוש שעות פוצצו חיילי צה"ל כ-45 בתים על יושביהם שהתחבאו במרתפים ובעליות הגג וכן בית ספר, תחנת משטרה, תחנת מים ובית קפה.²² לימים סיפר שרון, 'אנו הלכנו בהחלטה נחושה [...] להפוך את הכפר לתל חרבות'.²³ בתום הפעולה דיווח שרון כי בתוך שעה וחצי פרצו חייליו לרוב בתי הכפר ו'טיהרו' אותם באש ורימונים. לדבריו היתה 'בריתה כללית מהירה של רוב תושבי הכפר ואנשי מה"ל שנפוצו בבהלה לכל עבר'. בסוגריים הוסיף כי אנשי הכפר ברחו עוד בטרם פתחו אנשיו באש. עוד דיווח שרון כי לא היו נפגעים בקרב אנשיו וכי הוא אינו יכול להעריך את אבדות הירדנים ויש להסתמך על דיווחיהם.²⁴ על פי דיווח אחר, מאוחר מעט יותר, טען שאבדות הירדנים מסתכמות בעשרה עד 12 הרוגים.²⁵

התגובות לפעולת קיביה

ימים ספורים לאחר הפעולה, משהתברר כי במהלכה נהרגו 69 ירדנים, רובם נשים וילדים, הוכתה ההנהגה הישראלית בתדהמה. אף הלוחמים, שמיד לאחר הפעולה חשו סיפוק על הצלחתה, לא העלו בדעתם כי ממדי ההרג גדולים כל כך, ואת הידיעות הראשונות על כך, שהגיעו מירדן, ייחסו ל'הגזמה מזרחית'.²⁶ התייחסות אל מספר ההרוגים הרב כאל הגזמה מצויה גם במאמר מערכת במעריב מ-18 באוקטובר.²⁷ בעדותם אמרו הלוחמים, בניגוד לפקודת המבצע שקיבלו, כי סברו שאין איש בכפר וטענו כי הזהירו את התושבים ובדקו את הבתים טרם פיצוצם, אבל לא בדקו במרתפים ובקומות העליונות. אחרים אמרו כי לא זו בלבד שבדקו את הבתים לפני פיצוצם, הם אף סייעו לילדים ולזקנים להימלט על נפשם, ובהזדמנויות שונות הצילו ברגע האחרון, בטרם הופעלו חומרי הנפץ, ילדים

22 מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 277; אלוף מאיר עמית (לעיל הערה 14).

23 כנס קציני חטיבה 202, 25.4.1957, א"צ, 3-79/2007. דברים ברוח זו כתב גלעד שרון בספרו על אביו. לדבריו, בעת שדיין אמר לשרון כי אם המשימה תתברר כקשה מדי, יוכל להסתפק בפיצוץ בתים ספורים בקצה הכפר, ענה לו שרון: 'לא, אנחנו לוקחים איתנו 600 ק"ג של חומר נפץ ונבצע את המשימה. הכפר הזה ישכב', ראו: שרון, שרון, עמ' 90-91.

24 מאת רס"ן אלכס שרון אל מפקדת פיקוד מרכז/אגם, 'דוח ראשוני למבצע שושנה', א"צ, 4-294/2010.

25 מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 277; שבתי טבת מראיין את אריאל שרון, קלטת מס' 354, צד א, א"צ, 4-294/2010.

26 דברי צבי סדן, 'חבר הקיבוץ בצה"ל - משפט תנועתי', ארכיון מזרע, מזכירות החטיבה הצעירה, מנהלי/מז"ט 40 (3), עמ' 21.

27 עזריאל קרליבך, 'תיאורו של רדיו רמאללה, בעל הדמיונות וההפרזות המזרחי', מעריב, 18.10.1953.

ונשים שהתחבאו בבתים. לוחמים אחרים טענו כי בסערת הקרב לא הבחינו מי חמוש ומי לא, וכי לתושבים היה די זמן לצאת מבתיהם בטרם חיילי צה"ל נכנסו לכפר.²⁸ גם הרמטכ"ל מקלף טען כי 'התושבים ברחו והבתים נהרסו, אי אפשר לבחון מה יש בכל בית'.²⁹ אולם דוח הלגיון הירדני קבע כי רוב ההרוגים נפגעו מאש מקלעים ומרסיסי רימונים ותיאר כי חיילי צה"ל עברו מבית לבית והרגו בשיטתיות את יושביהם לפני שפוצצו את הבתים. גם דוח האו"ם הטיל את האחריות למותם של חפים מפשע רבים על חיילי צה"ל וקבע כי התושבים אולצו להישאר בבתיהם עד שאלה פוצצו עליהם, וכי מי שניסה לברוח נורה בפתח ביתו.³⁰ ראוי לציין כי רק לאחר קיביה הודגש בפקודות המבצע כי אין לפגוע בנשים ובילדים.³¹ ההשלכות הדיפלומטיות על מדינת ישראל היו קשות: מועצת הביטחון של האו"ם גינתה את ישראל גינוי חריף;³² אנגליה העבירה משלוח סמלי של נשק למשמר הלאומי הירדני; ארצות הברית השעתה את המענק הכספי שאמור היה להיות מועבר לישראל;³³ אנשי משרד החוץ דיווחו על תגובות קשות לפעולה ברחבי העולם והביעו את דעתם השלילית על הפעולה: 'מעשה זה הביא את מעמדנו הבינלאומי אל עברי פי פחת',³⁴ כתב השגריר בווינגטון, אבא אבן, אל שר החוץ שרת, ואנשי השגרירות הישראלית באנגליה דיווחו על הלך רוח דומה. אנשי השגרירות הבריטית בישראל הביעו זעזוע מהפעולה וציינו – בניגוד להודעתו של בן-גוריון כי תושבי ספר נזעמים ביצעו את הפעולה – כי היא היתה ללא ספק 'פעולה צבאית מתוכננת'.³⁵ גם שגרירות צרפת הביעה את חוסר שביעות רצונה מהפעולה וקראה לישראל להימנע מפעולות פרובוקטיביות.³⁶ יהודי ארצות הברית ואנגליה מתחו ביקורת על מוסריות הפעולה,³⁷ וחודשים ספורים אחר כך אף דווח כי יהדות ארצות הברית טרם התאוששה מעניין קיביה 'מבחינה מוסרית פנימית'.³⁸ העיתונים הראשיים בארצות

- 28 זאב שיף, 'קיביה', מוסף הארץ, 10.12.1965; מירה מאיר, איש רעים: לזכר חנן סמטון, ספרית פועלים, תל אביב 1978, עמ' 45; אורי מילשטיין, מלחמות הצנחנים, רמדור, תל אביב 1968, עמ' 30; הנ"ל, ההסטוריה של הצנחנים, א, עמ' 231; שבתי טבת מראיין את אריאל שרון, קלטת מס' 354, צד א, א"צ, 201/294-4; שרון, שרון, עמ' 89; 91. Sharon, *Warrior*, p. 89.
- 29 תרשומת ישיבות הממשלה הרביעית, 18.10.1953, א"מ.
- 30 מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 277, 567 הערה 92.
- 31 לדוגמה: 'הוראה מבצעית אריה', 28.3.1954, א"צ, 13-636/1956; פקודת 'מבצע יהונתן', ללא תאריך, א"צ, 1371-922/1975; פקודת 'מבצע שומרון', 10.10.1956, א"צ, 35-629/1957.
- 32 דברי שר החוץ משה שרת, דברי הכנסת השנייה, 30.11.1953, א"מ, עמ' 268-269.
- 33 מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 279-280.
- 34 'מאת השגריר בווינגטון אל שר החוץ', 22.11.1953, א"מ, חצ-4/2949.
- 35 From F. E Evans to Mr. M. Sharett, The Minister for Foreign Affairs, 16.10.1953, א"צ, 5-636/1956.
- 36 From the Embassy of France to The Ministry for Foreign Affairs, 19.10.1953, א"צ, 5-636/1956.
- 37 'מאת: מ' שליט, השגרירות בוואשינגטון אל מאה"ב, משרד החוץ הקריה', 11.11.1953, א"מ, חצ-4/2949; 'מתוך דו"ח שגריר ישראל בלונדון מיום 12 בנובמבר 1953', 12.11.1953, א"מ, חצ-4/2949.
- 38 דברי הציר ראובן שילוח, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, 4.4.1954, א"מ.

הברית ובאנגליה צידדו על פי רוב בעמדתן של שלוש מעצמות המערב – בריטניה, צרפת וארצות הברית – שגיננו את ישראל על הפעולה בקיביה, הטילו עליה את מלוא האחריות ודרשו ממנה להעניש בחומרה את האחראים לפעולה ולפצות את הירדנים.³⁹ הניו יורק טיימס ציין כי ארצות הברית הביעה תדהמה לנוכח הפעולה וסימפטיה למשפחות ההרוגים הירדנים.⁴⁰ חצי שנה לאחר הפעולה תיאר העיתון את הכפר החרב ואת התחושות הקשות של תושביו.⁴¹ המגזין טיים כינה את הפעולה 'טבח' ותיאר באופן נרחב ולא מחמיא לישראל את מהלך הפעולה: כ-600 חיילים הסתערו על הכפר וירו בכל אדם ובהמה שנקרו בדרכם. לאחר מכן פוצצו בית ספר, מסגד ו-42 בתים. העיתון תיאר כי את זעקות ההרוגים ניתן היה לשמוע אף מבעד להדי הפיצוצים, וכי אנשי הכפר, שהתחבאו בשדות, יכלו לראות את חיילי צה"ל מעשנים ומתבדחים בפתחי הבתים. עם שחר, הוסיף העיתון לתאר, חזרו תושבי הכפר לחורבות בתייהם וגילו את ממדי ההרג. העיתון סיכם ואמר כי במעשיה הפכה ישראל את השלום לקשה יותר להשגה.⁴²

הציבור הישראלי, לעומת זאת, תמך ברובו בפעולה, הזדעק נגד המדיניות הבין-לאומית שהוקיעה את ישראל,⁴³ ורק קולות יחידים יצאו נגד היבטיה המוסריים. כך למשל תהה ישעיהו ליבוביץ, ממבקרי הפעולה מההיבט המוסרי שלה, כיצד קרה שמיטב הנוער

39 ראו לדוגמה בעיתונים הושינגטון פוסט, טיים, הניו יורק טיימס והג'ואיש כרוניקל: 'Britain Accuses Israel of Threat to Peace', *The Washington Post*, 17.10.1953; 'Those Responsible For Raid on Jordan Should Be Punished, State Dept. Says', *The Washington Post*, 19.10.1953; 'Allied Powers Blame Israel for Slayings', *The Washington Post*, 10.11.1953; 'Israel Censure Demanded in Kibya Attack', *The Washington Post*, 19.11.1953; 'United Nations: Strongest Censure', *Time*, 7.12.1953; Thomas J. Hamilton, 'U.S. Will Join Move to Condemn Israel on Jordanian Raid', *The New York Times*, 17.11.1953; 'Text of Kibya Resolution', *The New York Times*, 19.11.1953; 'Excerpts From Jordan's Reply at U. N. to Israel on Kibya Attack', *The New York Times*, 19.11.1953; 'Israel Reprisal for Murder at Yehudia: 42 killed', *The Jewish Chronicle*, 16.10.1953; 'Israel Raid on Jordanian Village: State Department's Concern', *The Jewish Chronicle*, 16.10.1953; עם זאת 'הג'ואיש כרוניקל' ביטא לא פעם את עמדתה של מדינת ישראל, לדוגמה: 42 Israelis Killed by Jordanians in Three Years: Board of Deputies Reaction to Foreign Office Statement', *The Jewish Chronicle*, 19.10.1953; 'Qibia Incident: Israel Deplores Three-Power Proposal', *The Jewish Chronicle*, 20.11.1953; 'Three-Power Draft Resolution on Qibia: "Unfair", Say Israelis', *The Jewish Chronicle*, 19.11.1953. James Reston, 'U.S. Voice "Shock" At Israeli Attack On Jordan Village', *The New York Times*, 19.10.1953

40 'Kibya Remains an Alert', *The New York Times*, 15.4.1954

41 'Israel: Massacre at Kibya', *Time*, 26.10.1953

42 דברי חברי הכנסת זלמן ארן ממפא"י ושלום זיסמן מהציונים הכלליים, דברי הכנסת השנייה, 30.11.1953, א"מ, עמ' 283, 295; מורים, מלחמות הגבול, עמ' 282; 'Israel: Massacre at Kibya', *Time*, 26.10.1953

הישראלי, שנתחנך על ברכי הציונות והסוציאליזם, ביצע רצח שכזה: 'מאין בא לנו הנוער הזה, שלא חש מעצור ומניעה נפשית לבצע בידינו את הזוועה, כשניתן לו הדחף הפנימי או החיצוני למעשה תגמול? והרי נוער זה לא היה אספסוף, אלא הנוער שגדל ונתחנך בערכי חינוכו הציוני, במושגי ערכי האדם והחברה'.⁴⁴ עוד יוצא מן הכלל היה הקיבוץ הארצי, שהתנגד בתוקף לפעולה: 'זהו מעשה שנוגד את היסודות המוסריים של הגנתנו [...] הסתייגותנו ממעשה קיביה היא ברורה וחד משמעית'. מזכיר הקיבוץ הארצי, נתן פלד, אף דרש משלושת חברי התנועה ששירתו ביחידה 101 לעזוב אותה לאלתר.⁴⁵

על פי בני מוריס, שחקר את יחסה של העיתונות הישראלית לפעולת קיביה בימים הראשונים לאחריה, רוב העיתונות הישראלית הגנה, גם אם בהסתייגויות, על מדיניות ישראל ועל צה"ל. **הארץ ועל המשמר** הסתייגו במידת מה מהפעולה, ורק **קול העם** – כלי הביטוי של המפלגה הקומוניסטית, שהיתה מחוץ לקונצנזוס – גינה את הפעולה מכול וכול.⁴⁶ מוריס מעריך כי הגבלות הצנזורה ומניעים פטריסטיים כאחד הם שהביאו לידי כך שבימים הראשונים לאחר הפעולה הצניעו רוב העיתונות הישראלית מידע עליה, ואף יצאו נגד המדיניות הבין-לאומית שהוקיעה את ישראל וגינו את מה שראו בו צביעות של המעצמות. הם גם מיעטו לפרסם מכתבים למערכת בנושא קיביה והצניעו פרטים רבים, כמו למשל את אחריותו של צה"ל לפעולה.⁴⁷

בזמן שבשיח התקשורתי, המייצג גם אם באופן מוגבל את השיח הציבורי, הובעה על פי רוב תמיכה בפעולת קיביה ובמהלכי הממשלה בנוגע לה, בשיח הפוליטי, הרחק מעיני הציבור, התנהל ויכוח נוקב. לצד שרים וחברי כנסת שתמכו בפעולה על אף תוצאותיה הקשות – שכן הם ראו בה פעולה הכרחית להגנה על תושבי מדינת ישראל ועל ריבונותה (כגון דוד בן-גוריון, פנחס לבון, גולדה מאיר, פרץ נפתלי – כולם ממפא"י ויוסף סרלין מהציונים הכלליים) – היו שרים שמתחו ביקורת על תוצאותיה, על היבטיה המוסריים ועל האופן שהתקבלה ההחלטה לצאת לפעולה (כגון משה שרת, שר החוץ וממלא מקום ראש הממשלה; פנחס רוזן, שר המשפטים; משה שפירא מהמזרחי; ישראל רוקח מהציונים הכלליים ועוד).⁴⁸ חברי הכנסת של מק"י גינו את עצם הפעולה, ואילו רוב חברי הכנסת של

44 ישעיהו ליבוביץ, **תורה ומצוות בזמן הזה: הרצאות ומאמרים תש"ג-תשי"ד**, מסדה, תל אביב תשי"ד, עמ' 171-172.

45 **השבוע בקיבוץ הארצי**, גיליון 153, 30.10.1953. ראו גם דברי חבר הכנסת ריפתין, מזכיר מפ"ם, בוועדת החוץ והביטחון, 20.10.1953, א"מ, א-13/7563; יעקב חזן, 'בשורת האזרח משדה בוקר', **על המשמר**, 22.1.1954; ישיבת מזכירות הקיבוץ הארצי, 20.12.1953, ארכיון השומר הצעיר, 6.5 (1). ההדגשה שלי.

46 'מול חזית האיבה', **על המשמר**, 19.10.1953; חיים זוהר, 'שגרירי ישראל נפגשו באירופה עם המשלחת לאו"ם', **ידיעות אחרונות**, 20.10.1953; הרצל רוזנבלום, 'ושוב הגבול...', **ידיעות אחרונות**, 23.12.1953; בני מוריס, 'העיתונות הישראלית בפרשת קיביה, אוקטובר-נובמבר 1953', **תאוריה וביקורת**, 8 (1996), עמ' 37-38, 46.

47 מוריס, שם, עמ' 45.

48 תרשומת ישיבות הממשלה הרביעית, 18.10.1953, א"מ.

מפא"י והציונים הכלליים, שהיו חברות בקואליציה, ואף מפ"ם וחרות, שישבו באופוזיציה, תמכו במהלכי הממשלה. עם זאת זלמן ארן ממפא"י, אף שתמך עקרונית בשיטת הגמול, הודה בכנות 'אני חושב שמה שקרה שם היתה תאונה של מדינת ישראל', ויעקב ריפתין ממפ"ם ראה בפעולת קיביה 'מעשה שלילי באופיו ובתוצאותיו'.⁴⁹

בצבא דווקא לא ראו בקיביה תאונה או מקרה, וביקורת של הדרג הצבאי הושמעה רק על הכשל ההסברתי: 'אנו לא הכינונו את דעת הקהל לקראת זה [...] לא הראנו שום כשרון הסברה בעניין זה'.⁵⁰ עם זאת ראוי לציין כי על פי רוב גם המצדדים בפעולה ראו בהרג חפים מפשע בכוונה תחילה מעשה פסול מוסרית, אבל לטענתם ההרג נעשה בשגגה, והנסיבות הביטחוניות חייבו פעולת תגובה חריפה.

את התמיכה הציבורית הרחבה בפעולה ובתוצאותיה אפשר להסביר על רקע כישלוננו של צה"ל להתמודד עם תופעת ההסתננות. כתוצאה מכך, רווחו בציבור תחושות של ערעור הביטחון האישי, איום קיומי ומורל לאומי נמוך. יש להניח שהפעולה, שנתפסה כהצלחה צבאית, העלתה את המורל ונתנה תחושה של סיפוק.⁵¹ זאת ועוד, נראה שערכיה האקטיביסטיים של החברה הישראלית בשנות החמישים ונרטיב 'העברי החדש' – שביקש לעצב אדם חדש, אנטיזה ליהודי הגלותי המתואר כ'נשי' ומגלם בדמותו זקנה וניוון; אדם בעל חוסן גופני וטוהר נפשי, אקטיבי, המזוהה עם נעורים, עם התחדשות, עם גבריות ועם פטריוטיזם⁵² – תרמו ככל הנראה גם הם לתפיסה החיובית של פעולת קיביה, שביטאה נטילת יזמה, התקפיות, עצמה פיזית והגנה על הכבוד הלאומי.⁵³

מדיניות הגמול מפעולת קיביה ועד אמצע שנות החמישים

זמן קצר לאחר הפעולה שכך הדיון הציבורי בפרשה, הן בשל מגבלות הצנזורה והן בשל המצב הביטחוני שהעמיד במרכזו פעולות תגמול חדשות שעמדו בראש מעייניו של

49 דברי ארן וריפתין, **דברי הכנסת השנייה**, 30.11.1953, עמ' 283, 271 בהתאמה.

50 דברי האלוף סירקין, כנס סגל הפיקוד הגבוה, 28.12.1953, א"צ, 39-847/1962.

51 עדות לכך היא דברים שצוטטו במגזין טיים: 'כששמעתי את החדשות ליבי התמלא גאווה': 'Israel: Massacre at Kibya', *Time*, 26.10.1953.

52 ראו לדוגמה: דויד ביאל, **ארוס והיהודים**, עם עובד, תל אביב 1994, עמ' 231-232, 238-240; מיכאל גלזמן, 'הכמיהה להטרסקסואליות: ציונות ומיניות באלטנוילנד', **תיאוריה וביקורת**, 11 (1997), עמ' 145-162; עוז אלמוג, **הצבר – דיוקן**, עם עובד, תל אביב 1998, עמ' 127-152, 334-338; רינה פלד, 'האדם החדש' של המהפכה הציונית: השומר הצעיר ושורשי האירופיים, עם עובד, תל אביב 2002, עמ' 30. אניטה שפירא, 'המיתוס של היהודי החדש', בתוך: יעקב גולומב (עורך), **ניטשה בתרבות העברית**, מאגנס, ירושלים 2002, עמ' 118.

53 על עליונות הגישה האקטיביסטית בחברה הישראלית בשנות החמישים ראו: מרדכי בר-און, 'הביטחוניזם ומבקריו', בתוך: הנ"ל (עורך), **אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה**, יד בן-צבי, ירושלים 1999, עמ' 102-103.

הציבור. ואולם הפעולה והתגובות הבין-לאומיות לה הביאו לידי שינוי בדפוס הפעולה של צה"ל. בניגוד לימים שלפניה, אז כווננו פעולות התגמול כלפי אזרחים בכפרים שנחשבו בסיסי הסתננות או מסייעים לה או כלפי כפרים סמוכים לאלה, לאחר הפעולה הוחלט שלא לתקוף עוד יעדים אזרחיים, אלא לבצע פעולות רחבות היקף נגד יעדים צבאיים ומשטרתיים חיוניים עמוק בעורף האויב. מכאן ואילך התמקדה מדיניות הגמול בענישת מדינות ערב ומוסדותיהן, ונקבעו נהלים באשר להימנעות מפגיעה באזרחים חפים מפשע.⁵⁴ משנת 1954, עם שינוי זה במדיניות, גדל היקף הפעולות, נדרשו כוחות גדולים יותר, ובאופן ישיר גדל גם מספר הנפגעים הן בצה"ל והן בקרב הכוחות המצריים והירדניים. באותה שנה פחתה בהתמדה ההסתננות מירדן ועם זאת אירעו כמה תקריות חמורות לאורך הגבול הירדני.⁵⁵ לקראת סוף השנה חזרה ההסתננות והתגברה, ומאמצע 1955, עם הידרדרות המצב בגבול המצרי והתגברות ההשפעה המצרית בתוך ירדן עצמה, התערער גם מעמדה של הקצונה הבריטית שפיקדה על הלגיון מאז הקמתו. במארכ 1956 הודחו רוב קציני הלגיון הבריטים, בכללם מפקד הלגיון, הגנרל ג'ון בגוט גלאב, ובמקומם התמנו קצינים לוחמניים יותר. מפקד הלגיון החדש, עלי אבו-נואר, אמנם התחייב לעשות מאמצים למנוע את ההסתננות, אך בד בבד עסקו קציניו, בהשראת המצרים, בגיוס מסתננים ובאימונם.⁵⁶ ביולי ובאוגוסט 1956 חלה שוב עלייה תלולה במספר התקריות לאורך גבול ירדן ובחומרתן.⁵⁷

מדיניות הגמול במתכונת של פעולות תגמול ליליות נגד יעדים צבאיים ומשטרתיים התקיימה עד לאחר פעולת קלקיליה בליל 11 באוקטובר 1956, אז הגיעו ראשי הצבא והמדינה למסקנה כי פעולות אלה אינן יעילות להפסקת ההסתננות וכי מחיר הדמים שהן גובות גבוה מדי: בחודש ספטמבר נהרגו 11 חיילי צה"ל ונפצעו 35, ובחודש אוקטובר בשנה זו, בפעולת קלקיליה לבדה, נהרגו 18 חיילים ונפצעו 65.⁵⁸

54 דיין, שם, עמ' 115; מוריס, *מלחמות הגבול*, עמ' 210-212; מאת אל"מ יוסף איתן אל ראש מטכ"ל אג"ם, 'הנדון: לקח הפעילות המבצעית של צה"ל - פעולות יבשתיות', 3.7.1955, א"צ, 15-637/1956.

55 מוריס, *מלחמות הגבול*, עמ' 321-341.

56 מרדכי בר-און, *שערי עזה: מדיניות הבטחון והחץ של מדינת ישראל: 1955-1957*, עם עובד, תל אביב 1992, עמ' 240-242; מוריס, *מלחמות הגבול*, עמ' 414-417.

57 בר-און, *שערי עזה*, עמ' 241. תנוני משטרת ישראל מלמדים שבשנים 1952-1956 הלך מספרם של מקרי ההסתננות ופחת, אבל בכל הנוגע לפגיעות בנפש בקרב אזרחי ישראל ניכרה מגמה מעורבת: מספר הפצועים הלך וגדל משנה לשנה, להוציא את שנת 1955, ומספר ההרוגים אמנם פחת בשנים 1954-1955, אבל הכפיל את עצמו בשנת 1956. מגמה זו בכללה מעידה על הפיכת ההסתננות בשנים 1952-1956 לאלימה יותר. באשר לנוזקה הכלכליים של ההסתננות, בשנים 1952-1954 חלה עלייה הדרגתית בעלויות הכלכליות שהסבה, ואילו משנת 1954, כשהמניעים לה השתנו וההסתננות המאורגנת למטרות חבלה גברה, חלה ירידה בעלותם של הנוזקים, ראו מוריס, *מלחמות הגבול*, עמ' 113-116.

58 מוריס, *מלחמות הגבול*, עמ' 213. פעולת קלקיליה ('מבצע שומרון', 10.10.1956) בוצעה בתגובה לרצח שני פועלים יהודים ליד אבן יהודה יום לפני כן. בפעולה הופעל כוח בסדר גודל של חטיבה שהכיל צנחנים, שריון וארטילריה והיא התהה פעולת התגמול האחרונה לפני מלחמת סיני.

בכל אותה תקופה וגם מיד לאחריה לא נדונה לעומק פעולת קיביה. אפילו פרשת כפר קאסם (29 באוקטובר 1956) – שבה בוצע, בדומה לקיביה, הרג המוני של ערבים ללא צורך ביטחוני – לא עוררה דיון מחודש בפעולה או במשמעויותיה המוסריות.⁵⁹ יתרה מזאת, בית המשפט הצבאי שדן את הלוחמים בכפר קאסם הבחין בין הרג לגיטימי במהלך פעילות מלחמתית שבה עלולים להיפגע גם חפים מפשע, ובין הרג שאינו לגיטימי במצב שבו כוח צבאי או משטרתי פוגע בכאלה שמסרו עצמם לידי הצבא והם נשמעים לכל ההוראות והפקודות שניתנו להם.⁶⁰ במשוואה הזאת היתה קיביה בצד החיובי: ההרג שהתרחש בה נתפס לגיטימי, והשאלה המוסרית, בחברה שראתה עצמה מוסרית, עדיין הודחקה.

פעולת קיביה שוב בכותרות: פרשת לבון כהזדמנות לדיון בפעולת קיביה או 'מי נתן את ההוראה'?

12 שנה לאחר פעולת קיביה, באוגוסט 1965, זכתה שוב פרשת קיביה להתייחסות תקשורתית נרחבת, הפעם במסגרת המאבק בין רפ"י למפא"י ואחדות העבודה לקראת הבחירות לכנסת השישית ועל רקע העימות בין בן-גוריון לפנחס לבון בנוגע ל'פרשת לבון'. 'הפרשה', כמו שכונתה, התעוררה במאי 1960 כשלבון דרש מבן-גוריון לחקור מחדש את 'עסק הביש' – שם הקוד לפעולות החבלה במסווה שביצעה ישראל במצרים בשנת 1954 – שהביא לידי פיטוריו של לבון ממשדד הביטחון בפברואר 1955. לבון פנה לוועדת החוץ והביטחון בבקשה שיטהרו את שמו. דיוני הוועדה הודלפו לציבור, וזה נדהם מהעדויות שנחשפו בפניו. בנובמבר 1960 הוקמה 'ועדת השבעה', ועדת שרים לבדיקת הנושא. הוועדה קבעה כי לבון לא נתן את ההוראה להפעיל את רשת החבלה במצרים וטיהרה את שמו. בן-גוריון סירב לקבל את מסקנות הוועדה והודיע על יציאתו לחופשה של כמה שבועות. כדי להרגיע את הרוחות התכנס מרכז מפא"י בפברואר 1961 והחליט להדיח את לבון ממשרתו כמזכ"ל ההסתדרות הכללית. במקביל התפטר בן-גוריון מראשות הממשלה, הכנסת פוזרה, וב-15 באוגוסט 1961 נערכו בחירות לכנסת החמישית. הפרשה העניקה לגיטימציה לדיון ביקורתי על מערכת הביטחון ועל דמויות מפתח בממסד הפוליטי-ביטחוני, ובפעם הראשונה ליקויים בממסד הביטחוני, שעד כה היה חסין מפני ביקורת מטעמים לאומיים וביטחוניים, זכו לדיון ציבורי ביקורתי.⁶¹ באוקטובר 1960, סביב

59 על פי יגאל עילם, המשפטים שנערכו בעקבות פרשת כפר קאסם ענו, בסופו של דבר, על רצונה של של החברה הישראלית לטהר עצמה מהעוון שדבק בה, ולמעשה לאחר המשפט נדחקה פרשת כפר קאסם מהמקום הראוי לה בהיסטוריוגרפיה הישראלית. ראו יגאל עילם, *ממלאי הפקודות*, כתר, ירושלים 1990, עמ' 57-59.

60 שם, עמ' 61.

61 דן הורוביץ ומשה ליסק, *מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס יתר*, עם עובד, תל אביב 1990, עמ' 194.

התעוררותה מחדש של 'הפרשה', נכתב כי לבון, בניסיון לרכוש את לבם של אנשי הצבא, אישר להם פעולות תגמול בקלות שלא זכו בה מעולם בימיו של בן-גוריון. כדוגמה לכך הובאה פעולת קיביה.⁶² עם זאת דומה כי הקישור בין 'הפרשה' לפעולת קיביה לא עורר הדים או עניין ציבורי.

חמש שנים לאחר מכן וכשלושה שבועות בלבד לאחר פטירתו של משה שרת ב-7 ביולי 1965 התעורר הדיון על פעולת קיביה במלוא עוזו. על רקע העימות האישי והפוליטי בין בן-גוריון ללבון לקראת הבחירות לכנסת השישית וכמענה לשאלה שנשאל בחוג בית, האשים בן-גוריון את לבון באי-אמירת אמת ובהתנהגות בלתי הולמת בעניין 'הפרשה' ובאותה עת ציין כי לבון נהג כך גם בעבר, בעת פעולת קיביה, כשהיה ממלא מקום שר הביטחון.⁶³ הוא אף האשים את לבון באחריות הישירה לרצח האזרחים הרבים בקיביה ובמתן הוראה מפורשת לפגוע באזרחים, בניגוד לפקודות הקבע בצה"ל.⁶⁴ יתרה מזאת, בן-גוריון טען שלא ידע מראש כי הפעולה עומדת להתקיים וכי בשל כך נאלץ לשקר לציבור בארץ מעל גלי האתר באשר לזהותם של מבצעי הפעולה.⁶⁵ אין לדעת אם בן-גוריון המתין למותו של שרת כדי לפרסם את הדברים בלי שאיש יוכל לערער עליהם, בוודאי לא בר פלוגתא חריף כשרת, או שמא היה זה צירוף מקרים. כך או כך חילופי הדברים בין בן-גוריון ללבון ובין תומכיהם זכו לסיקור תקשורתי נרחב. הזרם המרכזי בעיתונות, על כל רבדיו, התפלמס עם טיעונו של בן-גוריון, העלה שאלות בנוגע אליהם וסתר אותם בזה אחר זה. דבריו של בן-גוריון ספגו ביקורת בשל הפגיעה בשמו של צה"ל וחשיפת המדינה לביקורת בין-לאומית מטעמים של מאבק פוליטי.⁶⁶

בדבר, עיתון ההסתדרות, יצאו כותבים נגד דבריו של בן-גוריון שהאשימו את מדינת ישראל במעשה רמייה ואת צה"ל ברצח.⁶⁷ במעריב טען העיתונאי יצחק זיו-אב – שבין יתר פעילותו הציבורית היה גם חבר המפלגה הליברלית – שבן-גוריון ביקש לפגוע בלבון אבל פגע בצה"ל, וכי הטעה את הציבור ביודעין:

- 62 אלקנה גלי, 'בין השורות: מה הטענות נגד לבון כשר ביטחון?', ידיעות אחרונות, 11.10.1960.
- 63 דבר, 1.8.1965; 'מיום ליום: חובה של שמירת סוד', הארץ, 2.8.1965.
- 64 'בן-גוריון: רפ"י לא תכנס לקואליציה עם גח"ל או מק"י', דבר, 1.8.1965.
- 65 מ' שמריהו, 'ח"כ כסה: מי פתי ויאמין שב.ג. לא ידע על מבצע קיביה?', מעריב, 2.8.1965.
- 66 לדוגמה: 'בן-גוריון: רפ"י לא תכנס לקואליציה עם גח"ל או מק"י', דבר, 1.8.1965; ז' יואלי, 'בן-גוריון הודה בשעתו עם פרטי הפעולה בקיביה', דבר, 2.8.1965; 'ישמר הגבול המותר', דבר, 2.8.1965; 'למה העלה בן-גוריון את ענין קיביה', דבר, 3.8.1965; 'בן-גוריון בסיורו בחבל תענך: לא אמרתי שלבון ציווה לפגוע באזרחים', מעריב, 3.8.1965; 'לבון: הסיפור בענין קיביה אינו אמת', מעריב, 4.8.1965; נתן אלתרמן, 'למהותה של הזדעזעות', דבר, 6.8.1965; 'בן-גוריון: לבון לא שאל אותי בענין קיביה', דבר, 18.8.1965; מ' שמריהו, 'עמדות מנוגדות בין ב.ג. לדיין על חלקו של לבון בפעולת קיביה', מעריב, 24.8.1965; יצחק זיו-אב, 'מכתימים את צה"ל', מעריב, 10.9.1965.
- 67 'למה העלה בן-גוריון את ענין קיביה', דבר, 3.8.1965; 'רוב יציב למערך בהסתדרות חיוני להבטחת היציבות בהנהגת המדינה', דבר, 4.8.1965.

[כשבחר בן-גוריון להציג את פעולת קיביה] באווירה אחרת בארץ, בפני עולם שהשתנה מן הקצה אל הקצה, עולם אשר שכח ואין בכוחו לחזור ולתאר את הזמנים ההם, כפי שחינונו אנו בהם – בן-גוריון בעשותו זאת, בתיאורו הפשטני כאילו אומר: היתה פקודה צבאית לפגוע באוכלוסייה שקטה, ויחידת צה"ל צייתה לפקודה, קיימה אותה בלי התנגדות, וקשר של שתיקה כיסה את המעשה.⁶⁸

הכותב, שטען כי בן-גוריון הוציא את הפעולה מהקשר ההיסטורי, דווקא הצדיק את הפעולה, נמנע מלעסוק במשמעותה המוסרית ופטר את תוצאותיה בכך שקיביה היתה טעות טרגית. במכתב למערכת דבר הביע גם דוד גולומב, מצעירי מפא"י ולימים חבר כנסת, יחס חיובי לפעולה ואמון בגרסת הלוחמים שטענו להרג ללא כוונה תחילה. הוא יצא נגד האשמת צה"ל בחוסר מוסריות ונגד סילוף דמותו המוסרית של צה"ל באופן שאין לו אחיזה במציאות.⁶⁹ העיתונות צידדה כמעט תמיד בנחרצות בלבון וגם דבקה באתוס שהציג את חיילי צה"ל כמוסריים. כך למשל באשר לטענתו של בן-גוריון בדבר הוראה מפורשת שנתן לבון לפגוע באזרחים, הדגיש האלוף אברהם יפה כי 'מה שקרה בקיביה לא היה תוצאה מפקודה מכוונת'.⁷⁰ הוא צידד לא רק בלבון, אלא גם בגרסה הצה"לית הרשמית לפעולה בקיביה ולתוצאותיה, והדגיש – באופן שאינו עולה בקנה אחד עם מטרת המבצע כמו שזו הודגשה בפקודות המבצע – את ממד הטעות, ולא את הכוונה תחילה, בתוצאותיה. אף דיין, ראש אג"ם בעת הפעולה וחבר במפלגתו של בן-גוריון בהווה, חלק עליו וטען כי לבון לא הורה על הרג אזרחים ולא חרג בהוראותיו מפקודות שניתנו במבצעים אחרים.⁷¹ בכך הכשיר דיין את הפקודה שניתנה בקיביה ובעקיפין גם את תוצאותיה הקשות. יש לציין כי עמדתו החיובית של דיין כלפי הפעולה, על אף תוצאותיה, באה לידי ביטוי כבר בתקופת פעולות התגמול, אז טען כי קיביה היתה 'אחת הפעולות הקונסטרוקטיביות שנעשו'.⁷² הגישה שהוצגה בעיתונות תאמה את דימויו המוסרי של צה"ל בעיני החברה הישראלית בתקופה שלפני מלחמת ששת הימים. בתקופה זו ליוו את הצגת החייל הישראלי אתוסים של טוהר הנשק ומוסריות ודימוי של עליונות תרבותית-מוסרית על פני הערבים. הצנעת אירועים לא מוסריים מעברה של החברה הישראלית ביטא את רצונה לראות בעצמה חברה מוסרית ומתוקנת.⁷³ אמנם תחושת העצמה שלה לאחר מלחמת סיני והשקט היחסי בגבולות

68 זיו-אב (לעיל הערה 66).

69 דוד גולומב, 'דמוקרטיה וממלכתיות – פירוש רפ"י', דבר, 2.9.1965.

70 מ' שמריהו, 'אלוף יפה: יש למנוע גילוי סודות', מעריב, 10.8.1965.

71 ישעיהו בן פורת, 'דיין מזכה את לבון מ"הוראת קיביה"', ידיעות אחרונות, 19.8.1965; שמריהו (לעיל הערה 66); זיו-אב (לעיל הערה 66); 'בהוראות לבון בעניין קיביה לא היתה חריגה', דבר, 20.8.1965.

72 'פגישת רב אלוף דיין עם עיתונאים לאחר הפשיטה על משטרת קלקיליה', 11.10.1956, א"צ, 34-776/1958.

73 אפרת זקבך, 'מיתוס יחידה 101 ועיצוב הזיכרון הציבורי בחברה הישראלית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2013, עמ' 139-140, 145.

אפשרו בחינה ביקורתית של אירועי שנות החמישים ושל מערכת הביטחון מנקודת מבט רטרופקטיבית, אבל זו לא ערערה על מיתוס המוסריות של חיילי צה"ל.

ב־2 בנובמבר 1965 נערכו הבחירות לכנסת השישית, ובהן זכתה רפ"י, בהנהגת בן-גוריון, בעשרה מנדטים בלבד. זמן קצר לאחר מכן, בדצמבר 1965 ולאחר ששכנו מעט הדי המחלוקת, פורסם תחקיר של זאב שיף על פעולת קיביה בעיתון הארץ. תחקיר זה, אף שקיבל את קו ההסברה הישראלי בכל הנוגע לפעולה, שעיקרו פגיעה לא מכוונת באזרחים, היה ניסיון עיתונאי לבחון באופן ביקורתי ומקיף את האירועים ממרחק הזמן. עורך מוסף הארץ, נתן דונביץ', קבע בטורו: 'הכל הבינו שקיביה היא כתם, משגה חמור, היא מעשה שאין לחזור עליו'.⁷⁴ עם זאת גם דונביץ' וגם שיף הדגישו את ממד 'השגאה' שבפעולה, והכתבה עצמה עמדה מאחורי גרסת הלוחמים: הלוחמים היו ממיטב הנוער, ולא הרפתקנים תאווי נקם; מטרתם לא היתה הרג לשמו, והם לא ידעו כי נותרו אנשים בתוך הבתים טרם פיצוצם. יתרה מזאת, להערכתו של שיף 'איש לא דיבר על הימנעות מפגיעה בנשים וילדים, אך זה היה ברור כשמש שיש להימנע מלפגוע בנשים וילדים [...] זה היה דבר קבוע, זה היה מובן מאלי', שכן לדבריו נוסח פקודת המבצע לא היה שונה מפקודות מבצע אחרות. את האחריות לממדי ההרג הטיל שיף על אנשי הכפר – אלה שנסו על נפשם ניצלו, ואילו אלה שנותרו בכפר או ניסו לברוח ברגע האחרון, נורו במהלך הפריצה. עוד גינה הכתבה את הביקורת הבין-לאומית על שהתעלמה מהחבלות ומההרג שמהם סבלה מדינת ישראל לפני פעולת קיביה, והדגיש את תמיכת רוב רובו של הציבור הישראלי בעצם הפעולה, גם אם לא בתוצאותיה, ואת עליית המורל הלאומי בעקבותיה. נימה קלה של ביקורת על הפעולה היתה שמורה בכתבה רק לדמותו של אריאל שרון, שראה בפעולה זו הזדמנות לקידום אישי.⁷⁵

בשונה משנת 1965, אז פרט לכתבתו של זאב שיף בהארץ וכמה מכתבים למערכת, נסוב עיקרו של הדיון על שאלות פוליטיות ואמתות דבריו של בן-גוריון ולא על שאלות מוסריות, לאחר מלחמת ששת הימים גבר העיסוק במוסריותם של לוחמי צה"ל בעבר. עיסוק זה נבע מכמה סיבות: תחושת העצמה של החברה הישראלית לאחר המלחמה, שאפשרה לה לבחון בביקורתיות את פעולותיה בעבר הרחוק והקרוב; הערכים הליברליים שתפסו מקום נרחב יותר בסדר יומה של החברה הישראלית; והשאלות המוסריות שעלו בעקבות מלחמת ששת הימים: היחס למיליטריזם, היחס לשבויי מלחמה והרג שבויים מצרים במהלך המלחמה וכן היחס לאוכלוסייה אזרחית תחת כיבוש.⁷⁶ עוד הושפע העיסוק בשאלות מוסריות מהלכי רוח דומים בעולם, בעיקר בארצות הברית על רקע מלחמת וייטנאם.

במסגרת זו נבחנו גם פעולותיהם של יחידה 101 וצנחני פעולות התגמול, ובתוכם פעולת קיביה. העיסוק בדמותם המוסרית של לוחמי צה"ל היה בבואה לעיסוקה של

74 נתן דונביץ', 'טרגדיה', מוסף הארץ, 10.12.1965. ההדגשה שלי.

75 זאב שיף, 'קיביה', מוסף הארץ, 10.12.1965.

76 עדויות רבות ללבטים ולעיסוק בשאלות מוסריות בזמן המלחמה ולאחריה מצויות בקובץ: אברהם שפירא (עורך), שיח לוחמים, חברים צעירים מהתנועה הקבוצית, תל אביב 1967. על הרג שבויים במלחמת ששת הימים ראו: תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה, כתר, ירושלים 2005, עמ' 394-397.

החברה הישראלית במוסריותה שלה וחלק מהניסיון להגדיר ולעצב את דמותה המוסרית. אחד הלוחמים, חנן סמסון, בן קיבוץ מזרע, שהשתתף בפעולת קיביה והנהגת הקיבוץ הארצי דרשה ממנו לעזוב את היחידה לאחר הפעולה (אך הוא לא עשה זאת), נהרג ב־11 במארס 1969 בעת מרדף אחר מחבלים בבקעת הירדן. אירוע זה נודע בציבור הישראלי כזה שבו אישה מיניקה החביאה מאחוריה את המחבל שפגע בסמסון. סמסון הוצג בעיתון **על המשמר** כלוחם שמוסריותו עלתה לו בחייו: 'חנן וחבריו הצנחנים יכלו לטאטא באש את הבדואית ותינוקה ואת בני שבטה מסביב למערה ולטהרה – ואז אולי היה נחסך דמם', אבל לפי הכתבה האתוס המוסרי של יחידה 101 והצנחנים הנחה אותו לנהוג אחרת: 'אך לא כן נוהגים הצנחנים, ממשיכי 101. חנן הוכיח הפעם את טוהר נשקו, שעליו התפלמס כה הרבה, במחיר יקר – מחיר חייו'.⁷⁷ סמסון הוצג כדמות מייצגת של חיילי צה"ל, ותיאור מותו תוך כדי הימנעות מפגיעה בחפים מפשע הובא באותה כתבה כעין הוכחה לכך שגם בפעולת קיביה לא חרגו סמסון וחבריו הלוחמים מנורמות מוסריות ושמרו על טוהר נשקם. בכתבה אחרת על קיביה, ממארס 1968, נשלח כתב **מעריב** לכפר לבדוק את מצבו ואת זיכרונות אנשיו 14 שנים וחצי לאחר הפעולה. הכתבה התמקדה לא בפעולה עצמה, כי אם בתחושותיהם של תושבי המקום במועד הכתבה ובנקודת מבטם על הפעולה שהיתה, כמו שעלה מריאיון עם המוכתר של הכפר. החידוש בכתבה זו היה מתן ביטוי, בפעם הראשונה, ל'אחר', לצדו הערבי של הסיפור, אבל הנרטיב המנחה בכתבה עדיין היה הנרטיב הישראלי. פחות משנה לאחר מלחמת ששת הימים סופר סיפורו של מוכתר הכפר, כך לדברי הכתב, ללא נימת כאב או טענה. להפך, במלחמת ששת הימים נוכחו אנשי הכפר 'כי החייל הישראלי איננו יצור אכזר', כמו שחשבו, אלא להפך – מוסרי ואנושי. גם כאן חזר הכתב על העמדה הישראלית ולפיה החיילים לא שיערו כי בתוך הבתים הסתתרו עשרות אנשים, וכשנתגלו כאלה, חילצו אותם מהבתים ושלחו אותם לכיוון הכפר בודרוס 'מבלי שאיש יגע בהם לרעה'.⁷⁸ סיפור זה, שנודע בגרסאות שונות וחזר ונשנה בכתבה נוספת כשנה וחצי לאחר מכן,⁷⁹ מציג בבסיסו את אותם ערכים מוסריים שהוצגו גם בעבר: חיילי צה"ל לא פגעו לרעה באזרחים בכוונה תחילה, ולהפך, הם אף סייעו להם. ניצנים של ערעור על אתוס המוסריות של חיילי צה"ל הציג ההיסטוריון אורי מילשטיין, באופן שבאותה עת, סוף שנות השישים, נתפס מתריס, כשטען כי בקיביה, כמו בדיר יאסין (פעולה שביצעו האצ"ל והלח"י), בג'יש ובדווימה (פעולות שביצעו הפלמ"ח), לא נמנעו הלוחמים מלפגוע בחיי אדם ולא נקטו את הזהירות הנדרשת כדי להימנע מכך, גם אם לא התכוונו מראש לפגיעה רחבת היקף שכזאת בנפש.⁸⁰

77 יובל שופט, 'חנן ו־101', **על המשמר**, 16.7.1969.

78 משה תלמי, 'קיביה ללא חורבות', **מעריב**, 15.3.1968.

79 יצחק שרגיל, 'קיביה', **ידיעות אחרונות**, 10.10.1969.

80 נחום ברנע, 'דיר יאסין וקיביה – 1:1?', **דבר**, 29.5.1968. את דבריו של מילשטיין תקף בחריפות אל"מ מישאל שחם, שיום את הקמת יחידה 101, וטען כי אין כלל בסיס להשוואה בין המחתרות ובין היחידה שהיתה יחידה סדירה בצה"ל, ביצעה את החלטות הדרג המדיני ולא ניסתה לעצב מדיניות: נחום ברנע, 'אין דמיון בין פעולות קיביה ודיר יאסין', **דבר**, 5.6.1968.

ואולם עם כל העיסוק בטוהר הנשק, בשלב זה עדיין לא התקיים דיון של ממש בסוגיה המוסרית. השיח הציבורי, שהתאפיין בוויכוח קל עם נטייה ברורה להצדיק ולהצטדק על שאירע בפעולת קיביה, הוסיף להתקיים למעשה עד לאחר מלחמת יום הכיפורים.⁸¹ בחינת הכתבות והידיעות עד מלחמה זו מעלה כי העיתונות תמכה בגרסת הלוחמים לאירועים, נטתה במובהק לצדו של לבון וביקרה את בן-גוריון על השימוש הפוליטי הציני שעשה בסודות המדינה ועל עצם טענותיו שאותן סתרה בזו אחר זו. הכתבים נטו לקבל את הגרסה שראתה בהרג הרב בקיביה טעות טרגית ולא רצח בכוונה תחילה, ועל כן הפעולה גם נתפסה כמוסרית על פי רוב. אף על פי כן, משעה שהוטל הכתם המוסרי על הפעולה, שוב קשה היה להתנער ממנו, ולאחר מלחמת יום הכיפורים נשמעו יותר ויותר קולות שראו בקיביה סמל להרג של חפים מפשע בכוונה תחילה. על לוחמי יחידה 101 והצנחנים, ובעיקר על מפקדם אריאל שרון, הוטלה האחריות לכך.

פעולת קיביה בשיח הציבורי לאחר מלחמת יום הכיפורים

כחצי שנה לאחר מלחמת יום הכיפורים אפשר להבחין בשינוי של ממש ביחסה של העיתונות לפעולת קיביה. השינוי התרחש לאו דווקא בשל חשיפת פרטים חדשים על הפעולה, אלא בעיקר בגלל היכרות קרובה יותר של הציבור עם מי שהיה מפקד הפעולה, אריאל שרון, והפרשנות השלילית שניתנה למהלכיו בזמן מלחמת יום הכיפורים ולאחריה בעקבות חזרתו לחיים הפוליטיים ועל רקע 'מלחמת הגנרלים' לאחר המלחמה. היחס השלילי לשרון השפיע במישרין על הדרך שבה הוצגו פעולות התגמול שעליהן פיקד, בכללן פעולת קיביה.

עם שוך הקרבות נעו ברחבי סיני כלי רכב מהאוגדה של שרון עם כרוזות ועליהן הכיתוב 'אריק מלך ישראל'. לוחמיו והציבור כאחד ראו בו את המצביא ששינה את תמונת המצב במלחמה. ב-20 בינואר 1974 נפרד שרון מהאוגדה שעליה פיקד במלחמה ובצהרי אותו היום השתתף באספה המונית שקיים הליכוד בתל אביב נגד הסכם הפרדת הכוחות שהושג בין ישראל למצרים. גם שם, בתום העצרת שבה תקף את הממשלה והצביע על מחדליה, לדעתו, הריעו לו ההמונים וקראו 'אריק מלך ישראל'.⁸²

אבל גלי התהילה לא האריכו ימים. זמן קצר לאחר אותה עצרת בתל אביב ובשל הדברים שנשא שרון ביטל הרמטכ"ל דוד אלעזר את מינוי החירום שלו כמפקד אוגדת המילואים.⁸³ ימים ספורים לאחר מכן כבר מתח מאמר המערכת בהארץ ביקורת חריפה

81 עוד דוגמה: אורי פז, 'השידורים החוסכים דם', ידיעות אחרונות, 20.3.1970.

82 עוזי בנזימן, לא עוצר באדם, תל אביב 1985, עמ' 170, 173; ניר חפץ וגדי בלום, הרועה: סיפור חייו של אריאל שרון, ידיעות אחרונות, תל אביב 2005, עמ' 283, 289.

83 חפץ ובלום, שם, עמ' 290.

על אישיותו ועל התנהלותו: 'יש בהופעותיו האחרונות של ח"כ אריאל שרון כל התכונות המאוסות שאפשר למצוא באיש ציבור: שחצנות, התחסדות, זלזול בסדרי החוק והמשפט [...] חוסר אמון והעדר קולגיאיות אלמנטרית'.⁸⁴ עורך העיתון ביקר גם את הפוליטיזציה שהכניס שרון לצבא ואת דאגתו ליחסי ציבור כבר במהלך המלחמה. ביקורת זו ודומה לה תישנה גם בשנים הבאות. אבל הביקורת נשמעה לא רק על תכניו הפוליטיים ועל התנהלותו בעבר הקרוב ובהווה, אלא אף על תפקודו בעבר הרחוק, כמפקד יחידה 101 והצנחנים. הד לביקורת זו מצוי בדברי מקורבו, אורי דן, כבר ביולי 1974, כשטען כי יריביו של שרון מציינים את פעולת קיביה ואת האזרחים שנהרגו שם במטרה לגנותו, אבל, ציין דן בהתאם למגמה שרווחה בשנות השישים ובהסתמך על עדות שרון וחייליו ומתוך התעלמות מפקודות המבצע ומתחקיר האו"ם, כי האזרחים נהרגו לא בכוונה.⁸⁵

בסוף אוקטובר 1974 כתבה סילבי קשת בדיעות אחרונות טור ביקורת על שרון וייחסה לו תכונות של 'זיהר', זחיחות והתנשאות. נוסף על הביקורת על מה שתיארה כחזירתו תחת אשיות השלטון הדמוקרטי ועל היבטים כוחניים ובלתי חוקיים בהתנהלותו בהווה, מתחה קשת גם ביקורת חריפה על מה שראתה כחריגה מסמכות והפרת פקודות ב-26 שנות שירותו הצבאי מתוך הטלת רפש במפקדיו. עוד יצאה קשת נגד דימויו של שרון כמצביא דגול ותיארה את כישלונו הצבאי במיתלה ואת כשלו המוסריים שהתבטאו בין היתר בפעולת קיביה.⁸⁶ ביקורת נוספת על שרון, על התנהלותו התוקפנית ועל כשלו המוסריים והמבצעיים מתחה קשת כעבור שנים אחדות, כשכיהן כשר החקלאות וקידם את חוק הקרקעות שאפשר ליהודים לרכוש קרקעות בגדה המערבית. קשת הזכירה את 'מעללי בקיביה ובעוד מקומות וחיפוי על מאיר הר-ציון בהרג נערים בדואים', כמעין השוואה בין רצח לרצח. היא אף קבעה בנחרצות כי המניע לפעולותיו הוא הרצון להגיע למעלה, לעמוד בראש הפירמידה: 'זהו איש מסוכן, פתלתל. תכנן וחסר אחריות, חסר הומור, נעדר עקביות ובעל סגנון אליים. אדם שפגיעתו רעה, המשאיר אחריו לאורך כל דרכו אדמה ואנשים חרוכים'.⁸⁷

באותו הזמן יצא גם נחום ברנע נגד שרון. הוא אמנם הציג את דבריו של שרון על קיביה שבהם טען להרג בשגגה וכי בשני מקרים, תוך כדי סיכון עצמי, חילצו לוחמיו ילדים שמצאו בבתים; אבל, טען ברנע באופן שנכון רק בחלקו, כי 'שרון החליט, אישית, לתת לפעולה אופי נמרץ יותר. [...] הבתים פוצצו לאחר בדיקה שטחית בקומת הקרקע בלבד'. הוא הוסיף כי תוצאות פעולת קיביה מקורן בשגגה, וכי מפקד שקול וזהיר יותר יכול היה למונען.⁸⁸ ימים ספורים לאחר מכן ציין אליהו אגרס בדבר את קיביה כדוגמה להידרדרות

84 מאמר מערכת, 'על הליכוד להסיק מסקנות לגבי שרון', הארץ, 29.1.1974.

85 אורי דן, 'אריק: המעיז-מנצח', מעריב, 13.7.1973.

86 סלבי קשת, 'אריק מלך ישראל', ידיעות אחרונות, 25.10.1974.

87 הנ"ל, 'נגאל ואריאל', ידיעות אחרונות, 14.9.1979.

88 נחום ברנע, 'יומן', דבר, 14.9.1979.

המוסרית שאפיינה את פעולות התגמול כולן.⁸⁹ לאחר חודשים ספורים הצטרף לשיח נגד קיביה גם יעקב שרת, שהוציא לאור את יומני אביו, משה שרת, כשנתיים לפני כן. יומנים אלה פתחו צוהר לשיח האחר, המתון, שהתנהל בשנות החמישים הרחק מתודעת הציבור הרחב. שרת הבין, כממשיך דרכו של אביו, טען כי מדינת ישראל איננה פטורה מלבחון את מעשיה שהביאו לידי מצב שבו העולם הפנה את גבו אליה, והציג שורה של פעולות שהתגלו בהן כשלים מוסריים ואחרים: 'דיר יאסין, קיביה, מבצע עזה [...] ועוד ועוד אולי היו כל אחד גרגר אבק אחד בעיני העולם, אבל מגרגר לגרגר העולם היה יותר נגדנו'.⁹⁰ ביקורת רבה הוטחה בשרון כמפקד פעולת קיביה, אבל את הביקורת לאחר מלחמת יום הכיפורים יש לראות לא רק כפועל יוצא של הביקורת על אישיותו של שרון, אלא גם על רקע התמורות שחלו בחברה הישראלית. לאחר מלחמת יום הכיפורים נחלש אתוס 'העברי החדש', גברה הנטייה לבקר את הערכים ואת המיתוסים הציוניים ואת דמות ה'צבר' וניתנה לגיטימציה רבה יותר ל'יהודי הישן'. מגמה זו באה לידי ביטוי בתחומים שונים, בכללם התאטרון, הקולנוע והספרות הישראליים.⁹¹ כך מעמדו של החייל הישראלי – ושל הצנחן, המגלם האידאלי של 'העברי החדש' – הלך ודעך; והמושג 'עמידה יהודית' – שביטא לא רק את גבורת הכוח, אלא בעיקר עוצמה רוחנית וכוח נפשי – חדר לשיח הישראלי, בעיקר בהקשר של השואה, ודחק את מקומם של המושגים 'גבורה' או מרידה'.⁹² זאת ועוד, לאחר מלחמת יום הכיפורים חלה ירידה במעמדו של הצבא ובנכונותו של הציבור לשאת בנטל הביטחוני, וכן אבדו האמון בהנהגה המדינית והאמונה בכוחו של צה"ל כאמצעי בלעדי לפתרון הסכסוך הישראלי-ערבי.⁹³ השסע האידאולוגי בין חסידי ארץ ישראל השלמה ובין אנשי השמאל, שתבעו לצאת מהשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים ולחתור להסכם שלום, הלך והתעצם עם הקמתן של 'גוש אמונים' מכאן (1974) ו'שלום עכשיו' מכאן (1978), והוויכוח סביב העלות שבהחזקת השטחים לעומת התועלת שבהם גבר.⁹⁴

89 אליהו אגרס, 'הטהור יבשר וגאל הטהור', דבר, 20.9.1979.

90 יעקב שרת, 'כשהעולם כולו נגדנו', מעריב, 25.3.1980.

91 אמנון רובינשטיין, 'להיות עם חפשי', שוקן, תל אביב 1977, עמ' 107-111; עוז אלמוג, פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2004, עמ' 793-795. על מגמה זו בשדות האמנות ראו: יעל מונק ונורית גרץ, 'הקולנוע הישראלי', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור השלישי: תשכ"ח-תשל"ח, יד בן צבי, ירושלים 2008, עמ' 210-212, 216; בן עמי פיינגולד, 'התיאטרון הישראלי והמחזה המקורי', שם, עמ' 191-194; נחומי הרצין, 'מבנייני האומה עד חולות נואיבה: הזמר העברי בעשור השלישי', שם, עמ' 219.

92 דן מכמן, 'השואה וחקרה: המשנה, מינוח וסוגיות יסוד', מורשת, רמת גן 1998, עמ' 159-189.

93 דן הורוביץ ומשה ליסק, 'דמוקרטיה וביטחון לאומי בסכסוך מתמשך', יהדות זמננו, 4 (1988), עמ' 31; יגיל לוי, 'שקיעתו של צבא המילואים', מפנה, 53 (2007), עמ' 9; זאב דרורי, 'סדק בשריונו של מרס: שקיעת מעמדו של צה"ל', בתוך: משה שמש וזאב דרורי (עורכים), טראומה לאומית: מלחמת יום הכיפורים אחרי שלושים שנה ועוד מלחמה, מכון בן גוריון, קריית שדה בוקר 2008, עמ' 319, 323.

94 משה ליסק, עיונים בהיסטוריה חברתית של ישראל, מוסד ביאליק, ירושלים 2009, עמ' 447; Baruch Kimmerling, *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of Zionism*, Politics, University of California, California 1983, pp. 181-182.

מיתון הפטריוטיזם הישראלי בשנים שלאחר מלחמת יום הכיפורים בכלל ולאחר חתימת הסכם השלום עם מצרים בפרט הביא בין היתר גם לידי עמעומם של מיתוסים ואתוסים צבאיים וכוחניים, בכללם גם פעולות התגמול בשנות החמישים.⁹⁵ מיתוסים ואתוסים אלה דעכו, ואילו אחרים, בעלי היבטים מוסריים וחוקיים, זכו לבחינה ולהערכה מחודשים. במסגרת זו הוערכה מחדש גם פעולת קיביה.

לאחר מבצע ליטני, במאוס 1978, שבו אירעו לפחות שמונה מקרים של רצח שבויים בידי הכוחות הישראליים,⁹⁶ גבר העיסוק בשאלות מוסריות, שכן הסוגיה המוסרית נתפסה כאחד מערכיה הבסיסיים של החברה הישראלית וכמוקד של המאבק על עיצוב הזהות הישראלית בתקופה שבין מלחמת יום הכיפורים למלחמת לבנון הראשונה. באמצעות העיסוק בפעולת קיביה ובפעולות תגמול נוספות מהמחצית הראשונה של שנות החמישים בחנה החברה הישראלית את ערכיה בהווה ולהפך, אירועי ההווה שימשו מצע לדיון ביקורתי באירועי העבר.⁹⁷ שינוי הערכים שהתרחש בחברה הישראלית בין מלחמת יום הכיפורים למלחמת לבנון הראשונה הביא לידי דיון באתוס המוסריות של צנחני פעולות התגמול בכלל ושל הלוחמים בפעולת קיביה בפרט ואף לערעור עליהם, ואירועים אקטואליים שנוגעים לשרון וללוחמיו משכבר הימים קיבלו יחס ביקורתי.

תפנית בהבנת המהלכים הפוליטיים שקדמו לפעולת קיביה ומיד לאחר אירעה בדצמבר 1980 כשעזדו דיסנצ'יק, בנו של אריה דיסנצ'יק, שהיה עורך **מעריב**, פרסם חליפת מכתבים ושיחות שנערכו בשנת 1965 בין אביו ובין אישים בצמרת הביטחונית של שנות החמישים, בכללם אפרים עברון (מזכירו של לבון), יחזקאל סהר (מפכ"ל המשטרה) ואריאל שרון. דיסנצ'יק האב התרשם כי אנשי רפ"ל לא בחלו באי-אמירת אמת באשר לפרשת קיביה במטרה להכפיש את לבון. החידוש העיקרי בדברים שחשף דיסנצ'יק, בעקבות עדותו של יחזקאל סהר, הוא כי מי שנתן את ההוראה לתקוף בקיביה היה למעשה מזכירו הצבאי של בן-גוריון, נחמיה ארגוב, שכן הוא האמין כי בן-גוריון חושב כמותו ובוודאי יסכים לכך. בן-גוריון אכן אישר את הפעולה ואת אופייה למפרע וגיבה את מזכירו הצבאי.⁹⁸ לבון טוהר מאשמה, אך זו המשיכה לרבוץ על מפקד הפעולה שרון. בשונה מתקופת טרום מלחמת יום הכיפורים, אז הודגש כי תוצאותיה הטרגריות של הפעולה היו בשגגה, לאחר אירועי הוטלה פעמים רבות על שרון האחריות להרג חפים מפשע בכוונה תחילה.

95 יובל דרור, 'מערכת החינוך כסוכנת הפטריוטיזם היהודי במדינת ישראל: מ"ציונות חלוצית" ל"ישראליות מאוונת"', בתוך: אבנר בן עמוס ודוד בר-טל (עורכים), **פטריוטיזם**, דיונון, תל אביב 2004, עמ' 151.

96 רונן ברגמן, **מדינת ישראל תעשה הכל: הקרב החשאי על השבויים והנעדרים**, כנרת, זמורה-ביתן, אור יהודה 2009, עמ' 38-39.

97 לדוגמה: עמנואל בר-קדמא, 'לוחם עם ערכים', **ידיעות אחרונות**, 31.3.1978; חנוך ברטוב, 'הפרט הקטן: דברים אל איש צעיר', **מעריב**, 26.1.1979; יוסף ארגמן, 'כל הכבוד למאיר הר-ציון', **מעריב**, 9.2.1979; יוסי מלמן, 'מאיר הר-ציון: גוש אמונים לא יאחז בנשק', **מוניטין**, ספטמבר 1980.

98 עדו דיסנצ'יק, 'מארכיון הזכרונות של אבא', **מעריב**, 19.12.1980.

מגמה זו הועצמה במהלך מלחמת לבנון הראשונה (יוני 1982-יוני 1985), אז כיהן כשר ביטחון, כשגברה הביקורת כלפי אישיותו והתנהלותו והתעצמה מורת הרוח ממהלכיו ומהתחושה שהוא סובב את עמיתיו ואת פקודיו בכחש.⁹⁹ לא פעם כשהוטחה נגדו ביקורת על מהלכיו בלבנון, היא התייחסה גם לפרשיות מעברו, ובייחוד לאלה מתקופת פעולות התגמול. כך אירועי המלחמה בהווה השפיעו על הדרך שבה זכרה החברה הישראלית את פעולת קיביה.

במהלך המצור על פירות ועם התמשכותה של המלחמה נראה היה לחיילים בחזית, לציבור ולנבחרי שערון טוהר הנשק של צה"ל נפגם ושלעיתים היטשטש הגבול בין פגיעה במחבלים לפגיעה באזרחים חפים מפשע.¹⁰⁰ שאלה זו עלתה ביתר תוקף בייחוד משעה שנכנס צה"ל לעימות מתמשך בתוך אוכלוסייה אזרחית בלבנון ובגדה המערבית.¹⁰¹ המיתוס בדבר מוסריותו של צה"ל, בעבר ובהווה, הוסיף להתערער, והעיתונות נדרשה מדי פעם בפעם להשוואה בין מוסריותה של פעולת קיביה למוסריותה של המלחמה בלבנון. אחד האירועים שסימלו יותר מכול את הידרדרותה המוסרית של מדינת ישראל היה הטבח בסברה ושתילה: ב-16 בספטמבר 1982, יומיים לאחר רצח הנשיא הנבחר של לבנון בשיר ג'ומייל, אישרו שר הביטחון אריאל שרון והרמטכ"ל רפאל איתן לפלנגות הנוצריות להיכנס למחנות הפליטים הפלסטינים של פירות – סברה ושתילה.¹⁰² הפלנגות ביצעו טבח בתושבי המחנה, אף שעל פי עדותו של שרון בשיבת הכנסת שלאחר הטבח, הם הוזהרו שלא לפגוע באזרחים חפים מפשע.¹⁰³ הטבח עורר סערה ציבורית בארץ ובעולם: בכנסת התנהל דיון סוער על אחריותם של שרון ובגין לאירועי סברה ושתילה, וב-25 בספטמבר 1982 התאספו מאות אלפי מפגינים בכיכר מלכי ישראל בתל אביב להפגנת הארבע מאות אלף כדי למחות נגד הטבח במחנות הפליטים ולדרוש את חקירת נסיבותיו ואת התפטרותם של האחראים לו. את הכרזות 'אריק מלך ישראל' שהונפו בשנת 1974 החליפו עתה כרזות שקראו 'שרון רוצח' ו'בגין רוצח'.¹⁰⁴ ב-28 בספטמבר 1982 החליטה ממשלת ישראל, בעקבות הסערה הציבורית, על הקמתה של ועדת חקירה ממלכתית, ועדת פֶהן, לבדיקת אירועי הטבח

99 על מורת הרוח בכנסת, בממשלה ובתקשורת ממהלכיו של שרון ראו: Dan Horowitz, 'Israel's War in Lebanon: New Patterns of Strategic Thinking and Civilian-Military Relations', in: Moshe Lissak (ed.), *Israeli Society and its Defense Establishment*, Frank Cass, London 1984, p. 86; Sharon, *Warrior*, p. 486.

100 דברי מיכאל בר-זוהר מהמערך, **דברי הכנסת העשירית**, 16.5.1983, א"מ, כ-9/267; דברי חבר הכנסת מוטה גור מהמערך, **דברי הכנסת העשירית**, 15.6.1983, א"מ, כ-2/268. זאב שיף ואהוד יערי, **מלחמת שולל**, שוקן, תל אביב 1984, עמ' 266-267, 385.

101 עדות לביקורת על התנהלות קשה ובוטה של מדינת ישראל בגדה המערבית ראו: **ידיעות אחרונות**, 29.12.1982; נפתלי רז, ענת פורת ואחרים, **אריק שרון – חיים שכאלה**, [חמו"ל], ירושלים 1982, עמ' 15.

102 **דברי הכנסת העשירית**, 22.9.1982, א"מ, כ-1/263.

103 שם.

104 אורי דן, **בסודו של אריאל שרון**, ידיעות אחרונות, תל אביב 2007, עמ' 133; שרון, שרון, עמ' 277.

בסברה ושתילה,¹⁰⁵ וב־7 בפברואר 1983 פרסמה הוועדה את מסקנותיה. הוועדה אמנם הדגישה 'שמעשי הזוועה במחנות הפליטים בוצעו על ידי אנשי הפלנגות וששום אחריות ישירה אינה מוטלת על מדינת ישראל או על אלה שפעלו מטעמה', אך הטילה אחריות על שר הביטחון שרון ועל הרמטכ"ל איתן על שלא חזו כהלכה את תוצאות החלטתם לאפשר לפלנגות לפעול במחנות ולא הגיבו כראוי כשנודע להם על הטבח המתחולל.¹⁰⁶ על ראש הממשלה בגין ועל שר החוץ יצחק שמיר, שלא התייחס ברצינות הראויה לשמועות שהגיעו אליו, הוטלה אחריות מסוימת, אך לא נקבעו המלצות אישיות נגדם. אף שהוועדה מצאה פגם בהתנהלותו של הרמטכ"ל, היא לא המליצה על סיום מוקדם של תפקידו שכן כהונתו עמדה להסתיים ממילא באפריל 1983. שרון לעומת זאת וראש אמ"ן יהושע שגיא נדרשו להתפטר מתפקידם.¹⁰⁷

ואולם כבר לפני כן, ב־3 בספטמבר 1982, כשבועיים לפני הטבח במחנות הפליטים, התפרסם במוסף לשבת של ידיעות אחרונות ריאיון של העיתונאית האיטלקייה אוריאנה פלאצי עם אריאל שרון. פלאצי תהתה באוזני שרון: 'החיילים המסורים לך מכנים אותך "אריק מלך ישראל", הם אומרים כי אתה מנהיג אמיתי, חייל אמין, אדם נאמן. אך הדימוי הציבורי האמיתי שלך הנו זה שאמרתי לך קודם לכן ["רוצח, ברוטאלי, בולדוזר, חסר רחמים, פיל, מטורף לכוח"]'. מאין זה נובע? חייבת להיות לכך סיבה. אולי פרשת קיביה?'. על כך ענה שרון באופן שאינו עולה בקנה אחד עם המציאות כמו שתוארה למעלה ועם עדותו המאוחרת יותר, כי בכפר שהו המסתננים וכי בדק אישית את הבתים טרם פיצוצם.¹⁰⁸ הוא אף סיפר כי בתום הפעולה ספר 12 הרוגים ירדנים, ועל כן כאשר הודיעו כי נהרגו 69 ירדנים הוא לא האמין למשמע אוזניו. לדבריו, משהסתבר כי האנשים התחבאו במרתפים היתה הרגשתו רעה, כה רעה, עד שלדבריו הוא זה ששכנע את בן־גוריון להפסיק לערוך מבצעים מסוג זה.¹⁰⁹ דבריו, שבחלקם אינם אמת, הם המשך ישיר להתנהגותו שנתפסה כלא ישרה, כוחנית ואלימה בשנות שירותו הצבאי וחיי הפוליטיים.

העיתונות עסקה בפרשת קיביה גם כשסיקרה את משפט הדיבה שניהל שרון נגד המגזין טיים בבית המשפט המחוזי בתל אביב. הרקע לתביעה היה כתבה שפרסם המגזין האמריקני

105 חברי הוועדה היו נשיא בית המשפט העליון יצחק כהן, השופט העליון אהרון ברק והאלוף במילואים יונה אפרת. סייעו להם באיסוף החומר דורית בייניש, עדנה ארבל וניצב משנה אלכס איש שלום; 'ועדת החקירה לחקירת האירועים במחנות הפליטים בביירות התשמ"ג: דין וחשבון', א"מ, פר' 3214, עמ' 1.

106 'ועדת החקירה לחקירת האירועים במחנות הפליטים בביירות התשמ"ג: דין וחשבון', א"מ, פר' 3214, עמ' 72, 81-83; בנוימן, **לא עוצר באדום**, עמ' 262; Sharon, *Warrior*, p. 518.

107 'ועדת החקירה לחקירת האירועים במחנות הפליטים בביירות התשמ"ג: דין וחשבון', א"מ, פר' 3214, עמ' 86-96, 122-123.

108 בריאיון לשבתי טבת בשנת 1994 אמר שרון: 'אני לא יכול לבוא ולומר שאני ראיתי כל בית, אבל האנשים שפרצו לבתים מצאו את הבתים ריקים'; שבתי טבת מראיין את אריאל שרון, קלטת מס' 354, צד ב, א"צ, 4-294/2010.

109 אוריאנה פלאצי, 'אוריאנה פלאצי מראינת את אריאל שרון: הנוסח המלא', ידיעות אחרונות, 3.9.1982.

בפברואר 1983 על הטבח בסברה ושתילה, שבה נכתב כי שרון עודד את הנוצרים לנקום במוסלמים על רצח בשיר ג'ומייל בעת ביקור תנחומים אצל משפחתו. שרון יצא למאבק ארוך על טיהור שמו והגיש תביעות דיבה בארצות הברית ובישראל. פרקליטי המגזין טיים, שביקשו להראות כי גם בעברו של שרון מצויות פרשיות רצח של חפים מפשע ולהקיש מן העבר הרחוק אל זה הקרוב, הציגו את פעולת קיביה כדוגמה.¹¹⁰

שניים מהספרים שנכתבו בעת המלחמה וזמן קצר לאחריה והעמידו במרכזם את שרון התייחסו בשלילה לפעולת קיביה וראו בה סמל להתנהלותו השלילית, הערמומית והכוחנית וסימן מבושר רעות לבאות. בביוגרפיה של שרון **לא עוצר באדום**, שכתב עוזי בנזימן, תוארה התנהלותו של שרון בהנהגת מלחמת לבנון כדרך שבה נהג מבחורו. שרון, כך טען בנזימן, צעד במלחמת לבנון 'באותה דרך ערמומית כמו בפעולת קיביה', אז הסתמך על עיוות פקודת המבצע ועל הגרסאות השונות שלה כדי לתרץ את תוצאות הפעולה; במלחמת לבנון הסתמך על פרשנות שנתן להחלטת הממשלה מיוני 1982 כדי להסביר את האישור שנתן לפלנגות להיכנס למחנות סברה ושתילה בספטמבר: 'הדרך שבה היתל אריק בממשלה ב-1982', הוסיף בנזימן, 'הייתה חזרה מדויקת על התנהגותו בעבר. כך נהג בקיביה, בקלקיליה, במיתלה, בגבול הצפון בראשית שנות השישים וכן במלחמת יום הכיפורים'.¹¹¹ בספר **מלחמת שולל** ציינו גם המחברים זאב שיף ואהוד יערי את פעולת קיביה כמקרה שבו חרג שרון מההוראות שניתנו לו. לטענתם – שבעניין זה כמו שראינו למעלה היא אינה נכונה – פוצץ שרון בתים רבים בכפר בניגוד להוראות. לדבריהם, 'קו ישר מוליך מהריסתה של קיביה [...] ולהרס שחוללה ישראל בבירתה של לבנון'.¹¹² במקום אחר ציין בטעות גם ההיסטוריון אורי מילשטיין את פעולת קיביה כדוגמה למקרה שבו חרג שרון מהפקודות שניתנו לו ואף השתיק את אלה שתהו על מעשיו ועל כוונותיו לפוצץ בתים רבים בכפר.¹¹³ יש לציין כי אף שתיאור פעולת קיביה בשני ספריו של מילשטיין שראו אור בשנת 1968, על יחידה 101 ועל הצנחנים, דומה למדי לתיאורו את הפעולה בשנות השמונים, הדברים לעיל, שנאמרו בשנות השמונים, נעדרו מספריו בשלהי שנות השישים.¹¹⁴

110 'שרון: חיי אדם הם הערך העליון – כך חונכנו וכך חונכנו', **ידיעות אחרונות**, 16.11.1984; בועז עברון, 'השור בחנות הטלוויזיות', **ידיעות אחרונות**, 23.11.1984; 'ההתגוששות בין שרון לטיים באה לקיצה', **מעריב**, 23.1.1986; דן, **בסודו של אריאל שרון**, עמ' 155-159; Sharon, *Warrior*, p. 528.

111 בנזימן, **לא עוצר באדום**, עמ' 264.

112 שיף ויערי, **מלחמת שולל**, עמ' 115. בני מוריס מציין כי בן-גוריון, לבון (ממלא מקום שר הביטחון), מקלף (הרמטכ"ל) ודיין (ראש אג"ם) החליטו כי 50 מתוך 280 בתי הכפר יפוצצו. בנוסף, בפקודת המבצע שהועברה לשרון מפיקוד מרכז דובר על 'הרס ופגיעה מקסימאלית בנפש'. בפועל פוצצו 45 בתים, בהתאם לכוונת מקבלי ההחלטות: מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 275-277; רס"ן אלכס שרון, 'פקודת מבצע שושנה', לעיל הערה 13.

113 אורי מילשטיין, 'חסמב"ה 53', **מוניטין**, אוגוסט 1983. מובא גם בספרו שראה אור שנתיים לאחר מכן: מילשטיין, **ההסתוריה של הצנחנים**, א, עמ' 228.

114 הנ"ל, **מלחמות הצנחנים**, עמ' 27-30; הנ"ל, **יחידה סודית קומנדו 101**, רמדור, תל אביב 1968.

אירועי המלחמה והספקות באשר למוסריותם של חיילי צה"ל בלבנון וכן התפקיד שמילאו במלחמה שר הביטחון שרון והרמטכ"ל איתן, שהיה מפקד פלוגה ה' בגדוד 890 של הצנחנים בתקופת פעולות התגמול, השפיעו על הדרך שבה הוצגו פעולות אלה לאחר שנים. אף שאחדים דבקו במיתוס בדבר מוסריותו של צה"ל גם בתקופת פעולות התגמול בכלל ובפעולת קיביה בפרט, אחרים ערערו עליו וייחסו את שורשי חוסר המוסריות בהווה לתקופת פעולות התגמול ולערכי הלחימה שנקבעו אז. מאמציו של שרון לשנות את תדמיתו בפרשת קיביה לא צלחו, ואירועי סברה ושתילה כמו נתנו תוקף לתדמית שנוצרה לו בגין פעולת קיביה.

התמורות בערכיה ובזהותה של החברה הישראלית במהלך מלחמת לבנון וכתוצאה ממנה, נוסף על הדרך שבה נתפסה דמותו של שרון, השפיעו אף הן על הזיכרון הציבורי את אירועי שנות החמישים. הערעור על ההיסטוריה הרשמית, על המיתוסים הציוניים ועל הנרטיב הציוני צבר תאוצה באקדמיה הישראלית, בספרות היפה, באמנות ובקולנוע, וניתן בהם ביטוי לערעור על חוויית המלחמה, על אתוס עדיפות הלאום על הפרט ועל מוסריותה של המלחמה.¹¹⁵ דימויה של מלחמת לבנון כמלחמת ברה"ק וכזאת שנהרגו בה קרבנות שווא, הירידה באמון שחש הציבור כלפי ההנהגה המדינית והתפיסה שהמאמץ הלאומי כבר איננו בהכרח מאמץ קולקטיבי – כל אלה יצרו קרע בין המערכת הצבאית לזו האזרחית, וזה הביא לידי ירידה במוטיבציה לשרת בצבא.¹¹⁶ זאת ועוד, בתקופה זו התרחב השסע בין נציגים ליונים בחברה הישראלית, חל כרסום באתוס הביטחון הלאומי, ואתוס אחר – אתוס השלום וההידברות, שדחק את האתוס הביטחוני – עלה. ראיה לכך הן תנועות המחאה הרבות שיצאו נגד המלחמה בלבנון והקריאה להגיע להסדר עם הפלסטינים. באותה התקופה רבו גם הקולות שקצו בסיפורי גבורה על מלחמה ועל הרג, ואלה ערערו הן על הצורך בהם והן על מה שסימלו.

דומה שמלחמת לבנון ואילך התקבעה פעולת קיביה בשיח הציבורי ובזיכרון הציבורי כפעולה פסולה מיסודה שבה נהרגו אזרחים רבים בזדון, באחריותו הישירה של שרון וכפועל יוצא של אישיותו והתנהלותו הכוחנית, הבלתי ממושמת והנכלולית כמו שזו התגלתה גם במלחמת לבנון. מאמציו של שרון לשנות תדמית זו לא צלחו.

115 אלמוג, פרידה משרוליק, עמ' 797; ערן קפלן, 'על אופקים חדשים לדיון הציוני', אלפיים, 33 (2008), עמ' 59; יעל גילעת, 'דור שנות השמונים באמנות בישראל', דברים (2009), עמ' 62-67; שולמית אלמוג, 'משפט בסרטי צבא ישראלים: כרונולוגיה של העדר', משפט ועסקים, י (2009), עמ' 258. עוד על מגמות אלו בקולנוע ראו: אלה שוחט, הקולנוע הישראלי: היסטוריה ואידאולוגיה, ברירות, תל אביב 1991.

116 דורני (לעיל הערה 93), עמ' 318; ליסק, עיונים בהיסטוריה, עמ' 447; Efraim Inbar, 'Attitudes Toward War in the Israeli Political Elite', *Middle East Journal*, 44 (1990), p. 432.

סיכום

השימוש שנעשה באירועים משנות החמישים כדי לתקוף את לבון בשנות השישים ואת שרון בשנות השמונים מלמד על היחס הדיאלקטי בין אירועי העבר לאירועי ההווה. השימוש באירועי העבר מלמד כי אלה השתמשו בזיכרון הציבורי וכי מי שהזכירו אותם ידעו זאת וביקשו להשתמש במצע מוכר כדי להוכיח את טיעוניהם באשר להתנהלותם בהווה של לבון מזה ושל שרון מזה. בה בעת השפיעו אירועי ההווה והפרשנות שניתנה להם על היחס הציבורי אל אירועי העבר, ובמקרה של שרון האירו אותם באור שלילי.

בשנות השישים עסק הדיון בעיקר במלחמת הגרסאות שהצית בן-גוריון ובשאלה האם לבון הוא שהורה על רצח האזרחים בפעולת קיביה והאם ידע בן-גוריון מראש על הפעולה העתידה להתקיים. דיון במהותה של הפעולה כמעט שלא היה. לאחר מלחמת יום הכיפורים לעומת זה צפה ועלתה ביתר שאת שאלת טוהר הנשק.

את השינוי ביחס לפעולת קיביה יש לייחס לא רק לדמותם ולאופיים של האישים שעמדו במרכז הפרשה, אלא גם לשינוי בערכיה ובזהותה של החברה הישראלית בנושאים של מוסר. בשנות החמישים שלטה בדעת הקהל הישראלית הגישה האקטיביסטית, שכן זו תאמה את אחד הנרטיבים המרכזיים של התרבות הלאומית הישראלית ('העברי החדש') ואת תבניות ההתנהגות הדומיננטיות בחברה. הגישה המתונה, לעומת זאת, נותרה נחלתם של חוגים מצומצמים. מאמצע שנות השישים, וביתר שאת בשנות השבעים והשמונים, חלו תמורות בתפיסותיה ובערכיה של החברה הישראלית, בין היתר בעקבות מלחמת ששת הימים, מלחמת יום הכיפורים, הסכם השלום עם מצרים ומלחמת לבנון הראשונה: האמון במערכת הביטחון פחת, והאמונה ביכולתה של העצמה הצבאית לפתור את הסכסוך הישראלי-ערבי דעכה. המחלוקת בין נצים ליונים החריפה, הפטריוטיזם הישראלי התמתן, והמסרים הפטריוטיים הצינוניים, הקולקטיביסטיים והמוסדיים הומרו במסרים רב-תרבותיים, אינדיבידואליסטיים ואף חתרניים. ריבוי הקבוצות והשסעים בחברה הישראלית והמעבר מאתוס של חברה חלוצית לאתוס של חברה צרכנית ותקשורתית הביאו אף הם לידי שינוי בערכיה של החברה הישראלית. כל אלה באו לידי ביטוי בשיח הציבורי על הפעולה ובשינוי שחל ברבות השנים ביחס הציבורי אליה: מפעולה מקובלת, נסלחת ואולי אף מעוררת הערכה, לפעולה שלילית, בלתי מוסרית ובלתי לגיטימית.

רשימת קיצורים

- אב"ג - ארכיון בן-גוריון, המכון למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר
אב"ג, א"צ - ארכיון בן-גוריון בארכיון צה"ל
א"ג - ארכיון גנזים
אה"ע - ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון, תל אביב
א"ז - ארכיון ז'בוטינסקי, במכון ז'בוטינסקי בישראל, תל אביב
אי"ט - ארכיון יד טבנקין, רמת אפעל
מילא"ה - המרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה, אוניברסיטת תל אביב
א"כ - ארכיון הכנסת
אל"ח - ארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין, אוניברסיטת תל אביב
אממ"ב - ארכיון מרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים
אמ"ע - ארכיון מפלגת העבודה ע"ש משה שרת, בית ברל
א"צ - ארכיון צה"ל, תל השומר
אצ"מ - הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
אק"מ - ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין, רמת אפעל
אש"צ - ארכיון השומר הצעיר, גבעת חביבה
את"ה - הארכיון לתולדות ההגנה, תל אביב
א"מ - ארכיון המדינה, ירושלים

FRUS – Foreign Relations of the United States

NA – National Archives, College Park, Maryland

PRO – Public Record Office

רשימת משתתפים

אוניברסיטת תל אביב	יעל דר
אוניברסיטת בר-אילן	תמר וולף-מונזון
מבוא חורון	אפרת זקבך
אוניברסיטת בר-אילן	נעמה טייטלבוים-קריא
אשדוד	אביחי כהן
אוניברסיטת בר-אילן	יוסי כץ
אוניברסיטת בר-אילן	הילדה נסימי
אוניברסיטת בר-אילן	יצחק פס
המכללה האקדמית גליל מערבי	אנה פרשיצקי
אוניברסיטת בר-אילן	לריסה רמניק
האוניברסיטה העברית בירושלים	אסף שלג

The Qibya Operation in Israeli Public Memory, 1953-1985

Efrat Zakbach

On the night of October 14-15, 1953, Israeli soldiers, under orders of Ariel Sharon, raided the West Bank villages of Qibya, Nalin, and Shuqaba and blew up about 40 houses in Qibya in retaliation for the murder of a Jewish woman and two children in Israel. The action, in which sixty-nine Jordanian soldiers and civilians were killed, set off a storm of controversy over the raid's moral, operational, and political aspects.

This article discusses the changes in the Israeli discourse on Qibya between 1953 and the mid-1980s. In the wake of the attack, public consensus was overwhelmingly in favor of the raid, at least as the media depicted it. But in 1965 as the political struggle between David Ben-Gurion and Pinchas Lavon intensified, cracks began to appear in the consensus. While the operation still enjoyed general support, an ethical stain of premeditated murder was cast on it. After the 1973 Yom Kippur War and especially during the 1982 Lebanon War, this trend grew stronger. The change in the discourse over Qibya is explained by changes in the public's attitude toward Ariel Sharon and shifts in Israeli values and identity.

of the State of Israel as the achievement of a Jewish goal. In his mouthpiece *Sulam* he preached a radical ideology and criticized the laws of the state.

Galvanized by his call for action, Eldad's followers violated laws and committed acts of terror. The Shin Bet (Israel's security service) planted undercover agents in the group, some of whom turned out to be provocateurs. One of them, who obviously switched sides, was Kastner's assassin. When this became known, it gave rise to a number of conspiracy theories.

A Match that Lit the Six-Day War: The April 7, 1967 Incident

Avichai Cohen

The April 7, 1967 incident was the last border operation initiated by Israel in the decade between the 1956 Sinai War and 1967 Six-Day War. In this article, the author describes the tenuous relations between Israel and Syria's militant Neo-Ba'ath regime with its popular war of independence ideology and the impact of Soviet-American relations on Israeli-Syrian relations.

Background to the April 7 incident:

- Soviet support encouraged the Syrians to stay their course and countered Israeli deterrence, while Washington displayed leniency toward Israel's responses.
- On the one hand, the IDF (Israel Defense Forces) urged Prime Minister Eshkol to face off against Syria and either topple the regime or force it to change its policy; on the other hand, the US and other Western countries were pressing Israel, in camera, to move against Syria, Moscow's main ally in the region.
- Israel was in the throes of an economic recession and Eshkol's popularity was waning.

On April 7, Israeli warplanes attacked Syrian outposts. The operation became a symbol of the IDF's success in its second decade, but strategically the attack was a mistake that brought Israel to the edge of war. Following the incident, Israel's intelligence directorate wrongly assumed that Egypt and the Soviets would avoid direct involvement as in the past. The government and the army were duly informed, and Israel began threatening Syria directly. Damascus interpreted the beating of war drums as preparation for an offensive to bring down the Ba'ath regime.

Thus, the April 7 incident can be seen as one of factors that ignited the Six-Day War two months later, though this had not been Israel's intention.

The JNF and Israel Land Authority's Attitude Towards Leasing JNF Land to Non-Jews: Practical Implementation

Yossi Katz

The Jewish National Fund's (JNF) 'Articles of Association' of 1907 state that Zionist owned lands should not be leased to non-Jews. However, when Israel attained statehood the JNF amended its discriminatory regulations. The difference between the historical and amended regulations illustrate the JNF's effort to find a creative solution to maintain its former policy with a few exceptions. In 1961 it signed a treaty with the Israel Land Administration (ILA) that allowed the state to manage JNF lands through the ILA.

As a state body, the ILA could not administer JNF lands in a discriminatory way therefore it adopted a policy of land exchange whenever it allocated JNF lands. But the ILA ceased this procedure at the turn of the millennium. This was a decision that should be seen in the spirit of the times when transparency and individual rights take precedence over other values, which is why the ILA was frequently criticized. Its officials claimed that land exchange and discrimination against non-Jews could be concealed. They preferred individual rights and transparency, and were aware that the fundamental question of non-Jews' rights on JNF lands would be referred to the High Court of Justice. Indeed, because of the ILA's policy change, in 2004 the Court ruled that the method of State-JNF land exchange was a temporary solution. Thus a fundamental arrangement still awaits the Court's decision.

Israel Eldad and the Kastner Assassination

Itzhak Pass

In March 1957 Dr. Israel Kastner was shot in Tel Aviv. The assassination was the climax of a witch hunt by members of the Hungarian Jewish community who accused Kastner of cooperation with the Nazis. The trial against his detractors brought various revelations to light that cast a dark shadow on the conduct of Israel's leadership. the trial was also the highpoint of Jewish terrorism in the country. The terrorist acts carried out by Lehi were inspired by Israel Eldad, the organization's chief ideologue. Eldad advocated the idea of a 'Jewish Kingdom' and refused to see the establishment

The archaeological wing presents the Land of Israel as the origin and national home of the Jewish people. The Jewish culture wing reflects Israel's civil religion and Zionism's 'Negation of the Exile' ideology, albeit in a tempered version. The Israeli modern art wing portrays the state as the final destination of Jewish history, while embracing a universal worldview. Although the Arab-Palestinian minority is excluded from the museum narrative, the Israeli art wing exhibits a number of Palestinian artists and works that criticize post-1967 Israel. In short, the museum challenges the Zionist concept of Israeli national identity by displaying a territorial view of nationhood and a nationalism that strives towards universalism.

Renovations in a Five-Story Building: Three Different Readings of Leah Goldberg's 'A Flat for Rent'

Yael Darr

This article examines Leah Goldberg's story *A Flat for Rent* as a case study in the rapid transformation of canonical children's literature when Israel went from nation in the making to a stable national culture. Goldberg's work was printed three times, each in a different version: during the 1948 War of Independence it appeared in Mapam's children's weekly, *Mishmar LiYeladim* with illustrations by Ruth Schloss; it was reprinted in 1959, also with Hyman's illustrations, as part of *Sifriyat Poalim*'s series of children's booklets; and in 1970, after Goldberg's demise, it came out in hardcover with the illustrations by the painter and caricaturist Shmuel Katz. The last version was quickly declared a children's classic in Israel, and as such has remained unaltered.

The principal differences between the three versions – the publishing contexts and visual designs – raise questions about how the readership was perceived during Israel's transformation from a nation in the making to a stabilized national culture.

Heterophonies: Musical Textures and Historiographies in Israeli Art Music

Assaf Shelleg

This article situates early Israeli art music against historiographical canonizations of exoticist paradigms and euphonic formulations that complemented the Zionist allegory. Using the textural notion of heterophony, namely, the simultaneous unfolding of variants of a given melodic line, the author traces the heterophony of compositional attitudes that upended nationalist paradigms. In the process, two types of linearity resulted: the linearity of a nationalist historiography that duplicated Zionist redemptive narratives and rhetorical negations of diasporic Jewish cultures; and linear musical syntaxes that sought to break away from Eurocentric formulations that confirmed and preserved Zionism's socioethnic hierarchy. Gradually, what began as experiments in monophonies developed into melodic planes that incorporated non-Western Jewish musical imports and in turn rendered exoticization inoperative. Combining cultural-historical and historiographical accounts, the author suggests that composers' turn to the properties of non-Western Jewish musical traditions gave rise to an undisciplined and non-differential network of aesthetic approaches (ranging from compositional narratives caught in the nationalist discourse to aesthetic precursors anticipating the muting of the national soundboard) that were absorbed in elastic historiographical textures capable of containing such simultaneities.

The National Rhetoric of the Israel Museum: Between Zionism and Israeliness

Hilda Nissimi

As major symbols of national sovereignty, museums are instrumental in molding national consciousness. This paper looks at the permanent exhibitions in the Israel Museum after the 2010 renovation as expressions of the national narrative. The different wings in the museum display various versions of the Zionist narrative. The Shrine of the Book and the scale model of Jerusalem during the Late Second Temple transform the museum into a secular temple of Jewish national identity.

The Knesset debate was over essential social and gender issues. The female Knesset members who objected to the proposal placed the issue of women's image on the agenda of the fledgling state. Their reservations over the law on women's taxation status reflected their view of women as active participants in all areas of nation building. Women's partnership in income tax payment was not to be considered an annoyance, but rather a civil duty that strengthened the nation. Women demanded an equal role in sharing the burden and recognition as having national duties as well as national liberties. This claim had been voiced by female pioneers since the Second Aliya, a claim for equal duties as well as rights.

Poetry in the Aftermath of the Gaza Strip Disengagement

Tamar Wolf-Monzon

This article investigates a corpus of poems written in response to the 2005 Disengagement Plan from the time of its public announcement to its actual execution that entailed the destruction of settlements in Gush Katif (Gaza) and Northern Samaria and the evacuation of their residents. The works of several poets are discussed, most of whom were linked to the *Mashiv Haruach* journal and its cultural-sociological milieu. The author looks at the evacuees' poetry collection 'On the Disengagement'; the album *Orange Dawn*; Eliaz Cohen's anthology *Invitation to Cry: Six Poems about the Disengagement*; the poetic cycle 'Ten Journeys' by Sivan Har-Shefi; poems by Nahum Pachnik and Elhanan Nir; and the Land of Israel prayer book *Tzir Kissufim*.

The article seeks an answer to the question: Were these poems, written under particular political circumstances, intended to motivate political action, and if so, what was the nature and degree of effectiveness of the action? The author examines the political actualization of these poems according to three types of readers: those who opposed the disengagement, those who were indifferent to it, and those who supported it.

ABSTRACTS

Young Israeli Russian-Speakers: Harbingers of Ethnic Protest

Anna Prashizky and Larissa Remennick

The article examines the emerging signs of a social protest movement among the so-called '1.5 Generation' of Russian-speakers, Israeli citizens who immigrated as older children or adolescents and came of age in the country, and focuses on the generational, gender, class and ethnic aspects of the Russian protest.

The authors analyze their ethnographic fieldwork in various organizations that the young immigrants established in the last decade, especially the Tel Aviv based 'Fishka' association and the internet-based '1.5 Generation' group by employing theories on cultural activism, immigrant/minority protest activities, and the ethnic protest of Israel's North Africa immigrants.

Also under discussion are some of the '1.5 Generations' cultural events such as Russian-Hebrew poetry reading, song festivals, and so forth.

Debate in the Knesset on an Amendment Proposal to the Income Tax Ordinance, 1949

Naama Teitlbaum-Karrie

In 1949 an amendment to the tax law was published and a special reference was made to women and their status in order to calculate a family unit's income tax. It was an important amendment, not because of the financial and legal implications for women, but because of the legislative process that had created it. The issue revolved around women's status in Israeli society. Should women be considered a separate factor in tax calculation or merely an appendix of their partner?

CONTENTS

Society

Anna Prashizky	Young Israeli Russian-Speakers: Harbingers of	
Larissa Remennick	Ethnic Protest	7
Naama Teitlbaum-Karrie	A Woman in Her Own Right: A Gender-Social	
	Debate in the Knesset on an Amendment	
	Proposal to the Income Tax Ordinance, 1949	50

Culture

Tamar Wolf-Monzon	Poetry in the Aftermath of the Gaza Strip	
	Disengagement	73
Assaf Shelleg	Heterophonies: Musical Textures and	
	Historiographies in Israeli Art Music	108
Hilda Nissimi	The National Rhetoric of the Israel Museum:	
	Between Zionism and Israeliness	138
Yael Darr	Renovations in a Five-Story Building: Three	
	Different Readings of Leah Goldberg's	
	'A Flat for Rent'	174

Politics

Yossi Katz	The JNF and Israel Land Authority's Attitude	
	Towards Leasing JNF Land to Non-Jews:	
	Practical Implementation	197
Itzhak Pass	Israel Eldad and the Kastner Assassination	216

Security

Avichai Cohen	A Match that Lit the Six-Day War:	
	The April 7, 1967 Incident	238
Efrat Zakbach	The Qibya Operation in Israeli Public	
	Memory, 1953-1985	274

Abbreviations		300
---------------	--	-----

List of Participants		301
----------------------	--	-----

English Abstracts		i
-------------------	--	---

Editors: Avi Bareli, Ofer Shiff
Assistant Editor: Orna Miller
Editorial Board: Avi Bareli, Avner Ben-Amos, Kimmy Caplan, Danny Gutwein,
Paula Kabalo, Shalom Ratzabi, Ilana Rosen, Arye Saposnik,
Ofer Shiff
Founding Editor: Pinhas Ginossar

Style Editing: Ravit Delouya, Herzlia Efrati, Keren Glicklich,
Nili Hirt, Leah Luthershtein, Anat Rayner
Type Editing: Nili Hirt, Leah Luthershtein, Hadar Perry
Abstracts Editing: Moshe Tlamim
Cover Design: Adth Vanooijen
Production Manager: Hadas Blum

ISSN 0792-7169

© 2017

All Rights Reserved

The Ben-Gurion Research Institute

Photo Typesetting: Sefi Graphics Design, Beer Sheva
Printed in Israel at Keterpress Enterprises, Jerusalem

IYUNIM BITKUMAT ISRAEL

Studies in Zionism, the Yishuv
and the State of Israel

Volume 27

2017

THE BEN-GURION RESEARCH INSTITUTE • SEDE BOQER CAMPUS
BEN-GURION UNIVERSITY OF THE NEGEV

IYUNIM BITKUMAT ISRAEL

Studies in Zionism, the Yishuv
and the State of Israel

יעל דר, אוניברסיטת תל אביב
תמר וולף-מונזון, אוניברסיטת בר-אילן
אפרת זקבך, מבוא חורון
נעמה טייטלבלאום-קריא, אוניברסיטת בר-אילן
אביחי כהן, אשדוד
יוסי כץ, אוניברסיטת בר-אילן
הילדה נסימי, אוניברסיטת בר-אילן
יצחק פס, אוניברסיטת בר-אילן
אנה פרשיצקי, המכללה האקדמית גליל מערבי
לריסה רמניק, אוניברסיטת בר-אילן
אסף שלג, האוניברסיטה העברית בירושלים